ספר כרם חמד

(כֶּרֶם חֶמֶד)

כולל

אגרות יקרות

אוגרות כל עניני חכמת ישראל

אשר הריצו חכמי זמננו בישראל איש לאחיו
מכל מקומות מושבותם ·

אגרן והוציאן לאור

שניאור זקש

איש זאגר חדש ·

כי כרם ה' צבאות בית ישראל (ישעיה ה' ז') ·

מחברת שמינית

ברלין בשנת ה'ת'ר'י'ד לפ"ג .

בדפוס האדון קורניג ·

KEREM CHEMED

(Lieblicher Weinberg.)

Neue Folge. (Band VIII.)

Briefe und Abhandlungen

die jüdische Literatur und die mit ihr verwandten Wissenschaften betreffend,

von den

bekanntesten jetzt lebenden jüdischen Gelehrten,

nebst

Mittheilungen aus alten Handschriften:

Herausgegeben

von

S. Sachs.

Berlin 1854.

Druck von Kornegg's Buchdruckerei.

מנחת מרחשת

אשר רחש לבי תודה וברכה

לכבוד

הגביר אשר גבר חסדו עלי המהולל בפי ישרים,
המבורך ומרומם בלשון מליצים ושרים,
יעלה אבר בתעודה ותושיה ומליצתו תנשא כבנפי נשרים,
מימיו יושב בשבת תחכמוני בקרב חכמים תמימים וברים,
וקרן החכמה בכבוד ירים,
בעשות צדק הוא בין הנמהרים,
איש בין אנשי מעשה ולא רק איש דברים,
מעשי אבותיו בידיו כי כן היה במשפחתו משפט כל הגברים,
שמו הטוב כשמן תורק וזכרו לדור דורים:

מעלת
הר"ר **שמעון** הי"ו בר' **גדליה** ז"ל,
ישמע ה' לקולו ויגדלו יה!
ובשם **S. D. Oppenheim** יכונה,
מפראנקפורט על נהר מיין קריה נאמנה·

כרמי שלי כי נטרתי לכבודך, אדוני! כי למועד שמור לך, למועד הזה אשר חללתיו, להביא תשורה לך מראשית פריו. לא לכבדך בזה נגד זקני עמי ובחוריו, לא להללך לעיני השמש עשיתי זאת, הלא זאת אך לשפת יתר תחשב לי; כי אי זה הוא מכובד כמוך? — הן כשכבר הימים, ועודך באבך, בטל ילדותך, שחרו לך גדולים וטובים, אשר קטנם עבה ממתני; אנשי מופת אשר עמדו לנס עמנו, ואשר הרימו קרן ישראל בכבוד, ביקרותיך. הלא המה שני האנשים השלמים. הרב החכם המדקדק המבאר והמליץ הגדול ר' שלמה דובנא זצ"ל, והחכם המשורר הגדול ר' שלום הכהן, ינוח שלום על משכבו· הן המה עטרוך תפארת ויעטוך תהלה, הראויות לתת לך· הראשון באגרותיו אליך, *) אשר ראיתי בידיך;

---

*) הנני מציג בזה הדברים אשר כתב בעצם ידו (כתב רש"י נאה ומהודר מאד) הרב הזה ז"ל, על גליון חלק ברחש מחברתו קול שמחה אל כבוד אהובי ומטיבי כהר"ר שמעון זה יחי לעולם· ואקוה כי תברכני נפש הקורא על זה, כתתי לפניו כזה ענין בלתי נדפס עוד, אשר אמר שמ"ר הרב המפורסם נ"ע. ועוד ידי נטויה, אי"ה, להוציא מתעלומה לאורה, עוד איזה ענינים ממנו ז"ל, ודברים על אדותיו, דברי ימיו האחרונים, מאשר ישים לפני בטובו, כבוד מהרש"א הזה יחי'. ולע"ע עי' מה שכתב ידידנו זה על דבר הרב הזה במחברת ציון לשנת תר"א חדש טבת עמוד ס"ד. וזה לשון הרב זצ"ל:

מנחת נדבה, למזכרת אהבה, להאתן המשכיל ונבון כהר"ר **שמעון**
אפפענהיים נ"י, ממני **שלמה מדובנא**.

אמרו חז"ל הוי ממעט בעסק ועסוק בתורה, וכן אמרו עשה תורתך קבע ומלאכתך עראי, ואין הכוונה שלא יעסוק כלל במו"מ או במלאכה ויעסוק בתורה

והשני במחברתו: עמל ותרצה, הנאוה כתרצה, אשר הקדישה ויחדה לכבודך; והיא עטרה שעטרה לך ביום חתונתך, בלשונו לשון עט סופר מהיר. ומה יתן לך ומה יוסיף לך לשוני, לשון עלגים. יותרת הכבוד? — ובלעדי אנשי שם אלה. גם שפתות איש אמת. החכם הנכבד המדקדק השלם בעל תורת אמת, תבענה תהלתך וצדקת פזרונך תספרנה קשט אמרי אמת; ומה ימריצך תהלתי? אם כן למה זה אנכי? — —

אף לא למען ספר בקהל רב מעשה הצדקה אשר תעשה עמדי, לא להודות לך על כל תגמוליך עלי כי תעשה לי חסד לאלפים ותחיה נפשי בגללך, באתי בזה; כי לא אבית תהלה ותודה, ואף כי יודה לך איש בגלוי וישבח את מעשיך הטובים אשר תעשה בסתר ועליך ראוי להאמר: „תגבור חיל בנדיבות בלא המולה ושאונים. ובהקיצך מעפר דל לא תתקע בשופר לא תקשקש פעמונים" כמאמר ר' ידעיה הבדרשי מנדיבי ארצו.

אך לא למענך, אלופי! לא למענך, עשיתי זאת; רק למעני, למען הקל מעט מעל לבי משאה, כי יכבד כמנה כל הטוב אשר תעשה לי, קטונתי מכל החסדים והאמת אשר עשית עמדי. לכן אמרתי אשפוך שיחי עלי הגליון, ויקל עול לבי וירוח לי מעט, כי אגידה ואספרה קצות דרכיך הטובים והליכותיך בקדש; ולמען מופת לרבים תהיה, וממך יראו וכן יעשו גם המה למען ידעו כל ישראל כי רבי שמעון מחיב את העשירים, כי עשירים רבים ילבשו גאות גאון להם וגובה להם. ובעלותם במעלות ההצלחה ויבנו ביתם במו רמים, מן הרמתים צופים מהר גאונם בשאט בנפש על אחיהם העומדים בשפל המדרגה, ובראותם כי הרו וילדו תועפות זהב וכסף בהמון, ויקלו בעיניהם גבירי המדע. ויאמרו: מה יסכן לנו חכם מסכן; ובכל אשר יפנו ויראו איש יושב בסתר בצל החכמה, וסר צלם, צל הכסף, מעליו, ירשיעוהו – כי „ג"ד לב יחשבו העושר מעלה גדולה לצדיקים." (ראב"ע על מקרא ויבז עשו) לכן תברכו בלבבם, לאמר, כי המה בני עליון כולם, לברם האלהים והקריבם אליו. ובצדקתם נותן להם הטובה הזאת וביושר לבבם ירשו הון עתק. ואיש תם, ותם הכסף מאמתחתו; ויושב אהל התורה והחכמה, ולא תהל עליו אור ההצלחה; והמצניע לכת, והוא נחבא אל הכלים, והלחם אזל מכליו; לאיש אשר אלה לו, יאמרו: ברשעתו ה'

ויסמוך על הנס כי כבר אמרו חז"ל הפך זה, כל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עון, והרבה עשו כר"ש בי"י ולא עלתה בידם, רק הכונה שלא יהא און להעשיר, ויום ולילה לא ינוח כדי להרבות הון, רק יסתפק במלאכת צרכיו, ויבטח בשם ה' שיצליחהו במעשי ידיו, כי אין מעצור לה' להושיע ברב או במעט. והעיקר הוא הבטחון בה'. וכ"ה במילי דשמיא; והנה מצאנו בשבעים זקנים שאסף מרע"ה ע"פ ה' כאמר ויאצל מן הרוח אשר עליו ויתן על שבעים איש הזקנים וגו' ויתנבאו וגו', והנה היה להם הכנה גדולה להתנבאות, בעבור אצילות מרוחו של משה שהיתה עליהם, ונשארו ב' אנשים במחנה אלדד ומידד, שלא באו האהלה, ולא נאצל עליהם מרוחו של משה, ובבטחם בה' זכו לנבואה והתנבאו במחנה. ועל ענין זה שר המשורר שיר קטן בגתופי אלדד. ח' תנועות בדלת וכן בסוגר:

אָדָם חָרוּץ לִקְרַאת חָרוּץ   מַה תָּרוּץ כְּיוֹנֵק אֶל דַּד
הַשְׁקֵט וּבְטַח בָּאֵל וּזְכוֹר   כִּי בַּמַּחֲנֶה נִבָּא אֶל דָּד:

מוריש מפניו כל טובה וכל ברכה, וברשעיתו יורש . . . לא כן אתה עמדך ! – כל ימיך גודלת בין החכמים והסופרים והתאבקת באבק ועפר ספרים, לכן אהבה נפשך כל אוהבי חכמה ובכבודם תתימר · ואיה שוקל ואיה סופר כבוד כל סופר וספר כמוך ? – לכן, אינך מכבד עשירים העשירים במקום זה ועניים במקום אחר — בדברי תורה תושיה וצדק: „וגרה איננה מעלה" בעיניך (בהלצת בעל המחברת) · לזאת: הנך לובש צדקות וענות חן כמדך, ותשליך מעל ראשך עטרת גאות עשירי אפרים; שבשפלות מעמדי זכרת לי לא אחת ולא שתים. תכבדני מהונך כפעם בפעם, ולא תמנעני מכבוד גם לבוא אלי במעוני הצר, להיות עזר לי מצר; ותבקש את שלומי וטובי, הבקש את הנרדף ואת האובד, גם כדרך אובד (שם הרחוב אשר אגור מחוץ לעיר ברלין) · וגם הגשם והשלג לא יעצרוך מלכת אלי להביא לי ברכה ·

אפס אם אמרתי אספרה כמו יקצר ויכלה הגליון והם לא יכלו . . .

ואיככה אודך על גליון הזה הקטן ובעטי החלש וקצר יד מאד ? — כהגיגי בלבבי תודתי אליך, בהגיגי הלא דברי כאש בוער שם, ואם אשר זמותי יעבור פי עטי, הנה הוא משליך על מזמותי קרחה – כי עטי הוא בן סורר ומורה איננו שומע בקולי החוצב להבות על מזבח לבי, ולא יענה את הגליון בקול אשר אנכי דובר בקרבי, קול עז, כי אם בקול ענות חלושה · · · בנפשי וכל קרבי אברכך ואודך במאד מאד, ושם הנה הן ברכותי ותודותי לך, קדש קדשים! וכי אניף עליהן הברזל — עטי, עט ברזל, — ואחללן · · · אי לזאת, רבות ירחש לי לבי לך בבכות, והמון תודותי אליך רגשו עלי, יתרוצצו הדברים בקרבי, יפרצו זה על זה פרץ, ויחפזו לצאת; ובלשוני — אין מלה.

בעל הגמולות ישלם לך, אדוני מאהבי ומטיבי ! בכל אשר אתה עושה לי טוב וחסד כל הימים מאז נודעתי לך בשמי ועד עתה ומעתה ועד עולם. היה ברכות ! – רכב על במותי ההצלחות, שובע שמחות; ונסו מפך יגונים ואנחות, ונפשך תראה בנחצחות; יוסיף ה' ימים על ימיך ושנותיך נעימות וארוכות, וכל ימי חייך הטובות תהיינה לך שמורות וערוכות!

כנפשך הטהורה והעדינה, וכנפש נענה,
עבדך מכבדך ואוהבך בלב חמים, כל הימים;
בעל הכרם,

שניאור.

עוד איזה תיקונים·

צד 158 בהערה לענין ס' התמר, יש להוסיף שהוא בענייני חכמת התמרים או שיחת דקלים, ושמחברו הערבי היה שמו אבופלא, וכי המחבר הזה ייחס לשלמה המלך ע"ה ס' המנפיון כידיעות האלה; עי' מכל זה מה שכתב לנו ידידנו הרב היש"ר נר"ו בשם ר' אברהם יגל ור' יוחנן אלימאנו בכ"ח ב' עמוד 44· והרבה דברים לי בענין זה והמה בכתובים אצלי ע"ד ס' רפואות הגנוז — —

צד 187, על דבר ההערה שם העיר כבוד ידידי הרב אד"ם נר"ו כדברים האלה: הרב שד"ל בדברי השגתו הראה אמנם יד אריכות במספר ימיהם של הראב"ע והרשב"ם, אבל אינם מעלים או מורידים כל מאומה בחוזקת ההשגה, כי מה יתן ומה יוסיף בספק זה באחד מב' צדי הספק אם היה הרשב"ם גדול מהראב"ע ה' שנים, כי בזה לא נוכל עוד להכריע אף כמלוא השערה כי הראב"ע שמע זה מהרשב"ם, האם לא ישמעו גם הזקנים מן הצעירים מהם, כמעשים בכל יום, וכאשר שמע יקבל גם שד"ל דברים הרבה באגרת י"א מכ"ם זה מצעיר ממנו, כביר ימים· וגם סוף דבריו שם הם רק דברי השערה תלושה, ואין בכל דבריו תקף כ"א מ"ש: מי הגיד לך כי אין הדבר בהפך? — ואולם ידידי הרב מהר"ש שטראשון נ"י הראה לי כי הגאון מו"ה ש"ר נ"י בתולדות ר' נתן הערה י"ג הראה ב' מקומות בפי' הראב"ע (וג"כ בפי' שמות —) המוכיחים שכבר ראה פי' הרשב"ם. ע"כ דבריו· ועי' מה שכ' מזה הרב הה"ג ש"ר נ"י גם במכתב עתי של הרב החכם גייגר שי' כרך ד' צד 263 למטה סי' 7 וצד 276 למטה, וסובר ש"ר שתלמיד הראב"ע שמע וטעה בשמיעתו, שמע מפי הראב"ע דבר על שם הרשב"ם ושכח ואמרו על שם רש"י· אבל עוד יש להסתפק אם לא כל הדבור שם בפי' הראב"ע הוא מתוספת התלמיד (כי בפי' הקצר לשמות לא נמצא מזה דבר) והוא שמע מאחרים ולא מהראב"ע (וכן יסבור עוד ש"ר בתולדות ר"ן שם) ושכח, או ראה בעצמו בפי' הרשב"ם ושכח ודמה בנפשו כי ראה זאת בפי' רש"י, או שאולי כתב התלמיד רק „ר"ש" ר"ת: ר' שמואל, והסופר מלא את הר"ת וכתב ר' שלמה· ויש להסתפק עוד אם לא היה כתוב הפירוש ההוא הנכתב ברשב"ם גם בפירושו של רש"י, כי הלא יש תוס' וחסרון לא מעט גם בפי' רש"י, כידוע— כמו שיש להסתפק ג"כ במה שהביא בראב"ע בשם הערוך והנמצא רק דפי' רש"י, אם לא היה כתוב מתחלה הענין ההוא גם בערוך. ואין להכריע בכל זה עד אשר נמצא כתבי יד קדמונים מס' הערוך ומפירושו של רש"י. סוף דבר: אין לנו עוד מופת חותך על ראיית הראב"ע פירוש הרשב"ם, וברוך היודע. ועקר הדבר מה שאמרתי בהערתי בעמוד 49 כי לוקח מהראב"ע דבר הרשב"ם בסוד ה', הוא מפני שמדרך תולדות ההשכלה בזמנו בימי הבינים יש להבין אשר מחכמי ספרד ופרובינציה ראו חכמי צרפת וכן עשו כמוהם אח"כ להעמיק בפשטי הכתובים ודקדוקיהם, ולא איפכא; עי' מה שרמז ע"ז הרב הגדול החוקר האלהי הר"ן קראכמאל זצ"ל בכ"ח ד' ריש עמוד 273· ואל נא יחשדני הקורא כי חשדתי בזה חלילה את הרשב"ם ללוקח דברים לא לו המה למען התפאר, ח"ו! כי לא בדרכנו דרכי הראשונים, עליהם השלום. הראשונים אספו אליהם כל נאת טוב בכל אשר מצאו מדברי תורה ותושיה ומבחר פירושים מזולתיהם מלאו את פירושיהם, להועיל לעצמם ולאחרים, להגדיל תורה ולהאדיר מדע, לא להתגדל ולהתרומם, ככל אשר אנחנו עושים היום. (ועי' פה צד 166 למטה —) וזכר שני בני מאיר לברכה, כי שניהם האירו את ליל הסכלות וליהודים היתה אורה זו תורתם! —

בהקדמה שורה א"י, מתיטב, צ"ל: מיטב. ושם בעמוד ב' שו' האחרונה ה, צ"ל: אלה. צד 201 שורה ט"ו, כתי' צ"ל: כת. שם שו' ב' תלמטה, ניאתו, צ"ל: יניאתו· שם שו' אחרונה, בין, צ"ל: ובין. צד 202 שו' 14 בעבור היגאס, צ"ל: „בעבור העבר". שם "בעבור, צ"ל: בעביר. צד 216 שורה ג' תלמטה, דברי, צ"ל: דבר.:

במקום הקדמה.

נאם שניאור נאם האוגר והמוציא לאור: בטרם כל עלינו לשבח ולתת תודה לנשמת המנוח המשכיל ונבון והובר צחות להלל הר"ר **שמואל יהודה הר־הזהב** נ"ע. הוא החל להיות גבור בארץ, וירד עם גבורי חיל העומדים בפרץ עמנו, ויטע לנו כרמים שבעה, ויזרע לצדקה שדה החכמה בישראל, אור זרוע לישרי לב. שבע פעמים זמר את כרמו ואסף את תבואות ותנובות תבונות נבוני הדור ונבוני דורות עולמים; ובחוברת השביעית שבת שבתון היה להכרם עד היום הזה. כי אל עמיו נאסף המאסף ונספה בלא עתו, אהה! — בצל שדי יתלונן, שם שכרו אתו ופעולתו לפניו עומדת לעד; כי דבר גדול עשה בישראל! — — ואני כי באתי אחריו, והתלותי לנטוע כרם תמד חדש בישראל (יתן ה' ולא ישבות עוד!) מה אענה ומה אומר היום? — הן אמנם זאת מלפנים נהגו הסופרים לדבר אל הקורא בראש ספריהם, ופתח דבריהם יאיר את עיני הקורא על תכליתי ספריהם ומטרת מגמתם, ויעיר את אזנו לשמוע בלמודיהם; ואם להדברים האלה, אשר יציגו בראש, „הקדמות מלין„ יקראו, הנה הנם באמת, „סופי דברים,“ כי בסוף מעשיהם יודיעו אשר קדמה במחשבתם תחלה. הנה זאת יעשו החכמים והסופרים. אבל האוגר דברים שונים מחכמים שונים ויעשה כולם אגודה אחת והיו לאחדים בידי הקורא, הנה ראש דבריו אך שפת יתר. כי לא לו המה הדברים. ומה בצע כי יוציא מלבו מלים על דבר הדברים אשר הורו והוגו מלב אחרים? הלא ילאה להגיד לאדם הקורא מה שיח כל כותב וכותב? — ובזה לא ידע עוד הקורא את האישים ואת שיחם, רק כי יקרא בדבריהם ויבין את אשר הגו ברוחם. ואף כי הספר הזה אשר לפני הקורא, האוגר אגרות חכמי הדור, וכל כותב וכותב, הוא בכבודו ובעצמו, פותח בדברים תחלה, על כל דברי האגרת, ומה ראה על ככה? ומה יגיע ממנה מוצא דבר — אם כן למה זה אנכי? — ומה יתן להקורא ומה יוסיף לשון המאסף? — — די לי, הקורא הנכבד! די לי, כי אומר לך: בוא ברוך ה'! בוא אל כרמי שלי נטעתי לך, למה תעמוד בחוץ אל ראשי דברים? — בואו נכבדים, בואו דודים, דודי ישרון וחכמתו! בואו אל גני, אכלו רעים ממיטב כרמי, שתו מיין רקחו, וכל בוסר תפגשו זרו הלאה. אך בצדק תשפוטו את הגפנים, הטובים הם אם רעים, השמנים הם אם רזים. לאט לי לגפנים במשפטי פיך, המבקר! היה נא מתון מתון בדין, אל נא תמהר לשרוף בהבל פיך את כל דעה אשר לא תשא חן וחסד לפניך; וכי תצא אשך ומצאה קוצים בכרם חמדתי, הראם נא לי, איה איפה הם? הראמו לבעל הכרם, או אז! בוא יבוא בעל הכרם ויכלה את קוציו, למועד ישוב לנטוע עוד כרם חדש. אל נא, הקוראים! אל נא תהיו כמרגלים. אל נא כמוהם תצאו בחפזון לכרות זמורה אחת ואשכול ענבים אחד מהכרם ולאמר: זה פריו! — הגפן אחד יחטא ועל כל עדת הגפנים יהיה הקצף להשחית את עציהם ולחייבם כליה! ? — אל תשחיתו את הכרם כולו, כי ברכה בו. ואם זמורה אחת לא תנעים לכם זמירות, ואם שנים שלשה גפנים בכרם לא יהיו גפני אדרת, עוד בו עשרה מטעי תפארת; ואל נא תשחיתו בעבור העשרה! —

הנה באלה הדברים המעטים היה די לי להקדים את הקובץ הזה ולקדם בם את פני הקורא. אבל מאשר יכלול הקיבץ, לא לבד דברי זולתי, כי אם גם את דברי, הילדים אשר חנן אלקים את עבדו; הנה באמת יש ויש לדבר, יש לי רב! בהגיד לאחי היסודות אשר עליהם נבנו דרישותי

בקדמוניות ישרון ומחקרי בתהלוכות רוחות קדמונינו· אבל לא זו הדרך ולא זה המקום, בספר נועד להיות בית ועד לחכמים, בהתאסף שם יחד ראשי סופרי ישרון. לכן אניח הדבר כעת ואעשה זאת במקום אחר — כי יניח לי ה׳, ויהיה עמדי אשר יכול אוכל לשלוח את בני החוצה, ילידי רוחי לבד, בלי בני התערובות, וזר לא יעבור בתוכם; שם ימצאני הקורא, ושם אדבר עמו דברי.

ובלעדי זאת: אל מי אשים דברתי בראשית? הלא אל הקוראים, ומי ואי זה הם הקוראים? — הלא המה העובדים בגני, העודרים והיוגבים בכרמי; כי מספר סופריך היו קוראיך, יהודה! — ומראש ידעתי: כי לא יקפוצו קונים על המחברת הזאת· והיה כאשר היונה לא הביאה בפיה טרף בפי ולחם חק בני ביתי, כאשר התחיה לא תחייני, והפליט לא יפלטני מצרותי, ככה גם מהכרם לא תהיה שמנה לחמי אם גם יהי כרם בן שמן· ובאו כן עתה במצור ובמצוק אעבוד את עבודתי, עבודת מלאכת הקדש; במצור ובמצוק אכתוב לי אגרות בקורת, לבל תהי האמת נעדרת; וכל מקרה ופגע ימצאו אותי „לעת בקור ספרים, סתרים מספרים“· כי אל מי יקוה היום בישראל, איש דורש תושיה בכל לבב? ואל מי ייחל מושך בשבט סופר בישרון בדור הזה? הדור—אשר הכנעני עז בארץ, והחכמה תכנע לפני מרום עם הארץ, ותלך אט; ובטל כבוד התורה · · · ולמען אחי ורעי, למען החכמים וסופרים, שהמה העובדים והקוראים, למענם אדבר ראש דבר לדבריהם! ? — ואם גם המצא ימצא, אדם אחד מאלף, אשר לא מהכורמים הוא, ובכל זאת נפשו חשקה בבת יעקב, ויארוש לו בצדק ובאמונה את הבת ירושלים, ויאמר לגן חכמת ישרון אחותי כלה, ולכרם חמד יקרא כרם ה׳ צבאות בית ישראל, ונטעיו יהיו לו, נטעי נעמנים, נטעי שעשועיו יום יום; גם לאיש אשר אלה לו, אנבי הורה עמל ויולד שקר, ראש דבר· כי רב לו רב בשבע הוברות הראשונות מהכרם חמד, אשר נטע הכורם הראשון ז״ל, הנודעות בשערים לשם ולתהלה, ולא נכחד עצמן ממנו ומהותן ומגמתן לא נפלאות הן; רב לו רב באלה, לחשבן כמו הקדמה לחוברת זאת, ולכל רעותיה אחריה מובאות לה על ידי בע״ה. כי כמוה כמוהן, ומשפט אחד להן — . וכבר נודעים גם דברי הכרם הזה בין החיים, בטרם חללתיו. כי בספרים חדשים מקרוב באו, ישאו ויתנו נבוני הזמן בדברי הכרם חמד הזה, בדברי זולתי ובדברי הבאים בו; הן לקבלם והן להשיב עליהם (ואני אחלה את פניך, הקורא היקר! אל תדמה נא בנפשך כהודאה, שתיקתי לכל פקפוקי הדברים על דברי מהמחברים האלה, וכן כי אחרישה עד כה לקצת ההשגות אשר השיגו עלי איזה מהחכמים הכותבים, גם בכרמי זה, ולא יהיה לך זאת למכשול ולפוקה, להוציא משפט מעוקל, כתר לי, כי שוב אשוב אליך אי״ה למועד בחוברת הבאה, שם אענה להם —) וכן הביאו החכמים העובדים בכרמי זה יחיו, את דברי עצמם בזה, בחבורים אחרים שהוציאו בעצמם או שהוציאו אחרים לאור במשך ימי ההדפסה· וגם נתפרסם ענין הכרם הזה בכתבי העתים לישראל. הרב הה״ג וחכם מופלא הר״ז פראנקעל נר״ו, בשר הדבר במכתבו החדשיי· חכם אחד נכבד מהנובר יחי׳ הגיד זאת באזני בני עמי ע״י מכתב השבועיי: מגידי חדשות ליהודים; וכבוד ידידי החכם השלם המשורר הנפלא וסופר מהיר להלל בקצוי ארץ, הר״ר לעטעריס יחי׳, הודיע נאמנה בשבטי ישראל ע״י מכתבו העתי. אשר על כל ה, דבר שפתים אך למותר: לכן אשים קנצי למלין — ·

תוכן עניני האגרות.

לוח הטעיות

צד	שורה	תחת	קרא	צד	שורה	תחת	קרא
19	26	דפסם	דפוס	50	30	עלי ה	עלינו
41	2	ג'	ד'	55	25	ט'	י"ז
—	21	המקלט	המלקט	63	33	הערה	הערות
46	32	כמוצא	כמצאו	77	9	לבנו	לבני
48	10	בפירושי	בפירושו	97b	42	אֶתמה	אתמה
—	31	הראשוכה	הראשון	99	39	והראוי'	הראוי'
—	33	הזו··והיא	הזה · · והוא	133	41	מלה	חלה
—	23	סור נס	סור נס דברי רשב"ס נס·	160	36	ורי	ור'לד 91 בהער'

צריך להוסיף: ואולי כונת הבוטריל על ר' יצחק בן גיקטיליא רבו של ר' יונה בן גאנח (המו"ל)·
צד 20 שורה 10 יזן מלת „כמו" עד שורה 12 מלת „סיסי" צריך למחוק, כי
שָׁירון לאוד ושָׁמרון לחוד, העירני החכם השנון דר' גראֶטץ ועיי' Reland Pal. p. 1017·
צד 119 שורה 19 אחרי מלת עיי"ש, ובערך צנר אפליגו מבורר, כי על דבר מועט יאמר
„צנורא" ועיי' סנהדרין י"ד ב'· צד 124 שורה 5 יש למחוק מלת „וגזוזטרא" (הכותב)

אגרת א:

ב"ה — יריקו השמים שפע ברכה ושלום על ראש
החכם המפואר הדורש טוב לעמו הר"ר
שניאור זקש יח' עד זקנה ושבה, אמן!

ששתי כמוצא שלל רב בראותי שתי מחברות יקרות*) אשר נדבה רוחך להעניקני בהן, הובאו אלי על ידי החכם המפורסם מוהר"ר שד"ל נר"ו, ותגדל חסדך אשר עשית עמדי להוסיף אליהן מכתבך הנעים מיום ו' אדר העבר, בו קראת אלי ממרחקים לצאת לעזרך בשלחי אליך איזה דברים, ילידי שכלי הדל, כי תפנה להם מקום תוך אחד משני המכתבים הנ"ל; הטיבות, ידידי! כי היה עם לבבך הטהור להרים קרן לשוננו העליזה באסוף דברי חכמים אשר התפארו בה, כי מי לא יכסוף לקומם תפארתה והדרה כבימי קדם? — אכן אני בעניי וברוב הטרדות העמוסות עלי בעסקי צבור והמשפחה רק מעט אוכל עזור לך במלאכה נכבדה כזאת; הנה כל חפצי וישעי להוציא לאור בקרב ימים חבורי „בחינת הקבלה" אשר עוד מעט אשלימהו עד תומו, כמו שהודעתי בקונטרים קטן הנדפס בוויען בשנה שעברה וקראתי לו שם: „מזכרת יש"ר", גם שלחתיו במתנה אל מוהר"ר צונז ואל מוהר"ר זאקש בעירך, ועד היום לא ידעתי אם הגיע לידם אם לא· אמנם לא בעבור כן אשיב פניך ריקם, כי יקרת בעיני מאד וכל אשר ביכלתי אעשה לטובתך; לכן יעצני לבי להקריב אליך מעת לעת איזה חקירות או דרושים או מאמרים אשר אעתיק מספרי „ילקוט יש"ר" הכמוס עמדי לא שזפתו עין אנוש עד היום, ואם ישנים המה לי הלא חדשים יהיו לכל קורא; והנני מתחיל היום בתת לפניך אגרת אחת, תמצאנה רצופה פה, שכתבתי זה ז' שנים להר"ר גאלדענבערג ז"ל לתתה בכרם חמד שלו, ואם אולי תיטב בעיניך ותדפסנה, אז אמהר לשלוח לך דברים אחרים, אך רק מעת לעת, כי אין לי מעתיק בעירי הקטנה והדלה, ואצטרך להעתיק בעצם ידי כל הצריך לי.

ועתה אחלה פניך, ידידי, לבלתי מנוע ממני אף לעתיד את אשר תחילות להגיע אלי; שלח נא ביד תשלח הקונטרסים היוצאים לאור מחדש לחדש, אם באמצעות ידידי מוהר"ר שד"ל, או באמצעות מוכרי ספרים שבעירך, המה ישלחום אל מוכר ספרים בעיר טריעסט, או גם בדרך ישרה ע"י הבי — דואר עם אדרעססע שלי; הקשיבה ועשה אל תאחר! ואל תחוש להוצאותי כי אשלם הכל בנפש חפצה·

סלח נא אהובי, כי הוכרחתי הפעם עצור במלין ואין בידי עתותי להשתעשע עמך בהרחבת דברים; הנה אף אלה השורות כתבתי בנחיצה ובשירוגין, יען מפה ומפה יבואו אלי תמיד מוכיחים ועיכובים עד לפעמים נלאתי נשוא· והאל ינצה שלומך ויצליח דרכך כתשוקת

אוהבך בלב תמים

הכו"ח פה גערץ ביום ו' ניסן ש' תר"י — **י"ש"ר**.

---

*) היונה והתחיה·

לכבוד המשכיל ונבון דבר אשר אסף דברי
חכמים ומפרי כפיהם נטע כרם נחמד להשכיל
ה"ה ידידי הר"ר **שמואל ליב גאלדענבערג**
יח', שלום!

אתה הסכנתה כל דרכי, חקרתני ותדע כי לא על גפי מרומי קרת שמתי משכני, ולא להורות הוראות בישראל נתן בלבי יוצר הכל תשוקה להגות בלימודים, לבד ביני לבין עצמי עיינתי מעט בדברי הפוסקים לרוות צמאוני, ורק פעם אחת השמעתי קולי במחנה הדיינים בענין התגלחת בחולו של מועד, בעבור היות לדעתי חלול כבוד האומה וחלול המועדות נמשך מן המנהג הרע ההוא; ובכל זאת הפצרת בי היום לדחות אותי אל מעגלי ההלכה, ויצאת לקראתי בשאלה אחת על אודות כהן שנתמנה מטעם המלך להיות מבקר המתים, היינו לראות אם יש בהם באמת סימני מיתה כדי ליתן אח"כ רשות לקברם [טאדטענ־בעשויטר], ועתה לבו נוקפו בעבור האיסור יען הוא הולך ברצון לקראת הטומאה שמוזהר עליה מן התורה, ומצד אחר קשה עליו לעזוב הפקודה הזאת אשר פרנסתו תלויה בה, ונכספת לשמוע דעתי בנדון זה, אם יש למצוא לו צד היתר אם לא, גם הבאת לפני השגת הראב"ד על הרמ"בם בפ"ה דהל' נזירות להסתייע בדבריו על היתר. והנה יען כרתי אתך ברית לבלתי השב פניך ריקם אחוה לך בקוצר מלין את הנראה לי נכון בדרך סברא גרידא, לא להחליט המשפט, רק לעורר לבות היושבים על מדין שיתעסקו בדבר להוציא לאור דין אמת ככח המשרה הנתונה על שכמם, ואומר:

מחלוקת ישנה היא בין הקדמונים והמפרשים והפוסקים הבאים אחריהם להחליט דין זה: מי שמוזהר על הטומאה (כגון נזיר או כהן) וקרה לו מקרה שנטמא, אם רשאי הוא לנגוע בכל דבר טמא בעוד טומאתו בו, או אם אף בהיותו טמא מוזהר ועומד הוא לבלתי יטמא עוד, משום דהוי מוסיף טומאה על טומאתו, כמו שתראה ממה שנשאו ונתנו (פסחים י"ד) על דברי המשנה; אך מקור המחלוקת נובע מהביא דאיתא בגמ' דנזיר (מ"ב ע"ב) דפליגי התם רבה ורב יוסף אם טומאה וטומאה חייב או פטור ע"ש, ומלבד פלוגתא דאמוראי עוד יש חילוק דעות בפירוש הסוגיא ההיא בין רש"י ובין התוספות עד שהם כתבו עליו שפירושו קשה להבין. ומזה נולד חילוק דעות גם בין הפוסקים בענין זה, הרמ"בם בפ"ה דהל' נזירות נגרר אחר התוספות ונוטה להחמיר, והראב"ד המשיג עליו מיקל בדבר ומחזיק בדעת רש"י. ועתה אם באתי להציע לפניך כל הלשונות ההמה ולדקדק עליהם כל מה שיש לדקדק עד יתבררו ויתלבנו הדברים באר היטב אצטרך לכתוב חבור לא אגרת, אך אין זאת כונתי היום, גם ראיתי כי אין צורך להעמיק החקירה על אותה המחלוקת (אשר הרוצה לעמוד עליה יעיין בפלפול ארוך של בעל לחם משנה על דברי הרמ"בם שם) בעבור כי לדעתי אף המחמירים לא החמירו אלא בערך אל הימים הקדמונים, היינו בזמן שהיו מי אפר הפרה מצויים, שאז בהיות אפשר לכהן להטהר מטומאתו היה אסור לו להוסיף טומאה על טומאתו, אבל בזמן הזה דליכא מי חטאת הסברא נותנת שאין שום איסור לכהן להטפל במתים מאחר שהוא כבר טמא.

אכן מודעתי כי בעניני הדינים לא תספיק הסברא לבדה, אלא צריך להוכיח אמתת הדבר מכח דברי הקדמונים עצמם, לכן אציע לפניך הראיות אשר לי על סברתי זאת כפי המעט שלקטתי מדברי מארי דשמעתא, הט אזנך ושמע:

א. הסמ"ג בעשין סוף סי' רל"א כתב בזה הלשון: „מצאתי בשם רבנו יעקב שבזמן הזה כהן המטמא בבית הקברות אינו לוקה, ומביא ראיה מדתניא במס' שמחות הרי שקבר את מתו ובא מת אחר כל זמן שעוסק בבית הקברות יכול לעסוק בו פירש מן הקבר אם חזר וקברו לוקה דברי ר' עקיבה ר' טרפון אומר כל היום אינו לוקה מפני שאינו מרבה עליו ימי טומאה, ובהלכות גדולות פסק כר' טרפון, ואם כן בזמן הזה מה מרבה טומאה יש כיון שמי חטאת אינן נוהגות?" עכ"ל. והנה אע"פי שיש שתי גרסאות משונות זו מזו בדברי ר' טרפון אלו, (כי במס' שמחות ר' טרפון הוא המיקל ור' עקיבה המחמיר אבל במס' נזיר הדבר בהיפך כמו שתראה מדברי מרן על טור י"ד סי' שע"ג ד"ה ובעוד שהכהן), מ"מ דעת ר' יעקב במקומה עומדת, כי המחמיר (יהיה מי שיהיה) נשען בלי ספק על הטעם שהוא מרבה עליו ימי טומאה, ומזה תצא התולדה שבזמן הזה שאינו מרבה ימי טומאה בעבור שעכ"פ אי אפשר לו להטהר מטומאתו ראוי שיפסוק האיסור הזה אף לדעת המחמיר, לכן בדין שאל רבנו יעקב: „מה מרבה טומאה יש כיון שמי חטאת אינן נוהגות?" ועיין בבה"ג א"ח דף קמ"ב ע"א; ואל תחשוב שמה שאמר „אינו לוקה" כונתו רק שאינו חייב מלקות אבל איסורא מיהא איכא, שהרי הרש"בא ז"ל בתשובותיו סי' שכ"ד מביא כך: ומ"מ ראיתי משמו של רבנו תם שהיה מתיר כניסת כהנים לבית הקברות ואמר דהלכה כר' עקיבה דאמר כטמא בו ביום פטור וכו' ומביא ראיה עוד ממה ששנינו בנדה פרק דם הנדה בכותים נאמנין לומר וכו' אלמא שרי ליה לכהן טמא לעמוד במקום הקבר עכ"ל, וזה רבנו תם שזכר הרש"בא הוא רבנו יעקב עצמו הנזכר בסמ"ג כידוע, ובהדייא אמר הרש"בא משמו שהיה מתיר לגמרי; א"כ יכולין אנו לסמוך ההיתר על זאת הראיה.

ב. באבל רבתי פ"ד סי' כ"ה איתא: מיטמא כהן ויוצא חוצה לארץ לדיני ממונות ולדיני נפשות לקדש את החדש ולעבר את השנה ולהציל את שדהו מנכרי ללמוד תורה ולישא אשה וכו' עכ"ל. והנה ידוע שבזמן שהיה טהרה בא"י היה אסור לכהן לילך מא"י לחוצה לארץ דארץ העמים גזרו חכמים עליה טומאה (עיין בית חדש י"ד סי' שע"ט), ואע"פי כן אנו רואים שאף בזמן שהיו מי חטאת מצויין התירו לכהן לילך ברצון לקראת הטומאה, ולא בלבד בעבור דבר שיש בו מצוה כגון לחדש את החדש או ללמוד תורה, אלא אף בעבור דברים שאין בהם רק הפסד ממון כגון להציל שדהו, ומזה אנו למדים בענין הנדון שלפנינו שאף אם היו בזמן הזה מי חטאת מצויין היה אפשר לנו להתיר טומאה לכהן הזה שנתמנה לבקר את המתים, אחרי שפרנסתו תלויה בפקודה זו, ואיזה הפסד ממון גדול מזה?*) כ"ש וק"ו דהאידנא אין עוד מי חטאת,

---

*) אמר המוציא לאור: במח"כ ידידנו הרב הגדול הכותב כ"ו אין הנדון דומה לראיה בזה, דשאני הצלת הגזול, ושאני קביעת פרנסה לכתחלה בדבר האסור, שיוכל הכהן לעשות לו פרנסה ממקום אחר. ואולי יש לצדד ההיתר גם

וכ"ש וק"ו דהכא דאכל רבתי איירי בכהן טהור שמותר ליטמא בעבור הפסד ממון וכאן אנן עסקינן בכהן שהוא טמא כבר מיום באתו לאויר העולם, כמו שהחליט הרא"בד בהשגתו על הרמ"בם בפ"ה דהל' נזירות שהבאתי לפני באמרו: הכהנים בזמן הזה טמאי מתים הם, ולכן פסק בהדייא בלי שום תנאי כדעת רבנו תם שאיסור טומאה לכהנים בטל מעיקרו בזמן הזה, ואמר: ועוד אין עליהם חיוב טומאה; ולפי שסיים דבריו שם במאמר: והמחייב אותם עליו להביא ראיה, שמענו מזה שכל הראיות שהביאו המחמירין אינן ראיות בעיני הרא"בד בעבור שלדעתו לא נתכוונו המחמירין אלא על זמן שאפשר לו לכהן להטהר מטומאתו, אבל על זמן זה שהטהרה בלתי אפשרית לא מצא הרא"בד שום ראיה לאסור טומאה לכהן.

ג. האזהרות שבאו בפ' אמור על הכהנים שלא יטמאו ושלא יקרחו קרחה ושלא יגלחו פאה ושלא ישרטו שרטת ושלא ישאו זונה וחללה וגרושה לאשה, אם נתבונן בהן כפי עומק פשוטן של הכתובים נוכרח להודות שלא הוזהרו בכל אלה רק בעבור העבודות הקדושות המוטלות עליהם בבית המקדש, כי כפי יתרון קדושתם במעשי הקרבנות כן ראוי להם שישמרו עצמן אף מקצת דברים שאיש ישראל מותר בהן (הר"ר נה"ו על ויקרא כ"א ה'). ומקרא מלא הוא כי את אשי ה' לחם אלהיהם הם מקריבים והיו קדש (שם כ"א ו'), הרי שהכתוב תלה איסור הטומאה להם במה שהם מיועדים לעבוד עבודת הקדש על מזבח ה' הטהור, ובמקום שגילה הכתוב טעם הצווי יתכן מאד לומר שבביטול הטעם בטל הצווי, ויהיה א"כ ראוי לנו למנות אזהרות הללו בכלל המצות הנוהגות רק בזמן שבית המקדש קיים, ובהפסק עבודת הקרבנות ובהשבתת הטהרה ע"י אפר הפרה יופסק חיובן ג"כ, וכבר הסכימו על דעת זו (לכל הפחות לענין טומאה) רבנו תם והרא"בד כאשר הראתיך.

ד. עוד יש להתבונן כמה מן הצער והקלקול יש בזמן הזה לכהנים כשמכריחים אותם לברוח מבתיהם ולעזוב נשיהם וטפם בכל פעם שימות אדם בשכונתם, ואם במבוי אשר ידורו בו יהיו בתים הרבה מחוברים זה עם זה (וכן הוא על הרוב, כי במקום צר ישכנו היהודים) יוכרחו לברוח מכל המבוי, ולפעמים לא ימצאו מנוח לכף רגלם אפילו בלילה אם אין להם כסף לשלם המלון, ואם יקרה כן בימי החגים המקודשים או ביום כפור יוכרחו להרחיק נדוד מבית הכנסת וימנעו מהתפלל עם הצבור ומלישא את כפיהם בברכת כהנים כמצוה עליהם או מלישב בסוכה כל אותו יום וכל כיוצא בזה, גם יש להם עגמת נפש וצער הגוף ונזק בממון לא מעט, שאם מלאכתם נקשרת במקום שיש שם מת הנה בעזבם המקום ההוא יוכרחו אף להשבית מלאכתם ולהפסיד שכרה, ומאחר שאנו רואים הרב בעל חות יאיר (שאלה קנ"א) מיקל הרבה בענין טומאת כהן

מטעם פקוח נפש, שאין לך דבר שעומד בפניו, ע"י הכהן המיטמא, כי חייטינן לעיליף, והרי לדבר זה נתמנה הכהן; וכדאי הוא ספק הצלת נפשות להתיר הדבר, כמו שהתירו רבים בזמננו מטעם זה הלנת המתים. — ואם אמנם ההצלה היא רק ספק ספיקא; בכ"ז במצאת הטומאה גם היא אינה יוצאת עוד מכלל כל ספק. ויש לצרף עם זה ג"כ שאנן לא בקיאין האידנא ביחוסי כהנים. וידעתי שיש להאריך הרבה בענינים אלה, אך אין רצוני בכך. —

בזמן שיש לו לצער הגוף ע"ש, הנה אף מזה הטעם ראוי להשבית זה האיסור לגמרי, מאחר שיש לנו זולת זה מופתים אחרים יספיקו לסמוך עליהם ההיתר·

ה· מבואר בכל ספרי הדינים כי אחד הנוגע במת עצמו ואחד הנוגע באדם שנטמא במת שניהם טמאים, אלא שיש חילוק דעות במי שנגע באדם טמא אם הוא טמא טומאת שבעה או רק טומאת ערב (עיין הרמ"בם ריש פ"ה דהל' טומאת מת עם מה שהאריך עליו בעל כ"מ שם), אבל לענין טומאה סתם כולי עלמא מודו דהוא טמא, דילפינן ליה מקרא וכל אשר יגע הטמא יטמא (במדבר י"ט כ"ב); ועתה אם יונח שהכהנים בזמן הזה מוזהרים ועומדים הם לבלתי יוסיפו טומאה על טומאתם יתחייב מזה שיהיה אסור להם אף ליגע באיש איש מישראל כל עיקר, שלא להוסיף על עצמם טומאה חדשה על טומאתם הראשונה, כי ברור לכל הוא שבזמן הזה הישראלים כולם טמאי מת הם כבר משעת לדתם; ואם יאמר לך אדם כי מן התורה אינו אסור לכהנים רק ליגע במת עצמו שנא' לנפש לא יטמא, אבל הנגיעה באדם טמא אינה אלא מדרבנן ולא נאסרה להם מן הכתוב אפילו בזמן שבהמ"ק קיים, ושלכן ראוי שתשאר בהיתרה מדאורייתא גם בזמן הגלות, אף אתה אמור לו: טומאת אהל יוכיח, שאף היא לא נאסרה בכתוב על הכהנים ואעפי"כ אסרו חכמים לכהנים אף בזמן הזה ליכנס באהל המת,הרי שעל כל פנים היה להם לחז"ל להשוות מדותיהם אם להתיר לכהנים טומאת אהל כמו שהתירו להם טומאת מגע באיש טמא, או לאסור להם הנגיעה באיש טמא כמו שאסרו להם טומאת אהל! — אכן מי מרבני ישראל שבכל דור ודור עלה על דעתו לאסור כזאת לכהנים? לכן בהכרח תצא מזה התולדה, כי מאחר שהתירו להם ליגע בטמא מת אע"פי שפשט הכתוב יורה שיהיו מוזהרים מכל מיני טומאה שנא' והיו קדש, כפי שורת הדין יתחייבו להתיר להם ליגע אף במת עצמו בזמן הזה; ואיך לא ירגישו שהם סותרים את דברי עצמם במה שהם מתירים לכהנים טומאה אחת ואוסרים להם טומאה אחרת? — באמת זו בעיני ראיה חותכת שאין עליה תשובה·

הרי לך, ידידי, שאם ירצו רבני הדור לנטות לצד ההיתר בענין זה יש להם על מה שיסמוכו,ואני לא להכריע באתי, ואתה שלום·

נאום הכו"ח פה גערץ ביום ט' ניסן ש' התר"ג· י"ש"ר

אגרת ב'·

ידידי הנכבד שלום·

אגרתך אשר כתבת אלי בחנוכה תר"ג שלחת אותה בחנוכה תר"ח, אף אתה אל תתמה אם תבואך תשובתי בשבט תר"ט. וכבר אין שערי השיר*) נעולים לפני, לחדש המצאות ולומר כי היתה תשובתי מוכנת זה כמה ירחים, ומפני המלחמות והמהומות נתעכבה אצלי, או נאבדה בדרך, וכיוצא באלה· אבל

*) החכם הכותב נר"ו מרמז בזה להלצת ר"י הלוי: מיטב השיר כזבו·

אני אמות אגיד לך כדרכי, ואמר כי שאלתך אשר שאלת ממני להיות בתומכי המכתב אשר עלה בלבבך להוציא לאור מגלות מגלות בשם היונה, לא מצאה את לבבי מוכן למלאתה, וזה אם לסבה פנימית ועצמית, להיותי בלתי יודע מה יבא על ימיני ועל שמאלי, ואולי אני אבנה ואחרים יהרסו, ואם מפני דבר חיצוני ומקרי, והוא קושי הכנסת הספרים הנדפסים בארץ מגוריך לעיר מושבי, כי אמרתי עד מתי אעבוד אדמת זרים וכרמי שלי לא אעבוד, ויושבי קצוי ארץ יאותו לאורי, ותלמידי וידידי לא יזכו לראות מעשה ידי? — ואחרי שלא היה בלבי למלאות בקשתך, למה אכתוב לך ולמה אעמוס עליך הוצאות האגרת?

אבל אחרי י"ג חדש, ואחרי כמה מהומות שעברו, המו מעי על ידידי הרחוקים, ואמרתי אשובה אל אחי אשר בצפון, ואראה העודם חיים, ואודיעם כי אני ת"ל חי וקיים, גם כי פרנסתי ופרנסת אשתי וששת ילדי תלויה באויר, כי הקהלות מתמוטטות ומדלדלות, ואין פורעות מה שמוטל עליהן לפרוע לכיס הקאללעגיום, וקצת מהן משתדלות להשבית הקאללעגיום מכל וכל, ולולי הנגיד היקר הר"ר גבריאל טריאסטי יהי שמו מבורך, אשר עד היום הזה נתן לי חקי מכיסו, כבר הייתי מוטל ברעב זה כמה חדשים.

ועל הכל המו מעי על אותו עני הר הזהב*) היודע לשער כמה טיפין יש בים, ואין לו לחם לאכול, יהדפוהו מחסך אל חסך ומנוי אל נוי ינדוהו, ומי יודע אם עדיין מצא מנוח לכף רגלו ולרגל הילדים. עליו לבי דוי, ומי יתן ותבשרני בשורה טובה על אודותיו.

והנה אני שלחתי אליו מרגלית יקרה להרא"בע, ואתה אומר שכבר הוצאתם אותה לאור**) — ואני אחר י"ג חדש עדיין לא ראיתיה. ואתם מבקשים שאעתיק ואשלח לכם כמה וכמה מטמונים יקרים! ולמי אני עמל ומחסר את נפשי ונפש ילדי מטובה?

ועתה מהר אפוא והודיעני את שלומך ואת מקום מגורי הר הזהב, ואת שלום החכמים המופלאים צונץ וזקש אשר תברך בשמי, והודיעני אם הוציאו או אם עומדים להוציא לאור פרי חדש מחכמתם, ודרוש נא מאתם אם קבלו קונטרים איטלקי ששלחתי להם בחדש אב על ידי הפאסט נקי מהוצאות. צונץ לא הוציא חלק שני מספרו היקר צור געשיכטע?

השתדל נא להביא לידי עקזעמפלאר אחד או שנים או יותר משני המאורות ואם תכתוב להר הזהב תודיעהו כי בשבוע שעבר מריתי את פיו ועשיתי לוחות לשמנה מחזורים (מן רנ"ב עד רנ"ט), ומתוך כך נתגלה לי ט"ס בקבלת הראב"ד, כי שם כתוב שמיתה הריגת ר' יוסף בר שמואל הנגיד וקהל גראנטה ביום שבת ט' טבת תתכ"ד, וזה לא יתכן, ויש לי בזה ענין ארוך, אין כאן מקומו.

ולענין המזמורים בא"ב, גם אני לא אחליט שהיו האלפא ביתות מהגות אבל קדמוני הקדמונים, אבל מכל מקום נראה לי למעלה מכל ספק כי בימי בית ראשון כבר החל המנהג הזה, ולא אחשוב שיעלה על דעתך ועל דעת שום

---

*) הוא החכם בעל קונטרים מסוד חכמים והחופש מטמונים רבי דוב בער גאלדבערג סי'.

**) לא הר הזהב ולא אני הוצאנוה לאור.

בן דעת לומר כי איכה ישבה בדד נכתב בדור החשמונאים. והנני מגלה לך דעתי ויסוד מחשבתי משנים רבות בענין קדמות חלקי התנ"ך שקצת מן האשכנזים או רובם בדור הזה מבקשים לאחר זמנם, ותדע ובחנת את דרכם ואת דרכי.

כל משכיל יראה ויבין כי הרעיון העברי יש לו שני זמנים מתחלפים מאד, האחד זמן הגבורה והכח המוליד מעצמו וברוח ה' המרחפת עליו, והשני זמן החולשה הבלתי מולידה, ואף אם תוליד תסמוך ילדיה על משענת ילדי הזמן הקודם, מבלי כח בה לומר להם לכו בכחכם.

הזמן הראשון הוא זמן כ"ד ספרים, או זמן החזון, והזמן השני הוא הזמן שאחר חתימת כ"ד ספרים, או הזמן שאמר חתימת החזון.

בזמן החזון לא הנביאים לבדם, אך גם המשוררים וכל כותבי ספרים, היו סומכים על עצמם ולא על זולתם, ולא היו סומכים דבריהם על דברי הקודמים אליהם; רק דרך אשגרת לישן השתמשו קצתם לפעמים במליצות נמצאות במחבר שקדם להם, אך את שמו לא הזכירו, כי לא היו חושבים היות דבריהם צריכין חזוק. ובכל הזמן הזה לא היו הספרים נקראים ספרי הקדש, וחוץ מס' תורת משה לא היו הספרים נשמרים בשקידה רבה שלא יאבדו, שהרי מי שכתב ס' דברי הימים שהוא אולי היותר מאוחר בזמן בספרי הקדש, היו בידו כמה ספרים שאינם בידנו, והם לא נאבדו בשעת החרבן או בזמן הגלות, אבל היו נמצאים בבית שני, ועם כל זה נאבדו, או בכוונה ורצון נגנזו. סוף דבר כל משך זמן החזון היה הרוח העברי חזק ומוליד, ובלתי חושב את עצמו כקטן הצריך למחזיק בידו. לא כן בזמן השני, הרוח העברי לא היה מוליד ספרים חדשים, אבל היה כל יגיעו לבאר הספרים הקודמים, והם היו אצלו כלם ספרי קדש, כל דבריהם וכל אותיותיהם היו אצלו בתכלית המעלה והחשיבות, וכלם נשמרו בתכלית השקידה שלא יאבד ולא ישתנה אחד מהם או חלק מהם או אות אחת מהם, וכל דבריהם היו כיתדות לסמוך עליהם בכל אופן שיהיה הרעיונות והתקנות המתחדשות לפי צורך העתים. לדוגמא הנה בימי נחמיה (י' ל"ג) העמידו אליהם המצוה לתת שלישית השקל בשנה, ולא בקשו לזה שום סמך בכתובים, זה היה בסוף הזמן הראשון; אבל חכמי המשנה היו דורשים המקראות בכמה אופנים, והמציאו להם י"ג מדות, כדי לסמוך תקנותיהם ותקנות קדמוניהם על אחד מן המקראות.

והנה בזמן השני הזה הדבר ברור שכבר נחתמה אסיפת הספרים, וכבר נקראו בשם כתבי הקדש, כלומר שכבר עבר עליהם איזה זמן, דור או דורות, עד שיהיו נחשבים לקדושים. כי אמנם כל משכיל יודה כי לא להיותם דברי נביאי ה' נקראו כתבי הקדש, כי רבים בהם אינם נבואות ולא מלאכת נביאים, והכתובים הם הם שנקראו ביחוד כתבי הקדש (Hagiographa) יותר מהתורה והנביאים, ועליהם (על הכתובים) אנו אומרים במוסף ר"ה ובדברי קדשך כתוב לאמור.

מעתה היתכן שבזמן שכבר נחתם הקאנו"ן ונתפרסם כדבר קדוש ואלהי, יוסיפו עוד להכניס בו מכתבים חדשים מקרוב באו? זה הוא מה שאין אני יכול להאמין.

ומלבד הסבה הזאת הכללית המונעת אותי מהאמין שקצת מן המזמורים נכתבו בימי החשמונאים, עוד ראיות אחרות פרטיות יש לי בדבר הזה.

ראשונה אם היה כדבריהם שהיו בדור ההוא אנשים אשר כח בהם לחבר מזמורים ולהכניסם בהסכמת האומה בתוך ס' תהלים, איך היה שלא עשו אפילו

מזמור אחד שיזכיר בפירוש המאורע כמו שהיה, ושמות אנטיוכוס ושריו ושמות מתתיה ובניו, על הדרך שעשתה דבורה בשירתה ומשה בשירתו? ואלה בהפך בשוררם על תשועה גדולה כמוה לא דברו על המאורע הגדול ההוא (לדעת האחרונים) אלא במשל וחידה וברמזים. זהו דבר שאין דעתי סובלתו.

וזאת שנית הנה בין המזמורים שהאחרונים מיחסים לדור החשמונאים אני מוצא קצת שירים שלשונם מעיד על קדמותם. כי הנה כל משכיל יודה כי הנביאים ושאר המחברים הקדמונים שהיתה ידם תקיפה בלשון, וגם העם שהיו מדברים באזניו או כותבים בשבילו היה תקיף בהבנת לשונו ובהבנת דרכי מליצתה, היו אומרים לפעמים מליצות אשר הן לנו עתה סתומות וקשות, לא ממיעוט ידיעתם בדקדוק הלשון ודרכיו, אבל ממיעוט ידיעתנו, כמו שהוא הענין בכל הלשונות שכבר מתו. והנה מי שיסתכל בבן סירא (במאמרים הנמצאים ממנו בתלמוד ככתבם וכלשונם) ובסדר התפלות, יראה כי לשונם נקיה וקלה, על הדרך שנוכל גם אנחנו לכתוב בזמן הזה. אבל הרימה פעמיך למשואות נצח, ידע כמכיא למעלה בסבך עץ קרדמות, וכיוצא, הן מליצות המעידות על מחבר שידו תקיפה ויד דורו תקיפה בלשונו, והוא ודורו רחוקים הרבה מבן סירא ומבעלי התפלות. ולונץ נוטה להאמין כי המזמור הזה (מזמור ע"ד) נכתב בדור החשמונאים! עיין גאטטעסדיענסטל' פארט' עמוד 15. והואיל ובא לידנו המזמור הזה אוסיף ואמר כי אתה רצצת ראשי (לי רבים) לויתן תתננו (לי יחיד) מאכל וגו' הוא מורה על אמונה קדמונית שכבר נשכחה מימים רבים, והיא שהלויתן הוא בעל ראשים הרבה; ומי יאמין שהיתה האמונה הזאת בישראל בימי החשמונאים?

ובעמוד 17 צונץ מביא בכלל המזמורים המאוחרים גם מזמור פ"ט. מריה דאבדהם! אם כבר עברו כמה דורות שלא היה בישראל מלך מבית דוד, מה מקום לכל המזמור ההוא, אשר כל יסודתו על הברית אשר כרת ה' עם דוד ושמתי לעד זרעו וגו'? היתכן לומר בימי אנטיוכוס נארת ברית עבדך חללת לארץ נזרו וכו' וכו' הקצרת ימי עלומיו? הלא כל אלה מאמרים המורים שהיה אז מלך מבית דוד, וכמו שחשב גם רמבמ"ן שנאמר המזמור על חזקיה.

ואשוב אל הכלל כלו ואחתום ואמר: הלא מימי החשמונאים ואילך יש לנו קבלה נמשכת, ובדור ההוא יש לנו ג"כ ספרים כתובים בלשון יונית המספרים הקורות ההן בלי גוזמות ודברי הבאי, והנה אין הדור ההוא דור ענן וערפל לישראל, אך הוא עולם ברור והיסטארים.

ועתה הנה בא לנו כאן שני דברים שאין הדעת סובלתם. האחד, מה ראו על ככה, ומה זה ועל מה זה בחרו משוררי הדור ההוא או חכמי הדור ההוא להעלים מהמזמורים ההם שמות מחבריהם וזמן חבורם, ולייחס אותם לאסף, לבני קרח או לדוד? והשני, איך הצליחה המרמה הזאת, או איך נתקיימה הטעות הזאת, באופן שהמזמורים ההם שנעשו בימי החשמונאים נתקבלו בכל ישראל כאלו הם מלאכת הקדמונים דוד ובני קרח? ואיך לא נתגלה הכזב מתוך שנאת הצדוקים לפרושים? הלא כל צדוקי וצדוקי היה יכול לומר ראו תהלים זה של אבי אבא והנה אין בו לא מזמור פלוני ולא מזמור פלוני.

הרי לפניך בקצור הסבות המרחיקות אותי מהסכים עם חכמי אשכנז האחרונים בענין קצת מזמורי תהלים, ואתה אם עינים לך תבחון ותבין כי לא

ממיעוט קריטיק אני מחזיק באמונה הישנה, אבל האחרונים הם הם העוורים עיניהם לבלתי ראות השמש בחצי השמים.

ולענין שאלת על פיוטים שהזכיר הרדב"ז (ח"ג תרמ"ה) לשלש שבתות הסמוכות לתשעה באב, ודאי כן הוא, והם בדפוס בסדר ארבע תעניות לספרדים ועוד כהמה וכהמה בכ"י קלבריזי (אשר הוא עתה ביד ידידנו היקר יה"ש) ובכ"י והראן שבידי. וכמו שתמה הרדב"ז, ככה על כיוצא בזה תמה ר' יעקב בעל הטורים (ארח חיים תר"ב) על מה שהיו נוהגין בספרד להרבות בסליחות ותחנונים בשבת שובה, וגם זה כבר נתבטל. ומה שאמר הרדב"ז על מחבריהם כי שמא לא היו בעלי הוראה אלא משוררים, אימו כלום, כי כיון שנתפשט המנהג לאמרם, אין ספק שגם בעלי ההוראה הסכימו בדבר. והאמת הוא כי דרכי ההוראה בדורות הקודמים להרמב"ם אינם דרכי ההוראה שאחר הרמב"ם, ואין כאן המקום לבאר זה.

ואני להיותי בלתי יודע אם אתה עתה בברלין, אשלח האגרת ליד ידידנו החכם המפואר מהר"ר מיכאל זקש. ואתה שלום וכל אשר לך שלום, וידידך הר"ר נבי הירש עדעלמאן שלום, ותודיעהו כי גם אחד ממכתביו לא ראיתי. והא לך תשובת מ"ו הר"מ ראנדעגגער שכתב בשנה שעברה, ועתה הוא יושב בעיר טריאסטי.

נאום הכו"ת פה פאדובה היום ד' שבט תר"ט, ידידך שד"ל.

אגרת ג.

ברלין יום ב' לסדר קחו מאתכם תרומה לה'.
שנת תרי"ג לפ"ק.

מה יקר חסדך ידידי אשר הטיבות מאז באספך את תבואות ארץ בני קדם, רבים מישני עפר יקיצו וירננו בהגלות נגלות בכבוד לעיני כל רואיהם יכירו ויעידו כי הם זרע ה' ולפונס תמלא בטנך. ועתה קמת ולא התמהמהת אחור לא נסוגות לשוב לנטוע כרם חמדת ישראל אשר היה לבער זה כמה שנים. — יהי נועם ה' עליך ועל כל תומכי ימינך ילכו יונקותיו ויך שרשיו כלבנון. — ואל ירע בעיניך אשר אני קרב היום ובידי מנחה קטנה אשר הבאת לך מכבר ימים לאסוף אותה אתך בבית לחסות תחת כנפי היונה ועד עתה לא מצאה מנוח שם. ואם מצער היא אולי תמצא חן בעיני דורשי קורות ישראל אשר יחפשו בחפש מחופש למלאות החסרון ולהאיר החשך אשר יכסה על פני יוונת עולם ושנים קדמוניות. — והנה הספור הזה נמצא באוצר הספרים הגדול בעיר ברלין בקובץ כ"י הנקובים בשם: „געוואנדטשאפטסבעריכטע״ *) ואני העתקתיו מלשון איטאליאני ללשוננו הקדושה:

(Msc. Ital. fol. 16. Inform. Polit. f. 15. n. 13.).

דוד קאססעל.

---

*) ההודעה הואת כתובה מיד איש אשר לא מבני עמנו — ציר שולח בגוים — לכן לא יפלא זאת בעינינו, כי היא מלאה מפה אל פה חירופים וגידופים על אנשים אשר מסרו נפשם על קדושת השם; ואויבינו פלילים — המ"ל.

ספור כללי על אודות היהודים אשר בכל מדינות פורטוגאל נאנסו להמיר דתם ונגזרה עליהם גזירת אינקוויזיציאן:1)

זה חמש וששים שנה הן פחות מעט הן יתר מעט והמלך דון עמנואל מפורטוגאל2) הוציא את היהודים אשר בכל מדינות מלכותו מדתם לאמונת המשיח. הם היו עניים בעת יהדותם ומאז התנכרו התעשרו כי בטובת אמונתם החדשה נעשו רופאים חובשים ורוכלים והתחילו להתעסק במשא ומתן כמו הנוצרים האחרים. ויהי כאשר הרבה עשרם הקשו ערף כאשר מימי קדם וישובו לדתם היהודית וישמרו בסתר בבתיהם כל מצות יהודיות וילמדון את בניהם. ויהי להם בעיר ליסבונא בית הכנסת שהתפללו ככל מנהגי אחיהם שברומא. ועכ"ז הראו את עצמם נוצרים ויגשו אל מזבח אלהינו לאכול את לחמו וכאשר באו אל ביתם השליכוהו לאשפה ויבזוהו ויחרפוהו. וירא ה' ויכחן מחרפה אשר חרפו עקבות משיחו ואת רעתם הביא אליהם ביד מומר אחד אשר שמו בעדת הנוצרים חוק אמונה3) הוא ראה את כל אשר יזמו לעשות ויגל את אזן המלך דון גואן השלישי בן המלך דון עמנואל על ידי כומר אחד הידוע בשם פיטרו מרגנליו. הוא הביא אל המלך את חוק-אמונה הנזכר והוא הודיעו כל הדברים אשר נעשו. ויועץ המלך ויואל לקחת האינקוויזיציאן בארצו. וישלח המלך את חוק אמונה ויצוהו אל הקיסר קרלו החמישי מלך קסטיליה וארגון לדעת מה לעשות על אודות האינקוויזיציאן הנמצאת ככר בארצות ספרד מימי פערדינאנדו קאטוליקו בעבור המארנוס המתיהדים. הוא טרם הלך לדרכו כמצות המלך ויודע הדבר למארנוס ע"י היועצים ושרי המלך אשר לקחו שחד מאת האנוסים זהב ושאר מתנות ויגלו להם את הסוד כי מגמת המלך אל האינקוויזיציאן להביאה לארצו. ויחרד כל עם היהודים מאד ויועצו יחדיו מה לעשות להסיר מעליהם מחשבת המלך הרעה. וימסרו שני בחורי המראנוס וישימו כפסם בכפס. הוא שב מדרכו ובידו אגרות הקיסר אל המלך וישימו לו שני הבחורים אורב ויפלו עליו ויכוהו נפש. ואת ראשו הכריתו מעליו ויביאוהו ואת האגרות הנמצאות באמתחתו אל העבריים, והם המארנוס, ותהי להם שמחה גדולה והודות והלל לה'. החלל נמצא בשדה ויוגד הדבר לשופטים ואח"כ למלך ויקצף המלך מאד וחמתו בערה בו. ויבוקש הדבר וימצאו הרוצחים וישימו אותם בסד וירכו עליהם ענויים. ויהי כי גדול מכאובם מכשוא ויתוודו את כל חטאתם אשר עשו. והדת נתנה ע"י המלך שיכריתו את ידיהם ויאסרום אל זנבי סוסים למען ינתחו לנתחים וכן נעשה.

ע"י הדברים האלה הוסב אחור ימין המלך לבלתי מלאות מחשבתו אשר זמם על דבר האינקוויזיציאן ויעמוד הדבר ימים אחדים. ויהי היום וימצא ההגמון מסיפטא4) והוא מחברת הפראנציסקאנוס בגבולי מדינתו חמשה מאראנוס מתיהדים שומרים דת משה ועובדים את אלהיהם. וימסרו למשפט וישרפו באש. וההגמון הנזכר הלך אל המלך ויחל את פניו להביא האינקוויזיציאן ויאמר לו זכור

1) נכתב סוף שנת 1564 למספרם כדמוכח מתוכו. 2) הוא המולך משנת 1495 עד שנת 1521. 3) פירמא פידי. 4) היא עיר Ceuta במדינת אפריקא מול פורטוגאל והיא היתה תחת ממשלת מלכי פורטוגאל משנת 1415

תזכור את אשר עשו היהודים לחוק אמונה. וישמע אליו המלך ויבקש מאת האפיפיור פאולו השלישי האינקוויזיציאן והוא מלא את בקשתו.

והיהודים האומללים כאשר ראו כי אין מנוס להם מפני חמת המציק וכי כלתה אליהם הרעה וימהרו וישלחו אל האפיפיור ויבקשו מאתו מחילה כללית על כל החטאים אשר חטאו נגד דת המשיח טרם יצאה הדת על אודות הבאת האינקוויזיציאן בממלכת פורטוגאל · והאפיפיור עשה כרצונם ועמדו בפחד שתי שנים או שלש ולא התיהדו אח"כ בהיותם יהודים בלב שלם ואהבת דתם כי בערה בלבם שבו ככלב אל קיאו וישובו ויתיהדו · ולא אחרו בעלי האינקוויזיציאן למצאם מהם נשרפו מהם הושמו במשמר כל ימי חייהם · ככה בעיר ליסבונה, בעיר קוארה, קוימברה, פורטו די טומאר ושאר ערי המלכות. וכן עשו ולא הרפו ידיהם שבע או שמנה שנים, ויראו היהודים אותם ברע ואש האינקוויזיצאני הולכת ומתלהבת מדי יום ביומו בקשו עוד הפעם מאת האפיפיור מחילה כללית ועל ידה הותרו כל האסורים ויצאו לאור · וישמחו האנוסים מאד על החסד אשר עשה להם האפיפיור ויגבה לבם ויבעטו נגד הנוצרים · איש יהודי היה בליסבונה ושמו עמנואל דאקוסטא הוא קנא קנאת ה' בעד אמונתו ויכתוב על אם הדרך ברחוב העיר שהמשיח עדיין לא בא ושישוע איננו המשיח האמתי והביא ראיות מהנביאים ומהכתובים. הדבר נשמע בבית המלך ויקצף עד מאד על התועבה אשר נעשתה בקרב מלכותו ויצו לחקור ולדרוש היטב עד שימצא הכותב ההוא · וביד סוחר אחד מליסבונה אשר שמו לוקא גירלדו הפקיד עשרת אלפים זהובים להביאם אל יד כל אשר ימצא את הכותב או סייעתו. והנונציוס אשר כעת בפורטוגאל ושמו קאפו די פיררו, והוא היה אח"כ קרדינאלי גיורגיו הוסיף על סך הנזכר עוד חמשת אלפים זהובים ויפקידם ביד לוקא גירלדי · רבים היו בני אדם אשר הושמו במשמר והרבה הקפות בבתי תפלתם וברחובות העיר עשו גם הכומרים גם שאר הנוצרים ויתפללו אל אלהיהם שיוציא לאור המשפט · ויאמרו האנוסים איש אל אחיו היום יקום העם בזעמו והתגוללו עלינו ועל טפינו והכונו כפּו כדבר אשר היה זה שנים לא כביר 5) הבו נתחכמה להם ונסיר מעלינו את חרון אפם. ויכתבו עוד על עצם המקום אשר נמצאה בו הכתיבה הראשונה כדברים האלה:

„אנכי איננִי ספרדי ולא פורטוגאליסי אנכי מארץ אינגליטררא גר ותושב עמכם אכן גם אם תתנו עשרים אלפים את שמי לא תדעו"

ולא הועילו בערמתם כי אמרו הנוצרים אין זה כי אם מעשה ידי היהודים כי האינגלים אף כי נמשכים אחר תורת לוטיר עכ"ז אינם יהודים · ויוסיפו לדרוש ולחקור · ואת הנייר אשר נמצא בצד הבית ואשר כתבו עליו דברים המכוערים לקחו השופטים ויראו אותו אל הרבה בני אדם אולי ימצא מי שיכיר כתיבת היד. וכן היה ויאסרו אותו בנחשתים וטרם בא בענוי הודה ולא בוש כי הוא כתב הדברים · ויכריתו את שתי ידיו ויתנוהו לשרפת אש. ולא היו ימים רבים וימצאו בעלי האינקוויזיציאן בתוך העיר בית הכנסת והיהודים בתוכו שומרים את דתיהם ככל אשר צוה עליהם · ויוציאום אלה לשרפה ואלה לענויים ואת

עד שנת 1580 עי' יוחסין דף קל"ד ע"א (ד' קראקא). 5) כוונתם על הרג רב שנהרגו הרבה אנוסים י"ט אפריל 1506 בעיר ליסבונה על דבר גם שנעשה

בה"כ ערו עד היסוד בו וכן הוא עד היום הזה כי המלך צוה שיהיה תל עולם לא יבנה עוד .

אחר הדברים האלה קם משיח חדש בתוך היהודים והוא היה סנדלר לודוויקו דיאז שמו וארץ מולדתו סיטוואל הוא החל לדרוש בספרים ושמעו הולך וגדל ביניהם ויאמר כי הוא המשיח והרבה היו מאמינים בו וממספר המאמינים היה רופא הקרדינאלי דון אלפונזו אחי הקארדינאלי די פורטונאללו וגם הרופא פראנציסקו מונדיז וימל את עצמו במצות המשיח בן שבע ושלשים שנה . וכלם עם המשיח נדונו בשרפה · וככה נשרפו מדי שנה בשנה עשרים, שלשים, ארבעים איש, ויותר ממאתים נענשו עונש גדול· בחדש יוניו העבר של שנה זו שהיא שנת 1564 נתפש בעיר קוארא רופא אחד ושמו מאיסטרא רורגו6) . ואחרים עמו בעבור שנודע כי הרבה פעמים בגשתו אל המזבח לאכול את לחם אלהינו הוא לא עשה כן אלא נשא הלחם בסתר לביתו והשליכהו לאשפה הוא המית את עצמו במשמר לבלתי השרף וישרפו את עצמותיו ·

וכעת הרבה מן האנוסים נמלטים לערי תורקיא כי שם הותר להם להיות יהודים ואחרים הולכים לעיר פירראַרא ושומרים דת משה בלי פחד · כי בימי גיוליו השלישי7) בקשו מאת האפיפיור הזה שישים לחק ומשפט שיוכלו להתיהד בלי הענש · יען באו אליו בערמה לאמר אנחנו התנצרנו באונס בלי רצוננו ובלבנו לא חדלנו להיות יהודים . גם בעיר אנקונה היו שומרים את אמונתם · אבל פאולו השלישי בהכינו איך נעשה הדבר שלח שליח לאנקונה על אודות האנוסים מהם בשרפו, שמנים מהם הושמו באניות משוטטות ועבדום לעולם · וכלל אומר לך שאין לך עיר בכל איטאליא שאין בה מן האנוסים פורטוגאלים הנמלטים מפני חמת האינקווזיציאן ואחר שהעשירו כי יש להם רשות לסחור את הארץ כשאר הנוצרים אז הם נמלטים לארץ תורקיא ונושאים שמה את כל הרכוש אשר פה רכשו · ככה עשתה אשה אחת מפורטוגאל והיא עשירה עד מאד דונגא בגאנדה שמה . היא גרה ימים רבים בפירראַרא ובויניציא ואח"כ הלכה לתורקיא ותתן את בתה לבן רופא המלך והיא וכל אשר לה עוסקים במצות משה ושומרים את אמונתם8) אלה הן הדברים אשר נעשו מעת יצאו היהודים מדתם אל דת הנוצרים ועד היום הזה . וכעת האפיפיור פאולו הרביעי9) הוגד לו ממעשי האמראַנום בחברות הכומרים כי היו גדולי דעה ורבים סרים אל משמעתם וידיהם בכל והמאראנום אשר בקרב העם תמיד לעזרתם וירא האפיפיור וישם חוק ומשפט לבל יקבל שום מאראנום בחברת פראנציסקאנום שום שררה או כבוד יען הכומרים האחרים מאנו לשבת תחתם ונהיו מפני זה מחלקות הרבה ואין שלום ביניהם · והדת הזאת נתנה בשנת 1557 או 1558 ·

בבית תפלתם והאנוסים לא אבו להאמין בו · 6) בכ"י השם מטושטש · 7) מלך משנת 1550 עד שנת 1555 · 8) עי' שו"ת מהריב"ל ח"א דף ק"ט ד' אמש' ושו"ת מבי"ט ח"א סי' רל"ז ובשו"ת נחלה ליהושע סי' וכן נמצא בשו"ת מבי"ט ח"ב סי' ר"ה דף קפ"ו שהרופא מלכות פורטוגאל היה אנוס ובנו דוד אליוירא ברח אח"כ לא"י. 9) מלך משנת 1555 עד שנת 1559 והאפיפיור הזה גם בעלי דתו שנאו אותו ואחרי מותו קאם שאון בעיר וישרפו את בית האינקווזיציאן וישברו את מצבת האפיפיור .

אגרת ד׳ ·

בשם ד׳ ! ך׳ אדר ראשון תרי״ג לפ״ק פה ברלין ·

ישלח ד׳ לך עזרתו מקדש, ויובילך על מעגל שושנים, מאהבי החכם היקר ונעלה, חוקר מעמיק בחכמת ישראל וחכמיו, חובר חבורים מחוכמים, כהר״ר **שניאור זקש** נ״י ·

מרעתיך יקירי כי הנך לא לבד מאסף נאמן, שומר אמונתך בלי חסרון ויתרון לעובדים בכרמך כרם בן שמן, אבל כאחד מחכמי לב היקרים נפל חבלך בנעימים להרום ולבנות בהיכל המדע, לענג לב יודעי אין ערכם, הנני הנני גם אני להמנות במספר מאהביך ומהם גם מאהבי המלוצים, העודרים בלי לב ולב להקים חכמת ישראל הפורשת ידיה לשרידי מאהביה הנדחים בכל הקצות — אבל גם זה לא נעלם ממני כי לא כל הכשר לבא בספר, היוצא מתחת ידי מחברו, הוכשר לבא בספר מאסף, אשר באיזה צד גם מאספו ערב בעד הכותבים, ואנכי עתה עמוס מכל צד לסדר את ספרי ערוך החדש — או **ערך** מלים החדש — העומד לצאת לאור בצלה העתים, אם יחייני ד׳ גואלי, וקשה עלי עתה מאד, לסדר כתבי כראוי לדפוס, חוץ מענין ספר הנזכר, וביחוד בשמירת התנאים הנדרשים למאסף כמו שהזכרתי, היינו מדה קצובה, שלא תעבור גבול העלים, והסברת פנים ······· לכן יקירי קבל נא ברצון ערכים אחדים הלוטים בזה, אשר היו מעותדים ללכת למאהבינו היקרים, הרב השלם וחריף גביר מפואר מוהר״ד בער יאלעס ס״ו, והחכם הנעלה ושלם במעלות ומדות כהרר״מ וואלפזאהן ס״ו בווארשויא, ותקותי כי ייטיבו בעיניך, לטעת אותם בכרם חמדתך, ומאהבינו הנזכרים ישפוטו עליהם מתוך ספר נדפס. ובין כה וכה הנני אוהבך המכבדך כערכך הרם **ישראל באֶהמער** ·

אימירון, נומירין, נימירין, (ἥμερος, zahm, sanft, davon τα ἥμερα, Hausthiere der Gegensatz von ἄγριον.)

א· **ז״ל** המכלתא (בשלח פ׳ א׳) · ויקח שש מאות רכב בחור כו׳ כו׳ רשב״ג אומר, בא וראה עושרה וגדולה של מלכות, ואין נומירין אחת בטלה, שכולם רצות ביום ובלילה, וכנגדם של מצרים כולם עומדות ובטלות עכ״ל, ואמר המפרש בעל זה ינחמנו : ואין נומירין אחת בטלה, לא מצאתי פירושו, ובילקוט גרס נומין ופירש בעל זית רענן לפי הענין מרכבה, וזה נראה דוחק (?) וגם לא שייך לשון ריצה אלא אצל בעל חי ונראה לי דהכי גרסינן ואין מיליון אחת בטלה כו׳ כו׳ עיי״ש . ואחריו בא מבאר חדש נקרא בשם ברורי המדות (ווילנא 1844) וכתב : ואין נומירין כולי לא מצאתי פתרונו, ובילקוט גרס נומין ומפרש בזית רענן לפי עניננו לשון מרכבה ובזה ינחמנו גרס כו׳ כו׳ ויותר נראה (?!) לגרום טטרמולין אחת בטלה ומפרש בערוך לשון מרכבה עכ״ל · ואינו כדאי להשיב על דברי הנכבדים הנזכרים שכל אחד גרס ופירש בלי יסוד ובסיס, כי באמת אין כאן לא נומין, מולין, אף לא טטרמולין, אך נומירין תחת אימירון ועניננו בהמות וחיות בית יות (צאהמע הויסטהיערע) כסוסים חמורים ודומיהם שמשתמשים במו לרכיבה ולמשא, ויותר

שם זה הוא כמו בייתות ששנו חכמים בלשון המשנה (עי' בילה מי' א'. וש"מ) תחת בהמות בייתות והוא לשון יון ממש כמו שרשמתי בראש הערך, ועי' בספרי ראה (על לא ירבה לו סוסים ועי' תוספתי סנהדרין פ"ד) אפילו סוס אחד והוא בטל כו' יעויי"ש. וכומירון תחת אומירון אינו דבר חדש אבל כן נמצא עד היום בכל הדפוסים (הנודעים לי) ברבה (בר' פ' ע"ז) אחרי כמירון (בדפוס וויניציה, ובדפוסים אחרים כמירין ביוד אחר הריש) תחת אימירון (וכן היה עוד בערוך לפני החכם .Bux עי' עליו) ובמדרש שמואל קול כימירון (בכאן נמצא יוד אחר הכוף גם בדפוס וויניציה, אבל בכלל אין ההדפסה הישנה הזאת, משנת שכ"ו, טובה מרעותה, עי' ערך מדרש) תחת קול אימירון (עי' אות ב') ואין הדבר צריך לפנים להרבות בעדים אם לא מפני תרעומות המגיהים ומבארים בלתי מוכשרים למלאכתם, שמבערים גרסאות ישנות מתוך ספרי קדמוננו ז"ל ונוטעים תחתם קוצים כסוחים — ובערכים הרבה הראתי (עי' ערכי אבטינגה, גנגע מכולין וביחוד ערך ילקוט) כי הרבה גרס ספר הילקוט (אשר לו התהלה והפאר על גרסאות ודברים הרבה, שהציל בעדינו משן הזמן המכלה, בילקוטו הנחמד, אבל גם הוא אינו אדון כלל במלים לועזים, וגורם כפעם בפעם לפי הענין ולא ממקור אחר —) להשכיח תמונות הרבה מלים שהיו בספרי קדמוננו ז"ל, אחרי שהבאים אחריו שמו אותו למעין בכל והגיהו ממנו כמספר עזרה (עי' שער של מדרש שוח"ט אמשטרדם ת"ג) ועד היום יאשמו קצת מחכמי הזמן (עיי"ש) לרדוף אך אחרי לשון הילקוט בלי בחינה כאותה ואכמ"ל: —

ב. והעדר דעת שם אימירון ואגריון על בוריס, גרם למפרש את מדרש שמואל (פ' י"ז, אמשטרדם) שלא הרגיש טעות הדפוס הנראה לעינים ופירש מה שפירש, כי ז"ל המדרש שם: אמר ר' אחא (ברבה נשא פי' י"א ר' אבין, ובשה"ש פי' ג', על המקרא הנה מטתו, ר' לוי) עד שלא חטא אדה"ר היו שומע את הקול אגריון וכיון שחטא היה שומע את הקול כימורין עכ"ל, ופירש אגריון קול חזק ואדיר כקול אריה וכלב (?) היותר מתמרמרין לצעוק והיה יכול לסבלו לאפוקי אחר שחטא לא היה כדאי שיכול לסובלו ולשומעו חזק רק דמום ועמום כקול ביער כו' כו' בלא"א וויעדערהאלל עכ"ל. ולא ידע כי אגריון *ἄγριον* היווני אין פירושו בשום מקום (עי' Pape בשרשיו) קול אדיר וחזק לבד, אבל תמיד מתלוה ונטפל בו הרעיון של יערי, פראי, בלי תרבות וסדר (ווילד, ראה, אונקולטיווירט,) וכל זה אין לומר על קול אלהים שקודם החטא, גם לא שם לבו כי דברי ר' אחא קאים על דברי רשב"י שלפנינו ושם נאמר: וכיון שחטא מתירא שנאמר (בר' ג') את קולך שמעתי בגן ואירא, הלא כראה ברור שמקול האחרון היה מתירא שהיה אגריון (כאדם, שטרענג,) ויפה אמר החכם .Bux על זה id est duram et immitem. ועי' ברבה נשא ושה"ש (שם) הגרסא כראוי: עד שלא חטא היה שומע אימירון ומשחטא אגריון, וכן הוא בפסיקתא דרב כהנא (מוזכרת בערוך ערך זה) עם העתקה עברית וז"ל: עד שלא חטא אדם היה שומע את הקול בנחת אימרון וכיון שחטא היה שומע את הקול ועומד? (עי' במפרש ד' ברעסלויא תקפ"א) בזעף אגריון, ועי' ספרי פי' נשא סוף פסקא א'. ויפה עשה מאהבי הרב הה"ג וחכם מופלא מוהר"ר פי"ר בספרו החדש (ערך מלים, דף 14, ערך אגריון) מה שהשמיט אופן הדיבור שכתב בבכה"ע (תק"ג רשימת מלים דף 58): יש כאן (בערך אגריון)

טעות הדפוס המטעה מאד את הקורא, כי אי אפשר כלל להטעות מאד, אחרי שהתכם בעל המוסף ברר, בסוף ערך הנזכר בשפה ברורה ומפורשה, מה הוא אימירון ומה אגריון יעויי"ש; אבל לא היה לו להביא ממרחק לחמו „עי' ערך אמר ד'" אך להביא הדבר כמו שהיה אצלו בבכה"ע „כמ"ש ר"כ שם וכו'".

ג. אבל מה נמרצו אמרי יושר של הטוב שבמפרשי הרבה הגאון בעל מ"כ שעל דברי הרבה (שמות פ' כ"ט) ד"א מלך בו"ד יוצא לאמירה יוצא יחידי נלחם יוצאים עמו רבו רבבות והקב"ה אינו כן אלא יוצא למלחמה יוצא לעצמו שנאמר ד' איש מלחמה וכשהוא יוצא לתת תורה בסיני יוצאים עמו רבו רבבות כו' כו' פירש: לאמירה כלומר לשלום ועיי' בערוך ערך אמר החמישי. (לפני עם המוסף הרביעי) ודעתו מפורשת באר היטב כי אמירה דכאן הוא מן אימירון היוני, ויוצא לאמירה פירושו לענין של שלום (Fried̈lich) כמו לטייל, לדרוש שלום עמו, להתעלם בין אחוות מרעיו וכדומה. וכדרך המדרשים (עי' ערך זה) לאחוז במקום אחד דרך קצרה ובשפה לא עברית, ולפרש ביתר באור במקום אחר ובשפה עברית, נמצא גם זה בשוח"ט בשנוי קצת (פי' י"א על המקרא מנוגה נגדו) וז"ל מלך בו"ד כשהוא הולך למלחמה נוטל כל חיילותיו עמו וכשהוא הולך לטייל למיומס (עי' במוסף ערך מיאומס ובמפרש ד"א) שלו נוטל לגיונותיו לתשמישו אבל הקב"ה אינו כן כשהוא יוצא למלחמה אינו יוצא אלא לעצמו שנאמר ד' איש מלחמה ד' שמו כו' וכשהוא יוצא למיומס שלו במתן תורה ראה מה כתיב רכב אלהים רבותים כו' עיי"ש; ומי זה לא יראה כי מה שנאמר שם בלשון קצרה לאמירה כלומר לדבר של שלום מפורש כאן במשל ודוגמא פרטית והוא הטיול למיומס שהוא בית השחוק (עיי"ש) ותחת יוצא יחידי דשם, שהוא באמת לאו דוקא במדה מצומצמת אך נגד רבו רבבות דמלחמה, הוסיף בעל מדרש זה — ואולי חשב ללא כבוד למלך לצאת יחידי — לתת לו לגיונותיו, וק"ל. ובעל הפסיקתא (פסקא כ"א ד' מ"א א' ד' ברעסלויא) אמר תחת זה מלך בו"ד כשהוא יוצא לפיום בעשרה בני אדם כשיוצא למלחמה יוצא בגייסות כו', ואמר תחת אמירה היווני פיום ועל כי נקיט פיום אמר בעשרה בני אדם לשיטתו (עי' פסקא ל"א, וע"ע במרדכי יומא, שהביא בשנוי המאמר ובעל המאמר היינו בשם התנחומא, וכד"מ על הטור סי' תר"ו אות ב' ד' פרעסבורג בשגגות הדפוס מרבה להכיל אף שבמרדכי הנדפס שם נמצא כראוי ועי' ספרי פ' ראה פסקא כ"ו) — כי אף בין החיים יש מקום לפיום ביוד (ועיי' יומא פ"ז א'). וגם אינו מניח למלך לצאת יחידי כדברנו לעיל. — סוף דבר! כל המשלים והדוגמות האלה כמו לאמירה, למיומס, לפיום, הכל דבר אחד המה ואינם נפרדים כי אם בזה, שאמירה הוא כלל, ושנים האחרונים פרטיים, וכולם שוים לנמשל שהוא נתינת התורה כדמסיים בשוח"ט שהעתקנו כשיוצא למיומס שלו במ"ת והוסיף המפרש (ד"א) לטייל כו', פירש ליצן ומרקד בי כובי המשחק לפניו בתיאטרון שלו והקב"ה שחוק וטיול שלו הוא היה מ"ת עיי"ש. ומפורש הדבר באר היטב בספרי (בהעלותך פסקא כ"ב) וז"ל: מדת בשר ודם כשהוא יוצא למלחמה יוצא בבני אדם מרובים, וכשהוא יוצא לשלום אינו יוצא אלא בבני אדם מועטים, אבל הקב"ה כו' כו' • והארכתי מעט בזה מטעם שיתברר באות הבא, וגם כוונתי לרמז לחכם וסופר ממיודעי (עי' פ"ל מחברת שניה דף 173 הערה א' ווילנא תר"ד) להיות מתון בתיקון מלים ישנים, וביחוד לבחון היטב את דברי המפרשים

שלפנינו אם יש הכרח בדבר לזוז מפירושם — כי לענ"ד יתכונן מדברנו שאין מהצורך לקרות כאן (?) Amare בו ליעבען, ולא להגיה משמות רבה, גם לא לעשות חלופים על מגן מים לפה, ומים לסמך יעויי"ש.

ד׳. ודברי הרב מוהר"ר ש"ר שי׳ בספרו החדש ערך מלים הנזכר דף 121 ערך אמירון (ויותר נכון אימירון) צריכים כמו כן עיון ותיקון קצת, כי ז"ל: אמירון Griechisch: sicherer Weg, ואחרי העתקת דברי המעריך שבטולם נראה לעין כל הוסיף עוד: וגם במדרש מלך כשיוצא לאמירה יוצא יחידי כשהם יוצאים עמו רבו רבבות עכ"ל ור"ל לאמירה למקום ודרך בטוח בלשון יווני עי' ערוך עם מ"ל (?) ערך אמר ד' שיש במלה זו יוונית הוראת שקט ומנוחה אבל חיות וכן כאמרה על דרכים בטוחים והמ"כ נתקרב להוראה זו במה שכתב יוצא לשלום וכו' עכ"ל — ויש להעיר: א'), כי מה שאמר בראש הערך בל"א Sicherer Weg, אינו מכוון, יען אין במלת לאמירה בכאן לא דרך ולא מקום אבל הכוונה על מטרת וגבול ההליכה, שהיא שלומית, כמו שבארנו מה שיש בו די (אות נ') בדברי בעל מ"כ הקצרים ומבוררים. ואם היה הכרח לפרש אמירה על דרך, אז כאנסנו לומר שהשתמשו רבותינו מדעתם, בשם אמירה תחת דרך שלום ובוטח מה שלא נמצא אצל סופרי היוונים כי הם אמרו: (Plat. legg. VI. 761. a. ἡμερωταται ὁδοι והיו צריכים להוסיף מלת ὁδοι דרך ולא כמו (עי' פאפי שם שהראתי גבי חיות בייתות (עי' בראש הערך) שהיה די להם במלת אימירון, אבל אין אנכי בדבר כלל כי הדין עם בעל מ"כ, וצ"ל אימירון (אם הערך כולל אך אמירה דשמות רבה) כמו שבארנו. Was zu Friedlichem ב', צריך למחוק בדברי החכם הנ"ל, המלים: והמ"כ נתקרב להוראה זו, ולהוסיף תחת מלת „וכו'" „עי' ערך אמר ד'" כפי שנמצא במ"כ שהעתקתי (באות ג').

חמת גדר (Thermae Gadarenses, heiße Schwefelquellen in der Nähe Gadara's, der Hauptstadt von Peraea.)

א. אם כי לא נמלט שם מקום זה, משגגות סופרים כיתר אחיו, כמו שיראה במרוצת דברי הערך, שאנו עסוקים בו, עוד נשאר הוא בתומתו, בהרבה מקומות בירושלמי (אשר בכלל היתרון לו על הבבלי, בכתיבת מלים לועזים, וביחוד בשמות עירות בני ארצו ומקומו (עי' Frankel, Monatsschrift 1852, S. 444. ועי' ערך תלמוד) כמו בשבת (פ"ג הל' א') עלינו לחמת גדר, בערובין (פ"ו הל' ד') לחמתא דגדר, בקדושין (פ"ג הל' י"ב) לחמתא דגדר, ועוד (שם) לחמתא דגדר, בע"ז (פ"ג הל' ט"ו) לחמתי דגדר, ובשאר מקומות, ואך שגגות סופרים מצויות הנה מה שנמצא כה וכה (תרומות פ"ב דף ו' ב' ד"א. שבת פ"ד הל' ב', שם פי"ח הל' א') גרר כריש תחת גדר בדלית, וכן בבבלי (סנהדרין ק"ח א') בלועה דגדר (עי' בערכו) וש"מ אשר מהם יבואו עוד. וחמת גדר זאת עם כל הכנויים אשר לה (עי' ערכי אמאום וחמת) היא מקום מעינות החמים אשר בקרבת העיר גדר שבעבר הירדן כמפורש בראש הערך, והם המה הנודעים ע"י סופרים רבים ומצויינים (עי' Reland, Paläst. ex Monum. p. 773—178) בשם מעינות חמים או מרחצאות דגדר, ונתפרסמו מאד, לרב תועלתם לרפאות מחלה ופגע, ובעל כפתור ופרח ראה אותם,

והזכירם באר היטיב בספרו (פ' י') ולהשתוממות חוקרי הטבע הגדולים (עי' Humbold, Kosmos 1. Th. 230. Anm. 71.) יסופר לנו כי גם בימינו המעינות הנזכרים עוד (Ritter, Erdkunde 2. Th. S. 372—384. עי') שלמים וקימים וכאשר אז כן כאשר עתה, למשוך אחריהם (בירח אפריל) המונים מבקשי מזור למחלתם, לכן יש לקרות, בלי מורך, גם בתלמוד בבלי (שבת ק"ט א') רוחצין במי גדר תחת מי גרר, וכן במגילה (ו' א') זו חמי גדר תחת חמי גרר, ולא נכון הוא, מה שנדפס מקרוב בתוספתא (שבת פי"ג י"א ווילנא תר"א) בשם רבינו הגדול הגרא"ו נ"ע, להגיה שם מי גרר תחת מי הגדר, כי נוסחת תוספתא עתיקא עיקר (עי' אות ד') והגה נעשתה על פי הגמרא הבבלית כידוע — וכן לא קלעו אל המטרה, מפרשי הירושלמי (בעל ק"ע בקדושין שם, ובעל פ"מ בע"ז שם) שחשבו כי השם הוא חמת גרר בריש, ובמ"א (ערך גרר) הבאנו כי גרר דקרא (בר' י' י"ט) נקראת אצל רבותינו בשם גרדיקי, (אולי יותר נכון לקרות גרריקי בשני רישין) כמו שמצינו בירושלמי שביעית (פ"ג דף י"ג א' כ"א) מ"מ לא גזרו על הרוח שבגדריקו? (וגדריקו בדלית אחר הריש הוא טעות סופר דמוכח, עי' במוסף ערך גרדקי) ר' סימן בשם ריב"ל, מפני שנוויה רע והוסיף המפרש שנוויה רע, ובלא"ה אין דריש שם עכ"ל, וברבה (בר' פ' ס"ד) וילך יצחק אל אבימלך גררה, ר' דוסתאי בשם ר' שמעון בר נחמן מ"מ גזרו על הנוה שגרדיקי? מפני שהוא נוה רע, ואמר בעל מ"כ, וגזרו טומאה עליו שיהיה כארץ פלשתים עכ"ל, ובערכו שם בארנו השנוים והדין עם מי יעוי"ש — ולא נמצא זכר למעינות חמים בגרר לא אצל חז"ל (עי' בכ"ז ערך חמת פחל) ולא אצל שום סופר זולתם, ותחת שאמרו ז"ל במקומות הרבה, כי מקום דיומסית (שהוא אמאום וחמת עי' בערכם) נוה יפה (ע"ש) ראינו ההפך בגרדיקי (או גרריקי) שהיא נוה רע — ואכמ"ל.

ב· ועל פי ברור דעתינו באות הקודם, כי חמת גדר הוא מקום מעינות החמים, אשר נסעו לשם — ונוסעים עוד היום — המון חולים מבקשי תרופה למחלתם, יאיר לנו אור בהיר, בדברי הרבה דקהלת, על המקרא ברבות הטובה כו', וז"ל: א"ל (ר"מ, אל כותי אחד ששאלו — לפי הנראה כמהתל כדרכם, עי' ירושלמי מעשר שני פ"ד ד' י"ג א' ד"א, חד כותי אמר אני איזול מפלי בהדין סבא דיהודאי, והסבא דשם הוא ר' ישמעאל בר' יוסי שקנטרם כמפורש בירושלמי ע"ז וברבה, ויבואו בערך כותים, והם לא יאמינו בתחית המתים עיי"ש — איה איפה יוקח מזון ומחיה לרבי רבבות שוכני עפר, שיקיצו פתאום ליום התחיה? והיא השיבו -- אולי מפני דרשתם ענה כסיל כו') הלכת לחמת גרר (צ"ל חמת גדר) מימיך? א"ל אין, א"ל בעונתה? ודלא בעונתה? א"ל בעונתה ודלא בעונתה, והאיך היו מזונין תמן? א"ל שכיחין בעונתה ודלא בעונתה דכנין אוכלסין מייתין לזבן ולזבן, עכ"ל. ופירש המ"כ בעונתה שהיתה בישובה עכ"ל, והוא דבר ישוב וחורבן הידוע בלשון חז"ל (עי' מגילה כ"ח ב') אבל מלשון עונתה דכאן אין ראיה (עי' אות ג') כי נחרבה חמת גדר בזמנו של ר"מ, כי עונתה דכאן נראה ברור שפירושו העת והעונה המיוחדת לשתיה ורחיצה במעינות גדר אלה, והוא ממש כשם הצרפתי Saison אצלינו על עונה הזאת (באדע אונד טרינק שעזאן) והאוכלסין המה המון האורחים הבאים לעונה הזאת, למצוא תרופה למחלתם או לראות ולהראות כידוע, וכבר שמענו ממ"א לרבותינו ז"ל,

כי היה להם זמן ועונה מוגבלים (יותר מאשר אצלינו) להשתמש במי מעינות הנזכרים, והוא אמרם (שבת קמ"ו ב') אמר רב יהודה אמר רב כל ימיה (פרש"י ימי רפואתה) של דיומסית (עי' בערכו, ועיי' סוף אות א' ערך זה) עשרים ואחד יום. ועצרת מן המנין, ועונתה דכאן היא ימיה דשם. —

ג. אבל למען ברר הדבר, מה שנראה לי, על תכונת תושבי חמת גדר זאת מי היו, מן הנאמר עליהם — או נרמז — מרבותינו ז"ל, אחרי בחינה ועיון בשיחתם, יחייבני הענין להעתיק בזה, דברים הכתובים אצלי בערך גדר, אך בחסיר ויתיר, כפי הנדרש לערך שאנו עסוקים בו עתה. ואומר: שם העיר גדר נזכרת אצל חז"ל הרבה פעמים בתלמודים ואביזריהו, וגורל אחד לו, עם יתר שמות ומלים, שנשתנו ונתקלקלו, בסבת סופרים שוגגים, ומגיהים משנים כרגיל, ויבואו דוגמאות מזה במרוצת דברנו. אבל לפני זה אעיר און, על מקומות סתומים וחתומים בדברי רבותינו, הצריכים נגר ובר נגר לפותחם, והמה בערובין (ס"א א') התיר ר' שיהיו בני גדר יורדין לחמתן (בשבת) ואין בני חמתן עולין לגדר, מ"ט? כו' כו' כי אתי רב דימי אמר טטרוגי מטטרגי להו בני גדר לבני חמתן, ופירש רש"י ז"ל מכים והורגים היו בני גדר לבני חמתן עכ"ל (ועי' בערוך ערך טטרג) אי הכי בחול נמי? כו' כו' ומאי התיר התקין עיי"ש כל הענין בשלימותו, וכאן כל מתבונן כראוי שואל, הכאה והריגה זו, מה ענינה ושבתה? ואיך אפשר, כי בני ברית, אשר תורה אחת וחוקה אחת להם, וראש אחד כרבינו הקדוש עליהם, יכו איש את רעהו חרם? ועוד תגדל הפליאה, ליודע מצב האומה בעת הזאת (עי' ערך ארץ ישראל) אשר אך רגע נחו מעט, מרדיפות ושמדות, ואיך אומללים כאלה יערכו קרב איש נגד אחיו?! — אבל התמהון הזה יפקח עיננו לראות כי לא שקר היה כפי הסופרים כאבולפארג הרופא הערבי בספרו Hist. dyn. p. 79. ויתר סופרים הקודמים לו, מן המלחמה (החזקה —) שהיתה בעת הזאת בין היהודים והשמרונים, (עי' Jost, Geschichte der Israeliten 4 Th. p. 81. Anm. ומסדרי התלמוד שכל מגמתם היתה אך להורות ההלכה מה יעשה בישראל, דברו אך מאיסור ייגס פיתם ודומיהם, ודרך גררא השמיענו כפעם בפעם ספורי חול ומקרי הימים (עי' ערך תלמוד, גם Frankel, Monatsschr. 1852, S. 205—6) והוא הטטרג שהיה בין בני גדר מושב בני ישראל (עי' ר"ה כ"ב א' וש"מ) ובין בני חמתן מושב הכותים או השמרונים, כפי שנברר עוד. ורבינו הקדוש, כמבקש אהבה ושלום, ואשר התאמץ לתת לההדיוטים האלה (הכותים עי' בערכו) גם מורים מבני ישראל (שם) עם שאר תכונות פרטיות אשר בנפשו העדינה (עי' ערך רבי) רצה לגדר בעד הרעה, ותיקן שבני חמתן לא יבואו לגדר המסוכה ביום הקדוש, שבטלים ממלאכה ומתענגים על יין ושכר (עי' ערובין שם) והשטן מקטרג, להעלות להב מזיק איבה הבוער בקרבם ולבב עמוק — ואם לא נראה פה תרועת מלחמה חזקה, בכל זאת הוא משען חזק, לקיים עדות סופרים קדמונים, המסיחים לפי תומם ממלחמה ותכונתה בפרטיות, ויתבאר עוד בערכו, ולא רחוק הדבר, כי ע"י טטרוגים כאלו, נסבת איזה משך זמן ההליכה לחמות גדר בזמנו של ר"מ, ועיי"ז יש להעמיד פירושו של בעל מ"כ בהא ענינה הנזכרת בתשובת ר"מ אל הכותי (עי' אות ב'), אבל פירושנו שם נראה קרוב יותר, יעויי"ש — ואעידה לי עדים אחדים מהרבה, לקיים אמרתי,

כי חמתן דגדר היתה מקום כותים, ואם לא יעידון עדי בלשון מדברת גדולות, שיקבלו עדותם כל העם מקלה, תקוותי, שיקובלו לרצון לעדים נאמנים, מאת סגולת חכמינו בעלי ההבחנה והעיון, ואומר:

ד׳. נוסחאות שונות נמצא אצל חז״ל, בקריאת שם העיר גדר, כמו הגדר בהא בראש — ואינו במקום שין של — בתוספתא שבת (פי״ג, עי׳ אות א׳) ובתוספתא עירובין (פ״ד). גדור בויו אחר הדלית, כמו בירושלמי מגילה (פ״א א׳ ב׳, ד׳ דעסויא) גמלה וגדור מוקפות חומה וכו׳, וצריך לתקן הגרסא בתלמוד בבלי ומפרשיו (ערובין ל״ב א׳) במשנה גדור בריש תחת גדוד בדלית, ובגמרא שם וגדור בעבר הירדן תחת וגדוד, ובתו״כ (בהר פ׳ ד׳) כ״כ תחת וגדוד צ״ל וגדור, וכן בירושלמי שביעית (פ״ט כ״א א׳ ד״א) הרי מכוור וגדור, וכן נמצא גם עדר בעיין בראש, אדר״נ (פ׳ ה״א) ובמס׳ ד״א (פ״ד) וגם בבבלי תענית (ך׳ א׳) לפי הנוסחאות שהיו לפני הגאונים, בעל היוחסין (ד׳ מ״ח ב׳ ד׳ קראקא) ובעל סה״ד (קנ״ה ב׳, ד׳ קרלסרויא) וז״ל מעשה שבא רשב״א (כן צ״ל עי״ש ועי׳ לקמן) ממגדל גדור (כן הוא לפנינו) מבית רבו ומטייל על שפת נהר כו׳ כו׳ עיי״ש, והיא העיר גדר, או סמוך לה כאשר הרגיש כבר בעל כו״פ (פ״י שם) ולפניו היה הגרסא גדר, והוסיף לאמר זה הים (לפניו ים ולפנינו נהר ד׳ זולצבאך תי״ז, ועי׳ ערך ירמוך) על כרחך הוא ימא של טבריה עיי״ש, אך מה שאמר, בהא דזוג (מו״ק) הבאים מחמתן, לא נראה לנו, כי חמתן דשם היא הסמוכה לטבריה ויתבאר בערכו — ונעלם ממני לשעה, לאיזה מקום מדברי חז״ל כוון החכם רעלאנד (Paläst. ex. etc. p. 898) באמרו Fit et mentio loci Migdal Eder in vita R. Simeonis ben Chalaphta quamvis ille locus videatur prope mare Tiberiadis situs fuisse etc. ואולי נתחלף לו רשב״א ברש״ב חלפתא, ומגדל עדר כפי הנוסח המשובש שבאדר״נ וס״מ שהזכרנו. ועי״ז נראה מקור הבלבול והערבוב שבא בתוספתא דערובין (פ״ד י״ג שם) וז״ל מעשה כו׳ כו׳ זכור היתי שהיו בני מגדל גדרים וערדים (או עדרים דפסם ווילנא) יורדים לחמתה כו׳ כו׳ והתיר ר׳ שיהיו בני מגדל יורדין לחמתה, ולדעתינו אין לספק כי השתי מלות „גדרים ועדרים" באו בספרים ע״י שני נוסחאות של מגדל גדר ומגדל עדר והסופרים שלא הבינו הדבר עשו מזה גדרים ועדרים, ואתפלא מאד על רבינו הגדול הגרא״ו נ״ע שהגיה שם „גדר ועדרים" ולא הרגיש כי גדר ועדר שם אחד הוא למגדל גדר. ומשם נראה כי מגדל גדר היה סמוך לגדר אבל לא גדר עצמה, עי״ש, ועי׳ ירושלמי שם פ״ה הל׳ ז׳. אחרי שמענו כל אלה, לא יספק עוד לדעתנו כל חכם, כי השם אונדור דירושלמי (ע״ז פ״ה הל׳ ד׳) בראשונה היו אומרים יינה של אונדור למה הוא אסור, משום כפר כו׳ כו׳ והוא דירת הכותים עיי״ש, היא חמת גדר, ונקראת על שם העיר הגדולה הסמוכה לה, או מפני שכל המחוז נקרא כך (עי׳ רעלאנד וערך פנוס) ואלף בראש הוא כמו הא דהגדר שבתוספתא שהזכרנו (ועיי׳ ערך אלף) וגדור בויו נמצא כמו כן כפי שבררנו (עי׳ כו״פ שם) ואולי הוא גם קיצור שם מן אמאום = גדר, וכי חלו ידי סופרים בשם אונדור זה, יעיד השנוי אשר בבבלי (ע״ז ל״א א׳) וגדר בזיין בראש, תחת אונדור. (ומה מאד שמחתי, עת בא לעיני הכרמי שומרון להחכם היקר הר״ר רפאל קירכהיים, ושם במס׳ כותים פ״ב דף 36 ,הנוסח בלי חסיר ויתיר, יינה של גדר ולא

אוגדור ונגדר, אך ראוי היה להחכם הנזכר, להעיר ע"ז בבאורו, ולא אספק בדבר, כי כן נמצא בדפוס פיסא, ובכ"י של החכם המפורסם כרמולי שהיה לפני המוציא לאור) וע"ז נדע, כי רשב"א שהיה בבית רבו בנדר (תענית ד' שם) הלך בלי ספק, לקנות היין מהכותים (חולין ו' א') במלאכת רבו ר"מ למקום הקרוב שהיא חמת גדר, ועפ"ז יקויים עוד יותר הגרסא בתענית (שם) רשב"א ולא ראב"ש, ובירושלמי ע"ז (פ"ה ה"ל ד' שם ועי' ברבה דברים פ"ב ולע"ק בהגהות הגאון מוהרע"א ב"ע בחולין שם) הספור בשנוי קצת, ותחת שבא כו' נאמר בירושלמי אתי ספרא מלמד תינוקת ואמר לרשב"א, שכבר נתקלקלו הכותים, ונראה כי הסופר הזה או המקרי דרדקי, היה מבני ישראל, שקבלוהו ההדיוטות הללו ללמוד את בניהם כמו שמצינו במ"א שבקשו אנשי סימונייה שהיא שומרון (עי' ירושלמי מגילה פ"א ה'ל א') מרבי, איש עומד לפני עדתם, ושלח להם את ר' לוי בר סיסי, ואכמ"ל, ויתבאר במ"א ולפי הידוע (עי' בערכם) כי חמת ואמאום וכנוים הדומים להן הכל אחד הוא, נדע עתה לאיזה אמאום הלך ר' אחא (ע"ז פ"ה הל' ד' שם) ואכל חליטין של כותים, כי היא חמתן דגדר שהיתה דירתם, ואולי הוא דבר אחד עם מה שמצינו בירושלמי שם (פ"ב הל' ח') ר' אמי סלק עם ר' יהודה נשיאה לחמתי דגדר והתיר חלוט שלהם, וזאת ידע כל מבין כי לא מעטים המה המקומות בדברי חז"ל, שכתוב נכרים תחת כותים ולהפך ויתבררו בערכם —

ה· עתה אציע משנה אחת, שלא נודע לי מי שבארה עד היום כל צרכה, ולדעתי תהא בטהרתה לפי דברינו הקודמים, והיא בערכין (י' א') ז"ל ובשנים עשר יום בשנה החליל מכה לפני המזבח כו' כו' ועבדי כהנים היו דברי ר"מ, ר' יוסי אומר משפחת בית הפגרים ובית צפריה ומאמאום היו (כן היא הגרסא במשניות הנדפסות ע"י החכם ר' מנשה בן ישראל, אמשטילרדאם שנת קד"ש, וכן הוא בדפוסי ש"ס דילן בסוכה נ"א א' בשנוי קצת בשם צפריה עיי"ש) היו משיאין לכהונה כו' כו' ובתוספתא (שם פ"א ד' פרעסבורג) עבדי כהונה היו דברי ר"מ, כו' כו' ר' יוסי אומר משפחת בית הפגרים בית ציפרייא מימאום משיאין לכהונה כו' כו' עיי"ש, והדברים סתומים וחתומים, מה ענין דבר המשפחה הזאת, או המשפחות האלה (עי' בערכם) להנשא לכהונה (עי' פרש"י) ושם עירם ל"ל פה? — אבל דברי חכמינו ז"ל עשירים לבוחן כל דבריהם הנה והנה, כי בקדושין (ע"ד א') מצינו ת"ר כו' כו' כותי שבא על הכהנת ועל הלויה ועל בת ישראל פסלה ר' יוסי אומר כל שזרעו פסול פוסל וכל שאין זרעו פסול אינו פוסל כו' כו' עיי"ש ועוד שם (ע"ה א') ר' אלעזר אומר כותי לא ישא כותית מ"ט כו' כו', כי אתי רב דימי אמר, ר' אלעזר סבר לה כר"י דאמר כותים גרי אריות הם, ור' יוסי סבר לה כר"ע, דאמר נכרי ועבד הבא על בת ישראל הולד ממזר, כו' כו' ועוד שם (ע"ב) אלא כו' שלש מחלוקות בדבר ר"י סבר כותים גרי אריות הם וכהנים שנטמעו בהם כהנים פסולים היו שנאמר ויעשו להם מקצות כהני במות ומשום הכי פסלינהו, ור"ע סבר כותים גרי אמת הם וכהנים שנטמעו בהם כשרים היו כו' כו' עיי"ש, עוד שם (ע"ו א') ורבא אמר עבד שפחה נתערבו בהם, ובירושלמי גיטין (פ"א הל' ד') כותים מפני מה הם פסולים? אמר ר' יוחנן משום גרי אריות, יקשיא אלו מי שלא נתגייר לשם שמיים, וחזר ונתגייר לשם שמיים שמא אין

אנו מקבלים אותו? ר' יוחנן משום ר"א, משום גוי ועבד הבא על בת ישראל הולד ממזר (עי' במפרש) והא אמר ר"ע גרי צדק הם (עי"ש) כו' כו' ר' יעקב בר אידי בשם ר' יוחנן שנתערבו בהם כהני במות עיי"ש — עתה נראה אם לא היו פסולים כאלה בחמת גדר שהיה מקום הכותים לדעתינו (עי' אות ד') כי ז"ל הירושלמי (קדושין פ"ג הל' ב' שם) ר' יונתן סלק עם ר' יהודה נשיאה לחמת גדר, והורה תמן הולד כשר א"ר זעירא אהן ולד כל מה דאזל הוא מתעלה רבי עבד בריה מזוהם בר בריה עבדא כשר עיי"ש ועוד (שם) ר' חמא בר בר חנינה הוה אזל מיסק לחמתא דגדר אתי לגבי אבוי א"ל הב דעתך דאית תמן פסוליא דלא תפגע בהון עיי"ש, ויש עוד לי דברים בזה אבל יבואו במקומם שהוא ערך כותים — אבל לדעתי הדברים המעטים פה יגידו די למודה על האמת כי הפסולים דחמת גדר הם המה המשפחות מבית ישראל שנתערבו במו הכותים גרי חמתן ורבי שהתקין שם (בערובין) בדבר הטטרג הוא שעשה כאן (בקדושין) הולד אך מזוהם וגם זה אולי אך מטעם ריעיו (עי' ערכי כותים ורבי והדבר תלוי בגרסאות שם) והם המה מכי בחליל של אמאום דערכין, אשר עליהם חלקו החכמים ור' יוסי הוא האומר שהיו משיאין לכהונה ודוק, (ע"ש) וכתנו עבודת החליל על שכמם אם להראות כשרותם או מפני שאינה עבודה גמורה (עי' בערוכין י"א בגמרא שם) ולפי זה, ההשערה מגדת כי מה שמצינו בר"ה (כ"ב ב') שרבי ביטל את המשואות מפני הכותים (עיי"ש כל הענין) הוא מפני הכותים דחמת גדר אשר ריב להם עם היהודים (עי' אות ד') דגדר, וגדר היה מאחד ההרים שהשיאו עליו המשואות (שם כ"ג ב', ועי' בתוספתא שם) וחמתן היה קרוב מאד להר (עי' כו"פ פ"י שם) וגם בדבר ראשה של גדר שופר (ר"ה ד') שעכב את השלוחים כדבר בערכו — ואכמ"ל.

ן. ועל פי דברינו באותיות הקודמים, ידע קורא הכם מעצמו, לתקן דברי מאהבנו הרב החכם בעל מאור עינים ומכנו מוהר"ר ש"ר שי', (ערך מלים דף 13 ערך אונדור) שאמר: אונדור Ogador, Stadt der Samaritaner in Palästina והביא ע"ז דברי הירושלמי ייכה של אונדור והבבלי זגדר עיי"ש, וצ"ל תחת זה: — גדר Gadara etc. in Peräa ועיר אונדור (אבל רעלאנד Ugador) לא היתה מעולם —

וכן יראה ההלכה שהללנו את החכם היקר ומפורסם כהר"ר יוסט מרודפיו, ע"י ברור דברינו מהטטרג שהיה בין בני גדר ובני חמתן (עי' אות ג') כי ז"ל הה"נ וחכם נודע בשערים מוהרז"ו פראנקעל בספרו היקר — (Ueber den Einfluß etc, S. 251) Was Abulphradj (p. 74 Ed, pocock) von dem Glauben der Samaritaner an die Körperlichkeit Gottes erzählt, mag eben so vielen historischen Grund haben, als sein Bericht (p. 79.) von einem heftigen Kriege zwischen Juden und Samaritanern, den Jost (Th. 4, Anhang S. 230) fälschlich in den Talmud wiederzufinden vermeint. ,וכמכתב עתו החדש (Monatschrift für Geschichte etc. Nr. 5. Februar 1852 S. 184) . אמר כה Im weiteren Verfolge berichtet Herr K., daß seit dem Hadrianischen Kriege der Zwist zwischen Juden und Samaritanern aufgehört habe und weiset

die Behauptung Jost's zurück, daß die Angabe des Abulphradj über einen Krieg zwischen Juden und Samaritanern, aus talmudischen Quellen zu bewahrheiten sei. Auch Ref. hat über den Einfluß ff. S. 251, den Nachweis Jost's gerügt. Jost sucht sich zwar in einem stylistisch musterhaft geschriebenen heb. Brief an Herrn K. (S. 13) zu rechfertigen, aber wohl ohne Erfolg. Ueberhaupt scheint dieser Gelehrte, wie aus noch andern Incorrectheiten, die Ref. a. a. O. S. 248, ihm nachgewiesen, zu ersehen ist, auf diesen Gebieten nicht gehörig orientirt gewesen zu sein. עכ"ל. ועי' כרמי שומרון הדפים 12. 13. וערך כותים אצלינו ועי'
עוד ערך מלים (דף 111 אות י') ובערך אמאום אצלינו, ועי' Schwarz, Das heilige Land etc. S. 186 סב Migdal Geder, וגם פה כראה דרכו של
החכם הנזכר לראות בעיני אחרים וכותב עי"ז מה שאין נורך בו או לא נכון (עי'
בהרבה ערכים גיאוגרפים אצלינו) אף כי ידבר רתת בכל חבורו, בלי הזכרת שם איש ואיש
כראוי. (עי' בכל זאת דף 131 בהערה, ואיזה מקומות הדומים להם ובין בדבר —)
ועי' Suplement. ad Lecx. Heb. T. 1. p. 195. ומכורר בערך גדר.

אגרת ה׳.

יאר ה' פניו אליך וישם לך שלום כבוד ש"ב ידיד נפשי, האברך המופלא, משכיל על דבר אמת וענות צדק, נבון דבר, מליץ נעים, איש חמודות בדעות ובמדות, הנגיד השלם. הר"ר משה לעווין מכונה בן־אלי' נ"י, בעיר זאגר חדש.

רבות בפעמים, מחמדי! רבות בפעמים הרחבתי את פי ומלאתי את אזניך חקרי לבי, בפלגות דעות ותכונות גדולים חקקי לב קדמוננו בחירי הפילוסופים וטובי המקובלים נ"ע. ואתה אמנם, הקשבת לדברי מחקרי ולמלי הטית אזן. אבל כי אזכרה כי למרבה לא לעתים מזומנות לפניך אלה הדרושים, ספרתי באזניך כל הגדולות לגדולנו אשר מצאתי; הן אנכי הבאתי לפניך מתבואת השמים בהביאך תבואת הארץ, ובלכתי עמך לבתי מסחר או בשלחי אותך לדרכך, והגיוניך מפוזרים ומפורדים בהמון עסקיך אשר נתן לך אלהים לענות בם, ויפנו וירא כה וכה . . . בשגם כי באו הדברים בלי סדרים, כמשפט המלים היוצאים מבוהלים ודחופים מלב לפה ומפה לאזן. ומאשר אהבתי לנפשי, אשר אין איש נקי מומה, תשיאני למשוך את נפשך הטהורה אלי, לא רק בחבלי ידידות התלוים בדברים בטלים, אשר אין בהם מזון וטרף לנפש המשכלת, ורוח לא יבא ביניהם — וגם לא רק בחבלי אדם חבלי-בשר אשר נקשרו בהם נפשותינו מיום הולדנו, חבלים נפלו לי בנעימים, כי אך עצמי ובשרי אתה; כי אם גם בעבותות אהבה, אשר לא תנתקנה לעולם, עבותות אשר ארגה ועבתה הרוח, ובפתולי אלהים נפתלו פתיליהן. וזה, כי יצלח בידי, לקחת עמי דברי חן ושכל טוב, דברי חכמה ואמת, ולקחת בהם את לבך אלי, ולצודד בם את נפשך היקרה, למען תדבק בי לאהבה, אהבה נצחת. ולזאת, עשיתי לך מטעמים כאשר אהבת

בדרישותי אשר הקרבתי לפניך כפעם בפעם בדברי בך. לכן מודאגה בדבר פן ישכחו כל הדברים האלה מלבבך, אי לזאת: גמרתי בלבבי היום, לבוא מועת לעת במגלת ספר כתוב אליך, ועליה ככל הדברים אשר דברתי לפניך; למען תשמור את דברי אלה, ותשמור לי גם החסד והחן אשר נשאתי בעיניך, כל הימים אשר אתה חי, ואהבתך לא תסיר ממני לעולמים! — — וזה יצא ראשונה היום: מאמר —

על דבר ספר הנמצא המיוחס להרמב״ם ז״ל,

כתבתו וכלשונו ממני, לרוב, עוד בשנת 1849 מיד בצאת ס' הנמצא לאור. וכבר היו עלי ספר הנמצא עלי טרף בפי היונה (צד 89 למטה וצד 90 למעלה) שם טרף טרף הספר מהרמב״ם, עיי״ש. ועיניך הרואות שם (צד 89 למעלה) אשר ירזומון מלי גם על ההשתוות של הראב״ע ז״ל לאפלטון, ושל הרמב״ם לאריסטו; כאשר תחזינה עיניך מישרים, ב״ה, בזה אשר לפניך: —

הנה יצאתי לדון בדבר חדש מקרוב בא, האיר ממזרח (ליטעראטור-בלאטט דעס אריענטס) שנה זו (1849) מספר ח״י וי״ט, „ספר הנמצא" מיוחס להרמ״בם. ואנכי הצעיר, מדי עברי על הספר הנ״ל, אך בהעברה בעלמא, אמר לי לבי מיד, כי איננו להרמב״ם; כי לא דרכי הרמב״ם ומחשבותיו דרכי ומחשבות ספר הנמצא. ואלה הם ראשי טענותי. —

א) המשכיל היטב בספרי שני המאורות הגדולים הראב״ע והרמב״ם, נוחי עדן, יבין: כי ההבדל שביניהם הוא הוא ההבדל שבין אפלטון לאריסטו — כי הנה הראב״ע נטה יותר לשטת אפלטון, ולזאת נטה יותר גם לעניני הסודות והרמזים בכלל. והוא הדבר אשר נטה גם אחרי הפיתגוריים (כאשר גם אפלטון לקח עמו דברים מפתגר) בעניני סגולות המספרים (ביחוד בס' השם וס' האחד). ולכן דרש הראב״ע גם את הנקודות (התנועות) ותמונות האותיות (ביחוד בס' צחות) 1). וזה סבב ג״כ פני הדבר, אשר ילך הראב״ע הרבה אחרי הבלי משפטי

---

1) בס' צחות שער האותיות (סוף צורת האלף) יאמר הראב״ע: וקודם שאזכור שער האותיות אומר דבר כלל בכל, כי כל טעם שאני אומר בצורת האותיות ובשמותם גם אשר אמרתי בצורת השבעה מלכים ושמותם, לא קבלתים מרבי ולא למדתיו מספר רק דרך סברא, ויתכן המשכיל הבא אחרי שיוציא גם הוא טעמים לאשר הזכרתי יותר נכונים מהטעמים שלי וכו'. וזה סותר למה שכתב בפי' לך לך, על מקרא כי גר יהיה זרעיך: וטעם גר כמו הנרגר שנכרת מהסעיף ויש חסרי לב שזה הטעם רחוק בעיניהם ואלו היו יודעים טעם כל אות וצורתו אז יכירו האמת! הנה הוא חושב פה טעמו לדבר אמת ויציב ונכון וקיים; ובדברים כאלה לעולם בריא ושמא שמא עדיף — והדבר תמוה כי יטיב הראב״ע לראות אור צחצחות, בס' צחות, ובפי' התורה שחבר אח״כ, בפי' לך לך ילך לו בתוהו לא דרך בענין זה! — והנה החכם החוקר דוקטור כרמולי בספרו תולדות גדולי ישראל (ערך הראב״ע) מונה ומספר מפקד ספרי הראב״ע, ומביא שם ס' כ״ט להראב״ע: ס' „סוד פי' על צורות התנועות" וספר ל״א, „סוד תמונות האותיות חבור בדקדוק" וס' כ״ג: „תמונת האותיות ס' קבלה מובא בשפתי ישנים", וקרוב לודאי שבשלשתם המה או ס' צחות בעינו, או רק לקט סודות וטעמי צורות האותיות והתנועות אשר

הכוכבים (אַסטראָלאָגיא) · ולזאת נמצא שגם הרמב"ן ז"ל, אשר אעפ"י שהתנגד להראב"ע בכל עוז בעניני הקבלות, הנה במה שנוגע לנסתרות, הלך לקראתו; (אלא שסובר הרמב"ן יען וביען שלא בא הראב"ע לסודות הללו מצד קבלת אמת כי אם באמצעות עיונו הטוב, לכן לא יראה תמיד אור בהיר האמת כולו —) כאשר יבואר לנו זה בארוך במקום אחר אי"ה · ולכן לא נתמה ג"כ על החפץ של קצת מקובלים, מזייפי הספרים, לַיַחֵס להראב"ע גם איזה ספרי קבלה — ולא כן הרמב"ם, אשר הלך בדרך אריסטוטלים, לשום לו המוחשות לקו ואת השכל למשקולת; ולא נשען על בינתו לבד. לכן דבר עתק על „המדברים" אשר בהמשכם אחרי השכל לבד ולא יחושו חוץ ממנו, המירו שכל בדמיון (עי' מורה ע"א מא': „והם (כת המדברים) ג"כ במקומות רבים ימשכו אחרי הדמיון ויקראוהו שכלי"). וכלל אומר לך, כי הרמב"ם כָּלַל בעצמו כל דרכו בכלל הזה: „וכלל אומר לך כי הדבר כמו שאמרו תמסטיוס, אמר: אין המציאות נמשכת אחר הדעות אבל הדעות האמתיות נמשכות אחר המציאות" (שם מקודם). ואין לְסַפֵּק כי לו היה חי עמנו הרמב"ם היום, כי אז השליך אחרי גוו מטעם זה גם פילוסופיא של פיכטע ופילוסופיא של העגעל וכל פילוסופיא אידעאלים"טית הדומה להן · כי המה גם המה, כמו „המדברים" לפנים, כל אחד בונה לו עולם לעצמו לפי ציורו ודמיונו, ומביא אלוה בידו אשר עשה לו בכלם מדעו — חוקי ההגיון אשר שם ללבו, או במעלות רוחו אשר יאמר עליו: כי הוא זה „אני הוא ולא אחר" כל אחד לפי דרכו — והנה מצאנו ראינו, כי הראב"ע מצד אחד יניף ידו בעים רוחו גם על ספרי הקדש והכל יעברון לפני שבט הבקורת אשר בידו, כי חפשי הוא ומופש כל חדרי לב, — ומצד אחר הואיל הלוך אחרי שוא, ויכנא לפעמים חלומות הבלים ורעות רוח; וכ"ז קרה לו בנטותו לפלטון. וידי משה מיימוני כבדים מקחת מטה הבקורת, גבול ישים לו מנגוע בהררי קדש הררי קדש, וכגמול עלי אמו דומיה נפשו כי יינק משדי התנ"ך, ויאמר הם כל בשר מפני דבר אלהים! — בכל זאת לא האמין בשוא נתעה, ולא הלך לקראת כשפים; כי אם מלחמה כבדה היתה לו מימיו עם כל הבלי שוא · רדפם באף, ויאמר להשמידם מקרב כל בני ישראל; כי ידו אוחזת בעקב אריסטו · והוא הדבר אשר התיצבו חשוכים תמיד ודברו במשה איש האלהים הזה, ומתנגדיו רבו גם בחייו גם במותו; ואת הראב"ע הניחו לרוב, לא הכלימוהו 2), ולפעמים גם

לַקֵט איזה מלקט מס' נאות, כמו שנמצא גם ס' „סודות התורה" אשר הוא רק לקוטי סודות הראב"ע מפי' התורה (כרמולי שם סי' ל"ב) — ובדרכו זה של הראב"ע לדרוש טעמי צורות האותיות והנקודות הולך גם החכם הקראי הנודע ר' אהרן בן אליה בספר כתר תורה, כתב יד, (עי' חוברת הפליט צד 18 וצד 37, ואגב אורחא הנני מתקן פה שיר ר' אהרן זה שכתוב שם „למען הברואים" וצ"ל: למכין — והעירוני ע"ז החכמים ד"ר זקש ושל"ש). — וסודות הראב"ע בתאר האותיות וכו' יבואר אצלנו במ"א אי"ה · —

2) האמנם נראה מסיר הנפלא והארוך של הראב"ע בכ"ח ד' (מצד 138 והלאה) כי היה לו להראב"ע שונאים ומציקים מאחינו שונאי ויודעי החכמות היושבים בארצות הנוצרים (עי' שד"ל שם צד 140 הערה ז') אבל הכאיבו את לבו לפעמים רק אנשים פרטיים; וכן לא רדפוהו עד חרמה ולא אסרו את ספריו · לא כן הרמב"ם, כי בעלי תריסין רבים מאד עוררו עליו את קנאתם, וקהלות

מכבוד לא מנעוהו; כי לאיש בריתם ואיש סודם חשבוהו · ולזה עמלו גם לגלות סודותיו, ואם גם לשוא עמלו; כי באמת לא היה לא מהם ולא מהמהם וכו' · — הן אמנם קם מקובל אחד — אבולאפיא — ופירש גם דברי המורה ע"ד הקבלה, אבל כמוה נחשב לסכל בעבור זה בעיני מקובל אחר! (התייט בהקדמת מנחת יהודה) · — והנה אם אמרתי: אספרה נא כמו, דרכי שני הענקים האלה בקדשי האלהיות, יארכו הדברים במאד מאד, מה שאין כאן מקומם · ועוד חזון למועד, ברצות ה' את דרכי. אקוה, כי אקוה מי תבונות כל אחד מהם, ותראה שטת כל אחד, או אז כי אבדיל בין מימי תבונתם, יובן ההבדל אשר שמנו ביניהם בפתח דברינו; ורב לי פה כי שלחתי אצבע והורתי עליהם · — ואחרי ההערה הכללית הקצרה הזאת אנו שבים למטרת דברתינו, ונאמר: —

כמו שנמצא הבדל פנימי בין הפילוסופיא של פלאטאָן ובין הפילוסופיא של תלמידו אריסטוטלים, כן נמצא ביניהם גם הבדל חיצוני; רצוני לומר: מצד סגנון הלשון אשר בו ילמדו לנו דעת בספריהם שני ראשי חכמי יון אלה · כי פלאטאן בחר לו דרך הויכוח והשיחה בין איש לרעהו, יפתח במשל ומליצה חדות פיו ויביע ספורי הבל מני קדם; והנה תאומים בספריו פילוסופיא ומליצה, יחדיו תלכנה ותאחז יד אשה באחותה, ולא נכיר אשה מרעותה· וכבר נבו הקדמונים סגנון פלאטו, ואמרו: כי הוא מורכב וממוצע בין מליצה רמה ובין הגדה פשוטה; (ſ. Krugs encyklopädiſch-philoſophiſches Lexikon, Art. Plato.) ולא יכין לדבר כן בספרי חכמה, ומפני זה קשים דבריו ודעותיו להבינם, באמת · ולא עוד אלא שנצמחה הטעות בדבריו, מפני דרך דיבורו במשלי המליצה והשיר, לסבור, שסובר הוא, כי צורות הדברים (Ideen) אשר הניח, הם נמצאים בעצמם, עצמיים אמיתיים, חוץ לשכל האדם והבורא · (ſ. Krug a. a. O.) (3

נקהלו על נפשו לצודדה חרם; ויריבו במשה, ומסלע המחלוקת יצאה אש לדון את ספריו בשריפה. — ובלעדי זאת: הנה היתה השנאה להראב"ע רק שנאת יושבי ארץ ליושבי ארץ אחרת — ובשנאת חנם זו, חטא גם הראב"ע בעצמו, וכן הרמב"ם, בכל צדקתם ויושר לבבם; כי המה גם המה בזו בלבם ובקולמוסם את גדולי ומחברי ישראל בארצות הנוצרים, כאשר שנאו אלה את אחיהם החכמים היושבים בארצות הערביים. ומצד יתרון מעלות חכמינו בארץ ערב בחכמות חצוניות על חכמינו בתורה בלבד בארצות הנוצרים, עוד גדול אולי עון הראשונים מעון האחרונים; כי מתורת החכמות היתה לאל יד הראשונים ללמוד מדת הטָוֹליר"נץ מה שלא השיגה יד האחרונים כ"כ — אך אין רצוני להאריך פה בענין הזה. ולדאבון נפשנו הננו רואים אצל אחב"י גם היום שנאת הארצות · · · · אך הם לי עטי מדבר דבר כזה, דום — ושים קנצי למלין בטרם תחל לדבר, פן תרחיב ותפער פיך לבלי חוק ולא תשים יד למו פיך עוד! —

3) כך היא לדעת קרוג, כאמור · אבל קרוב לודאי שאפלטון סבר כי הצורות הן גם נמצאות עצמיות כאשר הן נמצאות במחשבות הבורא · [וכן אומר רש"ט פלקירא: ואפלטון היה רואה כי הכללים הם עצמיים ושהם התחלות העצמים המוחשים וכו', (מורה המורה צד 129)] ועלינו לומר רק שגרם סגנון אפלטון הבלתי מבורר, כל אותה המחלוקת הידועה בימי הבינים, עד שעמדו שתי כתות, הידועות בשמות: בעלי השמות, (Nominaliſten) היינו אותם שאמרו כי שמות הצורות הראשונות הם רק שמות שבדו להם חכמים (ופלאטאן בראשם) הוכחו מהם על המושגים הכוללים המופשטים מהמוחשים: ובעלי העצמיים

לא כן אריסטאטעלעס! אשר אתו אין חלום ודמיון ומליצה, כי אם ידבר דברי אמת, דברים פשוטים ככתבם, ודעת שפתיו ברור מללו; ולזאת דעת דעתו לנבון נקל· 4) וכן הראב"ע, כפלאטאן, אהב דברי שיר ומליצה· ומלבד שחבר שירי

(Realisten), הייגו אותם שהבינו מהשמות הללו לא רק שמות בעלמא כי אם נמצאים בפני עצמם. והראב"ע (ונבירול לפניו ואחרים אחרי הראב"ע ועמהם טובי המקובלים) הם מבעלי העצמיים בישראל; והרמב"ם מבעלי השמות, בהיותו הולך בדרך אריסטו· וזה לשון הרמב"ם: „כי כבר נודע שאין חוץ לשכל מין כמצא אבל המין ושאר הכלליות דברים שכליים" (ריש פי"ח מנ' למורה) ור' יוסף בן ש"ט שופך בוז ולעג על בעלי העצמיים מחכמי הנוצרים, ואומר: ולחכמי זאת האומה·· ספרים·· והטעאות אין קץ···· עד קצתם עשה מאמר השתדל בו לקיים·· שהכללים נמצאים בעצמם חוץ לשכל ר"ל הצורות האפלטוניות וכו' (בפירוש אגרת: אל תהי כאבותיך, שבא בקובץ ויכוחים) אך מה שכותב שם ר"י ן' ש"ט עוד: „וכן עשה אוקאם·· בפילוסופיא החדשה", זה טעות מפורסם, כי כיון בלי ספק אל הפילוסוף Occam שלמד בפריש בתחלת מאה הי"ד למספרם, ואמנם הוא חדש פילוסופיא, כלומר חדש נעורי פילוסופיא שקדמה, אבל התורה הנומינליזטית הוא שהחזיר, ולחם בחזקה נגד התורה הריאליזטית — ודבר נפלא הוא כי נמצא שתי כתות כאלה גם בין המקובלים בעניני הספירות, כי האומרים שהספירות הן עצמות האל הם סוברים כבעלי השמות שהן הנומינליסטים; והאומרים שהן כליו יתי' הם סוברים כבעלי העצמיים שהם הריאליסטים· — —

4) האמנם לפי עדות מבאר קדמון לספרי אריסטו ולפי עדות ציצירי חבר גם אריסטו ספרים כדרך ספרי אפלטון, וכתב גם הוא כמוהו באופן הדיאלוג"יי ודבר כלשון בני אדם, אלא שנאבדו כל ספריו הכתובים בדרך זה, כאשר נאבדו גם כל ספרי פלאטא הכתובים בלשון ספרי אריסטו; (עי' קרוג שם ערך אריסטו) בכל זאת, יש להסתפק מאד באמתת הגדת העדיות הללו· כי באמת הוא דבר זר מאד, לא יאומן כי יסופר, שיאבדו כל ספרי פלאטא הנסתרות וכל ספרי אריסטוטלים הנגלות, אין זה כי אם מעשה נסים! — ואם אין הפליאה נשגבה כ"כ כי נאבדו כל המגלות סתרים (esoterische-Schriften) של אפלטון אשר כל כבודם פנימה בהיכל חכמים ידועים ונסתרו מעיני ההמון הרב; הנני יוסיף להפליא הפלא ופלא, איך בא הדבר שנאבדו כל הספרים החיצונים (exoterische-Schriften) של אריסטו ולא נשאר אף אחד מהם! הנה הם שהיו מעותדים מתחלה כי יפוצו מעינות חכמתם חוצה, ואשר מטעם זה נקראו גם בשם: enzyklisch לאמר: כי קולם יעבור בכל מחנות ההמון הגדול וילכו ויסובו ככדור אל ארץ רחבת ידים, המה יאבדו מהרה, והספרים שחברם מתחלה רק ליחידים ולא לנכור, יעמדו לדורות עולמים!? — אחת היא על כן אמרתי: אם גם כתב אריסטו באופן עקסאטיריש, אחרי שלא נוכל להכחיש מכל וכל עדות הקדמונים המעידים על זה, בודאי לא כתב רק מעט מזעיר ספריו באופן זה, מפני המנהג, ורק בראשית ימי התפלספותו, בלכתו עוד בדרך מורו פלאטאן, בטרם הרחיק ללכת הרחק מאד מאדם הגדול הזה, בטרם סָל לו מסלות חדשות בלבבו; — ויען שהיה הוא, אריסטו, הראשון שהמציא מלות המלאכותיות של הפילוסופיא והמציא לשון תורת האלהיות בכלל, (עד שמפני זה, ומאהבתו לשנות בדרך קצרה, היו גם דבריו קשים להבינם לפעמים) בודאי „אגב דחדתא חביבא" היתה לו שפתו המיוחדת לו ואשר המציא מדעת עצמו, ובודאי כתב בה רובי ספריו. וראיה לדבר: את אשר יסופר, כי היה רע בעיני אלכסנדר, אשר הרבין אריסטו ברבים תורת התפלספותו, גם

קדש ושירי חול הרבה מאד, ויחוד חידות חדות; עוד העניק צוארי פירושיו וחבוריו בחרוזים שקולים ובלתי שקולים; וכתב מחברות שלמות חרוזיות (ערוגת החכמה

מה שלמוד באופן עזוטיריש ולא לבד בעל פה כי אם גם בכתב — ונראה, שלפילוסופי הערביים לא נודעו כתבי עקסוטיריש של אריסטו, כי ז"ל הרמב"ם במורה (פ"ז מח'): „ואין זה אצל בעלי התורה לבד, [להעלים הסודות של מעשי בראשית ומרכבה. ובהמשך מאמרי ממכתבי היונה כי אבאר אי"ה ענין שם סוד בכלל וסוד העבור בפרט אצל חז"ל וענין תורה שבע"פ — אאריך בזה אי"ה] אבל גם אצל הפילוסופים וחכמי האומות מקדם, היו מסתירין הדברים בהתחלות ומדברים בהם בחידות, ואפלטון ומי שקדם לו, היה קורא החומר הנקבה והצורה הזכר" הנה אמר הרב: רק „ואפלטון ומי שקדם לו" כלומר: Pythagoras שבדרכו הלך פלאטאן לחלק את דרכי לימודי הפילוסופיא בשני אופנים הנ"ל — אשר על כן חשודה היא בעיני מאד למזויפת, אגרת אריסטו שהבאנו עלי באגרת המוסר שלו. ועלי אומר שם: (דברים עתיקים לד 13) דע כי החכם הגדול הפילוסוף אריסטו חבר אגרת על דרך מליצה וכו', והנה היא אולי ככל המון יתר הספרים המיוחסים לאריסטו ואינם ממנו (עיין תשובת הרמב"ם לר' שמואל אבן תבון בספר הדור סי' קמ"ג ובקובץ אגרות הרמב"ם). ועפ"י כל הדברים האלה אני אומר: כי אם באנו לחשוב ולומר, מי יודע אם יש לאל ידינו למצוא כל מחשבות ושטות פלאטאן ואריסטוטלים מתוך ספריהם אשר באו לידנו, הוא רק מצד מה שנאבדו בכלל ספרים רבים מהם ולא באו כולם אלינו, ומצד שכמה מספריהם מזויפים, כנודע. אבל אין לנו לחשוב אולי למה שחשבו חכמים — כקרוג וטעננעמאן — שמא אין לנו כל הפילוסופיא של פלאטאן ואריסטוטלים בשלימות, ואין אנו יכולים לדון עליהם א"כ, מצד שאין לנו מספרי פלאטאן, רק באופן עקסוטיריש, ומספרי אריסטוטלים רק באופן עסוטיריש; מצד זה אין חשש, כי בודאי התגלו והתודעו לנו שני ילידי הענק האלה, כל אחד מהם, כפי מה שהוא, ובדברים שהתעצמו בם והתגדלו מזולתם! וכן מנהג שבעולם — וא"כ ספרי העסוטיריש העמידו עצמות הפילוסופיא של אריסטו, והם היו עקרי ספריו; וספרי העקזוטיריש אך טפלים להם — כמו שאמרנו. ואצל פלאטא היה הדבר בהפך. וא"כ ספרי העקזוטיריש שלו, אשר זכינו אליהם, הם המעמידים ג"כ עצמות הפילוסופיא שלו. כי הוא, פלאטא, היה רגיל על לשונו סגנון העקסוטיריש מנעוריו, ובסגנון הזה עשה לנו מטעמי התפלספותו, כאשר אהבה נפשו. מאז — הן מימי עלומיו התעסק במליצה ושיר, לגודל חשיבותם בעיניו. הלא תראה, כי לעולם חשיבות מלאכות היופי בעיני פלאטא (אשר החשיבות הזאת ירש מרבו סוקראט —) יחס להיופי צורה עליונה (Idea), והאל, שהוא, העצם השכלי נושא הצורות הראשונות (Ideen), הוא גם שלם ביופי, כאשר הוא שלם בכח ובחכמה; באשר הבין בהוראת „צורה", לא לבד, המושגים הכלליים הסוגיים והמיניים אשר יפשיט השכל מהמוחשים האישיים, כאנושית וכו', כי אם גם מושגי השכל וגם הדמיון בכלל, כחכמה, צדק וכו'. ואשר על כן שם תכלית מלאכת היופי — החיקוי לדברים הנעלים, כלומר: ההתחקות וההתדמות (Nachahmung) להצורות העליונות — האמת והצדק, שהם היופי אצלו. כי המחקים להם עניני המוחשים בלבד, המה רק רודפי שקרים. כי על כל מוחש, לא יתכן לאמר, שהוא, אמתת מהותי. הן העולם החמרי הוא רק איקונין של העולם השכלי, והעולם השכלי דוגמא לו. לכן היו נמבזים ונמאסים בעיניו המשוררים אשר עמדו בסתר מדרגת המוחשים — ואחרי אשר לפי דברי פלאטא, תעודת הפילוסוף, היא, להכיר אמתת מהותי הנמצאים, ע"י הפילוסופיא, והאמין למצוא אותם, בהצורות שהבינו; וכן לדבריו יש להפילוסוף להזהר לבלי יתחלף לו הדבר אשר ידמה בנפשו (Meinung) בהפילוסופיא האמיתית, ור"ל ג"כ שלא יתחלפו לו לבושי הנמצאים — המוחשות, בהנמצאים

חי בן מקיץ)' כי יחוה דעת: אין אומר לנו דעתו בפירוש, בלי נשמע ונבין דבריו, כי לשמש תבונתו שם אוהל הסוד; ובכל פירושיו וחבוריו יצאו אך קויו, קו לקו קו לקו, זעיר שם זעיר שם; ועלינו לקושש כל הקוים המפוזרים ומפורדים הנה והנה על יד דרך, ולאספם אל מקום אחד, לעשות מהם שטח, ושטחנו את השטחים לשמש הבאור, באר היטב, למען עשות מהם גשם נשלם שכולו מתאים עם חלקיו, וצורה שלמה אשר רואיה ידעו מה היא — ועוד תתודע לנו חכמת הראב"ע במראות, ובחלומות ידבר בנו (חי בן מקיץ, אגרת השבת) — לא כן עבד הפילוסופיא הנאמן, משה מיימוני, אשר בכל בית אריסטו נאמן הוא, שפה אחת לכל ספריו ומאמריו — שפה ברורה, שפת חכמים, ולא שפתי רכנות; לא במראות חזיונות ודמיונות, לא בחידות ולא בסודות! — ועוד בזה ולעג להם למתפלספים באורח שיר, המכסים מערומי השכל במשא חזיון; 5) „כי הדבור

האמיתים — צורות הדברים; לכן לדבריו גם על בעל מלאכת היופי לראות מהצורות וכן יעשה מעשהו, ולא על פי הנמצאים החיצונים אשר אתנו על פני האדמה הלזו, יחיה פעלו — עכ"פ הננו רואים מכל זה: כי ערבב פלאטאן השכל והדמיון. כי ציור האמת בתכלית, אשר הוא ציור שכלי, וציור יופי על השלמות, שהוא ציור דמיוני, נחשבים אצלו לדבר אחד — כאשר אמרנו — וערבב א"כ שניהם גם בהתפלסופותו, כאשר ערבב אותם בסגנונו. — ועוד ראיה לדברינו, כי כתב רובי ספריו באופן עקסוטיריש: כי הנה יש אומר: אשר פלאטא הוא הראשון אשר הביא המנהג לחבר ספרים בתבנית הדיאלוגיי, וזאת למד מרבו Sokrates אשר התוכח בע"פ —- ואחרי אשר היה הוא אבי כל תופש עט בדרך זה, בלי ספק הלך לו לרוב בדרכו זה אשר התוה לו ומצא חן בעיניו — כמו שאמרנו אצל אריסטו בדרכו — והנה תמונת הדיאלוגיי איננה נכונה להשתמש בה רק לאופן העקסוטיריש. — נשוב לאריסטוטלים, ונאמר: האמנם גם הוא אמר על מלאכת היופי, כי משפטה החיקוי, אבל — רק לחקות את הענינים הנמצאים בטבע בפעל, (Nachahmung der Natur) ועל הדמיון רק להוליד בדומה להם; ולא לברוא במעלות רוחינו בריאות חדשות, כי גם בזה נשאר עומד על עמדו המוחשות וממקום הנסיונות לא ימוש (empirisch). (כי תעודת הפילוסוף אצלו להוליד תולדות הגיוניות שכליות מתולדות הצורים — יש מיש, ולא להוליד בדמיוננו יש מאין — הקשים מדברים שלא באו לעולם; ובכן נטה מעל פלאטאן, ותהיינה דעות אריסטו נרות להצורות; —) ואשר על כן נראה כי לא היתה מלאכת היופי יקרה ונכבדה בעיני אריסטוטלים כמלאכת עבודת הקודש של הפילוסופיא, כי במה נחשבה מלאכת היופי, ודבקה לארץ נפשה, והיא קצוצות כנפים ולא תוכל לעוף שמים לרום? — והנה הא' קרונ (שם) אומר: כי לא נוכל לדעת דבר ברור מדעות אריסטוטלים במלאכת היופי, יען בא לידנו ספרו מהמליצה חסר מאד, ואני הצעיר אומר אולי הספר חסר מעיקרו, כי גם מחברו אריסטו, כי החלו לעשות, יען לא החשיבו, לכן לא השלימו — ואני הנזיר בכתבי הדברים האלה, מורא יעלה על ראשי, כי נעלמו ממני כל דברי החוקרים האחרונים בתורת וקורות ספרי שני אנשי שם הגדולים האלה — פלאטאן ואריסטוטלים; ואני אין בידי רק ספר הקצר מקורות הפילוסופיא להא' טעניגמאן והליקסיקון להא' קרונג, ואקוה כי יבואו אחרי החכמים ממני מאד בפילוסופיא וקורותיה ושגיאותי יבינוני ואודה להם בקהל רב. —

5) ריש פרק ע"ד מח' במורה: „ואתה כשתקרא בספריהם (של המדברים) האחרונים וחבוריהם הידועים לא תמצא כלל ענין נוסף על מה שתבינהו מדברי אלה.. אלא שאתה תמצא דברים יותר רחבים ולשונות נאים ויפים ואולי אווזנו בשירים ונשקלו במליצות ונבחר להם נחות דברים

הפלאיי והמשליי לא יכוין (הרמ"בם) שיהיה נאות עם הדבור המופתי", [הדבור

ואולי כאמרו בלשון סתום וכוון בזה להבהיל השומע ולהפחיד המתבונן". [וראה נא הקורא, כי המשפט הזה הוציא הרמב"ם כמעט גם על ספרי פלאטא׳ כי בתשובתו לר"ש תבון, אומר: „ואמנם זולתי חבורי אלה הנזכרים כמו ספרי בנדקלוס (Empedokles) וספרי פיתאגורס וספרי הרמס (Hermotimus?) וספרי פורפיריוס (Porphyrius) כל אלה הם פילוסופיא קדומה אין ראוי לאבד הזמן ולהעבירו בהם· ודברי אפלטון רבו של אריסטו בספריו וחבוריו הם עמוקות ומשלים, והם עוד מה שיספיק לו לאדם משכיל זולתם לפי שספרי אריסטו תלמידו הם שיספיקו על כל מה שחבר לפניהם"· הנהו מכנים א"כ גם ספרי פלאטא בכלל שקדם — ויגנה את ספריו משני פנים, הפן הא׳, שהם עמוקות, כלומר: נאמרו בלשון סתום, כמו שאמר על המדברים; והפן הב׳, היותם משלים — וגם ממקום הזה נראה, כי לא ידע הרמב"ם מספרי עקסוטוריש לאריסטו — ולרף גם זה עם כל מה שאמרנו למעלה·] וראוי עוד להעיר על הלשון: „בספריהם הארוכים·· אלא שאתה תמצא דברים יותר רחבים"·· שאמר על המדברים, (וכן באגרתו לבנו ר׳ אברהם, יאמר: „וזולתם (זולתי ספריו וספרי הראב"ע) שוא ותפל ויכלה הזמן והם לא יכלו" כוונתו ג"כ על ספרי המדברים מאומתינו —) כי הנה הרמב"ם אהב מאד ללכת בדרך קצרה· וכן תכלית חבור המשנה תורה שלו, הוא, לקצר המשא ומתן והפלפול של הלכה כמו שאמר בהקדמתו שם, וביחוד בהקדמת ס׳ המצות; (ולכן אומר באגרתו לתלמידו: המתחלת, כבר העיר בהם: „אבל אני יודע כי בזמנים הבאים·· יתאוו כל בני ישראל לו לבדו (לספר הי"ד) חוץ ממי שיבקש דבר שיעבור בו זמנו", ובסוף האגרת, אומר: ולא תכלה ותאבד זמנך בפירוש ובמשא ובמתן של גמרא ואותם הדברים שכבר הנחתי מהם אבוד הזמן ומעט התועלת) ועוד יספר הרמב"ם בעצמו אהבתו ובקשתו הקצור, במאמר תחיית המתים, איזה פעמים; עד שיאמר: „ואלו היה אפשר לשום התלמוד כלו בפרק אחד לא הייתי משים אותו בשני פרקים"· ואהבתו זו לקצר הביאה עליו הרעה לחשדו שאינו מאמין בתחה"מ (כמו שאומר שם)· לכן נאנס להאריך גם הוא ולחבר המאמר ההוא להתגללותו, והוא אומר שם מהמאמר ההוא: ואין בזה דבר נוסף כלל על כל מה שאמרנוהו בפי׳ המשנה או החבור (כלשונו הנ"ל במורה: לא תמצא כלל ענין נוסף) אבל יש בו כפל ענינים והארכה המונית ותוס׳ ביאור יבינוהו הנשים והסכלים לא זולת זה". ועוד יתנצל בסוף המאמר: „ואין ראוי לא׳ מאנשי החכמה שידקדק עלינו מה שבא בזה המאמר מכפל הענין האחד הרבה ולא מן ההארכה ובביאור מה שלא תוסיף בו ההארכה ביאור [כמו שאמר שם מקודם: כי הענינים לא תוסיף אמתתם בכפול מלותיהם ובשנותם פעמים רבות ולא תחסר כשלא יכפלו ולא ישנו] כי זה המאמר אמנם חברתיו להמון אשר ספק עליהם מדברינו מה שהוא מבואר" וכו׳· ודע שגם בזה הלך הרמב"ם בדרכי אריסטו, כי גם אריסטו אהב מאד לכלכל דבריו במשפט, כמובא למעלה (הערה 4) עד שנקרא: הקמצן הגדול במלין! [מצורף לזה, מסכים עוד הדבר הזה עם דברי רז"ל: „לעולם ישנה אדם לתלמידיו בדרך קצרה" ועם אמרם: כי לחכם ומבין מדעתו מוסרים לו אך ראשי פרקים (מסתרי תורה)] כמה קצרן היה אריסטו וכמה ארכן היה פלאטא! כי המדברים במשל ומליצה לעולם מאריכים והמשתעים בלשון חכמה לעולם מקצרים! — ועתה, בוא וראה, איך הוציא הראב"ד ז"ל משפט מעוקל על הרמב"ם! כי על אמרו בהקדמת הי"ד: „כללו של דבר שלא יהא אדם צריך לחבור אחר בעולם··· ואינו צריך לקרות ס׳ אחר ביניהם", כתב הראב"ד: „אין זה כל קבל די רוח יתירה בו", וכמה לא נדקו משפטי פיו! כי אין זה אלא מאהבת הרמב"ם את הקצור, כאשר למדוהו רבותינו ז"ל ואריסטו· ובזה סרה גם תלונת ידידנו החכם המופלא הרב שד"ל נר"ו בכ"א ד׳ (צד 288) אשר אעפ"י שהמתיק שם בצדקתו מרורות שכתב על הרמב"ם

ההגיוני הפילוסופיי] 6) (לשון הרש"ט בביאורו לסוף פ' כ"ט מא' במורה)· ויזעוק זעקה גדולה ומרה, על הפייטנים שאין כחם אלא בפיהם ודמיונם, ויעמדו הרחק מאד מהשכל (הפילוסופיא) ומדת ודין. (מורה א', כ"ט. הקדמת ס' המצות, ותשובתו במלאת חפנים צד 79) ובכלל לא אהב את הפיוטים והשירים והתשבחות, 7) ובאמת אין לנו רק פיוט אחד מהרמב"ם. (עיין מבוא הפיוטים והפייטנים להיידענהיים ז"ל) וכן נעלה נפשו בכלל בחרוזים ושירים ומשלים וחדות, כאשר פיו יעיד עליו באגרת חרוזית אשר שלח לר' יהונתן הכהן כלוה עם תשובותיו (פאר הדור סי' מ"א) לומר: „ואחרי כל אלה הדברים, (החרוזיים) והדרכים אשר בעיני לא ישרים, דרך השרות והשרים, המה הדרכים אשר מקנתם לא סלולים, דברי החידות והמשלים, וזה הדבר המעט אשר דברנו מהם, ודברני בעניניהם, לפי שהוא דרך אבותינו לפנים, וכל אחינו אשר בספרד לה פונים, ואמרו רז"ל עליתא לקרתא הלך בנימוסא" · · · · די בזיון לבנק אשר האופה יעיד עליה בלושו אותה כי פגול היא לא תרצה! — ויעוד יאמר: „וזה הדבר המעט אשר דברנו מהם" ירזומון מליו לאמר: כי ר' יהונתן הרבה במאד מאד לחרוז בכתבו אליו (שם סי' י"ז) ולכן כי נאנס הרמב"ם להשיב אליו, מפני הכבוד ומפני המנהג, גם הוא בחרוזים, חָרַז, אך בקצור. אמנם גם מהקצור הזה, נראה: כי לא קצרה ידו לחבר חרוזים נמרצים ונמלצים לאין מכין, רק באלה נפשו בהם· וכן ראינו שכחו וגבורתו לחרוז מלאים בחרוזים אשר שלח לתלמידו וידידו ר' יוסף בר' יהודה עקנין (באגרות הרמב"ם, המתחילים: „אהבתי אשר נפלאה" כו') עם ספר המורה אשר בשבילו חברו, ובחרוזים שהקדים גם אגרתו לתימן· אבל גם החרוזים האלה כתב הרמב"ם רק בעבור שקדמו הכותבים פניו בחרוזים· כי ר' יוסף בר יהודא כתב להרמב"ם שירים וחרוזים, כמו שנאמר בכתב הרמב"ם אליו לפני המורה: „ולמה שראיתי בשיריך מחוזק התשוקה לדברים העיונים והיה זה אחר הגיע אלי כתביך וחרוזיך מן האסכנדריא" · · · וכן בכתב הזה: „אהבתי אשר נפלאה" אמר הרמב"ם אליו: — — „כתבך הבהיר, אשר בכל קצוות הזהיר, מה נעמו לשמוע אזני, ויפיפיו טוריו

בכ"א נ' (צד 66) בכל זאת עוד יתלונן עליו, לאמר: „שבקש להרחיק המחלוקת ולשים כשד רגלינו לסמוך על פסק שלו"; כי לא בקש הרמב"ם להביא נוחרינו ביעולו, כי אם להביאנו אל המנוחה ואל מחוז חפצינו בדרך קצרה· —

6) עיין מלות הגיון שער א' בהבדל שבין ההקש המופתי להקש ההלציי — ועיין שם הלשון: „והנה ייופו הדברים ויגונו בדמיון ובחיקוי לזולת הדברים" וכו' וכו', והוא מטעם אריסטו אשר הבאנו לעיל (סוף הערה 4) שֶׁשָׁם גדר מלאכת היופי לחקות (נאכאהמען) הדברים הטבעיים· ופילוסופינו ישתמשו הרבה בתיבת „חיקוי" במובן זה, לעשות כמעשׂ הזולת; עיין ע"א מא' במורה: „זה דרך כל מדבר מן הישמעאלים ·· וכן המחקים להם מאומתינו אשר דרכו דרכיהם", כלומר: המדברים מאומתינו· ועיין בבאור מלת זרות של המורה לר"ש בן תבון בבאור מלת חק, שמביא שכן בערבי נאמר על זה: מחכאה; וכבר נאמר בספרא ריש פרשת קדושים: קדושים תהיו כי קדוש אני ה' ··· אבא שאול אומר, פמליא למלך, ומה עליה? להיות מחקה למלך· —

7) עיין תשובותיו ס"ד וקכ"י וק"ל בהסיפת פאר הדור· וכבר הורה גם הרב החכם גייגר על המקומות הללו במ"א שם· ועי' בספרנו התחיה במאמרנו „מדרכי הרמב"ם עם מתנגדיו" על דבר הפרק כ"ט ממורה א' הנ"ל·

בעיני • • ויתמהו מלאות לשונך כל נבוני • • • מי זה אשר אל לשון עבר כוסף, יבין כתיבה אשר חמודיה אוסף, אשרי יוסף". וכן באגרתו לתימן, היינו: לר' יעקב בר' נתנאל הפיומי, אמר הרמב"ם: „וכאשר הגיע אלינו כתבך יקירינו למצרים, נעמו כל אזנים, כי תאוה היא לעינים" 8). הן אמנם מצאנו להרמב"ם שחרז קצת גם לפני הקדמת פי' המשנה, אבל הלא כתב פי' המשנה בימי נעוריו — ועוד ימעטון מאלה חרוזיו בראש ס' המורה· — והנה הדבר הזה, אשר לא היה יכול הרמב"ם לשמוע בקול שרים ושורים, לא נפל במקרה, לאמר: כי לא נטה אחרי השיר והמליצה בטבע. כי אדם גדול בענקים כהרמב"ם ז"ל, לא יהלוך קרי. כי אם שם לו חק ומשפט, שם לו מסלות בלבבו, ויהלוך נכוחו; וגם בזה נוכח ה' דרכו — נוכח האמת שהוא השכל. כי רק בשכל ואמת (פילוסופית אמתית) רצה לעבוד את אלהיו, שהוא מקור חיי השכל והאמת; ולא רצה לעבדהו בדמיון. לכן היתה בזויה ונמאסה בעיניו המליצה (וכל דבר שהוא ממינה, 9)) אשר השכל והאמת לא הולידוה; כי היא מולדת חוץ — מולדת הדמיון· והנה לבאר כל דעת הרמב"ם בענין זה, ולהראות איך הדבר הזה מסכים ונערך עם כל שטתו באלהיות, עלינו לענות דברים הרבה, מה שאין כאן מקומם· וכבר החלותי ג"כ לרמז בזה דעתו בהערה 30 ממאמרי במכתב היונה, יקחנה הקורא משם· ואָרמוז עוד פה בקצור נמרץ „על צד הספור לא על צד הבאת הראיה" (לשון הרמב"ם בריש מאמר תחיית המתים) כי יובן הדבר הזה, כי נצרך

8) והנני מעיר פה בקצרה כי „כְתב" מורה רק על אגרת שלומים ודברי ידידות וחרוזים מהללים ברוב התשבחות — כמנהג הערביים — אשר הקדימו בם הכותבים, ספריהם בענינו התורה והחכמה, את פני החכמים שנשתלחו אליהם. ולכן כותב הרמב"ם לר' יהונתן, אחרי אשר כתב אליו: „לכן בהגיע כתבך הממולא בכל אבן יקרה וספיר, כזוהר הרקיע לכל משכיל מזהיר, זוהר בהיר, וכל התלמידים נשאוהו בחיקם ובזרועם" כו', (קרוב בענין ובלשון, למה שכתב לר' יוסף בר' יהודה: כתבך הבהיר כו', ובענין, למה שכתב לר"י אלפיומי) כתב: „וימצא עם הכתב אגרת לכל חמדה אוגרת" כו', כלומר: עם הכתב-שלומים, כְתב חרוזים והלולים, נמצא גם אגרת, אוספת בקרבה כל חמודות התורה, והן השאלות והקושיות, כמו שאמר שם הרמב"ם: „ולפרוקם ישאל כל תוה • • • ונשמע את קול הקושיות חזק ברוח סערה" • • ולהלן שם, אומר הרמב"ם: „כי בעת שהגיעו אלי כתביך ושאלותיך" כו' ובאגרת תימן (לפיומי הנ"ל) „וזה אשר אמרת ידידינו בכתבך כי שמעת מקצת אחינו.. שהם מהללים אותי" • • • כי הכתב של הפיומי, אשר כלל הלל הגדול בחרוזים לכבוד הרמב"ם, הגיד ג"כ, כי אחינו אנשי גלותינו יהללוהו שבע· ודע, כי כתב מורה על מכתב בחרוזים פשוטים; וחרוזים, או: שירים, על חרוזים שקולים· —

9) הדבר מובן, כי לדעת אפלטון, היתה כל מלאכת עבודת היופי, מלאכת הקודש, ושלימתה ותכליתה בה — לְהִדמות להיופי בתכלית, אשר אין למעלה הימנו! ולא כן לדעת אריסטו, כמבואר למעלה· לכן הרמב"ם אשר ילך בדרכי אריסטו, לא יתיר בקשת היופי כי אם בהשתמש בו רק כהשתמש בהאמצעי המביא אל תכלית אחר — עיין בחמישי מפרקיו. אשר מעלת כל יופי אצלו שם, רק כמעלת סמים למרפא אשר לא יטיבו רק לחולה בחליו ובקומו מחליו יזרו הלאה; וכן „שמיעת הנגונים ומיני זמר וטיול הגנות והבנינים הנאים וחברת הצורות היפות ועשיות הפתוחים והציורים בבנינים ובכלים ובבגדים וכיוצא בהם"

כל דבריו בהבדל שבין חומר לצורה; בהבדל שבין טוב ורע (נאה ומגונה, מפורסמות) לאמת ושקר; בהבדל שבין תקון הגוף (מדות) לתקון הנפש (דעות); בהבדל שבין שלמות ראשון (האמצעים) לשלמות אחרון (התכלית); בהבדל שבין כל מלאכת מחשבת מלאכת היופי, ומדינית 10) (הכוללת גם מוסר ודיני ממונות, כי גם „השופטים והמנהיגים" אינם יודעים אמת ושקר כי אם טוב ורע — וזה הוא הדבר אשר מאסה נפשו לשבת על מדין) לאלהיות; בהבדל שבין הויות דאביי ורבא למעשה בראשית ומרכבה; — סוף דבר, בהבדל הדמיון — לשכל. — וכן חדלו השיר והמליצה את מתקם ואת תנובתם הטובה אחרי הראב"ע, חדלו שיר ומליצה בישראל, וכמעט מתו עם מות הראב"ע. (עיין זקש ריעליגיאזע פאעזיא ד' י' וכו' צד 320) כי הפילוסופיא של הרמב"ם, והיוצאים בעקבותיו, אשר אסרה את הדמיון מבוא בקהלה, לא נתנה מדרך לכף רגלי השיר והמליצה; עד שקם איש אלהים קדוש, הרמב"ן ז"ל, איש אשר רוח בו, איש אשר לא נמלא ספקו בפילוסופיא לבד, כי אם עשה לו עזר כנגדה — הקבלה, ומנחל הדמיון ישתה, על כן הרימו השיר והמליצה עוד ראשם, ויקומו מעט אחרי נפלם. (עי' הס' הנ"ל להרב החכם הדרשן המופלא דוקטור זקש נ"י, בדבריו על דבר הרמב"ן, צד 22 — 321, ותראה, כי בכלל מסכימים דברי עם דבריו אך בבחינה אחרת). —

הנה הארכנו בכל זה, אך אקוה, כי לא יהיו הדברים בעצמם רקים מהקורא. — ואחרי כל הדברים והאמת האל, אומר: כי לא אוכל להאמין מטעם כל מה שאמרנו, שהרמב"ם ז"ל יכתוב: „משקה התועלת והבטחון", לא אוכל להאמין שהרמב"ם יכתוב מליצה חדיית: „קח שרשי השבח וההודאה ועקרי השמחה והבטחון" וכו' וכו', 11) כי לא נאה כי לא יאה זה כי אם להראב"ע ולהולכים בדרכיו. —

ב) **נאמר** בס' הנמצא: „בידוע הוא ומבואר שהשם ית' ויתעלה שהוא הכל וסובב הכל והכל תלוי בו", המאמר הזה הוא רגיל על לשון הראב"ע, וכאות

ראוים רק לבעל המרה השחורה למען הרחיב דעתו והבריא גופו בכדי שיהא מוכשר לקבל החכמות. ורק בהשתמש בם באופן זה, אז, „אין רע בהם ולא מעשה הבל". —

10) גם ספר אריסטו מהמדינה נלקה בחסר בספרו מן המליצה. ולדעתי העניה ג"כ מטעם שאמרנו (סוף הערה 4) בסבת החסרות שבספר המליצה; כי גם הידיעה המדינית לא נחשבה בעיניו, כאשר לא נחשבה בעיני הרמב"ם. והנה ראה נא: כי אעפ"י שהקיפה הפילוסופיא של אריסטו, כל המון המדעים, מהמוחשות והמושכלות עד המרכבות משתיהן, בכל זאת מאס את הדעת מדברי הימים (עיין בספר טיכיון הנ"ל S. 124. §. 142.) שהיא אחות לחכמה המדינית. וכן הרמב"ם בפירוש משנת חלק נותן דופי בדברי הימים ומכניסם בגדר ספרים חצונים; (וגם ידבר סרה גם בספרי הנגון, עיין הערה שלפני זו — ועוד לנו דברים בדבר פירושו למשנה זו, אין כאן מקומם) ובמורה (ח"א, פ"ב) אומר: „אתה .. ומי שיחשוב שיבין ספר (התורה) שהיא הישרת הראשונים והאחרונים בעברו עליו .. כעברו על ספר מספרי דברי הימים או שיר מן השירים" (וגם הלום ראינו אחרי רואינו ממקומות אחרים שהבאנו, קטנות מעלת השיר בעיניו). —

11) זוגתי אהובתי הצנועה היקרה מרת **שיינא ביילא** תי'. העירה אותי, בקראי לפניה עלה לתרופה זו, כי פתק-רפואה-מוסרית כזה קראה גם בס' שבט מוסר.

הוא לשטתו אשר רמזנו, ולא לשטת הרמב"ם. והדברים בזה הענין ארוכים, לא אוכל לבארם פה; אך בטחתי, כי הבקיאים בספרי הראב"ע והרמב"ם יודו לי כי כנים דברי. —

ג) **נאמר** שם: והבורא ית' נתן הלב באמצע הגוף ... ונתן הגלגל באמצע העולם הגדול והלב בתוך הגוף שהוא העולם הקטן. אפשר שהרמב"ם יוציא מפיו דברים כאלה, הרמב"ם אשר לעג במאד מאד בשנים ושבעים מראשון למורה על האומרים כן, שנקרא האדם עולם קטן בעבור שגופו הוא בנוי כדרך ותבנית בנין העולם הגדול, הרמב"ם שאמר שם שרק מצד היות הכח הדברי של האדם מקפת על כל חלקי העולם הגדול יוכל האדם לְהִקָּרֵא בשם עולם קטן, הוא יאמר פה: שגופו של אדם הוא עולם קטן!? — ועיין בספרנו התחיה (מצד 29 ואילך) שהראנו שם בברור כי הרמב"ם לועג (שם במורה) לרשים בפילוסופיא, (בעיניו) הלא המה הגבירול: הבחיי, ן' צדיק. ולו היה רואה הרמב"ם, בעת חברו את המורה, את דברי הראב"ע בזה כפעם בפעם, כי אז היה מוסב לעגו גם על הראב"ע — ולעומד על רמזינו מדעות הראב"ע באלהיות ומבנין העולמות והתקשרותם, יתראה, כי לו נאה כי לו יאה ביחוד להמשיל ולדמות גם גוף האדם בעולם קטן. וכן נאה ויאה הדמות הזאת אצל רשב"ג ולכל הזכורים, וגם למקובלים אשר קבלו רב או מעט מהראב"ע, וביחוד הלטיף .... ע"ש בספרנו הנ"ל באורך. וכן מסכים המשל הזה עם דעות הראב"ע בסתרי תורה — כרמזי המשכן וכליו — ועם טעמי המצות — כסוד הקרבנות — ולא אוכל להאריך ולבאר זאת בזה המקום. — ובאתי להוסיף פה על המדובר ומובא שם, בהתחיה, מאדר"כ בענין העולם הקטן, שכפי הנראה ענין המשל הזה, ר"ל האדם בעולם קטן, הוא שנתן יד גם לבעל מדרש קהלת, לדרוש מקרא עיר קטנה על האדם, וג"כ על הגוף — כמו בעל אדר"ן. —

ד) **נאמר** שם: — — ובדרך (וכדרך) שיש בגוף שלשה איברים חשובים והם המוח והלב והכבד ובהם שלשה כחות .. והם קרואות שלשה שמות נשמה ורוח ונפש, והנפש היא כח הצומחת שהיא בכבד וכל חי וצמח משתתף בכח זה ... והרוח בלב .. והיא הבעסנית .. והנשמה היא העליונה וכחה במוח וכו'. כל זה ממש הוא דעת הראב"ע בחלוקה הזאת של ג' כחות הנפש, והוא המרבה לספר מנשמה העליונה, ואחריו הרמב"ן (ההולך בדרכיו, כמרומז —). ולפניו להנפש שם בשלשה אלה, אצל ר' סעדיה גאון ז"ל, ור' אברהם בר' חייא הנשיא ז"ל. ואנכי האדכתי במכתב היונה (בהערה 32) בדעות כל החכמים האלה בנפש האדם, ובדעות המדקדק הקדמון הפרחון ור' יוסף קמחי נ"ע, והבאים אחריהם, בזה, פילוסופים ומקובלים; ואין צורך להכפיל הדברים. אבל לא כן דעת הרמב"ם, ואך נהפך הוא, כי אצלו, שם: „נשמה" במקרא, יורה רק על „הנשימה", אך „רוח ונפש" לבדם, יאמרו בשתוף גם על „הנפש החכמה", כאשר הבאתי על זה ראיות ברורות (שם) מספר המדע ומס' המורה וכו'. אפס שם הודעתי רק הדברים כמו שהם, ולא ירדתי לעומקם, מפני שאין שם מקומם, ובמכתב הבא אי"ה אגיד לך יקירי טעמי הדברים, איך מוכרח הוא כל אחד מגדולינו אלה, זכר כולם לברכה, לנקוב את הנפש בשם זה או זה, ולחלקה או לאחדה וליחדה, לפי הפילוסופיא המיוחדת

של כל אחד מהם; וגם משם יתראה, כמה סותרים דברי ספר הנמצא להפילוסופיא של הרמב"ם בכלל, וללמודי הנפש שלו בפרט. (ולע"ע ראה יקירי אשר רמזתי ע"ז בחוברת התחיה נד 38). ובמכתב הבא הנני להגיע לפניך ידידי יתר הטענות אשר לי בדבר יחוס הס' הזה להרמב"ם, ואגיד באזניך איזה השערות על דבר ס' הנמצא הזה, ואענה חלקי על דבר החלקים שממנו הורכב, וזמן חבורו, עפ"י אומד הדעת. —

הנה לא הגדתי לך היום עוד החצי מה שיש בלבי להגיד על אודות הספר הזה. כי אם אזנך ידידי לא כבדה משמוע דברי מדרש והשכלה על דבר קדמונינו ז"ל וספריהם ודעותיהם ותכונותיהם, הנה ידי כבדה לכתוב רבות בבת אחת — ובין כה וכה, הנני אשר הייתי, שארך אוהבך ורוחמך לנצח, ואהבני נא אהבני לעולמים גם אתה! — ואני תפלה: תהי משכורתך שלמה מעם אלקי הגמולות על כל אשר גמלתני מאז ועד עתה! נצח ורכב על במותי האושר והאושר, וראית בטובה כל ימי חייך, ואתה שלום וביתך שלום וכל אשר לך שלום רב וברכה מרובה כנפשך שבעך וכנפש הכותב וחותם באהבה רבה

שניאור זקש.

אגרת ו׳.

שלום רב לאוהב תורת ה׳ ובחכמה יהגה יומם ולילה, ה"ה ידיד נפשי ומחותני, הרב החכם החרוץ ושנון, איש אשר ידו בכל החכמות השימושיות, בעל הלשון, מליץ נמרץ בשפתנו וחוקר נכבד בתהלוכותיה ומפרש בשום שכל כתבי קדשינו, ועל כולם איש מדות תרומיות. כבוד שמו הטוב כשמן תורק, מוהר"ר חיים ז"ק הי"ו בק"ק זאגר חדש. ברכות יחולו על ראשו ושפע ימי הצלחות ומניות ונצחיות יינק, אמן!

כמה פעמים, מחמד עיני ולבבי! כמה פעמים חליתי את פניך בעל עוז, אף השבעתיך בקדשי אהבתנו ובקדשי אהבתך הטהורה והעזה לאומתנו, י"ה, ולשפתנו, כי תשלח ידך, דודי! מן החור אשר החבאת שם בצניעותך היתירה וענותך המרובה, ותתחיל למשוך בשבט סופר ולחקוק גדולי חקקי לבך בכל מדע וביחוד בלשוננו ובספרנו הקדושים, עלי ספר; כמה פעמים בקשתיך זאת כן בע"פ וכן בכתב, בקשתיך, השבעתיך, רגזתי והתלוננתי עליך, כל אלה עשיתי — והתרשת עד כה, ועודך נחבא אל הכלים. עודך יושב בסתר אהלך, יושב בסתר העננ העליון ובצל החכמה תתלונן אתה לבדך. ואם אמנם תאציל מן רוחך על האנשים הבאים בצל קורותיך, חברים המקשיבים לקולך היוצא מפיך המדבר אליהם; הנה לא תתן מהודך על המון רבה בכתב שלא נתן להמחות — ומה אומר ואדבר אחי! — אם אמרתי אתלונן עליך, מה לא התלוננתי עליך ואתלונן עוד? — כבר צעקתי עליך מרה עד למדי, לאמר: כי כובש אתה את נבואתך, וכי למדת תורה הרבה ומחזיק הטובה רק לעצמך ולא תחליק מכבודה לזולתך, והנך

רודף רק אחרי תועלת עצמך להשלים את נפשך היקרה · דברים קשים כאלה הגדתי באזניך מכבר. ומה אומר עוד הפעם ? — רק זאת לבד אומר : סהדי במרומים ! כי מאז עלה בגורלי להיות נמנה עם סופרים, ות"ל זכו מחברותי הצעירות לשם מעט, מאז אני יושב ומצטער ואומר : אוי לי כי אני הקטן עושה לי שם, והאיש אשר קטנו עבה ממתני, ההוא לא יציב לו יד ושם עולם ולא יכרת כראוי לו ! ? — ואם אמנם עשית לך שם גדול בארצך, בלי רצונך ובלי ידיעתך, כי אם לא נשמעו דברי חכמתך בין החיים ע"י הדפוס, הנה גם הדברים הנופלים בין מיודעיך לא יפולו ארצה, ותורתך ומעשיך הטובים מכריזים עליך בעל כרחך ; אבל מדוע לא ידעו ולא ישמעו ממך דבר גם חכמנו יושבי שאר ארצות ? — והנך נדמה בעיני, ידידי היקר, לכוכב אשר לא מצאוהו עוד התרים בשמים ולא נגלה אליהם עוד נגהו בעמדו הרחק מאד מאחיו הקרובים אל הארץ — ומי יודע אם ימצאוך פעם אם לא תמצא להם אתה · · · · לכן אמרתי להקריב לפניך היום ענין נכבד מאד בקדמוניותנו, והוא המדרש בדבר קורות מלאכת העבור שבידנו וזמן התחלתו · אולי יעוררך הפעם ענין יקר כזה, אשר החגים והמועדים תלוים בו, לענות דברים בו · והראשון בזמננו אשר לבו היה כלב הארי להטיל ספקות בדבר הקדמות המפורסמת באומה למלאכה זו, הוא ידידי הרב החריף החכם המופלג התוכן הגדול המפורסם מוהר"ר סלונימינסקי נ"י, בכרם החמישי החל וביונתי נמר דבריו בזה הענין ; אך כבר יצאו עליו עוררין שני חכמים גדולים ומפורסמים · ויהי טרם שלחתי עוד את היונה החוצה, קם ידידי האדם הגדול הרב מוהר"ר שד"ל נר"ו, והקדים את המאוחר מסלונימסקי במכתב הנקרא „אוריענט“, ע"י כתבי יד אשר אתו · בין כה וכה מסר לידי כבוד ידידי הרב המופלג בתורה ובחכמה, איש אשר ידיו רב לו בתורניות למודיות ואלהיות, מוהר"ר שלו"ש נ"י, חילוף אגרותיו עם סלונימסקי עצמו בנדון זה · והנה רפה כחי היום להעתיק לך בזה כל האגרות הארוכות ועמוקות בחשבונות רבים ובעומקה של הלכה אשר הריצו זה לזה שני החכמים הרשומים האלה *) · והנני נותן לך בזה לע"ע רק האגרת אשר כתב לי מחדש מוהר"ר שלו"ש נ"י שהיא תמצית מדברי אגרותיו הנפלאות למוהר"ר סלונימסקי נ"י (היא המסומנת אח"ז בסימן ג')· ודע ידידי, כי מוהר"ר שד"ל נ"י בעצמו, באהבתו את האמת, גלה את אזני באגרת מיום י"ו תמוז תר"ח, לאמר : „גם קניתי פי' המחזור משנת 1301 ומצאתי בו ענינים יקרים מאד, ובפרט דבור אחד של ר' משה הדרשן המסייע לסלאנימסקי“ **) · ואח"כ שלח לי ידידי זה יחי' בטובו וחסדו הנודעים לכל דורשי דברי הקדמונים, את הדבור הזה שאמר, לבקשתי זאת ממנו בשם סלומינסקי ובשמי, גם את זה תקבל ממני בזה, (הוא המסומן אח"ז בסי' א') ·

---

*) בחוברת הבאה אי"ה יבואו המכתבים האלה בשלימות, למען יראו יודעי בינה לעתים, וישפוטו · **) באותה האגרת הודיעני עוד ידידי היקר הזה יחי' לתשלומי הדברים המדוברים ממני ביונה מגלה ראשונה בזה"ל : ואתה דע לך כי כל מה שהביאו הקדמונים מר' אברהם בר חייא בענין מעשה בראשית (אך לא בענין הקץ) נמצא הוא בהגיון הנפש אשר בידי · גם תדע כי פי' ס' יצירה לר' שבתי דונולו נמצא בידי בשלמות, אך לא ספרו על העבור · גם תדע כי קניתי הפסיקתא נ"י (מצרים שכ"ה) והיא כוללת לא פסיקתא דכשלא בלבד, כי גם הפסיקתות כלן, אלא שהם' חסר פרה והחדש ועוד קצת · עכ"ל ·

ועוד תקבל ממני פה אגרת אשר כתב לי אח"כ זה ידידי שד"ל שי' להערה על הדבור הזה, אשר שם הוא כמפשר בין דעתו בעלי-המזרח ובין דעת סלונימסקי. (והיא המסומנת אח"ז בסי' ב') · את שלש אלה תקבל ממני באהבה · —

ואני ידידי בטרם אתחיל בהעתקות האגרות הללו, אמרתי להעיר לפניך, כי בהעתק הדיבורים מפירוש המחזור כ"י הזה של שד"ל, הראנו שני מאמרים חדשים של הברייתא המיוחסת לשמואל, וגם המאמרים האלה יגידו לנו, כי אך חלום שוא דבר מתוך גרונו של המוציא לאור ס' העבור לר"א בר חייא, באמרו, שהברייתא דשמואל היא היא פרקי דר"א; כי המאמרים החדשים האלה מברייתא דשמואל, גם הם, הם חדשים באמת, שלא מצאנו בפרקי דר"א· וכבר בטלתי את החלום הזה, במכתב החדשיי החדש של ידידי הרב המאוה"ג החכם הכולל החוקר הנכבד המפורסם מוהר"ר זכריה הלוי פרנקל נר"ו הגאב"ד דק"ק דרעזדען וכל מדינת זכסן. עיי"ש בחוברת השביעית, מאמרי בדבר יחס שתי הברייתות הללו (דשמואל ודר' אליעזר) זו לזו · ואחרי אשר אני מזכיר מאמרי זה, אעיר עוד: כי נראה אשר בדרך אמת כתבי הי', מה שאמרתי וחלקתי שם הספר פרדר"א לשני ספרים, גוף ופירוש; ואנכי סגרתי לי בהפרדר"א שלי בין שני חצאי לבנה כל מקום אשר חשבתי שהוא פירוש והרחבה לגוף הספר· ובין המקומות ההם חשבתי ורשמתי לי ריש דברי הפרק י"ד: עשר ירידות·· עד: דודי ירד לגנו· כי המאמר האגדיי הזה הוא מפריע המשך הספור שם, עיי"ש היטב בפרקי דר"א, ותמצא כי נכון וראוי הוא מאד, שמאמר: ישב לו בדין כו' שבפרק י"ד, יקנה מקומו מיד אחרי סיום פי"ג: כך יקהו שיני כל הדורות· והנה ראה זה פלא מצאתי עכשיו בס' הבהיר שהשתמש בסוף פרק י"ג וברוש פרק י"ד אלו מפרקי דר"א, והעתיק כל המסופר שם מהסתת הנחש או סמאל בענין עץ הדעת, עד המאמר: מפשיט את עורו פעם אחת לשבע שנים: והנה השמיט גם בעל הבהיר את המאמר: עשר ירידות, ומיד אחר: שיני כל הדורות, (ובבהיר: שיני כל הבריות) מתחיל ישב לו בדין, כמו שעשיתי אני· (בס' הזהר הובא מאמר הזה מהבהיר על המקרא: ויאמר אל האשה, ד' זולצבאך ד' כ"ז ע"ב) · ועלינו לומר אחת משתים: או שהרגיש בעל הבהיר בדבר חילוק הספר פרדר"א לשני ספרים, כמוני; או שלא נמצאו הנוספות עוד בידו — ולא ידעתי אם העיר איש על השתמשות בעל הבהיר בפרדר"א, אשר מזה נוכל להוציא התולדה הנכונה מאיחור זמן ס' הבהיר עצמו · — והנה אמרתי שם במאמרי, כי בעל פרדר"א שאב גם מס' חנוך, ושערתי שם עוד שאולי לקטו בעלי ההיכלות גם הם מס' חנוך (שגם הוא מדבר בהיכלות —) והשערתי זו נתאמתה, כי כתב לי ידידי החכם החוקר היקר הר"מ שטיינשניידער יחי', בזה"ל: מצאתי באוקספארד היכלות נדפס כולל כל לי פרקי ס' חנוך · —

ואחרי ההערות הקטנות האלה הנני מתחיל בהעתקות דברי החכמים הנ"ל· ואתה ידידי, שאהבה נפשי! בחון נא את דברי שלשת החכמים המופלאים האלה, שלשה המה מטיבי צעד בדרך חכמת ישרון, חקור עליהם כיד חכמתך הרבתי הגדולה וטובה עליך בעניני למודיות, וחווני נא גם את דעתך הרמה במהרה· כי הדבר צריך עוד תלמוד, והחקירה בו עוד לא למותר, כאשר עיניך הרואות בזה · והיה כי תתעורר ותתעודד ותקום הפעם לכתוב דעתך בענין הנכבד הזה,

או אז יודוך כל דורשי קדמוניותנו וחובבי עמנו, ובתוכם אני אני מכבדך לפי אין ערכך ואוהבך וידידך הכרוך אחריך כל זמן שהנשמה בקרבו !

שניאור.

א) **בפירוש** המחזור על קלף כתיבת יד הסופר יצחק בר יעקב בשנת חמשת אלפים וששים ואחת, ביוצר לפרשת החדש, בפיוט רבות עשית וחשבת, כתוב (ויש כאן ט"ס הרבה, ולא אשלח ידי לתקן רק מעט מזער): ור' משה הדרשן היה אומר אפילו משה ואפילו דוד לא עמדו במנינו זה של ז"ט ותרמ"ב עד שבאו בני יששכר והבינו בו, והכתוב מעיד בהם ובני יששכר יודעי בינה לעתים, ועוד אינם מונין לחדש ע"ג חלקים, אלא כ"ט יום וחצי ושתי ידות שעה בלבד הם מונין בכל סוד העיבור של תנאים, וכן למדנו מתוך הברייתא של שמואל ירחינאה שלא היו מונין ע"ג חלקים בחדש, אלא השתי ידות השעות לבדן, דא' 1) תחילת המחזור קטן הלבנה מתחדשת מתחילת הלילה, חדש שני בשתי ידות השעה ביום, ראש חדש שלישי בשעה ושליש בלילה, חדש רביעי בתחילה שלשים ביום, כמצא נותן שתי שעות קטנות לכל ג' ג' חדשים. שש שעות יש בשתי שעות שהם ג' ח' שתי ידות ולפי שהן אין עושין היום אלא מי"ב שעות גדולות בין ביום ובין בלילה שעושין משתי שעות שלנו שעה אחת שלהם, לפיכך קורא השעות הליל קטנות, דאיכא מנייהו כ"ד בימא. הואיל וכן שאין מונה חלקים בחדש כמצא השנה של שנ"ד ימים וח' שעות שהם שליש היום, ולסוף שלש שנים הח' שבועות (צ"ל שעות עולות) ליום אחד שלם. נמצא מולד של שנה רביעית לא תחזור לתחילת היום, אבל לתחילתו של יום רביעי לא תחזור לעולם עד שתעשה ז' מחזורים קטנים של ג' ג' שנים שהן עשרים ואחת שנה, ואז יגיעו מולדות לתחילת ליל רביעי במזל שבתי, במולד הראשון שהיה בימי בראשית, וסימן הימים של תחילת מחזורים קטנים של לבנה מן לג' שנים דג"ב אזו"ה, כמו שאתה נותן סימן דבי"ז הגא"ו בימים של תחילת המחזורים קטנים של לבנה (לבנה לא גרסינן) חמה שהם מתרחקים זה מזה חמשה ימים במנין שבע שעות ומחצה שהתקופה מושכות מחברתה שעולין לשנה לשעות (צ"ל ל' שעות), והם לד' שנים חמשה ימים, כך מתרחקים המחזורים קטנים של לבנה זה מזה י"ג שנים (שנים צ"ל ג') ימים לכל ג' שנים, שכן ד' ימים וח' שעות שהשני' מתייר' (צ"ל שהשנה מותירה) על השבועים עושין לג' שנים י"ג ימים, הוציא מהם ז', ונשארו לך ו' ימים שמחזור מתרחק מתחילתו על חבי (צ"ל של חברו), ובסימן זה של דג"ב אזו"ה ו' ימים בין כל אות ואות. ומה שאינן עושין מחזור של י"ט שנים, ואין זה חוזר הלבנה (אולי צ"ל הלוכה) של לבנה, ואין הילוך של משנתה בהם כל עיקר, ולא המזלות מקום וסימ' כמ' לעשרים ואחת שנה, אלא בני אדם הבאים להשוות שנות הלבנה לשנות החמה הם בדאום מלבם וקראום מחזו' כדי למהר חשבונם ולמנות בהם את המדה. והבא לפרש תקופות ומחזורות קיצו נפרתה, תקופות חמה ומחזורות חמה, צריך לפרש קיצו של חדש זה, ולא אלבנה קאי, ושנויא דחיקא הוא, קיצו דומיא דחבלו, תרווייהו אסהר קיימי, ואחמה לא קאי כלל הפייט.

---

1) דא', הוא ראש תיבת „דאמרה" כלומר הברייתא דשמואל. או ר"ת דאמרינן — המ"ל.

(אח"כ על „קץ מולדתו חל להקצות ביום רביעי בחצות" כתוב:)

שכשאתה מונה אלפים ותמ"ח שנים מבריאת עולם עד יציאת מצרים ותעשה מהם מחזורים של י"ט ותוציא מתוכם העיבורים כדי לעשותן פשוטי' ותעשה מהעיבורים שנים ותחשוב לכל שנה שנ"ד ימים וח' שעות, תמצא אותו מולד שעמד בו משה בבקרו של יום רביעי ולא ניכר למראה עד חצי היום.

(אח"כ מאריך בחשבונות, ואח"כ כתוב:)

והחדש האחד העודף על תשע מאות עיבורין, מותרי שביעיותיהן אי"ב תשצ"ג, אלא שאי אתה מונה כאן ע"ג חלקים בחדש כמנהג הקדמונים, ואין שביעיותיהן מותירין אלא אי"ב ושתי שעות (נ"ל ידות) שעה הוסיפם על ו' ימים שבידך הרי ז' ימים וחצי וב' ידות שעה, השלך השבעה ונותרו לך י"ב שעות ושתי ידות השעה, שנמשך מולד זה של יציאת מצרים למולד ימי בראשית שחל בתחלת ליל רביעי, כמצא זה מולד בא בבוקרו של יום רביעי בשני שלישי שעה ראשונה של יום, ונראית הלבנה כמעט אחר חצות היום בשתי שעות (נ"ל בשני שלישי שעה) שביעית שביום, ובו ביום (אי) אפשר לקדשו, שאין מונין חדש לשעות, וקדשו חמישי ועשו פסח בחמישי שבו יצאו ממצרים. ואל תתמה במנותן מולד ראשון בתחילת ליל רביעי, שכל שאינו מונה ענין (נ"ל ענין, ר"ל ע"ג חלקים) לחדשים אינו מוצא ז"ט תרמ"ב להקדמת חמה, וכן אתה מוצא בברייתא דשמואל הרוצה לידע מולדה משוה שנות החמה ולבנה, יתן י' ימים וד' שעות גדולות לכל שנה ושנה, יעשה את השעות י"ב שעות ליום, וכולל את השעות עם הימים, ואף שנות עיבורין שבתוכן יטול מכל חדש וחדש עיבור יום ומחצה ושליש שעה גדולה, פי' דהיינו שתי ידות שעה בשעה שלנו, שכן הוא עודף השנה והעודף וחדש של שביעיות, ז"ה לשנה אינן (נ"ל אי"ב) ושתי ידות לחדש, יצרוף ויכלול הכל ויוציאם ז' ז', והמותר יחשוב מתחילת ליל רביעי, ובמקום שכלו לבנה נתחדשו' · מיכן אתה למד חדש חמה ומולד לבנה כאחד במזל שבתי, ואי אתה מונה תתע"ו בשנה העולה על ידו אנין (נ"ל ענין) אלא ד"ח לבדו ·

עד כאן העתקתי מפירוש המחזור כ"י על קלף שבידי, לבקשת החכם המפואר מהרח"ז סלאנימסקי הי"ו פה פאדובה היום ד' אב **שד"ל** זער"א לפ"ק.

ב) **בבוא** לידי אגרת ידידנו יוא"ל אליך לא אחדל לחוות דעי לפניך על הע"ג חלקים, ועל דברי ר' משה הדרשן שכבר העתקתי למענך ולמען החכם המפואר סלאנימסקי נ"י ·

במאמרי הנדפס באריענט 2. November 1850 כ"ל שהוכחתי בבירור ולמעלה מכל ספק כי ר' אברהם בר חייא ורס"ג היו גורסים בתלמוד (ראש השנה כ"ה) וע"ג חלקים · ועם כל זה דברי ר"מ הדרשן צודקים ג"כ, והוא כי חשבונות ברייתא דשמואל ופרקי ר' אליעזר מיוסדים על כ"ט י"ב תש"ך, לא תשצ"ג, ועל זה סמך ר' בנימין ביוצר לשבת ור"ית באמרו מחזור הלבנה אותיות מודיעות, ומזה נמשך ג"כ מחזור של פ"ד שנים הנזכר בפרקי ר"א פרק ז', וחכמי האומות הביאו בשם St. Prosper כי בשנת 46 למנינם החלו הנוצרים

להשתמש במחזור פ"ד שנים שלמדו מן היהודים *) · וליישב כל זה לבי אומר לי כי באמת רבן גמליאל לא הזכיר ע"ג חלקים, כי לפי קבלתו פעמים הירח בא בארוכה ופעמים בא בקצרה, ועל כן לא אמר חדשה של לבנה הוא כך וכך, רק אמר אין חדשה של לבנה פחות מכך וכך, משמע שאין לחדש שיעור מצומצם ובלתי משתנה · וכל זמן שהיה קידוש החדש ביד הסנהדרין לא הזכירו אלא כטי"ב תש"ך, ומחזור ג' שנים וכ"א שנים ופ"ד שנים, כי לענין הלכה למעשה היו הסנהדרין מתקנים המעוות לפי צורך השעה · והנה הברייתא המיוחסת לשמואל ופרקי ר' אליעזר חוברו קודם תקון חשבון העבור שבידנו · ואמנם תלמוד בבלי אע"פ שרוב דבריו קדמו לתקנת העבור על פי החשבון, הנה אין ספק כי אחרוני האמוראים היו אחרי ר' הלל, ואחרי תקנת חשבון העבור, והם בהזכירם הברייתא ההיא (המובאת בבבלי ולא בירושלמי) השלימו דברי ר"ג לפי מה שהיה מקובל בימיהם ששיעור החדש כטי"ב תשצ"ג ·

והנה הע"ג חלקים נוספו בדברי ר"ג על ידי אחרוני האמוראים, אך לומר שנוספו בתלמוד בימי הגאונים, זה לא יתכן כלל. זה הוא מה שנראה לי, והרשות בידך לפרסם דברי בכל מקום שתרצה, ובפרט אבקש ממך שתודיעם לידידנו החכם היקר סלאנימסקי, ותברכהו בשמי, ומי יתן ואוכל לראות ספרו תולדות השמים ·

ואתה ידידי שלום וכל אשר לך שלום, וה' יחדש עליך שנה טובה, ככפשך וכנפש הכו"ת פה פאדובה היום י"ט אלול ברי"ת,

ידידך שד"ל ·

ג) **זה** כשש ירחים אשר באתי הלום אודעסא, לתור לי איזו מחיה לכלכל שבר רעבון ביתי, ואם אמנם לא מצאתי עוד את שקותה נפשי, בכל זה אוחיל לחסדי ה', כי הוא לא יעזבני לנצח, וכאשר ישלח לי עזרו מקדש לא אמנע מלבשר גם לך, כי מאז ידעתיך הנך כרע כאח לי מתעצב בצרתי וחפץ טובתי ·

והנה ידידי עוד בקיץ תרכ"י מסרתי לך אגרותי אשר שלחתי להחכם רח"ז סלאנימסקי על אודות חשבון העיבור הנהוג בינינו, ואתה אמרת באזני כי תדפיסם במחברתך היונה, ועד כה לא ידעתי אם מלאת דבריך, ואני מאוד חפצתי ראותם יוצאים לאור עולם, ועכ"פ אבקש מאתך להראותם לידידנו החכם הנכבד מו"ה משה שטיינשניידער אשר תאמר לו שלום בשמי, כי ראיתיו קובע מסמרות בהנחתו של סלאמינסקי שתקופת רב אדא המציאה אחד האחרונים סביב לשנת ד"א ת"ש, ומחליט כמוהו שמייסדי העבור סביב לשנת ד"א קי"ב לא ידעוהו כלל, רק יסדו חשבונם על תקופת שמואל הידועה, וכן נקבע לדורות עולם מפי הלל הנשיא האחרון ובית דינו על יסוד רעוע ונופל מבלי בחינה וחשבון מדוייק; כאלו שמע הנחת סלאנימסקי מפי הגבורה · ואני אומר כי הוא מדברים שאין הדעת סובלתן וכמעט מן הנמנעות לומר שמייסדי העיבור לדורות עולם לא הגיעו אפילו לרועי בקר ולא ידעו ששנת החמה פחותה משס"ה יום ורביע, וכי הפחת הזה מתלקט ומתקבץ במשך דורות הרבה לזמן מסויים, שאי אפשר להבליעו ולהשמיטו בחשבון העיבור לדורות עולם; ועוד שאר ספקות

*) עיין היונה דף 27 28 מש"ש ·

עלוונות הנופלות בזה. לכן סלותי לי דרך אחרת, והיא: שכבר היתה ידועה תקופת ר"א גם בימי הלל וב"ד, וקרוב עוד שנשתלשלו הקביעות הנהוג בינינו עם ארבע הדחיות, סביב לשנת ד"א ר"ם, ויסוד החשבון הוא התקופה האמתית שהיתה מכוונת עם תקופת ר"א בעת ההיא בדיוק עצום; ר"ל שקדמה תקופת ניסן האמתית למולדו האמצעי (בשנת ד"א רכ"ז ראשית מחזור קטן רכ"ה) ט' שעות תרמ"ב חלקים. ואף שיסוד חשבון המולדות הוא על המהלך האמצעי, בכ"ז יסדו חשבון התקופות על המהלך האמתי, כי אין הבדל מורגש ומסויים במהלך החמה האמתי לפי דרך תקופת ר"א, וחשבונו קל השמוש, והוא נכון יותר לקביעות העיבור בדיוק ממצב השמש במהלכו האמצעי לבתקופות ניסן ותשרי (כי אז עולה ההבדל שבין מקום השמש האמתי למקומו האמצעי קרוב לשני ימים, יען שמנת מסלול השמש עולה שתי מעלות בקירוב, בהיות מקום נקודת הרום של גלגל השמש סמוך לנקודת ההפוך הסתוי בקו הלקותי הנקראת ראש מזל גדי), אולם הירח לפי שיש לו עקלקלות רבות במהלכו, אי אפשר למצוא מקומו האמתי בחשבון קצר וקל להשתמש, לכן יסדו חשבון המולדות על מהלכו האמצעי. וכבר הראני החכם גיינער בעברי דרך ברעסלויא חבור על חשבון העיבור בלשון גירמני מחכם אחד זקן (אשר שכחתי שמו) וגם הוא החליט כי חשבון העיבור ותקופת ר"א נוסדו על התקופה האמתית. ואחרי שנתבטלה ראיות סלאנימסקי משנת העיקר של תקופת ר"א ע"פ חשבונות התכונה, כי הוא חשבה לתקופה אמצעית ואנו חשבנוה לתקופה האמתית, בקל יש לדחות שאר ראיותיו עם אותן של החכם יש"ר מגזה שלא מצאו תקופת ר"א בספרי הגאונים הקדמונים, כי באמת לא היו בקיאים בתכונה וחשבון העיבור, וכל מ"ש ר"ס גאון לבטל טענת הקראים עלינו, הוא דחוי ונסתר מעיקרו, (ואם זה נעלם מאתו אף כי יסוד חשבון העיבור שלא יעלה ולא יוריד בסדר קביעותינו מאומה אם נקבל תקופת שמואל או רב אדא או תקופה אחרת, ויספיק לנו רק לעבר גוא אדזי"ט בכל מ"ק, ולהוסיף בכל חדש א"ב תשנ"ג על בהר"ד) וכמו שהאריכו ר"א בר חייא הנשיא ור"י הישראלי בספריהם. ולהפך המעיין בספר יסוד העיבור לראב"ח הנשיא שחובר סביב לשנת ד"א תת"ם, יראה שהיתה תקופת ר"א נודעת לחכמים שקדמו לו שני דורות כענין ישן נושן מקובל ומסור מחכמי התלמוד; ואיך יתכן שאחד המעברים המציאה סמוך לשנת ד"א ת"ש? — וכן הברייתא המיוחסת לרב אדא, שהיתה לפני ראב"ח הנשיא והחכם ר"ע המפרש לה' קה"ח לרמב"ם ז"ל, אף שנתחברה אחרי חתימת התלמוד, מוכחת שעכ"פ היתה תקופה זו נודעת למעברים לנוסחת וקדומה הרבה לד"א ת"ש. ובאגרותי הארכתי יותר, ואיני עומד על דעתי, ומגמת פני רק למצוא האמת בלי נשוא פנים למייסדי העיבור, אבל גם מבלי לנטות אחרי החכם סלאנימסקי ולקבל את דבריו כאלו נמסרו למשה בסיני.

אם יש לאל ידך לשלוח לי ע"י אביך הרב מזאגר חדש כ"י עקסעמפלארע מספריך, הפליט היונה, והתחיה וכו' תבקש ממנו לשלחם הלום לידי, ואני אמכרם ואשלח מחירם לידך. ואם יש את נפשך להשיב לי, או אם יאבה ידידנו החכם מהר"מ שטיינשניידער לכתוב לי אחרי קראו את אגרותי לסלאנימסקי תכתבו לי. ואני אשלם פה כסף הפורטו. ואתה ידידי היה שלום וברכה כנפשך ונפש אוהבך

צבי מנחם פיניליש המכונה של"ש.

אגרת ז׳

ב״ה ברסלא, יום ג׳ י״ג אדר שני תרי״ג לפ״ק·

ה׳ עמך ידידי והוקר נכבד הר״ר **שניאור זקש** נ״י·

הטיבות כי היה עם לבבך לנטוע עוד את הכרם הנחמד אשר חנכו המנוח הר״ר שמואל ליב גאלדענבערג ז״ל, עוד ישלחו הגפנים פארותיהם ויינם ישמח לבב כל חוקר· והנה דרשת גם ממני כי אצא לקראתך ואערוך לפניך דברי חכמה הנמצאים בכלי ואתה תאספם הביתה ותטעם בכרמך, ואם גם מלאכתי מרובה וכבדה עלי כי מלבד עבודתי אשר אסרת בה בקדש יום יום מוטל עלי כעת למלאות את דברי ולהוסיף על מאמרי אשר החילותי בשבכר הימים על דבר ספרי הויכוח אשר ליהודים, עכ״ז לא אראה את פניך ריקם ולא אמנע מהיות גם אנכי בתוך הבונים והנוטעים ואם לא אטע גפן, אולי גם הזמורה הקטנה תהיה לרצון לפניך ולפני רואי כרמך. ויהיו דברי המעטים על חכמי צרפת מפרשי התורה·

כבר ידעת כי בשנת תר״ז קבצתי מתוך כ״י שונים פירושי חכמי צרפת ואחברם אחד לאחד והנה נדפסו עם הערות על החכמים האלה בתוך ספרי קראו המוציא לאור נטעי נעמנים ובשנת תר״ט נסעתי למינכן לדרוש בתוך כ״י הנכבדים אשר טמונים ונכונים שם, ואמצא מתוכם נוספות הרבה גם על הדרוש הזה ואועץ עם לבי לשוב עוד הפעם אל המחקר הזה ולגלות אזני דורשי קדמוניותנו את אשר מצאתי מחדש בתוך ספר אשר יעדתי שמו „פרשנדתא״, ועוד לא בצעתי את אשר זממתי. וזה המבוא אשר כתבתי אז לספרי אשר גמרתי אומר להוציאו: „אמר המקלט, על דברי קדמונינו כיין על שמריו שקט, הנה כה הואלתי מלא חפנים קטרת סמים לקחת, מלא כף נחת, גם קבצתי דברי ויכוחים, יעלו ריח למאמינים כנחוחים, אף נטעתי נטעי נעמנים, יטעם פרים לחך מבינים, ועוד קול נדבר ולא יסף, ועוד לבבי נכסף, לארות מפרי עשתנות בני עמי, אשר היו לפני ואשר ילכון עמי, ואשמע קול קורא: „בן אדם, מה לך נרדס, הלא טמונים כתבי יד יקרים, בתוך בתי גנזי הספרים, הגם אתה תפנה מהם עדי יעלה רקב בעצמותם, ועש יאכל אותם?״ ותענם נפשי לקדושי עליון, גדולים חקרי לב בעלי חכמה והגיון, הניחו לורעם יתרם, ואיש לא זכרם, הה לדור לא ישא פני זקן, כעוף נודד מקן, לא הכיר את דור אבותיו, ולא יחקר אחרי תהלוכותיו, עמי כאכזר, זקניו נחשבו אך ז״, וכי תאמרו דורש חשך ושמם, על כן באופל יכוסה שמם, אל נא יגלה עתק מפיכם, ונגד השמש ינלה קלונכם, דעו כי הצמח, יעשה קמח, וחוקר העתות, כדורך גתות, ישליך הקליפה ויעלימה מן העין, אך נפשו תשמח ביין, ידע כי הזמנים, משתנים, יסיר החולף, אשר דברי צדיקים יסלף, אך רוח ה׳ אשר נוססה בם, קנאתם לה׳ ודבר אמת אשר בפיהם, יראת אל אשר בקרבם כאש בוערת, האמונה ומעלות המדות אשר שמו להם למשמרת, ככוד חכמים ומאום בתענוגי תבל אשר ענדו להם לעטרת, מהם ילמד ותהי לו לתפארת· הראשון אדם תולד ואינך יודע, כי מנהרות קדם נחל התבונה נובע, ואיש אשר לא יחקור, אחרי המקור, ינשש

באפלה ויפסח הנה והנה בלי דעת, וחכמתו אשר יתהלל בה תהיה מגרעת· ותשאני הרוח ואנוד ממקום מושבי, ואומר בלבי, לך נא לקראת מיכלן הבירה, שם תמצא חיל, שם תמצא יקר טמון בחשכת ליל, וה' היה בעזרי, ואלקט שם מעט דבש מעט צרי, ואשימהו באמתחתי לא להחביאו, כי אם לחלקהו ביעקב ולדורשיו להמציאו. וכעת הרימותי עוד הפעם, את אשר כתבו גדולי צרפת בטוב טעם, בני דור הבנו שלמה, יהי השלום עמו, ואת אשר עשו תלמידיו, ונכדיו, מפרשי תורת אל כפי דעת ברורה, ולא חבקו חיק נכריה וזרה· לרבנו שלמה דובר נכוחות, קראו פרשנדתא בעלי צחות, על כי פרש כדת, אם דת, לכן אל תתפלאו אם תמצאו זכר בן המן, על ראש ספר כולל דברי דור נאמן, ההולכים בדרכי שלמה ומקימים דבר יצחקי, ולא סרו אחרי תועבות העמלקי· ועתה בואו נא יקרים אל השלחן אשר ערכתי, ואל הטבח אשר טבחתי, קחו נתח טוב וטעמו את חלבו, בדברי ר' מנחם בן חלבו, גם מדברי ר' יוסף בן שמעון עד הנה נעלמים, הוספתי להשמיען דברים טובים ונחומים, הכי קרא, שמו נקרא, יען קרא בתורת אל שום שכל ומפורש, ולא הואיל הלוך אחרי דרש, רבנו שמואל בר מאיר באחרות חפר, ויסתתם הזמן האכזר וימלאם עפר, ויבא אברהם ויחפר את הבארות, ויוציאן מתעלומה לאורות, ואם רק מעט הסינה ידי והעליתי על שלחני, הלא תעלה לרצון לפניכם גם מנחת עני· ר' יוסף בכור שור הדר לו, בביאוריו יתנכר כי זך וישר פעלו, אך דור אחרון לא ראו את ספרו ולא הכירוהו, ויחשבו כי בעל חלומות הוא ויבזוהו, ויאמרו „מי זה בא מאדום, ישב בדד וידום, בקש חשבונות, חסר תבונות“, ויאמר אברהם אסורה נא ואראה, וירא והנה שגו ברואה, המעתיקים הוסיפו על דבריו, וישחיתו את יפי מאמריו, מה לתבן את הבר, על כן אמר לבי עם נכר תתבר, אחזיר העטרה ליושנה, כאשר היתה את יוסף באמנה, ואניף דבריו בנפה, ואברר מהם מנה יפה". — עד פה הגיעו דברי אשר אעתיקם לך כעת ותראה מהם מה היתה תכליתי, אך עד עתה כל הדברים היקרים האלה אשר טרחתי ועמלתי בעבורם מונחים בקרן זוית ומי יודע אם ומתי יקום להם גואל, ורק אחת אחים כיוס מתוכם הלא מצער היא ויהיה לה מקום בתוך ספרך, כי האיש שמואל נאמן לה' והוא בקוראי שמו וידוה כל לב משכיל אם יפול דבר מדבריו ארצה·

הלא תדע כי בפי' רשב"ם על התורה הנדפס חסר ראשו עד פ' וירא ואין גולה אזנינו לאמר כי נמצא בתוך איזה כ"י הפי' על הג' הסדרים האלה למלאות החסרון, רק זה שנים שמענו כי נמצא בסוף הכ"י המפואר אשר במיכלן הוא נרשם בספ' 5 עלה א' מראשית הפי' הזה והנה אני ראיתיו והעתקתיו לי ואפיצהו בישראל ואדע כי יכירו המבינים את ערכו ואלה דבריו:

אלו פירושי ה' חומשי תורה יסוד רבנו שמואל בן הרב רבנו מאיר אחיו של רבינו יעקב מרמרו בני בתו של המאור הגדול רבינו שלמה בר יצחק יהי זכרם לנצח ועצמותיהם כדשא תפרחנה.

(א' א') בראשית ברא אלהים· יבינו המשכילים כי כל דברי רבותינו ודרשותיהם כנים ואמתיים וזהו האמור במס' שבת הוינא בר תמני סרי

שכין ולא ידענא דאין מקרא יוצא מידי פשוטו ועיקר ההלכות והדרשות יוצאין מיתור המקראות או משינוי הלשון שנכתב פשוטו של מקרא כלשון שיכולין ללמוד הימנו עיקר הדרשה כמו אלה תולדות השמים והארץ בהבראם ודרשו חכמים באברהם מאריכות הלשון שלא היה צריך לכתוב בהבראם · א) עתה אפרש פירושי הראשונים בפס' זה להודיע לבני אדם למה לא ראיתי לפרש כמותם, י"מ בראשונה ברא אלהים את השמים ואת הארץ א"א לומר כן שהרי המים קדמו כדכ' ורוח אלהים מרחפת על פני המים ועוד שאין כתוב כאן בראשונה אלא בראשית דבוק הוא כמו ותהי ראשית ממלכתו בבל, והמפרש כמו תחלת דבר ה' בהושע כלו' בתחלת ברא אלהים את השמים כלו' בטרם ברא שמים וארץ הארץ היתה תוהו ובהו ואעפ"כ תהום ורוח אלהים מרחפת על פני המים נמצא שהמים נבראו תחלה נ"ז הכל שכן לא היה לכתוב והארץ היתה תוהו ובהו שמאחר שעדיין לא נבראת לא היה לו לקרותה ארץ קודם יצירת המים מאחר שהמים קדמו. אך זה הוא עיקר פשוטו לפי דרך המקראות שרגיל להקדים ולפרש דבר שאין צריך בשביל דבר הנזכר לפניו במקום אחר כדכת' שם חם ויפת וכת' וחם הוא אבי כנען אלא מפני שכת' לפניו ארור כנען ואילו לא פורש תחלה מי כנען לא היינו יודעין למה קללו נח, וישכב את בלהה פלגש אביו וישמע ישראל למה נכתב כאן וישמע ישראל והלא לא נכתב כאן שדיבר יעקב מאומה על ראובן אלא לפי שבשעת פטירתו אמר פחז כמים אל תותר כי עלית משכבי אביך אז חללת יצועי עלה לפיכך הקדים וישמע ישראל שלא תתמה בראותך שהוכיחו על כך בסוף ימיו וכן בכמה מקומות, גם כל הפרשה הזאת של מלאכת ששה ימים הקדימך משה רבינו לפרש לך מה שאמר הקב"ה בשעת מ"ת זכור את יום השבת לקדשו כי ששת ימים עשה י"י את השמים ואת הארץ את הים ואת כל אשר בם וינח ביום השביעי וזהו שכת' ויהי ערב ויהי בקר יום הששי אותו ששי שהוא גמר ששה ימים שאמר הקב"ה במתן תורה לכך אמר להם משה לישראל להודיעם כי דבר הקב"ה אמת וכי אתם סבורים שהעוה"ז כל הימים בנוי כמו שאתם רואים אותו עכשיו מלא כל טוב לא היה כן אלא בראשית ברא אלהים וגו' כלו' בתחילת בריאת שמים וארץ כלו' בעת שנבראו כבר השמים העליונים והארץ ב) הבנויה כבר היתה תוהו ובוהו שלא היתה בם שום דבר כדכת' בירמיה ראיתי את הארץ והנה תהו ובהו ועל השמים ואין אורם ראיתי ואין אדם מעוף השמים ועד בהמה נדדו הלכו וזהו תהו ובהו חורבו מאין יושב וחשך על פני תהום זהו ואל השמים ואין אורם ורוח מנשבת על פני המים והוצרך הרוח למה שכת' לפנינו ויאמר אלהים יקוו המים מתחת השמים אל מקום א' וגו' כי על ידי הרוח יקוו המים כמו בקיעת ים סוף שנתראית היבשה ע"י ויולך ה' את הים ברוח קדים עזה כל הלילה וישב את הים לחרבה ויבקעו המים. (ג) ויאמר אלהים יהי אור לתקן המאמר וחשך על פני תהום. (ד) וירא אלהים את האור נסתכל במראה כי יפה הוא וכן ותרא אותו כי טוב הוא נסתכלה במשה שנולד לששה חדשים כמו שמואל לתקופת הימים וראתהו כי טוב ויפה הוא שנגמרו סימניו וצפרניו ושערו ותצפנהו שלשה ירחים כלו' עד סוף ט' חדשים שהרי ראתהו וידעה שהוא טוב ויפה בסימנים שאינו נפל. ויבדל אלהים בין

א) כ"י: בדבריהם. — ב) בכ"י נוסף: היתה· —

האור ובין החשך שי"ב שעות היה היום ואח"כ הלילה י"ב האור תחלה ואח"כ החשך שהרי תחלת בריאת העולם היה במאמר יהי אור וכל חשך שמקודם לכך דכת' וחשך על פני תהום לא זהו לילה. (ה) ויקרא אלהים לאור יום, תמה על עצמך לפי הפשט למה הוצרך הקב"ה לקרוא לאור בשעת יצירתו יום אלא כך כתב משה רבינו כ"מ שאנו רואים בדברי המקום יום ולילה כגון יום ולילה לא ישבותו הוא האור והחשך שנברא ביום ראשון קורא אותו הקב"ה בכ"מ יום ולילה וכן כל ויקרא אלהים הכתובים בפרשה זו, וכן ויקרא משה להושע בן נון יהושע האמור למעלה למטה אפרים הושע בן נון הוא אותו שקרא משה יהושע ג) בן נון שמינהו קודם לכן משרתו בביתו שכן דרך המלכים ד) הממנים אנשים על ביתם לחדש להם שם כמו שנאמר ויקרא פרעה שם יוסף צפנת פענח ויקרא לדניאל בלטשצר וגו'· ולחשך קרא לילה, לעולם אור תחלה ואח"כ חשך. ויהי ערב ויהי בקר, אין כתיב כאן ויהי לילה ויהי יום אלא ויהי ערב שהעריב יום ראשון ושקע האור ויהי בקר בוקרו של לילה שעלה עמוד השחר הרי הושלם יום א' מן הו' ימים שאמר הק' בי' הדברות ואח"כ התחיל יום שיני· (ו) ויאמר אלהים יהי רקיע, לאחר שגמר יום ראשון לבוקרו ויאמר אלהים· רקיע, פעול הוא כמו עשיר שפתרונו מעושר, חסיד מחוסד לפי שמן הארץ עד השמים ה) העליונים היו מים כדכת' מרחפת על פני המים עתה חלקם הקב"ה באמצע ועשה ריקוע פרוש ממזרח למערב מצפון לדרום להבדיל בין המים העליונים ולפי שלא עשה מלאכת המים עד שלישי שנראית היבשה לא נאמר כי טוב בשיני אבל בשלישי נאמר ב' פעמים כי טוב א' למלאכת המים וא' ליציאת האילנות והדשאים בין מים למים, להיות חציין למעלה וחציין למטה. (ח) ויקרא אלהים לרקיע שמים, כלומר הוא שקרא שמים בכל ו) מקום בתורה ושמים העליונים היו בכלל ושמי השמים וכל צבאם וכן לה' אלהיך השמים ושמי השמים וכו'· ויהי ערב ויהי בקר יום שני, שנטה היום לערוב ואח"כ ויהי בקר בקר של יום שני הרי גמר יום שני מו' הימים שאמר הקב"ה בי' הדברות והתחיל עתה יום שלישי בבקרו· (ט) ויאמר אלהים יקוו, כמו שפי' למעלה ע"י הרוח כי לכך נא' ורוח אלהים מרחפת כמו ז) בבקיעת ים סוף שכנסם שחלק מים העליונים והבדיל מן התחתונים ע"י מעשה של ריקוע כן מים שעל הארץ הקוה ע"י מעשה של רוח· ותראה היבשה, כלומר הארץ שנבראת ח) עם שמים העליונים מקודם שנברא האור כמו שפירשתי למעלה או זמן מרובה או זמן מועט· (י) ליבשה ארץ, כמו שפירשתי למעלה היבשה היא שקרויה ארץ בכ"מ בתורה· (יא) דשא, כל מיני דשאים ביחד קרויים דשא וכל מין בפני עצמו קרוי עשב· עושה פרי למינו, לפי הפשט נאמ' למינו בדשאים שלמינו הכתוב בעץ עושה פרי מוסב גם על עשב מזריע זרע· עושה פרי למינו, עץ התפוח עושה תפוח ולא תמרים· אשר זרעו בו, בתוך התפוח יש בו גרעינים שיכול ליטע ממנו אילן בכל מיני פירות· (יד) יהי מארת, דרך המקראות לומר לי יחיד ט) אבל לי רבים כמו ויהי אנשים י) אשר היו טמאים וכן פירושו יהי מעשה

ג) בכ"י: ליהושע· — ד) בכ"י: המליצים· — ה) בכ"י: שהמים. —
ו) בכ"י: ובכל· — ז) חסר בכ"י. — ח) בכ"י: כשנבראת. — ט) בכ"י:
אמר. — י) בכ"י: הגשם· —

ומהו מאורות. ברקיע השמים, הרקיע ופרוש תחת השמים העליונים.
ברקיע לפי שהוא דבוק לתבה שלאחריו כלו' רקיע של שמים לכך הוא נקוד
חטף וכן קציר כשהוא דבוק יאמר עד כלות קציר השעורים וקציר החטים. להבדיל
בין היום ובין הלילה, כבר אמרנו למעלה ויבדל אלהים בין האור ובין החשך
אבל עדיין גמר יא) הלילה ותחלת היום ממש אין ידוע כ"א בהנץ החמה וגם
גמר היום ותחלת הלילה ממש אין ידוע כי אם יב) בשקיעת החמה וצאת
הכוכבים להבדיל בין תחלת היום ובין תחלת הלילה. והיו לאותות ולמועדים,
כדכת' בחזקיהו זה לך האות מאת ה' וג' הלך הצל עשר מעלות וגו' הרי החמה
היתה לו יג) אות וכת' ונתתי מופתים בשמים ובארץ דם ואש וגו' וכת' מאותות
השמים אל תחתו. ולמועדים מהילוך הלבנה שמתחדש לכ"ט ימים וחצי
מועדים מועדי השנה וזמני השטרות כדכת' עשה ירח למועדים. ולימים שהרי
מצאת הכוכבים עד צאת הכוכבים יום א'. ולשנים, ד' תקופות השנה עושין
שנה תמימה. (טו) והיו למאורות וגו' ולהאיר לעולם יהיו. (יו) הקטן
משני המאורות הגדולים. (יח) ולהבדיל בין האור ובין החשך, בין תחלת
האור ובין תחלת החשך, הנץ החמה הוא תחלת האור, צאת הכוכבים הוא תחלת
החשך. (כ) יעופף על הארץ, אע"פ שיצירתו מן השמים גידולו יהיה בארץ.
(כא) התנינים הגדולים, אע"פ שאמר הק' ישרצו שהם דגים יד) שאינם
גדולים כ"כ אעפ"כ גם התנינים הנזכרים במקום אחר ברא עמהם לויתן נחש
בריח ולויתן נחש עקלתון האמורים בנביאים והאמור באיוב התמשוך לויתן בחכה.
(כב) ויברך אותם אלהים, בכל מיני חיים תמצא שבירכן בדגים ובעופות
באדם ובהמה וחיה. ומלאו המים, לי צווי והוא משקל רפי כמו אמרו
לאלהים, רדפי מהר אבל מלאו ל' צווי משקל דגש כמו דַברו אל כל עדת
בני ישראל וחזקו ידים רפות. יִרֶב, כמו ירבה כמו יפנה וכן כל תבת פעל
שסופם ה"י כמו פָנָה קָנָה בָנָה מָהָה יאמר וַיִפֶן וַיִקֶן וַיִבֶן וַיִמַה. (כד) וחיתו
ארץ, כמו למעינו מים, בנו בעור יתר וי"ו. ויהי כן ט"ו) כלומר כן היה לעולם.
(כו) ויאמר למלאכיו נעשה אדם כמו שמצינו במיכיהו בן ימלא במלכים ובישעיה
את מי אשלח ומי ילך לנו וגם באיוב. בצלמינו בצלם המלאכים. כדמותינו
בעינין חכמתנו שהרי כשמתקלקל האדם כתי' נמשל כבהמות נדמה י"ו). וירדו מן
רָדָה עָשָׂה*) בָכָה וַיִבכו שָבָה וַיִשְבו. (כז) בצלמו של אדם הוא בצלם
אלהים מלאכים, ואל תתמה אם לא נתפרש יצירת המלאכים כי לא כתב משה
כאן לא מלאכים ולא גיהנם ולא מעשה מרכבה אלא דברים שאנו רואים בעולם
הנזכרים בי' הדברים כי לכך נא' מעשה כל ששת הימים כמו שפירשתי למעלה.
זכר ונקבה ברא אותם, כמו שמפרש לפנינו ויקח אחת מצלעותיו כלל ואח"כ

יא) בכ"י: נגמר. — יב) בכ"י נוסף: לא נודע כ"א. — יג) בכ"י: לה. — יד)
בכ"י נוסף: גדולים. — טו) שתי המלות האלה חסרות בכ"י. — יו) כן בכ"י ומסופקני
אם הוא ט"ס (במקום: נדמו הכתוב פעמַים תהלים מ"ט י"ג וכ"א) אם זכרוני הטעהו
למפרש כי כל' רצונו להביא ראיה כי שרש דמה נאמר על העצם הרוחני אשר
בבן אדם ואם זכר כי שם כתוב נדמו כבר ידע כי הוא מוסב על הבהמות ועניינו
אשר אין להם קול הברה של דבור (כאשר הבינו גם רש"י שם) ודוחק לומר
כי ראיתו מן נמשל. — *) חסר: ויעשו, המ"ל.

פרט י"ז) וכן מצאתי בל"ב של ר"א בנו של ר"י הגלילי שלמד מפס' זה כלל ואח"כ פרט. (כח) וכבשוה רפי כמו ונכבשה הארץ לפניכם ולפי שהוא משקל רפי ול' צווי לכך הוא נרפה אבל וכבשוה דגש פירושו לשעבר כמו קבצו פארור. (כט) הנה נתתי לכם נותן אני לכם עתה דוייגש וכן הרימותי ידי מרים אני, נתתי כסף השדה נותן אני. (ל) ולכל חית הארץ וגו' אבל בשר לא הותר לאה"ר עד שבא נח ואמר לו כירק עשב נתתי לכם את כל. (לא) ויהי ערב ויהי בקר או גמר יום הששי והתחילה...

הא לך שארית הפלטה הנמצאה המוצלת משיני הזמן כאשר יציל הרועה מפי הארי שתי כרעים או בדל אזן, ולשכינו תהיה צדקה לי כי העתקתי את הכתב הזה זה פעמים ולך כי תקבינהו בדפוס אות באות כאשר גם אני לא שניתי ולא נסוגותי אחור מתבנית הכ"י ותכונתו. וכבר ידעת כי הכ"י הזה כולל פירש"י על תנ"ך ונוסף בתוכו כהנה וכהנה הן מפירוש ר' יוסף קרא הן מפירושי מחברים עתיקים אחרים ופה ארמוז רק על הנוגע אל הרשב"ם ואותו לא מצאתי כ"א פעם אחת בתורה מובא פירושו על והאיר אל עבר פניה (שמות כ"ה ז') כאשר הוא בדפוס ופעם א' באיוב על י"ט ב' וגו' ואלה דברי הכ"י שם: פנים אחרות צרופות וברורות בדיקדוק סדורות ובפנים נסברות. עד אנה תוגיון נפשי עד מתי תשימון תוגה לנפשי בדבריכם ותדכאוני במלין שאין בהם ממשות. זה עשר פעמים תכלימוני, לא דווקא עשר פעמים אלא עשרה מילוי דברים בעלמא הוא וכן ויכמו אותי זה עשר פעמים וכן כי שבעתים יוקם קין לאו דווקא שבעתים אלא מילוי דבר בעלמא הוא וכן כי שבע יפול צדיק וקם לאו דווקא שבע אלא מילוי דבר בעלמא הוא ובלשון לעז אינפליישר פרולא זהו עיקר פשוטו, כ"פ רבינו שמואל בן רבינו מאיר אחיו של רבינו יעקב מרמרו. אך על אחת אעיר עוד והוא כמו כן על פירושו לאיוב. כבר ידעת כי הכומר די רוסי ברשימת כ"י אשר לו הוא מהלל כ"י א' אשר בגנזיו והוא סי' 181 ושם נמצא כתוב כי פי' איוב אשר לרש"י השלימו נכדו רשב"ם והוא כי מן איוב י"א כ"ו והלאה הוא מעשי ידי ר' שמואל, גם ליליענטהאל המרשים את כ"י ביבליותיקת מינכן כתב כי בכ"י 5 נמצאת הערה בקאפי ל"ח כי מכאן ואילך פי' ר' שמואל ויקם ר' י"ט ליפמן צוכן במאמרו על בעלי התוספות ויחליט כי שניהם תעו בדרך, ולא ראה כי ר' י"ט ליפמן בעל ס' הנצחון (סי' ש"ב) אשר הביאו הוא בעצמו שם הוא עומד לנגדו וכי הוא עד שלישי המכריע, כי בעל הנצחון מזכיר שם איזה פעמים פי' רש"י על איוב ורק פעם א' מביא פי' הרשב"ם על איוב מ"א כ"ה והם הדברים בעצמם אשר נמצא בפירש"י הנדפס, מוכח מזה כי גם לפניו היה סוף הפי' על איוב מיוחס לרשב"ם. וכד מעיינת שפיר תמצא באמת כי הדברים נכונים רק בשינוי מעט, והוא כי האיש ליליענטהאל הלך לדרכו בלי דיוק ובאמת לא בקאפי ל"ח נמצאת ההערה בכ"י מינכן כי אם מ' כ"ה ואלה דברי הכ"י: תמשוך לויתן בחכה וגו' כאשר תמשכנו ותשים אגמון באפו, הידבר אליך כלו' לא תוכל להקריב אליו בכלי מצודה. ע"כ יסוד רבינו שלמה ז"ל מכאן ואילך יסד בן בתו רבינו שמואל אחיו של רבינו יעקב מרמרו בן הרב ר' מאיר זצו"ל תמשוך לויתן בחכה אם תמשכהו ממקומו בחכה באותו ענין שליידי

יז) בכ"י: פירש. —

דגים צודין את הדגים ושולין אותו בחכה מן המים, בחבל תשקיע לשונו להוציאו ממקומו, אגמון הוא כפוף כמו כיפה ואגמון ועשוי של ברזל לצוד בו דגים, התנינים וכו' עכ"ל הצריך לעניננו ולא תאמר כי כותב הכ"י הישן הזה (טרם מלאת האלף החמישי) רק דברים בעלמות מספר אשר קבל לשמע אזן כי הלא תראה שם מ"א י"ו נמצא הפי' הנדפס ומסיים בדברים אלה אשר השמיטו בדפוס (ואולי גם רוב הסופרים): כ"פ זקיני רבינו שלמה ב"ר יצחק במלכים, עוד שם פסוק כ"ד: אין על עפר משלו אין שם על הארץ שיהא ממשלה עליו, משלו אם (נ"ל שם) בחטף קמץ ופתרי' ממשלתו שאין ברייה מושלת והוא מן שם דבר של מושל וע"כ מ"ם מנוקדת בחטף קמץ ובעיני המורה כי אשר טעות הוא בספרים ומשפטו להינקד במשלו במלאפום ופתר' שאין המושל שלו על הארץ ע"כ והנה גם סוף הפי' הזה חסר בדפוס ונראה המורה הזה הוא רש"י אשר הרגילו לקראו כן, וא"כ הדבר ברור כי פי' הרשב"ם הוא המדבר עלינו וכי דברי הכותב הזה אמת אין בהם נפתל ועקש. אמנם גם כ"י די רוסי מסכים לזה בתיקון טעות הדפוס אשר ברשימת די רוסי והוא כי במקום XI (יא) נ"ל XL והוא מ' וטעות הדפוס הזאת נוכחת מתוך דברי המרשים כי הוא מחזיק את עדות הכ"י באמרו כי נראים הדברים מתוך הפי' הנדפס בעצמו כי במקום אשר בו מסמן הכותב כי החל ר' שמואל לפרש שם נמצא פי' כפול כדרך מחבר אחר אשר רצה להשלים פי' איזה קדמון להתחיל עוד מעט קודם למען יבואו דבריו מסודרים כענין, והנה בקאפ' י"א לא נראה אף שמץ כפל דברים אך נכונה דבר אם דעתו על קאפ' מ' כי שם נמצאו הפסוקים תמשוך לויתן וגו' מפורשים פעמים. והנה החוט המשולש הזה, שני כ"י יקרים ובעל ס' הנצחון, לא במהרה ינתק, ונחזיר לרשב"ם את אשר לו ונחזיק לו טובה על חריצותו ושקידותו להשלים בכמה מקומות את אשר לא כלה אבי אמו על כי בא יומו וחשך אורו.

והנה כבר הקים לנו עדים נאמנים הר"ר י"ט ליפמן צונץ בספרו אשר הזכרתי כי הפי' לתורה אשר נדפס על שם רשב"ם בשנת תמ"ה כבר היה ידוע לראשונים על שמו וחביבים דברי הרשב"ם בעיניהם והשתמשו בו כה וכה. ואני מלאתי את דבריו בספרי נטעי נעמנים והוספתי עדים על עדיו. וגם כיום הנני מוסיף כי מלבד הכ"י הישן אשר בו מצאתי פעם אחת מובא פירושו לתורה כנ"ל, גם ר' יוסף בכור שור ור' יעקב מווינא אשר פירושיהם נמצאים במינכן כתובי יד את שם ופירושי הרשב"ם הרבה פעמים על שפתם ישאו ומקרבים את דבריו בשתי ידים. ובהיפך הנני פוסל היום עדות אחת ומבטלה, כי כבר כתבתי בספרי נ"נ כי לא הרשב"ם ולא שאר המפרשים הצרפתים זכו לשם טוב במדינות פרובינציא וספרד רק פעם א' נזכרו בדברי רד"ק ר' יוסף קרא ורשב"ם ור' יוסף בכור שור ושלשתם בפירוש רד"ק על בראשית והנה אם נאמר כי לא נודעו דברי הג' המנאורים הגדולים האלה לרד"ק כי אם בסוף ימיו אחרי כלותו כבר את ספרי הדקדוק אשר לו ופירושיו על נ"ך ורק בקומו לפרש את התורה נגלו לו ושם מביאם, עוד יפלא הכי לא מצא מקום להזכיר שמם לטובה רק פעם א' ואחריו לא זכרם איש בארצות האלה, כל חוקר משכיל יגיד ויאמר אין זה כ"א בית מיחוש ויתשוב בלבו אולי משנה הוא והוספה ממעתיק אחרון. ועתה בואה נא ונראה יחד את דברי הרד"ק בראשית מ"ה כ"ד (המובאים גם כדמותם

בגלמס במכלל יופי שם) וז"ל : אל תרגזו, בכור שור פי' לי' פחד ורשב"ם פירש לי' דאגה ויראה והר"ר יונה פי' נער בשערי צדק שלו קרוב לראשיתו, אל תתקוטטו וע"ז וכו' ע"כ, וכבר השתמשו בזה המקום לייחס לר' יונה בן גנאח עוד ספר ושמו: שערי צדק גם הוא מדבר על שרשי הלשון ואיש לא בא עד הנה שעריו, אבל באמת הר"ר יונה הנזכר פה איננו ר' יונה בן גנאח המדקדק כ"א ר' יונה בן אברהם התלמודי תלמיד ר' שלמה בן אברהם מן ההר מחבר פירושים ועליות לתלמוד ומחבר ספרי מוסר וכתוכם הס' שערי תשובה אשר נקרא שמו גם בפי סופרים ומחברים שערי צדק כמו בכ"י די רוסי סי' 1351 ובאור ה' לר' חסדאי קרשקש מאמר ג' ח"ב כלל ב' פ"א בסופו וכמה פעמים בפי' ר' יוסף יעבץ על תהלים בפירושו למזמור כ"א ועוד אחרים, ועתה קח נא הספר הזה הוא שערי תשובה או צדק לרבינו יונה ותמצא באמת קרוב לראשיתו והוא שער א' סי' ד' : רגזו ואל תחטאו ביאורו רגזו והצטערו על אשר חטאתם ואל תחטאו עוד כי הזכיר חטאם למעלה באמרו תבקשו כזב סלה ויעיד על זה הפירוש אמרו רגזו מל' אל תרגזו בדרך, ותחתי ארגז, וענינם הצער על הדבר שעבר ועל ההווה ולא אמר יראו או גורו ע"כ הנה אין שום ספק כי ר' יונה המובא שם ברד"ק הוא בן אברהם ולא אחר, וא"כ תמה על עצמך האיש דוד אשר בהיותו זקן לימים התאזר כגבור ללחום מלחמה עצומה נגד ר' שלמה בן אברהם על דבר ספר המדע וס' מו"נ ונגד תלמידיו יונה *) ודוד ויספוד לעג וכוז על הרב ועל תלמידיו אשר היו אז צעירים לימים בערך אל הזקן רד"ק הוא יביא בספרו את היונה הזה ויפיס את דבריו אשר דבר רק בהעברה בעלמא למשען ולצור חזק, ואין ספק עוד כי אז לא חבר עוד הר"ר יונה את ספרו שערי תשובה או צדק ואיך ידע רד"ק פי' התלמיד הזה? אין זאת כ"א הוספת מעתיק עם היותה כבר גם לפני ר"ש ן' מלך בעל ספר מכלל יופי גם דברי בכור שור גם דברי ר' יונה ודברי הרד"ק מתחילים : אל תתקוטטו וכו' והוא איננו ככל הפירושים אשר הוסיף המעתיק· ומעתה מה שנמצא בראשית י"ט ל"א בפירוש הרד"ק : וטוב הוא מה ששמעתי בשם יוסף קרא וכו' (והוא איננו במכלל יופי) גם הוא מסופק אלי מאד ושערתי בנפשי כי גם זה הוספת מעתיק הוא· ודע כי פי' הרד"ק על בראשית גם הוא מונח כתוב יד במינכן ונרשם בסי' 28 אך שם מחברו לא נכתב עליו על כן לא ידעו ליליענטהאל, ואני ראיתי גוף הספר בשנת תר"ט ובהשקפה ראשונה הכרתי כי הוא פי' רד"ק ושם לא חסר בראשיתו מאומה (ובדפוס חסר בראשו על כי נאבד מתחלה העלה הראשונה מכ"י פארים והשלימו הר"ר רפאל ליב קירכהיים מתוך מכלל יופי ודרך השערה בעלמא, אך אחרי כלות הדפוס נמצא העלה הזו גם בפארים והיא משונה מאד מהשערת הר"ר רל"ק הנזכר ויש תחת ידי העתק ממנו וגם כ"י מינכן שלם בראשו), אך איננו מגיע כ"א עד סוף פרשת וירא, על כן הפסוק אל תרגזו בדרך איננו מבואר שם ואין לנו לדעת מתוכו אם הוסיף שם הכותב כ"י פארים מדעתו אם לא, ועל הפסוק בוירא אשר מובא שם ר' יוסף קרא לא שמתי עין בהיותי במינכן,

---

*) הערת הגאון שי"ר נ"י, כי ר' יונה החולק על הרמב"ם הוא ר' יונה גירונדי הזה נתאמתה היום, ככתוב מפורש באגרת ר' הלל (בעל תגמול הנפש) אשר העתקתי לי מהעתק שנתן לי המשכיל פה׳ ליפאווסקי מלונדון· המו"ל·

והאיש אשר יכבד בעיניו לדעת בברור אם נזכר הר"י קרא בתוך דברי הרד"ק ידע אנה יפנה לצאת מידי ספק ·

מעתה לא נשאר לי רק להעיר את מכבדי ומוקירי הרשב"ם כי כפי הנשמע פירושו על מס' אבות (אשר גם אותו גם המחברים המשתמשים בו הזכיר ריט"ל צונץ במאמרו הנ') מונח בתוך כ"י אשר בלונדון בבריטיש מוזיאום ומי יתן וימצא איש גואל אשר יעתיקהו ויוציאהו מכבלי החשך אל אור השמש כי כפי המובא ממנו נכיר גם ממנו את תכונת הרשב"ם המושכלת ואת טבעו לרדת אל תוך המאמרים וכוונת אומרם*) ולקשר המאמרים עם מדות תולדות

---

*) **אמר** המוציא לאור: כבר הגיד ששכחו של הרשב"ם ז"ל ודרכו להעמיק מאד בפשוטי הכתובים הרב רמבמ"ן ז"ל באור לנתיבה; וידוע סיפור ויכוחו של הרשב"ם עם זקנו רש"י ז"ל בריש פירושו לפ' וישב. ופה מצאתי מקום נכון להביא דבר נפלא שהעירני עליו ידידי החכם והחוקר היקר רד"ק נ"י, שממנו נכיר עוד ביותר תכונתו של הרשב"ם; והוא זה: בפ' שמות, בפי' פסוק זה שמי לעלם, אומר הרשב"ם כדברים האלה: זה שמי לעולם אהיה האמור בפסוק ראשון (פסוק י"ד) וזה זכרי ה' האמור בפסוק שני (פסוק ט"ו, ה' אלהי אבותיכם) שהוא לשון מלכות (כלומר לפי קריאתו באלף דלת) ובענין הזה מזכירין את המלכים ולא בשמם, ומזה שכ' בי"ה (כלומר מה טעם שנכתב השם הנקרא בא"ד, ביהו"ד) אפרש באתב"ש: לפ"ת דפג"ת זהי"ף תצמ"ן פתט"ף דפנמ"י תפא"ף מצמ"ן פמ"ף שידפ"י מפ"ק לי"ף ל"ס יי"ן צפ"ן כתק"י זהו עיקר עומק פשוטו של מקראות הללו ואין מגלים אותם אלא לצנועים, עכ"ל. אולי כבר עמלו בזה בעלי נוטריקון וגימטריא למצוא בדברי הרשב"ם האלה סודותיהם בשמות וצירופים ותמורות וכדומה, אך כאשר מצא ידידי רד"ק, רק לפרש עומק פשט הכתוב בא הרשב"ם, כאשר סיים: זהו עיקר עומק כו' · וכן הם דברי הרשב"ם בלשון אתב"ש: „הוא קורא עצמו אהיה ואנו קורין אותו יהיה (כלומר שם בן ד': יהוה) ויו במקום יוד כמו כי מה הוה לאדם;" כלומר: כמו שבא הוה דקהלת במקום היה — וכמו חוה במקום חיה — כך בא השם יהוה במקום יהיה. וכוונת הרשב"ם בלי ספק בזה להוציא מלבן של בעלי השמות והנסתרות אשר שרצו כבר בודאי בזמנו ובארצו, שעמלו לדרוש שמותיו ית' ודמו לעשות נפלאות על ידם (ועי' סוף פ' ס"א מא' במורה, ופי' ראב"ע הקצר לשמות על פסוק ואמרו לי מה שמו — בכ"א ג' צד 175) וע"ז החזיר להם הרשב"ם תשובה נצחת, ששני השמות הללו רק שם אחד הוא, רק שהאלף שבאהיה הוא כנוי הגוף שהוא ית' אומר על עצמו שיהיה — וזה לדעתו עומק פשט הכתוב: זה שמי, שהוא קורא את עצמו; ויוד שביהיה — ידו"ד — הוא דבור הזולת עליו שהוא יהיה — וזה עומק פשט הכתוב: וזה זכרי, שהוא זכור וקרוא מאתנו · ונאנס הרשב"ם להתחפש בלבוש האתב"ש בודאי גם מיראתו מפני רודפי שקרים, בעלי הסתרים, אשר ירדופו כל אוהב דברים גלוים וברורים, ואת כל איש אשר על הרגל ידו ירים · ואולי חש גם להפסד אמונה וסיבוב מבוכה ומהומה, כי יוציא לאור בלי העלם התעלומה; „כמו שיקרה לכל מי שאינו שלם כשידע שהדבר אינו כמו שהיה מדמה אותו תחלה" · (לשון המורה שם בפ' ס"ב) עכ"פ אינני רואה בעיני שעשה זאת רק מטעם שאמרו רז"ל כמו שסיים: — ובודאי להתגלותו — ואין מגלים אותם (השמות וטעמיהם, עי' פ' ס"ב ממורה הנ"ל) אלא לצנועים; אם שבאמת בא בסוד ה' בזה, לפי שטת הראב"ע. כי ראוי לדעת שלא מלבו הוציא הרשב"ם הדברים הללו, כי כבר קדמו בזה הראב"ע, שכתב על המקרא, ויאמר עוד אלהים כו': עוד שם אחר (יהוה) והוא מטעם הראשון (אהיה) רק האחד (הראשון) על לשון המדבר (הקב"ה) כו' ומגזרות יה (כלומר גם יהוה וגם אהיה שניהם נגזרו מיה) כו', ועי' מוטעט שם · ועומק

וקורות בעליהם והוא לא ידע עוד מהמלאת לאַפידאַרסטיל! לדוגמא ראה פי' על פ"א מ"ח (מובא במדרש שמואל) וז"ל: שמעון בן שטח אומ' הוי מרבה לחקור את העדים מפני מעשה הבא לידו היה רגיל לומר כן מפני שתלה פ' נשים באשקלון ונהרג בנו בבית דינו ע"י עדות שקר עכ"ל, עוד שם על משנה י"א (מובא ג"כ שם) וז"ל: הוי מתלמידיו של אהרן וכו' ולפי מדתו של הלל היה רגיל לומר לבריות שהיה ענותן כמו ששנינו בבמה מדליקין שמגייר העכו"ם ומקרבן לתורה וכן שמעון בן שטח ומאלו השנים אנו למדים בכולם שכל א' לפי מדותיו ומעשיו היה מזהיר ואומר עכ"ל.

סוף דבר יקרו לי דברי רשב"ם מאד ובכל מקום אשר אמצאם אקריבם אלי וגם נפשך גם נפש קוראי מחברתך תברכני על כי גליתי מסתוריו ופתחתי את מאסוריו, ואולי ברצות ה' דרכי אוסיף להניח ידי גם על שאר חכמינו הצרפתים הטמונים ומכוסים בעפר גנזי הספרים וירחק מנחם מן ר' מנחם בן חלבו והחדשים לא ידעו לא את יוסף קרא ולא את יוסף בכור שור, אך מה אעשה כעת והנה פרשנדתא עם אביו וט' אחיו דופקים על פתחי ויאמרו כלה מעסיק ושמע את אשר קרה אותנו, מה לך אל פרשנדתא האחרון פנה אלינו כי לנו משפט הבכורה ואומר אליהם כן דברתם אטה אזן לקריאת המגילה, אתם ראשונים ואת אחרונים אתם כי בני המן *) לא מתו וזכרם לא סף מזרענו ובכל דור ודור את

דעת הראב"ע בזה, וכן דעת הרמב"ם בפרקי המורה שם (ס"א, ס"ב, וכו') אבאר במקום אחר אי"ה. וקרוב אצלי ששמע הרשב"ם הפי' הזה מפיו של הראב"ע עצמו, וכבר היה לו להראב"ע היכרות עם ר"ת אחיו של הרשב"ם והחליף עמו שירים, כידוע (עי' כ"ח ז' צד 35 וציון תר"ב צד 103 בטעותים שהם מתוקנים בכ"ח שם) סוף דבר, ראינו הפעם כי שמואל בקראו שם ה' כשה הדברים אשר למד מאברהם, וזה דבר מפליא כי הצרפתי יבוא עם נעלמים הספרדים המעלימים דעותיהם, והספרדי ילך בדרכי הצרפתים והאשכנזים לגלות דעתו בפה מלא! — —

*) למנחת לבבנו ולדאבון נפשנו הננו מוכרחים לאמר כי כנים מאד דברי ידידנו החוקר הנכבד החכם הכולל הרב המפואר הכותב נר"ו. כי בכל דור ודור עומדים עלינו המן ובניו ותלמידיו לכלותינו, ובכל דור ודור מחדשים עלינו הטענה הישנה המעופשה והמגואלה והמגוללה בדמים: „ודתיהם שונות מכל עם ועם"; הלא ראינו ושמענו מה שטען עלי ה מקרוב אחד מתלמידי המן בפומבי, לאמר: „מה יבקשו בני ישראל עוד? הלא רב ודי להם שיניחו להם להיות ישראלים ולחיות כאשר היו וחיו בימי אברהם"! — ור"ל כי צדקה גדולה היא מהם מה שמניחים את בני אברהם להיות בנים לאברהם ולהיות ולחיות כמותו, ושכח ולא זכר המנגדף הזה, כי הכל מתפארים באברהם אבינו ע"ה, לא רק המחמדים שיקראוהו ידיד ה', כי אם גם מחוקקם אמר: שיקים ה' בנים לאברהם מן האבנים, והיינו שגם בני האומות יהיו מתלמידיו של אברהם וילכו בדרכיו כאשר הלכו אחריו בניו בני אברהם .... והאיש הזה המנגדף העיד על עצמו שלא נתקיימה בו נבואת משיחו, כי הוא קם מן האבנים להיות מתלמידיו של בלעם והמן ולא להיות מתלמידיו של אברהם — אפס גם את זה נוכרח להודות בתוגיון נפשנו, לבשתנו, כי כאשר ירבו ויעצמו כל המן ובניו כן ימעטו כל מרדכי ואסתר בינינו .... ובחסדי ה' כי גברו עלינו לא תמו כל חרבונה הזכורים לטוב מאתנו כפינקע וכו' פה, ועל כולם המשנה המהולל בקצווי ארץ ואיים רחוקים רוסיל (Russell) בלונדון, העומד מאז ומקדם לריב את ריבנו ולדון את דיננו, חפץ

שמעם שמענו וידם תכבד עלינו · ואתה עתה שמח בשמחת פורים וייטיב ה' גורלך עם ביתך וזרעך כאפך ידידך ומכבדך

אברהם גייגר ·

ה' יצליח בידו ויוציא מהרה כאור צדקנו! — זכרה זאת אלהים לו לטובה לעולם בזה ובבא, לו ולכל חסידי או"ה היוצאים בעקבותיו! — — המו"ל ·

אגרת ח ·

בע"ה יום ג' ז' מרחשון לסדר והי' ברכה תרי"ל דרעזדען.

שלום אקרא כפלים לכבוד ידידי החכם הנבון שלם בתורת ד'
וחוקר במדרשים ובחכמות אלקיות כש"ת מוהר"ר **שניאור זקש** נר"ו
בק"ק ברלין יע"א ·

שמחתי מאד על דבריו, *) דברי איש חי, שהתבונן להחיות עצמות היבשות, עצמות הצדיקים והחכמים גדולי אומתינו אשר במיתתם עודם חיים · ושבח אני את המתים אשר כבר מתו כי המה היו ארזי לבנון, אליהם גוים דרשו עמדו לנס עמינו, תהי מנוחתם כבוד, ובתוכם פאר המשוררים ר' שלמה בן גבירול, אשר נשאו לבבו הטהור לקרב אמרותיו אל הדפוס ולסובבם בהערות מחכימות; והצגתי דבריו גם לידיד נפשי הרב החכם השלם הכולל נר דורינו הגאב"ד מוהר"ר זכרי' פראנקל הלוי נר"ו, והשיב לי המאמר עם מכתב אלי אשר אני שולח בזה למעכ"ת נר"ו למען יוכל להדפיסו בשולי הידיעה אם טוב בעיניו או אם ירצה להעיר או להשיג על דברי הרב החכם הנ"ל בהערה הרשות נתונה לו מאתו · — **) ואף אני שמתי עיני על דבריו הזכים והגהתי עלה 6 במקום „על מקרא ויטע גן בעדן" צ"ל, ויסכן מקדם לגן עדן, ועל מה שכתוב בעלה 15 בענין המלה „בפסיקתא" שהיא מהגליון, כנים הדברים כי בבראשית רבה ד' ויניציא שכ"א עם פירש"י ואב"א אשר תחת ידי ליתא מלת בפסיקתא רק כאמר „וא"ר יהודה ב"ר סימון". אכן מה שנראה לידידי החכם נר"ו למצוא ראי' שחשב הרמב"ם כי פרקי דר"א המה באמת מר"א הגדול בעבור שלא הזכיר כאן מאמר של ב"ר והביא מאמר של פרקי דר"א, במחילת כבודו דעה אחרת יש לי בזה, כי אף שגם אני חושב כי הרמב"ם ז"ל לא הי' מסופק שפרקי דר"א נובעים ממקורו הגדול של ר' אליעזר, אמנם משם אינו ראי' דהביא כאן רק פרקי דר"א ולא הזכיר הב"ר, כי לפע"ד הטעם בזה מפני שבעל פרקי דר"א הרחיב הדבור יותר בענין זה ובא בארוכה בפרק ג' מדעות כוונות מגשמות הש"ת

---

*) הכוונה על חוברת התחיה ידיעה ראשונה ·
**) מה שיש לי להשיב על דברי הרב הגדול הזה נר"ו יבוא אי"ה באגרת
מיוחדת אחרי אשר אתן בזה עוד איזה אגרות הנשלחות אלי ונוגעות בדברי
המחברות והמאמרים אשר הוצאתי לאור עד הנה; ובאגרת ההיא אשיב גם על
איזה השגות הנמצאות עליהם בספרים חדשים · —

אשר עליהם השיג הרמב"ם ז"ל בכל כחו והמה כקוץ בעיניו כידוע גם מדבריו בחבורו הגדול, אכן בכ"ר הדברים לא נאמרו רק ברמיזה ואפשר שהוא על דרך העברה ואין להשיג עליהם כל כך כמו על דברי פרקי דר"א, לכן לא הזכיר הרמב"ם רק פרקי הנ"ל, כנל"ד.

ולמען שלא רציתי לאחר תשובתי, לא אכתוב היום מאומה ע"ד מאמרו בענין ס' המנאל ועל באגען ה' של נוכתבו העתי, ואסיים בברכת השלום ואצפה לתשובתו, כ"ד ידידו הדורש טובו תמיד

הצעיר **יששכר בער**.

המכונה: Dr. Beer.

ב"ה דרעזדען יום א' ה' מרחשון תרי"ג.

שלום לכבוד ידידי חכם חרשים ונבון לחשים הרבני הנכבד מוהר"ר **יששכר בער** ה' ישמרהו ויחיהו לאי"י.

הנה כבודו הראני מגילה כתובה פנים ואחור דברי חן ושכל טוב אשר יוציא לאור איש נכון בבערלין בעלים לתרופה מודעים לחדשים דברים עתיקים אשר אולו מני זכרון בני אדם והנכון הזה יחיים מערמת עפר ויאמר להם הקיצו משכתכם ולבשו בגדי תפארת ועז. והנה גם נפשי תגיל ותרון לזאת ואומר לפעלא טבא יישר, אך בעברי על המגילה מצאתי להעיר איזו דברים. — הנה החכם הזה דימה זאת לשבח גדול להרמב"ם ז"ל אשר כסה תחת לשונו שמות התועים וההולכים בחושך לפי דעתו וחשב זאת למעלה גדולה. והנה הדבר הזה מורה על ישרת החכם המוציא לאור כי כבוד חכמים ינחלו. אבל מה נעשה לנד אחר וכי נלחום נגד האמת, כי גם שמות הגדולים אשר בעקבותם הלך הרמב"ם גם אותם לא העלה על ספריו ולא נתן להם בחיבוריו יתד ושם. וגם אם נחריש לפי' יד החזקה כי שם אוה לבנות בית מתוקן בהלכות ותוכו רצוף לבד בדינים מבוררים כשמלה ולכן לא זכר ג"כ שמות התנאים והאמוראים, אך מה נעשה לפי' להמשנה, למה גם שם כחד תחת לשונו מבטן מי יצא הפירוש וכו', כי בודאי לא מדעת הרמב"ם יצאו כל הפירושים כאשר העיר הוא בעצמו בהקדמתו לס' זרעים כי המה לקוחים מדברי הגאונים ומהר"י מיגש. ולא כן עשה רבינו הגדול רש"י ז"ל, ואדרבה זאת הוא תהלתו לכתוב הדבר הרבה פעמים בשם אומרם „כן שמעתי מרבינו יקר, מרבינו קלונימוס הזקן" וכו'. אבל הרמב"ם כתב ספריו ברוחב לב, כאילו שמות החכמים הקודמים בתהו יעלו ויאבדו, ולמה לא יגלה לדור האחרון מבטן מי יצא הפי' או הסברא ולמה לא חש לדובב שפתי ישנים? וראה נא ראה בספרו מורה נבוכים מצא יד להזכיר שם אפלטון ואריסטו אלקנדי ואבן סינא וחבריו ומקומות אין מספר ושם רס"ג לא נזכר שם ואין זכר לו אפי' פעם אחת. ואם יזכירהו לפעמים באגרותיו הוא לבד מאשר דבר שם לאנשים אשר היו מכבדים הדר כבוד רס"ג לכן ההכרח האלציהו לכך וגם בחלק הרביעי מיד החזקה אמר לפעמים הורו הגאונים וכו' והלא הי' ג"כ מן ההכרח להשלמת דינים אשר לא נמצאו בש"ס: אבל אם הוא בעצמו אך חכמי ישראל לא נחשבו בשמותם לכלום בעיניו, ולולי הלך עמהם

כמשפט הגוים! — בר מן דין גם לזאת יחרד לב הקורא על דברת הרמב"ם בלשון מדברת גדולות וכי עמו נולדה החכמה והתבונה ועמו תמות, שוט נא בעיניך בהקדמתו למ"נ, ובספר הזה עצמו, שפוט נא על הח' פרקים ובמ"א, לבד באגרותיו מדבר בלשון ענוה כאשר יאות לחכם וגדול כמוהו, כי שם הוא מדבר לאחרים המריצים לו אגרות. ואם העלם יעלים שמות החכמים במקום אשר הם תועים ואם זה מרוב צדקתו, למה לא נהג עמם לפנים משורת הדין להזכירם במקום אשר צדקו? וכי דברי רס"ג ורבינו בחיי היו בעיניו אך דברי תוהו והבל מראש ועד סוף. ובח' פרקים אשר שם סובב בדרך מדות הנפש ותיקונה לא מצא מקום להעלות שם רבינו בחיי על ראש ספרו? ואך פעם אחת לבד מזכיר בח' פרקים דברי חכם א'. — והנה על דרך דרשת הרמב"ם במקרא ואיך פתר הוא דברי חז"ל להטותם להדרך הישרה בעיניו ארחיב אי"ה במ"א הדיבור, ואם יתן לי הרוכב בערבות עז ותושיה להשלים את אשר בלבבי, פתיחה להש"ס, אגלה ברבים דעתי, ואקוה כי תמצא חן בעיני יודעי האמת, אך פה אין להאריך.

החכם הזה כתב עלה 14 הערה 5 דברים נחמדים על אודות דרך פדר"א ומדרשים אחרונים. אך מה שהעיר שם באמצע ההערה על מימרא דר"י בר סימון ב"ר פ"א בזה לא צדק מכל וכלל. אמת דר"י בר סימון קאי אדלעיל ותיבת „בפסיקתא" היא גליון, וכן כתבתי אני לעצמי מימים רבים בהערותי להמדרש. אבל מה שסבר החכם הזה שר"י בר סימון בא להורות שאין ראוי לגלות הסוד, בעיני הוא להפוך, ואגלה לעיני מכ"ת פשט הראוי בדברי המדרש הקודמים למאמר הזה. והנה שם איתא רב הונא בשם בר קפרא פתח תאלמנה וכו' עד בנוהג שבעולם מלך ב"ו בונה פלטין אינו פוגם וכו' כך כל מי שהוא בא לומר וכו' אינו פוגם ע"כ הנה מזה נראה בעליל שגם רב הונא סובר שהעולם נברא מתוך תהו ובהו (וכמו שהוא ג"כ דעת ר"נ לקמן עיי"ש, אלא שודאי דעת רב הונא שהחומר הזה נברא מידי עושה כל) אלא שהוא פוגם כלומר שאסור לומר הדבר זה ברבים ולדרוש אותו. ועי"ז מביא הב"ר מאמר אחר רב הונא בשם בר קפרא (והאי „רב הונא" הוא ט"ס וצ"ל שם אמורא אחר) אילולי שהמקרא כתוב א"א לאומרו, כלומר רשות הוא לאומרה כיון שהמקרא בעצמו מעיד על זה. ועיי"ש שם במ"כ שהביא דברי רש"י א"א לאומרו וז"ל אפי' היה יכול להבינן מדעתו לא הי' רשאי לגלותו ע"כ. ונמצא עתה שהמקרא אומר רשאי לגלותו. ומזה נבין ג"כ ב"ר פ"ב א"ל מקרא מלא הוא עוטה אור כשלמה ואת אמרת לי בלחישה וכו' כלומר כיון שהמקרא בעצמו מגלה למה לך לכסותו ובזה נבין ג"כ כל מאמרי הש"ס ומדרש אשר יבוא בהם „אילמלא מקרא אומר". — והנה מאחר שהמאמר ב' של בר קפרא בא להורות שמותר לאומרו כיון דהמקרא בעצמו מגלה עי"ז מביא הב"ר הדרשה של ר"י בר סימון לראיה הוא גלי עמוקתא ומסתרתא עד ולא פירש והיכן פירש להלן וכו' וא"כ רשאי ג"כ לנו לגלות כי הכתוב בעצמו מעיד קדמות החומר הנברא והוא כמעט כמאמר פרדר"א הביאו הרמב"ם במ"נ ח"ב פ' כ"ו.

ותדע עוד ותבין מוצא הדבר כי גם בירושלמי חגיגה ד' ד' ע"א איתא ר"י בן פזי יתיב ודרש בתחילה הי' העולם מים במים וגו' ועוד שם ד' ה' ע"ב

א"ל ר' אלעזר רבך לא היה דורש כן אלא למלך וכו' והנה ר"י בן פזי ורבי אלעזר לא נחלקו בעיקר הדבר, שניהם סוברים העולם נברא מים במים (כלו' מחומר ראשון) אלא פליגי אם רשאי לאומרו או לא, ומחלקותן היא קרובה לפלוגתא דר' ישמעאל ור"ע שם ד' ד'. — ודברי הב"ר פה בההיא דבר קפרא לקוחים משם, ואפשר יש בב"ר ט"ס מלבד הטעות אשר הערנו. — והנה מזה נבין כי יש בדברי החכם גרעטץ טעות בזה בספרו גנאסטיציזמוס, ואין להאריך.

הקטן זכרי'.

אגרת ט.

בראדי בעשרים לחדש אדר שנת התר"ט לב"ע.

ה' עמך ידידי הח' והנבון, החוקר הנחמד!

אחרתי עד כה להשיבך על ספרך היקר מיום כ"ד לחדש החולף, ולהודות לך על מתנתך החמודה, היא מכתבך העתי היונה וכנפיה, כי אמרתי אקדים לשום עיני בהמאמרים הכלולים בו, ואחר אבואה אליך ואודיעך משפטי ותרגני. אולם לא להשיב על דבריך, ולא להשיג ולבקר באתי, כי מבוקשך לחכות עד ראותי מאמרך בשלמותו, לנגד עיני, ואחריו לא אשנה, אך להעירך על איזה דברים המובאים בשלשת המאמרים הנחמדים (מהחכמים סלאנימסקי, שטיינשניידער ומאתך) ומתיחסים להכ"י שבידי, ומובטחני כי תברכני נפשך על הדבר הזה והיו לאות ולעד בעיניך כי לא משכתי את אהבתי ממך כאשר תדאג, וכמאז כן עתה אקרבך על לבבך הטוב ורוחך הטהורה. — ומתחלה אומר לך בדרך כלל כי מצאתי בהמאמרים האלו איזה נקודות טובות ומושכלות הראויות לאומריהן ומביאות יקר לבעליהן, אך בזה אין דעתי נוחה ממך, ידידי! כי למדת ידך לקרב ואצבעותיך למלחמה בדברי חדודים ושנונים על גדולים וטובים, אשר אין דעתך מסכמת לדעתם, וזה לא יתכן! — וכבר היה בדעתי לדבר אתך משפטים על הדבר הזה, אולם ידידנו היקר הר"ר ערטער יחי' הבטיחני להוכיחך על פניך, ולא אפונה כי תטה אזן קשבת לתוכחותיו, ולמה זה אכביר מלים ללא הועיל? על כן אחריש אתאפק, ואמהר לשום לפניך אשר חזיתי לי, וזה החלי:

מאמר סלאנימסקי צד 7 בהערה: ומ"ש המפרש להלקה"א, כמ"ש מבריתא הנקראת על שמו (של ר"א), אינם רק דברי השערה בעלמא כי לא שמענו מכל מעתיקי הבריתא דשמואל אצל הקדמונים שיזכירו עוד בריתא אחרת מיוחדת לר"א ע"כ. ואנכי מצאתי בחשב האפוד כ"י (פ"ט): ויתחלף בדבר מועט אצל ר"א בר אהבה בחשבון התקופות שלו כי הוא חושב השעה לשס"ה ימים וה' שעות תתק"נז חלקים מ"ו רגעים ע"כ. וכן (שם פי"א): וזה תמצא בבאור בלוח התקופות לר"א בר אהבה אשר על דעתו נוסד סוד העבור ומחזור הלבנה ע"כ. ואולי מפרקים החסרים בהעתק שבידי המדברים מתקופת ר"א יודע בברור גמור שהיתה לו הבריתא לר"א.

צד 13 : נגד ההלכה האמורה בשם ר' אדא בר אבון כו' . וביסוד עולם כ"י ישן ומתוקן שבידי הנוסחא (מאמר ד' פ"ד) : ר' הונא בר אבון כבנדפס ·

מאמר שטיינשניידער צד 18 : לשון הראב"ע מס' הטעמים כ"י שהביא בשם דעליטן בהערותיו לעץ החיים לא נמצא כלל בהעתק ס' הטעמים שבידי, אך דע כי נמצאו גם אתי הארבעה שערים מכ"י המדברים מחכמת המזלות והמולדות (ל"ו עד מ'), ולא נזכר בהם שם המחבר או המלקט. ואשר אחזה לי הוא כי נלקטו ונאספו לרוב מספרי הראב"ע כס' הטעמים, המולדות, המבחרים וכדומה, אך בכל מקום יליין בפירוש מהיכן הדברים המובאים נובעים ויביא הדברים ככתבם וכלשונם ומזה נוח שכותב בכל פעם : „אמר אברהם" או „אמר אברהם הספרדי" (כאשר ישתמש הראב"ע בספריו בלשון זה), וזוהי שהביא לבעל הרשימה החדשה מכ"י וויען ליחס הס' להראב"ע, כאשר נרשם גם על הכ"י שבידי : ראשית חכמה להראב"ע · והנני מרשים לפניך המקומות שמביא אנדרוזגר בן זאֲדי (לא זאֲרי) פרוך היהודי · א) בשער ל"ו, והוא הלשון שהעתיק דעליטש אך במקום וחכמי ישראל הבאים כו', הנוסחא : וחכמי ישמעאל כו' ; ב) בשער ל"ז : ויאמר אלאנדרוזגר הישראלי לעולם הסתכל אל המחברת הגדולה שהיא מחברת שבתאי וצדק כו' ; ג) שם : אמר אלדרוזגר (טעות במקום אלאנדרוזגר או אנדרוזגר) : הסתכל בעל המזל הנומח בתחלת תקופת השנה כו' ; ד) בשער ל"ט : אמר אנדרוזגר כאשר תלך בדרך ותרצה ליכנס במדינה ככה עשה כו' ; ה) בשער מ' : ואמר אַלאַנדרוזגאַר בן זאדי אפרג כי בעל השלישות הראשונה ממזל הצומח יורה על שלישות הראשונה משנות הגמול כו' ; ו) שם : ויאמר אלאנדרוזגאר כי בעל השלישות הראשונה בבית הרביעי כו' ; ז) שם: אמר אנדרוזגאַר אם היה שליט על המות נוגה או כבב חמה כו' ; — עיניך תחזינה כי כל דברי אנדרוזגאר הם בחכמת המזלות ולא בתכונה · —

צד 20 : ובדבר ספרו של הדונולו אמרתי להעירך כי בעל הרזיאל משתמש בו ומביא דברים רבים שהם כפי הנראה מס' הדונולו, כמו דף ט' ע"ב : סדר שבעה הככבים כך הוא, חכמי הגוים או' כי חכמי ישראל או' כו'. וכן תמצא בדף י"ח וי"ט כל מה שנמצא בכ"ח ז' צד 62—65 אך בהרבה שנוים. ורק בדף י"ט ע"ב מזכיר אותו בפירוש ואומר : ובס' שבתי שמפרש ברית (א) דשמואל הרקיע הזה עשוי ככיפה כו' כו' והוא ממש המאמר הנמצא על שמו (כ"ח שם צד 61) אך בשנוים קטנים · ולולא שהוא קלקל הלשון והוסיף וגרע כחפצו היינו יכולים להביא ראיה לדברי שי"ר אודות הקלירי, כי נמצאו גם ברזיאל הדברים האלו ממש ולא נזכר המובא בפיי איוב לרי"ק על שם הקלירי ז"ל בדף י"ח ע"א וי"ט ע"ב : כימה ראש הוא מזל שור כסיל הוא העגלה ועש זה ההולך אחר כימה יש אומרים שהעגלה היא עש כו' עיי"ש ·

צד 28 : ואלה הם הג' דעות שמצינו אצל הישראלי (וע' מ"ד פ"ב) בשם בריתא אך לא נזכר שם בריתא דשמואל והמוציא לאור לא מצא הבריתא ההיא כו' וביסוד עולם כ"י ישן ומתוקן שבידי מובא בפי' בריתא דשמואל כזה : כי הא דתניא שנות העבור כו' דברי ר' אליעזר כו' כו' · —

צד 30 : ראיתי להוסיף עוד הערה על התוכן הנזכר בס' עץ החיים כו' · והנה ס' עץ החיים נמצא אתי בכ"י ושם נאמר (פי"ד) אעפ"י שנמצא קרוב לומן

שמלאת תכונה כו' ונזר בגזרה היות מספר השכלים הנבדלים כמספר הגלגלים עד שדקדקו בעלי התכונה ואמרו שמספר הגלגלים הם תשעה כו' ומהם אמרו שהם עשרה כו' והיא הנוסחא הנכונה בודאי כאשר תעיד עליה הלשון: ומהם אמרו כו' כלומר ויש מבעלי התכונה שאמרו, ולפי זה אודו להו הערות דעליטש וש"ש על אודות התוכן.

שם שם: ואני אומר שהרמב"ם לא שמע שמועתו כראוי שאבובכר המציא תכונה כו'. ובמורה נבוכים שבידי כ"י ישן ויקר מאד מאד — כי נמצאו בו הרבה נוסחאות שונות ומתוקנות גם הערות מהמעתיק אבן תבון מלבד אותן שהביא החכם שד"ל בכ"ח ז' — הגירסא אבובכר בן אלצאי"ג וקוראו כן בכל הפרק הזה. וכן היתה הנוסחא לפני הפלקירא כפי הנראה מספרו מורה המורה (מ"ד פי כ"ד) שנמצא בידי בכתב ישן, והנדפס אין לפני כעת· והנה לא נודע לי רק אבונצר בן אלפראבי ואין הספרים הנצרכים בידי לחקור אחר הדבר הזה·—

שם שם: שבראש המאה התשיעית לאלף הד' כו' ובכ"י שבידי: על האלף הד' כתקונו של ה' ש"ש·

מאמר לד 36: אמנם רשימה לא תלושה מקדמוני התוכנים בישראל נמצא במקרא מלא ומבני יששכר גו'. והנה ראיתי להביא לפניך את אשר כתב בסתירת זה הקראי לוי בן יפת בס' המצות שלו כ"י יקר מאד וז"ל: וכי אם שא' ומבני גו' הוא יותר טוב ודומה להם כי הוא מן מחלקות העבודות ועקרי המצות ורדיפת ישראל לכהנים יותר טוב מרדיפתם לבני יששכר, ויתחיב מזה על הרבנים בעלי המולד יותר מזולתם מפני שהם יאמרו כי דברי השנים המעוברות והפשוטות תלוים בע' זקנים ויעשו עפ"י שיראו, והע' זקנים הם מכלל השבטים ואיך הסגיל באותו העת לבני יששכר חוץ מזולתם· ואמר יודעי בינה לעתים שים בו כי הם יודעי בינת העתים והבינה תהיה על אופנים רבים והעתים יהיו על חלקים מחולפים והלא כבר אמר בשביל חירם יודעי בינה לחירם והוא על דרך המלאכות ולו היה יודע חשבון לא היה חייב לעשות זה חשבון העבור· וכן אמר לעתים כבר א' דוד והעתים אשר עבר עליו ועל כל ישראל ועל כל ממלכות הארצות והם עתות המלחמה ולמה הסגילו אותם בעתות המלחמה· והפלא המופלא מן סעדיא הפיתומי כי הוא מנע הקראים שיפתרו ולמועדים ימים טובים והוא הידוע במקרא בכל לשון מועד וא' כי עתים הם המועדים ולא הביא ראיה לא מן המקרא ולא מן המשנה ולא מן ההעתקה· ואם אמר כי מן כלל הדבור והפסוק ידענו כי הרמוז אל המועדים מפני שאין שם עתים שצריכים אל הדעת בהם ובינתם בעבור ישראל אלא דעת המועדים, כאומר להם ולמה אמרתם זה והכתוב לא א' וכל ישראל על פיהם אלא אמר וכל אחיהם גו' והוא שבט יששכר· תהיה זאת הדעת לעתים הם עתות המלחמות ותקון המחלקות והדומה להם· וכבר מצאנוהו יאמר, ויאמר המלך לחכמים יודעי העתים וזה יותר דומה במקום מפני כי זכר כי ביאת השבטים בכל כלי מלחמה והנשק יוזכר ביאת אלה אשר יכשרו לחנוך הצבאות וגם לתקונם. וכבר יתכן להיות אמרו לדעת מה יעשה ישראל תלוי בביאתם כי הוא חפץ בזה כי באו עד שידעו מה שיעשו ישראל כו' כו' והנה כבר אמר הכתוב ויעשו מלחמה וכן עשו מלחמה. זה אשר הוא נאה באותו מקום לבד מזולתו ע"כ· הלשון הזה צריך

תקון כאשר תכין מעצמך. — ואגב אורחא אודיעך כי כתב שם בשער הזכור בפירוש הרבנים במענה הירח וז"ל: דע כי המלמדים והפותרים אספו דברים הרבה אשר הם נמצאים מן המשנה ומן התלמוד וזכרו מה שזכרו ר' האיי ראש גלות ישראל מן הגרמת העבור ואשר קרא והוצרך אליו הוא שער ארוך כו'. —

צד 37: רק בדבר חשב האפוד נמצא הכתבה כו'. דע כי העתק חשב האפד שהיה בידי יש"ר נמצא עתה בידי והוא חסר מאמצע פ' כ"ד עד סופו, כי הס' יכלול כ"ט פרקים כמוזכר בהקדמה, ותוכן הפרקים שנחסרו הוא אודות תקופת שמואל ור' אדא. ואין ספק אצלי כי נמצא המאמר המובא מבעל קול יהודה. וכן הוא מביא בקצת הפ' כ"ד שנמצא בהעתק שבידי את הבריתא דשמואל. וכן נראה שהיתה הבריתא לפני בעל יסוד עולם כי מביא מאמרים שלמים מאתה, וגם המאמר שהביא ה' ש"ש אשר רמזת עליו בדבריך הוא נמצא בהעתק שבידי בפי' ע"ש בריתא דשמואל כאשר העירותי למעלה. — וממה שלא נזכרה בס' רופא ישראל להמכירי אין להביא ראיה כי תוכן הס' הזה — הנמצא ג"כ בידי — הוא על עשית כלי האצטרולאב ואיננו מביא שום ספר. — מאמר עקר הדחיות איננו חלק מרובע ישראל כאשר חשבת למשפט. — ור' יעקב בר מכיר זה נקרא במנחת קנאות: יעקב בן מכיר פריפוט תבון, וכפי מ"ש אלי ה' פינסקער מאדעססא נמצא בידו לוחות התכונה מבעל היוחסין כ"י — אולי הן הלוחות הנדפסות בויניציאה לעדות דע ראססי ואנכי לא ראיתון — ומשבח בהקדמתו את ר' יעקב בן תבון ויקראהו בשם: ר' יעקב פועל. ודע כי נמצא בידי מאתו העתקת מאזני העיונים לאבוחמד אלגזאלי. —

צד שם: איני יודע עוד למה נספק במציאותה (של בריתא דשמואל) אחרי שהקדמון דונולו מביא דברים ממנה כו'. והנה כבר הזכרתי שהיתה לפני האפדי והישראלי, ועתה אוסיף כי היתה גם לפני הראב"ע כפי הנראה מס' סוד העבור הנמצא אתי בכ"י והוא מראה שם שגיאותיו ויתן היתרון עליה לתקופת ר' אדא, אף שגם בה מצא שגיאות כאשר הראה שם. ורוב דבריו כבר נשנו באגרת השבת ובספר היסר הוא פירושו לתורה פ' בא כדרכו של הראב"ע לחזור ולשנות דבריו פעמים רבות.

צד 40: ובל"ס גם המאמר כמ"ש בבריתא דשמואל הא' חבר של רב ז"ל כולו הוא לר"ש עצמו. ואנכי אפוכה מאד אם הם לר"ש ואם לא הוסיפם רי"ק מעצמו. עיין ברזיאל, כי איננו לפני.

צד 42: כי חשבו את ס' יצירה לס' קדמון, דע כי נמצא אתי בכ"י תשובה מיוחסת לר' האי גאון לשאלה שנשאלה לפניו מה בין הי"ג מדות לעשר ספירות המובאות בס"י ומשיב בזה"ל: שאלה זו צריכה לפנים ולפני לפנים וכמה זמנים לפנינו ולפניכם נשאלה שאלה זו בימי הדורות מימי זקנים הקדמונים, והפי' ארוך בו לא ליום א' ולא ליומים כו'. —

צד 48 בהערה: והנה איני יודע אם היו שתי הנוסחאות מעיקרא בס"י ע"כ. דע כי בס"י כ"י שבידי לא נמצאה כלל הנוסחא האחרונה.

צד 49: דע כי בס"י כ"י הנ"ל לא נמצא רק: שלש אמות בנפש, ראש

ובטן וגויה ; וכן : ז' שערים בנפש : שתי עינים , ושתי אזנים ושתי נחורי האף והפה • —

צד 53 : ואם יהי' פי' דברי השכלי לקט הכותב בשם ר"ת שרבנו סעדיא מסר לנו סוד העבור כדברי שי"ר כו' • אין בדברים האלה ממש כאשר העירותי כבר במאמרי על השכלי לקט (ציון) כי גם בכ"י המוגה ומתוקן מאד שהי' לפני, הגירסא : שמסר לנו סדר העבור כעדות הסה"ג לא סוד העבור כבשכלי לקט הנדפס המלא שגיאות על כל גדותיו •

צד 55 : בדבר שם ספרו של הדונולו דע כי נמצא הס' בכ"י בידי ידידנו החכם הגדול הר"ר שד"ל כפי הנראה מרשימות ספרי הכ"י ששלח לי ושם קוראהו: תחכמוני לפנת פענח • וכמדומה לי שכבר דבר החכם הזה אדות הספר הזה ואיני זוכר מקומו איה •

צד 62 : הר"ס ז"ל בכתבו לקהל מרסיליאה כו' • אמרתי להעירך על דבר חדש אשר גלה אזני בו ידידי הנ"ל במכתבו מיום ט' לחדש החולף, כי מצא בכ"י קדמון אגרת הרמב"ם הנדפסת על אדות הוברי שמים החוזים בכוכבים , ולפי הדפוס נשלחה למרסיליאה ולפי הכ"י נשלחה לחכמי מונפלייר (Montpolier) ובתוכם ר' יהונתן הכהן והיתה כתיבתה בי"א תשרי שנת אתק"ו לשטרות • ויבקשני להודיעהו אם העירו כבר על זה בעלי האסופות , ואנכי לא מצאתי זה עד הנה, אך כפי' הגרבוני למורה (מ"ג פמ"ט) הנמצא בידי בכ"י בשלמותו והוא יקר ונחמד מאד , מצאתי זה הלשון : וזה פרשה רבנו משה באגרת שלחה לחכמי מונטפליר תשובה על משפטי הכוכבים וא' בסוף התוכחת וזהו אשר החריב ארצנו והגלה את ישראל מאדמתנו לפי שבטחו בעבודות ההם ולא למדו מלחמה וזהו שא' ואחר התהו אשר לא יועילו הלכו ע"כ .

שם בהערה : בדבר ר' אברהם בן חייא דע כי נמצאה בידי אגרת מאתו אל הר' יהודה בר ברזילי אל ברצלוני וחכמי העיר כ"י ישן (והיא נזכרת כבר בספרו החדש של החכם צונץ צד 485) על דברים שאירעו (והנני מעתיק דבריו אות באות) : „היה תלמיד א' גדול מאותם היקרים בעיני נכנס לחופה ביום השפי והסכימה דעתי להכניסו לחופה בשעה שלישית מהיום בעת צאת הקהל מביהכ"נ והיתה עצתי ישרה בעיניו מאד מפני שהיא שעה נפרדת ושולטת עליה לבנה שהיא נאותה להתחיל בה כל דבר טוב לדעת כל העולם והיתה ראויה לכך ומהלכות הככבים אלא שהוזקק לאחר הדבר מפני מת מצוה שנזדמן בעיר וראו אנשי התאתוכה (התתוכה? המ"ל) שהיו ראשי העדה לקבור את המת תחלה ונתאחרה הכנסת הכלה עד שהשלימו צרכי המת וחזרו הקהל מקברו בסוף שעה חמשית מהיום ותחלת ששית אשר היה זוג ושולט עליה מאדים ולא היתה ישרה בעיני מדרך מהלכות הככבים וממזל הצומח וכשראיתי כך אמרתי לו הואיל ונתאחר הדבר עד שעה ששית המתן עד שתעבור השעה הזאת ותבא שעה שביעית שהיא נפרדת ושולטת עליה חמה וראויה היא להתחיל בה כל דבר ועוד שיש לה מעלה אחרת מדרך מהלכות הככבים . ושמע האיש לעצתי ונתפתה לדברי ועלה בלבו ובלב חבריו להמתין אלא שהיה שם מי שקשה עליו הדבר ואמר שההמתנה הזאת שאלה היא בכלדיים כו' והוסיף בדבר ושנה ושלש עד שנכנס החתן לחופה בשעה ששית בעל כרחו • ומפני שהדבר הזה בא על ידי הייתי בעיני כאלו כל השומעים מחזיקים אותי בחזקת עובר וחוטא ולפיכך אני צריך לתת טעם לדברי ולהציל את נפשי

לפני המקום ולפני עמי ככתוב והייתם נקיים גו'" כו' כו' כי מאריך הרבה בראיות מהתלמוד שמותר הדבר, ומסיים: ואם טעיתי בדברים האלו וטעֻנותי, אני מפיס מרבותי, שלא יאשימוני בכל הדברים אשר דברתי כו' אבל כונתי לנקות את נפשי, אולי אנא חפשי, כי מנעורי עד היום הזה הייתי מתלמד בחכמת הככבים ומתעסק בה, וחוקר עליה ודורש אותה, והייתי מחזיק את עצמי קונה חכמה ומזימה, שאין בה עוון ולא אשמה, ועכשיו כשראיתי חכמים ישרים ונבונים, אשר המה מחוכמים וידועים, אינם מסכימים על דעתי, מאסתי את מלאכתי, ואמרתי בימי הילדות והשחרות, היו דנין אותי לכף זכות, על הכבוד אשר הייתי קונה לפני שרים ולפני מלכות, ועתה בעת הזקנה, תהיה לי אות לשטנה, טוב לי לחפש גזרותיה, ולספר אחר טובתיה, עד שיחרה אף השונאים אשר ספרו ברעתה, ויגידו את כל גנותה, אולי יהיה כח דבריהם, מוכיח את עצמי ללכת אחריהם, ועתה אתם רבותי כו' כו'.

לד 63: ולפי לשונות הראב"ע בפתיחת וחתימת ס' המולדות כו' נראה שגם הוא ז"ל לא קבל עליו דיני הככבים וגזרות המזלות כגזרות שאין להרהר אחריהן כי אם דן בדייני גזרות הככבים כו' ועשה פשרה ביניהם ובין הפילוסופיא והדעת, ע"כ; ובהערה תרבה לדבר קשות עם כרמולי על אודות באור: „החכמה העליונה". ואף שגם דעתי אינה נוחה מדרכו של האיש הזה, בכל זאת פה הצדק אתו, כי גם לפני ס' המולדות להראב"ע (כארבעה השערים שהזכרתי למעלה) ונמצאת גם ההקדמה ובאין אופן כונתו שם בחכמה העליונה להפילוסופיא האלהית כאשר תודה בעצמך בהעתיקי לפניך ההקדמה וזהי: „א' אברהם הספרדי כל משכיל כו' מהחכמה העליונה לפעמים יהיו דיניו כו' וכלל אומר כי דיני הכללים יבטלו הפרטים. והנה אזכיר מהם שמונה דרכים האחת שיש לו לדעת הנולד מאיזה עם הוא; כי אם היה הנולד לישראל וראה במערכת כוכבי מולדיו להיותו מלך אין ראוי לדון כך בעבור שהמחברת הגדולה שהיא מחברת שבתאי וצדק כבר התבאר ממנה להיות עַמו בגלות. והנה כח זה הפרט לא יוכל לבטל הכלל וככה ראוי שידין כי הנולד יהי' עם המלכים ויתערב ויתעסק עמהם רק לא יהי' מלך בעצמו. וככה אם מצא שבתאי במולד ישמעאלי יורה כך. והדרך השנית מפאת הגבולים כי הנולדים בארץ כוש ואעפ"י שיהי' נוגה עם הלבנה במעלה הנומחת לא נדין שיהי' הנולד יפה ולכן כנגד האנשים שיהי' בגבולים האחרים רק יהיה ככה כנגד צורות אנשי גבולו. וככה אם היה השליט על המולד כוכב חמה לא נדין שיהיה חכם בכל מיני חכמה כי לא יתכן להיות חכם בארץ כוש בעבור התגבר חום השמש על כן לא תהיה תולדתם ישרה רק נדין שיהיה מבין עוד אנשי מקומו כו' כו'" כלאתי להעתיק דברי רוח כאלה, כי גם שאר הדרכים כדומה להן ואין רמז מחכמת הפילוסופיא האלהית בכל הספר ולא עלה כלל על רעיונו לעשות פשרה בינה ובין הפילוסופיא.

לד 64 בהערה: במלות הגיון שער י"ד והפילוסופיא העיונית כו' כו'. הנה כל אלה הן החכמות הראשונות, ובל"ם הדבור: הנה כל אלה כו' מוסב על ב' החלקים מאלהיות כו' ואולי נפל טעות פה וצ"ל: והנה אלו שני החלקים הם כו' ע"כ. דע כי נמצאו אתי שתי העתקות ממלות הגיון בא' הנוסחא: הנה כל אלו החכמות הראשונות דומה ממש לנוסחא שלפנינו, אך

בשניה והיא העתקה ישנה ויקרה עד מאד הנוסחא: הנה כל אלו הן חכמות הראשונים וזה נכון בל"ם כלומר שכל אלו נקראות אצל הראשונים חכמות, והמאמר הבא תכף לזה מוכיח באצבע שכן הוא: ואולם מלאכת ההגיון הנה איננה אצלם מכלל החכמות כו'.

את כל אלה מצאתי ראיתי לשום לפניך בזה ואקוה כי יהיו לך לתועלת במקצת. היה ברכה כנפשך ונפש ידידך

יה"ש.

בע"ה בששה ועשרים לעשירי שנת התר"י לב"ע פה בראדי.

ידידי הח' והנבון החוקר הנחמד שלום ורב טוב!

שני מכתביך מירח אלול שנה החולפת ומירח כסליו באוני גם יחד, הראשון בעוד היותי באדעסא, ומשנהו אחרי שובי הנה, ואחר עד עתה להשיב לך מאפס פנאי ואתך הסליחה.

הבאגען החמישי מיונתך קראתי, וככל מיטב רצוני למלאות מבוקשך, אין הזמן מסכים עמדי להרחיב הדבור, ולולא אהבתיך על טוב לבבך ועל אהבתך את החכמה, אהבה שאינה תלויה בדבר, גם כיום לא ערכתי אליך דברי, ואם מעטים יהיו כי טרדותי רבו למעלה ראש. — והנני מגלה את אזנך כי בהיותי באדעסא בא לידי פי' ס' יצירה לאבו סהל דונש בן תמים הוא ר' יצחק הישראלי, והוא יקר מאד ונחמד מכמה פנים, והעתקתיו לי בעצם ידי לרוב חשיבותו בעיני. והנני מעתיק לפניך בזה דבריו שכתב בענין הי"ב מנהיגים, ואלה הם: „ואמר (בעל ס' יצירה): י"ב פשוטות יסודן ראיה, שמיעה, ריחה, שיחה, תשמיש, מעשה, הלוך, רוגז, שחוק, הרהור, שינה, חכמה. זכר י"ב אותיות הפשוטות הנפרדות בלשון העברי וקראם פשוטות כי הם ז' נכפלות תורה כל אחת על ב' נעימות וכל אחת מן הפשוטות תורה על נעימה אחת. עוד שהוא מיירס בחכמות ועשה כפי מספריהם מן הפעולות הנמצאות באדם והם: השמע והראות והריח והטעם והמשוש והתשמיש והתנועה והמחשבה והשינה והמלאכה והשחוק והרוגז, תצטרך לדעת אתה הקורא ספרי למה חלקתי על מה שאמר באלו הי"ב בעל ס"י, כי ספר אשר בו סודות לא היה אפשר לזכור קצת החושים החצוניים ולהניח קצתם ועוד כי ההלוך איננו פועל מן הפעולות המיוחסות לאדם לבד, וכאשר זכר הרוגז לא הוצרך לזכור שכיכת החימה ולא זכר הזכי (?) *) שהוא כנגד השחוק וזכר השינה ולא זכר היקיצה וכן זכר החכמה ועזב הסכלות. ואני אומר כי יש דברים מכנסים בדברי אברהם אבינו ע"ה מן הפרושים ולרוב הזמן באו אנשים סכלים ושתפו הפרושים ונרעו והוסיפו ונאבד האמת ביניהם וכאשר בא לידנו ראינו שנתקן הפרק הזה כפי כחנו. וזכרנו ההרגשים והתשמיש אחר שהוא שרש גדול לחי שכוללת השלמת מה שבעולמנו, והמחשבה מצד שנתיחדה באדם מבלתי שאר בעלי חיים,

---

*) נ"ל: הבכי, המ"ל.

והשינה שהיא שלימות לחי בתקנת המזג, והמלאכה לשלימות מחית האדם, והנאות שהוא סגולה לאדם וכן הרונו. וזה התקון מצד היות הספר מיוחד ליתן הנכבד והבן ירחמך האל'' · ואחר זה: „וי"ב מנהיגים בנפש ב' ידים ב' רגלים ב' כליות טחול כבד מרה המסס קיבה קורקבן'' כו' ר"ל האברים הכלים הפועלים אשר הם הידים והרגלים והכליות והטחול והכבד והמרה והמסס שהוא האנטומכא והקיבה והמעי הכס ונקרא כס כי אין מזון נשאר בו כי הוא מעבר ואנו קוראין אותו כרכשתא והמעי הישר ונקרא ישר מפני שיש לו כח אחד תכנס בסולת המאכל עד שיצא ממנו והוא בעוף הקורקבן''. — את זה ראיתי לשום לפניך לתועלתך · וגם בא לידי שם ס' האמונה הרמה להראב"ד בעל הקבלה, והוא ס' גדול ויקר עד מאד, אך לא הספים הפנאי להעתיקו לי, וכמו כן ספרי ר"י חיוג וספרו של בן בלעם, גם ס' יסוד מספר בדקדוק מהראב"ע יקר מאד ·

ובדבר הכאנין ששמית לפני מאדם רק על א' אשירך והוא צד 66 בהערה: אמרו שלא יכשר ללמוד או ללמד על אחד וכ"ל להגיה על סדר כו' · במלת הגיון כ"י שבידי הגירסא על סדר כ"א במלאכת ההגיון, כי הוא כלי לכלי הדבר ולא מן הדבר ע"כ ובמלת ההגיון כ"י ישן הגירסא או ללמד כ"א במלאכת ההגיון כי הוא הכלי מכלי הדבר ולא הדבר ע"כ ונחסרו המלית: על סדר · — ובדבר אגרת מוסר הכללי לאריסטו דע כי נמצאה אתי בכ"י ישן ונקראת בשם: אגרת עלי הישמעאלי. והמאמר הנמצא בנדפס מן אמר יהודה כו' עד אמר עלי דע כי החכם כו' ולא עד בכלל נחסר בכ"י ובאמת אינו ענין להאגרת הזאת · ובנדפס נמצא הרבה שבושים · — —

בשמחה אקבל קונטרס „התחיה'' ואשלם ברצון טוב דמי הפארשא. — שמחתי בשמעי מפיך כי החכם דר' בעער תומך בידך, ידידנו ערטער דורש את שלומך באהבה רבה · — היה ברכה ושמחני מעת אל עת בדבריך המחוכמים כי אהבתיך ידידך

יה"ש ·

בע"ה יום כ"ב אדר שנת התר"י לב"ע פה בראדי ·

ידיד אהוב וחביב ונחמד ונעים שלום! שלום!

אחרתי עד כה להשיב מענה לספרך היקר אשר ערכתי אלי זה ירח ימים, כי כהו עיני מראות ולא הגיתי בספרים איזה שבועות, ועתה כי שבו לאיתנן כמעט, אמרתי אכתוב אליך, ידיד יקר! מרב חבתי ואהבתי אליך ואף אם יהיו דברי מעטים. — „התחיה'' קראתי והתענגתי בדבריך המחוכמים, ויהי נא את לבבך הטוב לשלוח לי גם יתר העלים ונפשי תברכך. — ולמען הראותך כי קראתי בעיון אשירך, כי המאמר בס' יצירה פ"א — אשר על אדותיו מאם בו הרמב"ם לפי דעתך, באמרך שממנו נתגלה דעתו בברור גמור שהמלאכים מאז נבראו ואיננו סובל פירוש אחר — נתפרש יפה מהישראלי, וז"ל על מאמר זה: ובסא הכבוד כו' ומשלשתן יסד מכונו והעד מאמר עושה מלאכיו רוחות ·

וזה כי השמים נקראים מכון לשבתו ואין אנחנו אומרים כי יש לו מקום כו׳ ועוד כי אמר שהיו שמים וארץ קערורית וגלגל הירח מחובר לגלגל האש, והאש אצל חכמי הטבע נחלק לג׳ חלקים אור ולהבה ואור נתחייב שיהיו הגרמים העליונים מאירים מפני שהגלגל אצל יודעי חכמתו ואותותיו מאור גוף זך, ואחר שהיו הגופים השמימיים כך נתיחסו אל האש, ולזה אמר עושה מלאכיו רוחות ר״ל רוחות רוחניות חושבות מדברות בעלי שכל ומשבחים יוצרם״. — ודע כי נמצאה בידי אגרת על שעור קומה מהנרבוני בכ״י ולא מצאתיה נזכרת בשום מקום. — פי׳ הישראלי לס״י הוא יקר עד מאד, כי שתי העתקות אשר בפאריז והעתק שביד ידידנו שד״ל חסרים, ואותו שבידי שלם, וכתב פירושו אחר שבא לידו באור סעדיא הפיתומי — רס״ג — לס׳ זה ולא מצא חנו בעיניו. — ובדבר ס׳ אמונה רמה, לא הספיק לי זמני להעתיקו בשלימות, אך נמצאו אתי איזה לקוטים. וזכור אזכור, כי איננו מביא ס׳ מקור חיים רק מעט דמעט, אולי שתים או שלש פעמים, אף שתוכן הספר ערוך נגדו, והא לך מה שכתב בהקדמתו אדותיו: „ולא הגיע אלינו בגלילנו זה ספר הוכח בו דבור יעיר אנשי העיון מזאת האומה אל דבר מהתחכמות בשעור מה שראוי שיעתקו אחריו לאמות אמונתם זולתי ספר ר׳ סעדיה ז״ל אשר קראו ספר האמונות והדעות (הדעות, וכן יקראנו להלן מאמר ב׳ בסופו: האמונות והסברות, יא״ש) והוא ספר הטיב בו מאד יגמלהו האל הטוב, ואמנם כאשר חקרנוהו לא מצאנוהו מספיק למה שצריך לנו. וג״כ עמדנו על ס׳ ר׳ שלמה ן׳ גבירול ז״ל כיון בו להועיל כונה אחת מהפילוסופיא ולא יחד בו האומה לבד אבל הוא בענין ישתתפו בו כל מיני האנשים ועם זה הביא רוב דברים בענין אחד עד שספרו אשר רמזנו אליו אשר קראו מקור חיים באולי אם יצורף ענינו במצרף יכללו דבריו בפחות מעשירית הספר ההוא. ועוד שהוא התחייב לעשות הקשים ולא נתחייב שתהיינה הקדמותיהם אמתות, אך הספיק לו לפי דעתו הקדמות מדומות בצורת היקש אמתי אמנם חמריהם מוספקים. ולפי שטער בעצמו להביא מופת מאין הרבה מופתים כסבור שהמופתים הרבים עומדים מקום המופת האחד האמתי ובכמו זה א׳ החכם מלא כף נחת גו׳ ואמרו חכמים ע״ה טבא פלפלתא חריפא כו׳. ולא הייתי מגנה דבריו לולי שדבר סרה גדולה על האומה ידעה מי שעמד עליו. וכל הספר ההוא מורה על חולשת מדרגתו בפילוסופיא והיותו מגשש בה כמגשש באפלה ואחר שהתחננתי לאל ית׳ שיעזרני לפקוח עיני אנשי העיון מאומתינו כו׳״ ואולי דעות רסב״ג אשר הרחיק הרמב״ם הן הן אשר הביאו את הראב״ד לחרוץ עליו משפט קשה כזה. — הס׳ אמונה רמה הוא יקר ונכבד מאד, כי ירחיב הדבור באותן הענינים הנדרשים במורה הנבוכים, וצר לי מאד כי לא עלה בידי להעתיקו לי, ומאד שמחתי לראותו נדפס. ויש את לבבי להרחיב הדבור אדותיו במאמר מיוחד לכשאפנה מעסקי. — וכיום כתבי לידידי באדעסא בעל ס׳ זה אבקשהו להעתיק המאמרים אשר חפצת בם. המשל המובא על שמו בס׳ תמים יחדיו לא ראיתי שם אם לא יכחיש בי זכרוני, וס׳ מנהגי המעשה לא מובא בו בודאי. — בין הספרים שנתוספו על הכ״י שלי מאז נמצאו גם י״ח שירים מדיואן ר׳ יהודה הלוי שנמצאו בטשופוט-קאלע. אגרת על שעור קומה מהנרבוני,

דף מתנ"ך כתב אשורית, שתי דרשות מהרמב"ן שדרש בברצלונה. — ידידנו דר' ערטער קרא באזני דבריך אשר כתבת אליו על מכתב הנוכחי, וצללו אזני לשמועה. — האל הטוב יאמר לצרותיך די, ויטפיע עליך ברכות שמים מעל, וייטיב מכאב, וישם לך שלום טובה וברכה כנפשך וכנפש ידידך באמת

יהושע העשיל שור·

אלה הם הספרים היקרים אשר ראיתי באדעססא ולא הספיק לי זמני להעתיקם לי: באור ס' השם להראב"ע לר' שבתי בן מלכיאל. באור ס' יסוד מורא לר' מרדכי כומטינו· עץ חיים המיוחס להראב"ע· ס' מרסיליס בהגיון העתקת ר' אברהם בר יצחק בר יהודה בר שמואל שלם. (העתקתי לי ההקדמה) פיוטים מר' אברהם הספרדי (אינגו הראב"ע) (העתקתים לי)· ס' אותיות השמים העתקת ר' שמואל אבן תבון (העתקתי לי הקדמתו) באור ן' רש"ד עליו· ס' הנמחים לאריסטו העתקת ר' קלונימוס בר קלונימוס; באור ס' הנפש העתקת ר' משה ן' תבון; פי' רלב"ג על המאמר בעיוני· מאמר אחר לן' רש"ד על השכל העיוני; מאמר אחר לבנו בענין הדבקות (העתקתי לי); מאמר בשכל ומשכיל ומושכל לאלפראבי העתקת הנשיא ר' קלונימוס; ס' הדרושים הטבעיים מן' רש"ד עם פי' הנרבוני ועוד איזה מאמרים קטנים. ס' המליצה עם באור הרלב"ג; ס' ההקש, המופת, המבוא, המאמרות העתקת ר' יעקב בר אבא מרי אנטולי (והעתקתי לי הקדמת הרלב"ג וחתימות ר' יעקב אנטולי); באור השמע הטבעי העתקת ר"ק ב"ק; השמים והעולם העתקת שלמה בר יוסף בן איוב הספרדי. ס' קרבנות של רבנו משה אבן מימון זצ"ל (חלק מהיד)· שפת יתר להראב"ע; ס' יסוד דקדוק להראב"ע (העתקתי לי ההקדמה) ועוד איזה דברים; שיר להראב"ע בדרך חידה (העתקתי לי); יסוד מספר להראב"ע; כלי הנחושת להראב"ע (שתי העתקות מהדורות משונות)· ס' טעמי המקרא לבן בלעם; ס' הנוח וס' הכפל מר' יהודה חיוג העתקת ר' משה גיקטליא (העתקתי לי הקדמת המחבר והמעתיק ואיזה דברים מגוף הספר) מחברת פעלי הכפל מהנ"ל העתקת הנ"ל.

ואתה ידידי! תבין מעצמך כמה ידוה לבי עלי כי לא הצליח בידי להעתיק כיאות, גם לא היו אצלי ספרים אחרים בשעת שהיו אלו הנ"י לפני· מי יודע כמה דברים הייתי מוצא לו היה לפני הרמב"ם וס' שפת יתר הנדפס· — ומלבד אלו הי' לפני ס' גדול בתכונה עם הלוחות מר' אברהם זכות, אך לא זכיתי לשום עיני בו, כי בא אלי איזה ימים קודם נסיעתי מהתם, ביחד עם ספרי הראב"ע ובן בלעם וחיוג· וכל ימי אצטער על זה· —

הערה·

אמר המוציא לאור: הרבה יש לי לדבר על דבר שלשת המכתבים האלה של ידידי היקר החכם היקר הנודע החוקר המשכיל הר"ר יה"ש שי' ויכוחו הדברים במכתב מיוחד אי"ה· ולע"ע אמרתי בלבבי, אחרי שהגיע פה הדיבור מפירושו של הישראלי לס"י (שהוא המיוחס לר' יעקב בן נסים) אעיר בזה על לשון ההקדמה שנדפסה כבר באוריענט לשנת 1845 ושם בלב"ל גד 562 כתוב ככה: „— — אשר אי אפשר להתירם (הסודות והרמזים הצפונים בס"י) ולא לפרש עניגם כו' אלא

למי שהוא בקי בחכמת פילוסופיא ואפני חלקיה השלשה אשר תחלתם החשבון וחכמת ההנדסה וחכמת הגלגל וחכמת החבור כלומר המוצקי ואחריו החכמה השנית והיא חכמת הטבעים כו' ואח"כ ידע זאת החכמה השלישית היא חכמת היחוד להקב"ה כו'. והנה כבר שגו שני ידידים, שני חכמים מפורסמים, בהוראת מלת ,,המוצקי". האחד הוא הר"ר יעלעניק שי' חשב בלב"ל שם (צד 622) כי הכונה במוצקי על חכמת גלילות הארץ (ערד-קונדע) נגד חכמת הגלגל — כנראה רחף לפני ידידי זה דברי הראב"ע כפעם בפעם שלפי דעתו הונח השם ,,מוצק" העברי במקרא במובן ,,מרכז" שבערבי; ואיני יודע למה נכתב מוצקי ולא מוצק בדברי הישראלי? ומה שייכות וחבור ,,החבור" לגלילות הארץ? — והשני הוא הר"ר שטיינשניידער שי' שבמאמרו ,,יידישע ליטעראטור" הנדפס בענציקלאפעדיא של ערש כו' (צד 397 הערה 3) הוא מגיה ,,מנטקי" (חכמת הדבר, שהיא ההגיון, בלשון ערבי) תחת ,,מוצקי" ותחת ,,החבור" הוא קורא ,,הדיבור" — וגם שני הפירושים האלה לא יתכנו. כי אם היה המכוון במוצקי ובחבור, גלילות הארץ, היה מציקם ומחברם המחבר עם החכמה השניה — הטבע — ואם היה הדיבור מהדבור — הגיון — הנה הוא ראוי לְהִכָּלֵל וּלְהִכָּנֵס בראש השלישיה — הפילוסופיא בהחלט — וכל הרואה בעין פקוחה יראה וְיָבִין, כי מוצקי וחבור כלול עוד בראשונה — חכמת הלימודיות — וכן הוא האמת. רק כי נמסרה הקטנה שבאותיות היא שגרמה כל המבוכה הזאת — וכמה ראוי א"כ להזהר ולהשמר בהעתקות מכ"י! — כי צ"ל: ,,המוציקי" תחת: המוצקי, וכן כתוב באמת בכ"י מינכן (בהעתק שלפני); והכונה למלאכת המוסיק"א. וכן נאמר במלת הגיון (שער י"ד): וחלקי החכמה (הלימודית) ·· ארבעה הם, והם חכמת המספר ··· וחכמת חבור הנגונים והוא המוסיקא· והמוסקאטו בדרושו הגיון בכנור (בנפוצות יהודה) אומר: נבלו ראשונים אנשי השם בחכמת המוסיקה כי הנגון כו' היא מיוסדת על אדני הערך וההסכמה בין הקולות יתחדש מחבורם ערבות וכו', והבן — ועי' מה שכתב גם בקול יהודה לכוזרי מ"ד סי' כ"ה בד"ה וסדור המוסיקא, ביחוד הלשון: כי אם אמנם אם היות כל חלק בפני עצמו שומר יחס תמונתו יצטרך ג"כ בהרכבתם לחבור נאות כו'. וכן מונה גם בעל חוה"ל (בהקדמה) מספר נכא החכמות הלימודיות, ואומר: והחלק השני היא חכמת השמוש ·· ויש מי שקראה חכמת המוסר וכו' [נ"ל שזה טעות, וצ"ל חכמת המדות, כלומר השיעורים, כמו שסיים: והיא חכמת המנין והשעורים וכו', והטועה סבר שהכונה במדות, מדות מוסריות, לכן כתב חכמת המוסר — ואולי טעות כזה קרה גם בכוזרי מ"ג סי' ל"ט, שכתוב שם: והם מעט מהרבה מהחכמות הטבעיות והאלהיות והמוסריות והגלגליות, וכן שם מ"ה: והצטיירות הדברים המוסריים מהמניינים — —] וחכמת הנגון כו'. וכדי להוציאך מכל ספק, אביא עוד את דברי הישראלי שאומר בפירוש על הפיסקא רוח מרוח: — — אילמלא האויר היוצא מן הריאה לא היו אלה ההברות ··· וזה מצוי בכנור ועוגב וכל מיני הזמר עקר בכל זה האויר ···· וזה מחכמת המוציקי והוא המעולה שבארבעה חכמת הטורח ושופס· ונראה מזה המקום לתקן ג"כ טעות ידידנו הח' דוקעס שי' שבקונטרים המסורת אחרי שהעתיק דבור אחד של הישראלי מפי' ס"י המיוחס לריב"ן שז"ל: — —

„וכשתחתך מן הגלגל כשעור שתות רביעי · · · וזאת ההתחכה היא הנקראת אצל בני חכמת הטורח דרגה“, כותב שם: עי' על מלת טורח תולדות הקליר להחכם שי"ר בבכורי העתים תקי"ן דף כ"א הערה ה', ע"כ · כונתו לטורח מלכיות שפירושו אצל הרב שי"ר שי' מלכות טורקיי, (וככר ביטל הפי' הזה גם החו' ד"ר זקש שי' בספרו מפיוטי הספרדים) ומפרש א"כ דוקעס גם פה „בני חכמת הטורח“ כמו חכמת בני טורקייא, וממציא לנו בזה חכמה חדשה וחכמים חדשים! — והפי' הזה היה עלי לטורח. והאמת שפירוש בני חכמת הטורח הוא בעלי חכמת השימושיות (ככתוב במלות הגיון שם ובחו"ה שהבאנו, על התכמות הלימודיות) כמו שראינו מהמקום הזה — וכל חכמות המנין והשיעור שהן רק לימודיות (איבונגען) הכנות ואמצעים להרגיל השכל (שלכן הן נקראות גם הרגליות) ושמשים המשמשים לפני החכמות התכליתיות, הן מטריחות את בעליהן עד בואם אל התכלית הנרצה · — ומה שאמר הישראלי, והוא המעולה שבארבעה חכמת הטורח כו', הוא כי המוזיקא היתה נחשבת מאד בעיני הקדמונים חכמי יון עד שחשב פיתאגורום כי גם להגלגלים והכוכבים קולות נערכים עפ"י החכמה הזאת; ויחס א"כ להגרמים השמימיים דבור אלוה — וגם אפלטון קורא להמוזיקא חנוך הנפש, והפילוסופיא נקראת אצלו המוזיקא הגדולה; וא"כ המוזיקא גם אצלו ענין אלוהיי — [ובאמת אין בעולם פילוסופיא הראויה לתת לה שם מוזיקא כמו אותה של אפלטון — כי כאשר תרדוף המוזיקא כי יתקבלו פה אל פה ויענו יחדו פה אחד וזו כל ערבות הנגון כי יתערבו השונים, ככה הפילוסופיא שלו, תבקש הסכמת הדברים המצוירים עם הצורות הראשונות וחבור הצורות הראשונות עם צורת הצורות יתי', וכל צורה הוא הברה אחת, וכהקבץ יחדיו כל ההברות וכל הקולות השונים, ישובו קול אחד קול אלהים חיים מתהלך בגן הבריאה! —] ולכן גם פילוסופינו אשר הלכו בדרכי פיתגורום ואפלטון, כר"י הלוי והראב"ע, כבדו אותה מאד. וידועים דברי ר"י הלוי כפעם בפעם בכוזרי בשבח ומעלת המוסיקה המתוקה וכהשתלמות בני ישראל בה בהיותם שלוים ושקטים על אדמתם · וכן הראב"ע קוראה: „חכמה גדולה“, בפירוש בראשית למקרא כינור ועוגב, „חכמה מפוארה“, בספר המספר (עי' אהל יוסף בבראשית שם)· ואם היא מהם מהוללה, הנה אצל הרמב"ם היא מחוללה; וזה נ"כ מטעם אריסטו, כאשר ככר מלתי אמורה למעלה, (עי' צד 32—31 בהערות .10 .9). ולכן הסכים הרמב"ם עם אריסטו החולק על סיעת פיתאגורום המאמינים היות לגרמי השמש והירח וכו' קולות ערבים כו' (פ"ח מב' למורה). — אבל גם פילוסופיא העומדת מנגד הפילוסופיא של הרמב"ם ואשר יצאה מקרב הפילוסופיא של הראב"ע וכו' היא הפילוסופיא של שפינוזה, היא גם היא בוז תבוז להמוזיקא ולכל דברי טעם ויופי, הוא שפינוזה אומר: כי יבערו ויכסלו הפילוסופים (וירזומון מליו לפיתאגורום ואפלטון ואם לא יזכירם בשמם) אשר למשמע אזניהם יוכיחו וישפוטו כי יש ערך ושיווי (הארמאניא) בתבל ולפיהו ישעו וינועו גם גלגלי השמים וכוכביהם, וילעג למו כי יאמרו אשר גם יושב בשמים ישחק ויעלוז לקול מנגינותם בערך נכון ונשא, והוא יכחש בכל זה, לאמר, כי אין כל זה כמצא נחוצה לנו רק בטבע שמע האדם ובכח דמיונו לבד (עטהיק, בתוספת לחלק ראשון ממני המדבר מהאל). אבל מה

נתמה על הפילוסוף ברוך כי לא ברוך טעמו ולא עברו משכיות לבו כל שכיות החמדה ולא ימאום ברע ולא יבחור בטוב ולא יבדיל בין סדרים נהדרים, ועירבובי דברים,ובין כיעור לחן, איננו בוחן, ואזן כאזן ותהלה כתהלה, בעיניו מהבל יחד, וככולם יכחש ויכחד (שם מקודם) ולמה נתמה על זה? והנה הוא התפלסף רק על פי חוקי הלימודיות ואת הגשם והשטח והקו, שם לו לקו להשפלספותו גם על מעשי האדם ותחבולותיו ותנועות נפשו וכחותיה וטבעה (עי' שם בפתח דברו לחלק ג') — את האדם, בשר ודם, ככל בעל שלשת מרחקים, אשר רוח חיים והרגשה לא בו דבקים, הנה ינתח לנתחים, ואיך לא יהיו מלבבו נדחים, ואיך לא יהיו מנפשו נגרשים, כל יופי וחמדה ומרחיבי הלבבות ומרהיבי הנפשים? — — ובאמת מצאנו וראינו היום, הפילוסופים היונאים בעקבותיו, כשעלינג, העגעל וכו', אשר לקחו ממנו רק חומר הפילוסופיא שלו ולא את צורתה, כי יתפלספו כמוהו בעצמות הדברים אך בחרו להם דרך לעצמם בהבאת הראיות לדבריהם, לא מצד הלימודיות, הנה הם לא יתנו עוד דופי ביופי כמוהו, ואך נהפך הוא: חלקו להיופי כבוד, ולהדר — הדר והוד; וכה בעיניהם נאה נאה, מלאכת הנאה, למלאכה רמה ונשאה, עד שהחשיבוה בין היותר חשובים וחביבים שבנשואי הפילוסופיא! — כי שבה אצלם הפילוסופיא השפינוזית אל המקום אשר לוקחה משם — כי מקור ברוך בדברי ר' אברהם ן' עזרה, אב רם ויופי ולשיר עזרה. — אך לזאת אתמה על שפינוזה, איך גזר אומר כי הנגון וכל כדומה, הוא רק מדומה, ומשפטנו חרצנו באלה, הוא משפט שוא, הלא משפטנו מה' יצא; כי מי שם לאדם חקים ומשפטים אלה? מי מבלעדו? והלא הכל יצא מאתו, ואין דבר בלתו. — — וכמו אצל הראב"ע ור"י הלוי וכו' ככה נחשבה מלאכת הניגון גם אצל הרמב"ן, לכן ייחס ידיעתה למשה רבנו ע"ה, ויאמר עליו: משה אב בחכמה הוא ומכיר ניגוני הקולות. (פ' כי תשא על מקרא קול ענות).

עוד אציגה פה מה שהשבתי לידידי היקר יה"ש הי"ו ע"ד מכתבו השלישי הזה באמרו כי המאמר בס"י מענין המלאכים נתפרש יפה מהישראלי, וזה לשוני אליו:

ידיך לבי ומאהבי כנפשי איש חמודות יה"ש נר"ו! — הצרות הרבות והרעות אשר סבבוני עד כה אשר עצמו מספר לא נתנו לי עד הנה לענות לך על דבריך היקרים והנחמדים מן כ"ב אדר תר"י, אשר שמחתי עליהם כעל כל הון, ואמרתי בלבבי לבוא אליך עם ספר ארוך כי מכתבך היקר והנחמד ההוא והענינים אשר העתקת לי מחדש שם בטובך וחסדך ביחוד מדברי ר"י הישראלי נתנו לי יד לדון הרבה בדבר הישראלי הזה ולהראות כי איננו כדאי כלל לסמוך עליו בדבר פירושיו לס"י, כי הוא רטיונליזט גמור לכן יפרש דברי הס' יצירה שלא מדעת מי שחברו, ויתקן ויסבב את הספר ללא אמת, רק להסכימו עם שכלו בעל כרחו של בעל הספר — (כמו שעושה גם עם ספרי הקדש כעדות הראב"ע —) וממין הזה הוא ג"כ המאמר בס"י פ"א אשר אמרת ידידי היקר כי נתפרש יפה בפיי הישראלי. — וראה ידידי מדרך הישראלי לדחוק ולפרש דברי ס"י בפירוש שאינו אמתי כלל, לדוגמא רק פירושו לר"ת „אמש" שבס"י: **אש מים שלום**, בכדי לעשות שלום בין דעתו (של הישראלי) מארבעה היסודות ובין

דעת בעל ס"י, אבל זה פירוש שקר לגמרי כי בעל ס"י לא הניח רק ג' יסודות: אויר מים אש, וזהו האמת, וזה הפי' הוא אמת בלי שום ספק שבעולם! ועי' היונה (צד 46 בהערה) ואם תאמר ידידי אלי: „הכי נביא אתה לדעת שכן כתוב בפי' הישראלי וזו מניין לך?" — ע"ז אומר לך ואגלה את אזנך ידידי כי עוד בטרם באה אלי אגרתך האחרונה היא בא לפני העתק פי' ס"י לר' יעקב בן נסים ונלוה אליו עוד העתקה מפי' ס"י גם להישראלי, ואולם מיד ראיתי כי הפי' ס"י לישראלי הוא איננו פי' ס"י שלנו כי אם ס' היצירה של משה רבנו: היינו, פי' ס' בראשית. אך נמצא רק דבור בלתי שלם מפירושו של הישראלי לפסוק ישרצו המים, המכונה מהבדרשי: (באגרת ההתנצלות) מאמר ישרצו המים. ואת השריד המעט הזה עם הדברים אשר העתקת לי בטובך במכתב הקודם נתתי באריענט נו' 11 לשנת 50 ושם זכרתיך ידידי לטובה ... אמנם דע עוד ידידי כי מיד אחרי הדפסת מאמרי הקטן בענין הישראלי באריענט שם*) התבוננתי על הפי' המיוחס לר"י בן נסים, וראיתי שהוא מיוחס ללא בעליו, כי הוא באמת אותו הפי' ממש של הישראלי אשר בידך, רק שזה שבמינכען (כי אותו שבמינכען בא לפני) הוא עפ"י העתקה אחרת, (אך לא נמצא הפי' בשלימות במינכען) מן אותה ההעתקה שבידך (ונראה שהעתקת שד"ל [מהנמצא בקונטרים המסורות של דוקעס] וההעתקה שבפאריז ואצל כרמולי, היא ההעתקה אשר לפניך —) ורוב הספרים המספרים שחברם הישראלי נזכרים באותו הפי' של ס' יצירה המיוחס לר"י בן נסים, ובעל הפי' אומר שחברם — ולא עוד אלא שמצאתי שמה שמביאים בשם הישראלי בפי' ספר בראשית באים גם בפי' זה ליצירה. וגם הדבר המובא בהקדמת הראב"ע ברמז משם הישראלי בלעגו עליו שם שבפסוק יהי מאורות זכר בעלי אמונת החשן והאור (ר"ל: דעת בעלי אמונת זָאראַסטער, ומפרשי הראב"ע לא הבינו כונתו שם) גם זה בא בפי' ס"י זה שחלק שם על דעת בעלי השניים האלה ... וגם מה שלעג הראב"ע שם על הישראלי כי כתב הרבה מאד מבראשית עד ויכולו ועוד לא כלו דבריו, הוא לראי' כי הפי' המיוחס לר"י בן נסים הוא הפי' של הישראלי, כי באמור בעל הפי' שסודות רבות צפונות בפרשת בראשית, יאמר, שאיש שמו נהבונדי חבר פי' ארוך מאד מבראשית עד ויכולו; כלומר: בצדק עשה כן נהבונדי. — ויש להעיר עוד: כי לחנם נוח הרב ש"ר נ"י וי וי בתולדות רבנו נסים על אבדן פי' סדר עולם מר"י בן נסים, עפ"י דע ראסי שמביא כן שמוזכר בפי' ר"י ב"נ לס"י שחבר גם פי' לסדר עולם, כי לא היו דברים מעולם! לא לבד שלא חבר ריב"ן דבר בפי' סדר עולם בעבור שלא חבר הפי' ההוא לס"י (ואם חבר פי' אחר לס"י או לא כלל לא אדע) רק שגם הישראלי לא חבר פי' על ס"ע, כי המפרש לס"י (יהי' מי שיהי') אומר שם רק שבפי' פי' בראשית שם הנהו מגלה הצפונות „בסדר עולם ועקר היצירה" ... ר"ל שבפי' פרשת בראשית יגלה הצפון ביחוד בפסוק יהי מאורות מסודות הזמן (סדר עולם — סדר זמנים —) וסודות יסודי היצירה (עקר היצירה) ור"ל שמראה שם טעות הסוברים כי היו סדר זמנים קודם לכן — כי הזמן הוא ג"כ מהנבראים, כמו שאומר הרמב"ם, ונתחדש רק מניעי הגלגל בחדוש העולם.

---

*) ואח"כ הדפסתי הדבר הזה גם בהתחיה באיזה שנויים ותוספות.

ובלי ספק הוא המאמר בעינו שמביא כרמולי מהישראלי בפי' ס"י, בזה"ל:
„והרוצה‡ לעמוד על באור זה ·· ויקרא הספר שחברנו בענין זה (ענין הזמן)
ובעקר התורה שהוא טמון ומוסד בס' בראשית ברמזים." (ציון תר"א צד 47
למטה) אך הלשון שמביא כרמולי הוא בודאי עפ"י העתקה אחרת מאותה שבידי
המיוחסת לר"י בן נסים, ואולי הלשון בהעתקתך כהלשון שבהעתקת כרמולי, הודיעני
נא יקירי! — וגם זה לראי' גמורה שהפי' הוא לישראלי ומביא א"כ בפי' ס"י
פירושו לבראשית, ולעג הראב"ע עליו גם פה לראי', כי הארך מאד הישראלי בפי'
פסוק יהי מאורות בתשובת המינים כן על המשניים (בעלי שתי רשויות), כאמור, וכן
על דעת בעלי הקדמות — — אפס אם נפלא לדי-רוסי כי טעה בהבנת הדבר
הזה, כי איש נכרי הוא אשר לא מבני עמנו, איך נפלא להח' דוקעס שי' שבקונטרס
המסורת הנ"ל שהעתק שם איזה מאמרים מהמיוחס לר"י בן נסים, (וגם איזה
מאמרים מפי' הישראלי שביד ידידנו רשד"ל נ"י, וגם משם יתראה כבר כי שני
הפירושים האלה הם רק פי' אחד) והציב נקודה בין מלת עולם ובין מלת ועקר
כזה: — — „שחברנוהו בסדר עולם · ועקר היצירה הרמוז" וכו' כאלו יתחיל
מועקר היצירה מאמר חדש! וטעה א"כ ג"כ טעות די רוסי! — והנה ידידי יקירי
כאשר אמרתי מיד אחר הדפסת מאמרי הקטן בענין הישראלי בעלי המזרח
ובטרם בא לפני עוד מכתבך האחרון התבוננתי עכ"ז, ומיד עמדתי וכתבתי להחכם
פירסט נ"י כי אשלח לו מאמר מוכיח כי הפי' המיוחס לר"י ב"נ הוא להישראלי וכן
כתבתי זאת אז להחכם ד"ר בעער נ"י והגדתי זאת בע"פ לחכמים ידועים פה; בין כה
וכה בטרם עלתה בידי לכתוב המאמר ההוא באריענט מקוצר רוח ומצרות ויגונים,
קדמני הרב החו' גייגער שי' בספרו היקר „משה בן מיימון" אשר הוציא לאור מחדש,
ושם (44) אומר כי הכ"י שבמינכען הוא רק „אומארבייטונג" של פי' ס"י
להישראלי מתלמידו ר"י ב"נ. ובסוף ספרו (צד 73) מביא המאמר הקטן שלי
(אך מה שהעיר שם על השגגה כי כתוב במאמרי שפי' הישראלי הוא פי' לפירושו
של ר"ס, השגגה ההיא לא יצאה מלפני כי לא ככה כתבתי בלה"ק —) ואומר
כי גם הכ"י שלך הוא לפי דעתו רק „אומארבייטונג" אשר עשה ר"י ב"נ מפי'
הישראלי, וכי חשבת אתה ידידי לפנים כי הפי' הוא מנכד הישראלי אך ע"י מה
שהעירו אותך (כלומר: הוא) כי לא נשא הישראלי אשה מימיו חזרת בך וכו'"
בכל זאת אין דברי בטלים נגד דבריו כי הוא מביא רק הראי' מספרי הישראלי
הנזכרים בפי' המיוחס לריב"ן. — והנה ידידי כל אלה אמרתי בלבבי אז כבוא
אלי אגרתך, להציע לפניך במכתב ארוך רחב ידים עם הבאת דברים מגוף הפי'
שבידי בכדי שתוכל להשוותם עם ההעתקה שבידך ולא יכולתי לעשות עד כה
מרוב צרותי ועמלי ועניי וגם היום אני כותב לרוב רק מפי הזכרון ובלי סדרים
כאשר הנך רואה ידידי, ואתה ידידי היקר הואל נא בטובך אשר החלת להראות
לי לתת בידי עוד איזה העתקות מפי' הישראלי שבידך, ביחוד מאותן המקומות
אשר רמזתי לפניך — — כי עכ"פ פירושו של הישראלי לס"י הוא דבר נפלא,
וביחוד מאשר נראה ממנו כי כבר בימיו היו פירושים עבריים לס"י ולא היה
ר"ש דונולו א"כ המתחיל בדבר. ויועילו ספרי פילוסופינו הקדמונים להרמב"ם
לי ביחוד להבנת הרמב"ם · — עכ"ל באגרתי לידידי הנחמד הזה · ואח"כ
הוסיף ידידי זה בטובו וחסדו אלי לשלח לי העתק מכתב בנדון זה עם עוד
העתקות דברים מפי' הישראלי שכתב להרב גייגער שי', ועי"ז נתחדשו לי עוד

דברים כזה, היינו: שריב"ן לא חבר מעולם פי' לס"י, כי הקדמונים, כר"א בר חסדאי וכן דורו ר' גרשון בעל שער השמים (כי ס' שער השמים נתחבר י' שנה אחר זמן חבור ס' יקוו המים לר"ש ן' תבון כמבואר אצלנו במ"א) לא ידעו רק מפי' ס"י של ישראלי ולא מפי' ריב"ן, ובודאי נתיחס הפי' הלז לישראלי גם מהרד"ק שהרי הוא המעורר את בר חסדאי להעתיק את ספרו מהיסודות — וכן הבדרשי בהתנצלותו מזכיר רק פי' הישראלי לס"י, ואם היה נודע לו שחבר גם ריב"ן פי' לס"י, לא היה מחריש ואדרבא יותר מאשר התכבד עם הישראלי, הבלתי נודע לתלמודי, היה מתפאר עם ריב"ן לאמר, כי גם תורני נכבד כר"י ואבי אדם גדול בתורה כר"ן בעל מפתח התלמוד גם הוא החזיק בחכמה ואכל מעץ הדעת ••• לכן נראה שריב"ן לא עשה דבר בפי' ס"י רק כתב לו לצרכו, או גם לצרכי אחרים, הפי' של הישראלי, ובכל הסופרים הקדים שמו לשם הישראלי, וכן צ"ל בהקדמת הפירוש: אמר יעקב בן נסים אמר יצחק ••• אפס הכניס בתוכו שתי הגהות משלו, האחת בהקדמת הפירוש, והשנית בפנים הפירוש, והגהות הללו עם עזיבת שם הישראלי אחרי שם ריב"ן בתחלת ההקדמה מהסופרים האחרונים, הם שגרמו לנו כל המבוכה והספק בדבר התיחסות הפי' ההוא למפרשו האמתי. והשערה הקרובה היא שדונש בן תמים הוא הישראלי שלנו, הוא ולא אחר — כי אם היו שני אנשים מדוע לא ימנה הראב"ע בפתיחת מאזנים בין זקני לשה"ק רק את בן תמים ולא את הישראלי, והלא הוא שחבר י' ספרים בדקדוק!? — ותרגומים רבים ללה"ק נעשו מפי' ס"י זה של הישראלי ••• ואעיר עוד פה בקצרה: כי מה שמביא הרד"ק בפי' בראשית בשם הישראלי בענין השני ימים של אוקיאנוס וים הדרומי נמצא באמת בפי' המיוחס לריב"ן, אך קרוב לודאי שלקח הרד"ק הדבר הזה מפירושו של הישראלי לס' בראשית ולא מפי' ס"י — (עי' ניינר „משה ן' מיימון" צד 44 הערה 7) וכן מה שמביא בעל שער השמים דף כ"ט ע"א (ד' רעדעלהיים) סתם בשם הישראלי נמצא ג"כ בפי' המיוחס לריב"ן בראשיתו (אך נראה ג"כ שלקחו בעל שער השמים מס' אחר של הישראלי —) וכן מה שמובא שם דף ס"ט ע"ב בפירוש בשם פירוש הישראלי לס"י נמצא באמת בפי' המיוחס לריב"ן, בפירוש קול רוח ודבור• וכל זה לראי' שהפי' הוא לישראלי ולא לריב"ן• ולפני בעל שער השמים היה גם ספר היסודות להישראלי (עי' ד' י"ד ע"א, ס"ג ע"ב, פ' ע"א). — ועוד חזון למועד להביא אגרת ידידי יה"ש הנ"ל עם דברי המחודשים באגרת ארוכה וערוכה בכל, למען יראו וישפטו אשר להם המשפט בענינים כאלה• —

ולענין מה שהביא ידידי הנכבד הזה יחי' באגרתו השלישית מהאמונה הרמה, ולמען לא יהיו דבריו כדברי הספר החתום, אודיע להקורא כי אנכי כתבתי לו באחת מאגרותי כלשון הזה: צר לי מאד יקירי כי לא עלתה בידך להעתיק לך ס' אמונה רמה וכו' כי הנה לפי דברי החכם המנוח ר' חיים מיכל ז"ל מהאמבורג בתוספותיו למבוא הפיוטים מהיידענהיים ז"ל, מובא ס' מקור חיים לר"ש ן' גבירול בס' אמונה רמה, ומאמרי המקור חיים הבאים שם היו מועילים לי בודאי מאד למלאכת התחיה •••• והנה ידידי ראיתי ס' קטן „תמים יחדיו" מרי' מנחם מענדל „מילידי לובלין" ורבץ תורה הרבה במדינת

זאמוט והיתה מ"כ בק"ק פאָניוויעז", והוא כולל: „כל מדרשי הזהר על כל פסוק מפסוקי תורה כסדרן", וכן הגר"א מווילנא נ"ע, ר' אברהם ז"ל, סדר את הספר הלז ועשה לו הקדמה, (ווילנא תקס"ח) והמקדים ההוא מביא ס' השמים והעולם (לאריסטו), ועוד כתב שם בלשון הזה: „ועל דורות אחרונים ראיתי משל הביאו בס' אמונה רמה בשם ס' מנהגי המעשה וז"ל מלך א' רם ונשא שלח א' מאוהביו אל ארץ רחוקה ערום ויחף ויצו עליו לאמר הנה שולח בעבורך להשיבך לקץ שבעים יום לזאת הכן צידה לדרכך והלבש אותך מחלצות ואז תהי' מרואי את פני המלך בראשונה ואם לא תשים לבך אעניש במשפט והאיש ההוא בראותו עצמו ערום חשב את הדברים להשלים מאמר המלך וראה שהוא צריך תחלה כתנת בד קדש וכו' וכו' וכו', הנמצא המאמר הזה שם? ואיך בא ס' אמונה רמה ליד בן הגאון מווילנא? — עכ"ל באגרתי אליו. —

ואמרתי להביא פה מזה שכתבתי בדבר הדבור הנ"ל של הקדמת אמונה רמה, לכבוד הרב החכם הגדול המפורסם מוהר"א גייגער נ"י אחרי שלחו לי בטובו וחסדו אלי למנחה את ספרו היקר „משה ן' מיימון", וז"ל אליו:

הנני מרהיב בנפשי עוז להעיר לפני כבודך הרם כי בטרם בא עוד לידי ספרו היקר הזה פניתי לי לידידי היקר החכם יה"ש ובקשתי מלפניו (בשלחי אליו יד נייר הראשון מהתחיה) להעתיק לי דברים מס' אמונה רמה הנוגעים לר"ש ן' גבירול, ויעתיק לי הדבר אשר נתת אדוני בהערה 8 (צד 45) במעט שינוים, והעיר ע"ז יה"ש לאמר: „ואולי דעות רשב"ג אשר הרחיק הרמב"ם [עפ"י דברי בהתחיה שם] הן הן אשר הסכו את הראב"ד לחרוץ עליו משפט קשה כזה". ואני מוסיף עוד: כי באמת האמנת התארים החיוביים בהשתלשלות החכמה והחפץ וכו' מהשם, (עיי התחיה שם) הביאה את הראב"ד לדבר סרה גדולה על גבירול ולאמר עליו: כי דבר סרה גדולה על האומה. רצונו לומר: כי בהאמין גבירול הדעת הזאת וחושב שכן תלמד לנו דת משה וישראל דבר סרה גדולה על האומה, לִיחֵס לה דעת קרובה לדעת דת הנוצרית — ולזה הוסיף הראב"ד לאמר: „ידעה מי שעמד על ספרו" כלומר: בהשקפה ראשונה לא יובן איך היא קרובה דעת גבירול לדעת המשלשים רק אחר העיון בדבריו. — [וככה אומר גם הרמב"ם על בעלי התארים; אמנם מי שהאמין שהוא בעל תארים רבים כבר אמר שהוא אחד .. והאמינו רבים .. וזה כמאמר הנוצרים כו' (מורה א', פ' נ')]. וכבר אמרתי בהתחיה (שם) כי דעות גבירול בענין החפץ וכו' היו למוסדות להקבלה, ונתברר לי הדבר הזה עוד ביותר אחרי הדפסת הגליון הראשון, ואי"ה יש לי עוד להאריך בענין זה. וכן רמזתי שם עוד, כי היו דעותיו של גבירול בכלל סבות הסתבכות איזה דעות של בעלי הקבלה, והיתה כונתי בזה ביחוד על דבר דעתו המיוחדת לו מהתעלות החומר על הצורה, כאשר גלה לנו דעתו זאת החכם המופלא מונק שי'; וגם בזה יש לי להאריך אי"ה עוד. ויתראה זה בהמשך התחיה כי דבר זה תולה בענין הכונה במשל האדם לעולם קטן וכו', וכי כן גם דעת הראב"ע ההולך לרוב בדרכי גבירול (וכן בענין סוד הגן והנהרות שהבאת אדני בספרך צד 46 ואי"ה אדבר גם על הענין הזה). ובאמת גם שניהם, גבירול וראב"ע, היו סבה גדולה לִסְבֵב כמה למודי הקבלה, והדברים

כאלה הענינים ארוכים מאד. סוף דבר: יתראה מכל זה, כי כמה וכמה מקובלים, וביחוד הרמב"ן, ר"מ דליאון, ור"י גיקטיליה, העלו מדרגת החומר על הצורה, וכי דבר זה תלוי גם באמונת התחיה על איזה אופן תהיה אם תחית הנפשות לבד כדעת הרמב"ם או אם תחית הגופות כדעת הרמב"ן ביחוד בשער הגמול, ויובן בזה מאד על מה ולמה חולק כ"כ הרמב"ן שם על הרמב"ם ומתאמץ בהאמנת תחית הגופות — ויובן בזה עוד החזיון היקר מאד, כי הפילוסוף הרמב"ם (וכל הנוסעים לדגלו) ירבה לדבר ברוע והפסד החומר ויהבל במאד מאד עניני העולם הזה, ודברים כאלה ראוים לצאת מפי מקובל, ונגד זה נמצא כמה פרקים לר"מ דליאון בספר הסודות כ"י (עי' הפליט נר 25 Cod. 73 א') כנגד המבהבלים את עניני העולם הזה, וא"כ גם כנגד ספר קהלת — עכ"פ, אלוף נכבד! כל זה כנגד השערתך שם כי גבירול פנה לו בספרו מקור חיים דרך לעצמו רק דרך הפילוסופיא לבד מבלי הבטה כלל למה שתלמד לנו דת יהודית, ויש אמנם פנים לדבריך ממה שאמר הראב"ד „ולא ייחד בו האומה לבד אבל הוא בענין ישתתפו בו כל מיני האנשים" כי באמת האמנת התארים העצמיים, ישתתפו בו גם או רק הנוצרים, כאמור, ואולם האמת הוא, כי גבירול חשב אמנם כי לא נמשך בהאמנת התארים אחרי פשוטי הכתובים רק העיון הביאו לזה, כאשר חשבו כן כל מאמיני התארים אבל הדבר באמת אין כן, כמו שמספר לנו הרמב"ם כל זה בפרק כ"ג מא' — ועי' התחיה (שם) · — וגם הראב"ד כמו הרמב"ם יבטל דברי גבירול ביותר מהכרח הפילוסופיא, מאשר יעשה זאת מהכרעת הכתובים — ולכן יתאמצו גם הראב"ד וגם הרמב"ם להראות כי הפילוסופיא של בעלי התארים אינה ראויה לְהִקָּרֵא בשם זה כלל · — ולמה זה נתמה על הקדוש הראב"ד ז"ל שיצא לחלוק מאד על פילוסופיא שיש לה נר נוטה לאמונה אחרת והוא איש אשר יצאה נשמתו על דבר אמונתו? — אך מה שיש להפליא, הוא, כי באמונתו הרמה ירום ונשא וגבה מאד על גבירול עד לדבר מאד בגנותו, וכספר קבלתו יקבלו באהבה, עמו יתכבד ויתהלל מאד נגד בעלי מקרא! — ע"כ לשוני אליו · —

ואח"כ הוספתי לכתוב לכבוד הרב הזה ידידי יחי' בראותי מתשובתו אלי כי יפקפק בדברי ואין ולאו ורפיא בידי' · וזה לשוני אליו: —

בדעתי אני עומד בכל אשר אמרתי אליו מכבר במכתב אחד, וידקדק נא אדוני עוד בהם ואז אולי לא יזיח את דברי. — במה שאמרתי כי לזה אמר הראב"ד על גבירול שדבר סרה על האומה, בהיות דעות גבירול מענין תארי החכמה והחפץ והיכולת קרובים בעיניו לדעת השלוש, מצאתי ראיי' לזה, כי באמת באר פראי פול לפני הרמב"ן ואמר כי השלוש הוא החכמה והחפץ והיכולת (מלחמות חובה דף י"ב ע"ב) *) [וכמ"א אדבר על דבר תשובת הרמב"ן

*) וראיתי אח"כ כי העיר על המאמר הזה גם ידידי היקר החכם היקר הבלשן המשכיל החוקר המפואר ה"ה הרב הדרשן המהולל מוהר"ר אהרן יעללינעק הי"ו בספרו הנכבד בייטרֶאגע חלק ב' עמוד 54 עיי"ש.

להמומר הזה] ומאד מאד יש להאריך בעניינים האלה אצל גבירול הראב"ע והרמב"ן, כי זה אצלם סוד עץ החיים — החכמה — ועץ הדעת — הרצון — כאשר בכלל כל סוד העשר ספירות, אשר לא ידעו עוד לא גבירול ולא הראב"ע, תלוי בדבר זה, רצוני לומר: כי עיקר העשר ספירות יש להעמידן על שלשה (וכן יעשו באמת המקובלים) היינו שלש הספירות העליונות הן נכנסות בתארי החכמה והחיים של האלהות ית', והספירה המשולשת הכלולה בדעת או בתפארת היא סוד תאר החפץ או הרצון, והספירה האחרונה מלכות היא היא תאר היכולת. ובאמת רק מהתארים האלה והמכוון שבהם אצל רשב"ג וראב"ע נסתבבו אח"כ כל עיקרן של עשר ספירות אצל המקובלים, והסוד כולו הוא בנוי על חכמת הנפש של רשב"ג וראב"ע. כי בצלם האדם עשו את האלהים — כלומר תארי החכמה והחיים בנוים על סוד הנשמה העליונה או החכמה, ותארי החפץ מוסד בסוד הרוח שהוא האמצעי, המקשר והמחבר בין התארים הראשונים עם התאר השלישי שהוא הנפש והיא היכולת (והנפש והגוף הם כמעט דבר אחד). והדעת הזאת משלשה נפשות האדם הנפרדות ומתיחדות ומתאחדות אצל הבורא ית' כמו שהן בבן אדם — היא היא דעת רשב"ג וראב"ע וכו'; ונגדה יעשה מלחמה הרמב"ם בחזקה. (עי' למעלה צד 33) ועל סוד חכמת הנפש, הזה, נבנה גם כל סוד העולם אצל רשב"ג וראב"ע וכו' ואצל המקובלים, היינו: סוד השלשה עולמות, עולם השכלים עולם הגלגלים ועולם השפל [והעולם האמצעי הוא מקשר העולם שלמעלה הימנו עם העולם שלמטה ממנו כמו שהנפש האמצעית מקשרת הנשמה העליונה עם הנפש המתאוה — ועם זה תבין היטיב דברת ס' הנמצא: „והבורא ית' נתן הלב" — כלומר: הרוח — „באמצע הגוף" — בין המוח — הנשמה — ובין הכבד — הנפש — „ונתן הגלגל באמצע העולם הגדול", בין עולם המלאכים ובין העולם שתחת גלגל הירח — (עי' למעלה שם) ותעודת העולם האמצעי והנפש האמצעית להעלות את שלמטה מהם לשלמעלה מהם — —] או עולם המושכל (החכמה) עולם המורגש (הרצון) עולם המוטבע (היכולת) שהוא עולם המעשה. וכן סוד השלש אמות אמ"ש; היינו: אש (החכמה, אור השכל) רוח (הרצון, בשגם גם בלשון מורה רוח כן על תנועת האויר וכן על תנועת החפץ) מים (היכולת, גבורת מים) [והרוח גם הוא מחבר בין שני ההפכים — אש ומים — ומתווך ועושה שלום ביניהם] ולזה נעלה הוא מאד החומר (העצם, יסוד, נושא) על הצורה (המקרה, הבנין, הנשוא) אצל רשב"ג וראב"ע ומקובלים — ולזה גם המלאכים הם בעלי חומר דק מאד והם מאש ומרוח אצלם (עי' התחיה צד 11) [וכן הבורא בעל חומר דק מכל דק רק שאינו בעל צורה ובזה איננו דומה לשום דבר מנבראיו ואפילו למלאכים, כי הם בעלי השניים — מרכבים מחומר וצורה — והוא האחד הגמור — כי הוא עצם בלי מקרה ונושא בלי נשוא — עי' התחיה צד 58 למטה וצד 59 בהערה, והבן! — —] ולזה גם הגלגלים אינם מגשם חמישי אצלם; (עי' התחי' צד 11) ולזה האדם עולם קטן אצלם על פי האמת ולא על פי רמז בעלמא; ולזה התחיה אצלם גם לגוף ולא לנפש בלבד; ונגד כל זה ילחום הרמב"ם בחזקה וכן המה לוחמים לו בכל אלה מלחמה כבדה תמיד. וגם עניני הקרבנות אצלם בנוים על סוד הנפש — והם רמוזים נעלים אצלם ולא להעביר בני אדם מדעות ע"ז כמו אצל הרמב"ם

••• והבוחן ימצא כי היתרון לשטת הרמב"ם היא אמנם במה שהוא מפשיט הגשמיות לגמרי מנפש האדם ומהמלאכים והאלהות והמה שבים רוחניות בתכלית הפשיטות; אבל מצד אחר חסרון גדול נמצא בשטתו, כי האדם איננו אדם שלם לפי דעתו אחרי כי עיקרו של אדם אצלו הוא רק הראש, רצוני המחשבה (החכמה) ולא הלב (הרצון) ולא הגוף (הכבד, היכולת) והעולם איננו מלא· וכביכול גם השם איננו מלא· כי אלוה של הרמב"ם הוא אלוה חכם בתכלית, אבל אין לו לב — וכמה מסוכנת היא שטה כזאת לחוקי המוסר מובן מאליו! — — וזה אחד מטעמי המחלוקת על הרמב"ם בחייו ומיד אחרי מותו, כי לא היו סכלים החולקים עליו, אך היו בעלי רוח כביר (געמיטהפאלל) ומעמיקים בסתרי נפש האדם, וכמו שהיה חכם גדול ר"י אלפכר (ושפינוזה הבין קצת גדלו וגבורת הבקורת אשר נתן ר"י הזה בהרמב"ם, בספרו מן המדינה והאלהות) וכמו שהיה הרמב"ן גדול דעה ומעמיק לחשוב, [ואם כי הוא יתגלגל בעד הרמב"ם, לגודל מעלת הרב בעיניו וכידעו דרכיו הטובים בכל זאת יתלונן כפעם בפעם על הרב גם הוא אותן התלונות ממש שהתלונן עליו אלפכר —] כן היה גם ר' שלמה בר' אברהם; וכמו שלא היה סכל המקובל הגדול ר' עזריאל כן לא היה סכל גם ר' שלמה זה, ור"י אלפכר מהללו באמת, ואין ראוי לסמוך כלל על הליצנות של ר' אברהם בן הרמב"ם על ר' שלמה זה ותלמידיו, כי הוא נוגע בדבר, וכן לא ראינו איזו ראיי', כי לא ראינו דבר מר' שלמה זה ולא ידענו את האיש הזה ואת שיחו אבל מהשיר הנפלא הנדפס נגד הרמב"ם בקובץ דברי חכמים (צד ע"ז) נראה כי היה ר' שלמה זה איש נא באנשים במדרגת הרמב"ן ור' עזריאל (אשר ידענו עתה את גדלו —) *) כי שם נאמר: „לולי שלמה הגביר ברית" ושם מציג המשורר את ר' שלמה זה (שהוא בודאי ר' שלמה החולק עצמו) במדרגה אחת עם הרמב"ן ור' עזרא ועזריאל ועי' היטב בהשיר הזה — — (ועי' היונה צד 86 בהערה —) ועכ"פ זכינו לדעת כי רובי הסודות העמוקות של הראב"ע מוסדות בסוד חכמת הנפש, ולזה יהלל הראב"ע את גבירול, כי הוא חכם גדול בסוד הנפש, ולזה הוא הראב"ע מרמז תמיד בכ"מ שימצא מקום נכון לזה, על לימוד חכמת הנפש, כי היודעים בסוד הנפש הם יודעים סוד השם לדעתו וסוד העולם וסוד התו' והמצוה — ולזה הי' מתלונן ביסוד מורא על בעל ס' היחוד (ואולי הוא הוא ספר המקמן) לאמר: כי מחברו איננו יודע את נפשו ואיך ידע את השם? — והגדולה שבחכמות והאחרונה שבהן לפני החכמה האלהות שהיא החכמה העליונה אצלו היא היא חכמת הנפש, לא כן אצל הרמב"ם, החכמה האלהות היא מה שאחר הטבע כי חכמת הטבע היא הנכבדת והאחרונה אצלו בין החכמות הקודמות לאלהיות, והראב"ע לוקח ראיותיו וראשי יסודותיו מהנפש, והרמב"ם מהטבע, כי הראב"ע היא אפלטוניי והרמב"ם הוא אריסטוטליי — אפס כי סודות הראב"ע יכלולו גם דעות אפלטון וגם דעות שפינוזה יחד (ובהוספות שפינוזה לספרו על דבר קארטעזיוס, יכיח ג"כ שפינוזה תארי החכמה והחפץ והיכולת, נגד הרמב"ם — ועי' היונה במקום המסומן —) וגם כל חכמת המקובלים מיוסדת על חכמת הנפש ובהאדרות נמצא מאמר שלם מועתק

*) ת"ל לראשונה על ידי בקונטרים הפליט ואח"כ עוד ביותר על ידי ידידי הנכבד הרב מוהר"ר יעללינעק הנ"ל בספריו היקרים.

מהראב"ע בעניני חכמות הנפש, ואם נאמר שם, „תנא" כאלו מנאו בעליה זאת בברייתא, אך אין רצוני להאריך עוד במכתב.*) ובאמת גם הפילוסופיא של

---

*) באגרת לכבוד ידידי הנכבד הרב החכם השלם החוקר היקר המפורסם הר"ר דוקטור בעער נר"ו מדרעזדען בארתי כונתי בזה, וכי הוא זה: באדרא רבא (אדרת נשא) כתוב: בחלליה דגולגלתא ג' חללין אשתכחו דשריא מוחא בהו ..... ותאנא בתלת חללין דגולגלתא מוחא שרייא, מחללא חד מוחא אתבקע חד נבוע .. ונפיק מההוא מוחא דשרייא בהאי חללא תלתין ותרין שבילין רוחין דחכמתא, מחללא תניינא מתבקע ומתפשט חד מבועא אחרא ומתפתחין ן' תרעין (דבינה, כנ"ל) מאלין ן' תרעין אתאחדן ן' יומין דאורייתא .... מחללא תליתאה נפקין אלף אלפין אדרין אכסדראין דדעתא שריא עליה וכו'. והדבר הזה לקוח מהראב"ע פי' כי תשא בפי' פסוק ואמלא אותו, שז"ל שם: החכמה היא הצורות האצורות באחרונית מוח הראש, ומלת תבונה גם בינה מגזרת בין והיא הצורה העומדת בין צורת הדעת ובין צורת החכמה כנגד הנקב האמצעי במוח הראש כי החכמה כנגד הנקב האחרון והדעת המתחברות בנקבי המוח על המצח מההרגשות, ובלשון ישמעאל קורין הדעת אלתכיי"ל (דמיון) והתבונה אלפכר"ה (מחשבה) והחכמה אלחכמ"ה (שכל בהחלט) ע"כ. והנה אם אמנם הדבר הזה מלימודי פילוסופי ישמעאל, אבל הנחת התארים האלה, חכמה בינה דעת, שבמקרא, על ההוראות הללו, זאת פעולת הראב"ע, וממנו עשה לו בעל האדרא האדר היקר הזה. ולהבנת דברי הראב"ע האלה יועילו דבריו עצמו שמביא בעל אהל יוסף, (במקומו שם) היינו מפ' תצוה בענין הציץ, שז"ל: ודע כי בשנים הנקבים שהם במוח על המצח שם יתחבר כח החמש הרגשות ושם כח הדמות ושם תחל המחשבה, ומישעי' מ"ד: ולא ידעו, הדעה בנקבים הקרובים אל המצח, והבינה בנקב האמצעי שהוא בתוך הראש, ולא ישיב אל לבו רמז לשכל (כלומר: החכמה) שהוא העיקר; ומפי' פסוק זכור את יום השבת: דע כי באחרונית הראש כח הזכירה והמקום (אולי צ"ל: והמוח, כלומר, באותו מקום, המוח) מקום משמר הצורות (ועם זה תבין לסוכו למעלה: הצורות האצורות, כלומר: השמורות) והנה הזכירה כוללת השמירה. וכוונת הראב"ע בדבור הזה: והנה הזכירה כו' אמנם להראות כי דברות הראשונות והשניות אינן סותרות זו את זו ועפי"ז יפרש גם אמרם ז"ל זכור ושמור בדבור אחד נשמעו — מכל מקום נמצא מכח דבריו ג"כ שדעתו שיש רק כח אחד בנפש לזכירה ולשמירה, ולא כדעת אותם הפילוסופים האומרים שיש כח הזוכר לחוד וכח השומר לחוד — [ודע שדברי האהל יוסף שם המה משובשים, שמה שנאמר שם: האחד (החלל הא') כנגד המצח והוא משכן החכמה, צ"ל הדעת; ומ"ש שם: והשלישי באחורי הראש והוא משכן הדעת שהוא הזכרון, צ"ל משכן החכמה; ובדבור: „וידוע כי המחשבה היא החכמה" צ"ל הדעת תחת החכמה —] ויועילו עוד להבנת דברי הראב"ע, דברי שער השמים במאמר ט"ו (דף מ"ט ע"ב ד' רעדעלהיים): באותם החדרים שלפניו הוא משיג הצורה המוחשות כו' וחדר האמצעי הוא נקרא שופט (כלומר: בינה) ומן חדר האחרון יבוא כח הזכרון כו'. ועיי"ש שיש מחלוקת בין החכמים אם יש ארבעה חדרים במוח או רק שלש, והראב"ע סובר שיש ארבעה ובעל האדרא שיש רק שלש חדרים, וכמו בעל האדרא כן סובר גם בעל ס' הנמצא, שכתב: יש במוח שלשה כחות והם בשלשה חדרים והם דמיון ורעיון וזכרון, ... וכח הזכרון בחלק הג' כנגד העורף שם מושב השכל כו'. וגם הדברים האלה הן לנו לעזרה, להבין דברי בן עזרה. ועי' במקור חיים (במרגליות טובה ריש ד' י"ב ע"א) הלשון: וי"א מאור השכל .. הדמיון .. ומהשני העולה למעלה כח המחשב שהוא באמצעות המוח ... ונקרא השלישי הבחינה הוא אשר יחנה אחורי המשכן (נראה שצ"ל: המוח) הוא הזוכר. וראינו מכל זה גודל מעלת כח הזוכר אצל הראב"ע כי הוא בא בכח החכמה, וגם זה מסכים עם דעת אפלטון שכל חכמתנו זכירת

שפינוזה מיוסדת בחכמת הנפש, כי שפינוזה יתלונן על הפילוסופים המתחילים להתפלסף מהטבע ולא מהשם, ואיך נוכל להתחיל התפלסופינו מהשם? אם לא כי נתחיל להתפלסף מעצמנו, ר"ל: נתפלסף על נפשנו ונעשה לנו אלוה בצלם נפשנו — וכן עשה באמת שפינוזה — — — ולכן קרא בצדק את התפלספותו „עטהיק" כי היא מוסריית, כלומר: פזיכולוגיית — ואצל הרמב"ם גם המוסר איננו מחויב מצד עצמו כי הוא רק אמצעי אל התכלית, שהוא, המחשבה נרידה בלי כל תערובת הגוף ומה שבא בכחו — מוסריות ודמיונות וכלה ומנוגנה וחכמות היופי ודינים .... ואני אם לבבי לבאר כל זה בארוכה בסדר נכון עם הראיות הראויות לדברים רמים כאלה, למען לא יתראה כאלו אני אומר רק דברי השערה בעלמא שאין להם על מה לסמוך, ויש את לבבי לבאר רזי ועקרי המליצות של כתר מלכות *) כי לבי נכון ובטוח שכל מה שאמר גבירול בדרך מליצה בכתר מלכות

הנשכחות — — והרמב"ם יכלול כח הזכרון (וכן השומר) עם כח הדמיון, הכח הפחות; כי על הדמיון להזכיר רק המוחשות אחרי העלמם, ולא להזכיר את המושכלות הראשונות שהשכילה הנשמה בעולם העליון טרם בואה לגוף. — והנני מביא עוד דבור אחד מהאדרא להלן, ז"ל: מסטרא דחד אללא דמותא דתליין אודנין ומתמשין תרעין דנפקין מההוא אללא דא הוא תרעא חד דנגיד ונפיק ואתפתח בההוא נוקבא דאודנא דכתיב כי אזן מלין תבחן וכתיב בוחן לבות ... ואודנה קרי ביה בחינה וכלבא קרי ביה בחי', משום דמאתר חד מתפשטין, תאנא בצניעותא דספרא משום דאודנא דא אבחן בין טב ובין ביש כך כלא דבועיר אפין אית סטרא דטב וביש ימינא ושמאלא רחמי ודינא וכו'. הנה נראה פה מלה מלאכותית „בחינה" והיא מקודשת מהראב"ע במקרא ויכן מקדש, שאמר שם: ונקרא השלישי בשם הבחינה, וכונתו על הנפש המתאוה, (שהיא השלישית אחר הנשמה והרוח) שהיא תנשה ותבחין בעניני העולם הזה, וכמו שאמר בשטה הראשונה: והנחש המתאוה (כלומר „הנחש" מורה על הנפש שהיא המתאוה ומשכנה בכבד, כמו שמורה „האדם" על הנפש החכמה או נשמה העליונה שמשכנה במוח, „וחוה" על „הרוח" החיונית שמשכנו בלב — ועי' יעללינעק בייטרעגע 2 זייטע 30, ובפעם אחרת אבאר אי"ה כל הלשון הסתום של הראב"ע שם) גם השם יוכיח שהיא מגזרת כי נחש ינחש; כלומר לשון נסיון ובחינה לדעת בין טוב לרע בחפצי העולם שלזה השיא הנחש (כפי' הרמב"ם הידוע וגם המקובלים והזוהר בתוכם יסכימו לזה אם שימשיכו פירושו לדרכם ודעותם כמו שעשו עם פירושו למלת ברא שיסכימו עם הפירוש הזה, על ההוצאה מאין, נגד פי' הראב"ע במובן המלה, אך בעיקר מובן הענין, דעתם רק כדעת הראב"ע — וכן יסכימו עם הרב בענין התהוות השמים והארץ משני חמרים, נגד דעת גבירול, שחומר אחד לכל — לשמים ולארץ; אך בכל זאת לא כמחשבות הרב מחשבותם, ועי' היונה עמוד 85 בהערה, והבן! — ואין כאן מקום להאריך בענינים כאלה) ועם זה תבין דברת האדרא: דאודנא דא אבחין בין טב וביש וכו', וכי שתי הבחינות הללו — טוב ורע ויתר ההפכים שמחשיבים שם האדרא והספרא דצניעותא כמצאים גם למעלה — ועוד יתראה לנו בע"ה: איך השתמשו המקובלים בכלל ובעלי הזהר והאדרות בפרט בלימודי טבע האדם וכחות נפשו (עפ"י פילוסופנו ממין הראב"ע), ואיך היה כחם גדול לדמות היוצר להתכונה שבצורות. —

*) אחד מנכבדי חכמי העיר הזאת הרבה להשיב עלי תשובות בהגיעי לפניו בע"פ מעט ממחשבותי על רשב"ג ושירו כתר מלכות, לאמר: כי אין לקחת ולהביא ראי' על מחשבת איש ודעותיו מדברי שיר ומליצה אשר כתב כי אם מדברי חכמה. וכזו היתה תשובתי אליו: הן אמת כי החכמה והשיר הן שתי

אמר במקור חיים בדרך העיון — כן מלימודי השם והמלאכים והנפש ••••• אך יואל ה' הטוב ויתן לי מנוחה מעט ויאמר לצרותי הגדולות די ויתן לי כח וחיל לעבוד עבודה זו ועבודות אחרות נכבדות העצורות בקרבי •••••

פעולות שונות ובאות משני כחות שונים. זו באה מכח השכל, וזו תהלוך בכח הדמיון; הנה הדעת, מהראש נובעת, וזו השירה, בלב מקורה; ושתי הפעולות ההנה לא תבאנה בבת אחת, רק בשעה ששמש זו שוקעת שמש שניה זורחת — ויכול להיות א"כ כי שירי אותו המשורר עצמו לא ישכימו עם חכמתו, ובסוד דמיונו, לא יבוא הגיונו. אבל לא ככל שאר השירים הוא השיר כתר מלכות! — כי הוא שיר משכיל (דידאַקטיש) ברובו, וכלל בו כל ידיעותיו מהאל העולם והאדם, שלש אלה הנשואים הנשאים והרמים של הפילוסופיא! — והמשורר בעצמו יאמר במבוא אשר שם לשירו זה: „ספרתי בה (בתפלתו) פלאי אל חי בקצרה אך לא באריכות“, כלומר הפלאים הנוראים אשר הכיר מהבורא מצד הבורא עצמו ומצד יחוסו להעולם והאדם יספר בשירו בקצרה, על דרך הסיפור, ולא באריכות, בהבאת הראיות, אשר זה אמנם יעשה בספר מקור חיים• ובאמת האריך הרבה יותר מדי בס' מקור חיים, כעדות הראב"ד בהקדמת אמונתו הרמה הנ"ל: „באולי אם יצורף ענינו (של הס' מקור חיים) במצרף יכללו דבריו בפחות מעשירית הספר ההוא“. ואחרי אשר כלל רשב"ג בשיר כתר מלכות כל ידיעותיו, א"כ כלל בו גם כל דעותיו; ואשר מלבד זאת ראינו כבר השתוות הדעות הכלולות בשיר הזה עם הכלול בהשריד כמעט אשר לנו ממקורו, כאשר הראתי במקצת כבר בהתחיה, וכאשר קוינו כן עוד נחזה כי יהיה ה' עמדי לכלות מלאכתי אדותיו• ולא עוד אלא שהשיר הזה הוא כתר לכל שיריו הקדושים, ונחשב בעיניו עד מאד, כמו שאמר בפתיחתו: שמתיה על ראש מהללי; והוא נחשב בעיניו לחבור שלם עד שקרא לו בשם ועשה לו מבוא. והוא, רשב"ג, יתראה לנו בשירו זה בכל עצמיותו ותכונתו — כאשר למשל היום השיר הנעים והנשגב להפליא ולהלל מאד „דרך ארץ“ הוא לנו ראי נאמן לראות ולהכיר מתוכו את כל השד"ל כולו, ודברי שירו זה לדורו, יגידו לנו: כי לא כדורו הוא שד"ל — ולכן נוכל לשפוט משפטי צדק מתוך שיר שד"ל זה, על מחשבותיו, גם אם לא היו מקוימים וקמים לנו דברי שירו זה על פי עדים אחרים, כמחברתיו ואגרותיו. ומאשר יתגלה לנו שד"ל בשירו זה כמעט בכל תכונותיו שהן עצמיות לו ולא לאחרים, זה הוא הדבר אשר חן הוצק בשפתותיו ואין ערוך לו עם שאר שיריו ואין משלו בשירי המשוררים זולתו בדור ההולך ודור החולף! — וזה הוא הדבר אשר הכל יוצאין אחרי השיר הזה ונמשכין אחרי השיר הזה עד שלא יוכלו להפרד ממנו גם כי קראו בו פעמים ושלש ••• ואפונה מאד אם תהי לאל יד שד"ל לעשות עוד כמתכונתו; וכן מסופקני אם היה יכול רשב"ג לעשות עוד כמעשה הכתר הזה. — והחכם המשיב עלי הנ"ל, אמר לי: כי לו היה הרמב"ם מחבר פיוטין, כי אז היה משים הוא גם כפי פיוטיו דברים כדברי רשב"ג, וזה אינו בשום פנים, לא היו דברי הרמב"ם בפיוטיו סותרים את דבריו במורה וכו', והרמב"ם הוא שהתרעם מאד על פיוטים כפיוטי רשב"ג; עי' התחיה• — ובלעדי כל זאת: הנה באמת אינם סותרים כלל שירי גבירול (וההולכים בדרכיו) לדברי חכמתו. כי הנה העיר בצדק החכם והמליץ הנפלא ר"ש לעווינזאהן ז"ל במליצות ישרון דף כ"ג ע"א למטה, לאמר: „דע כי כח השופט אשר בנפש האדם יפעל על שני דרכים המתנגדים בענינים. כי לפעמים ידרוש בעצמים הדומים ••• למצוא הבדל מה ביניהם; ולפעמים ידרוש בעצמים השונים ••• למצוא דמיון מה

אגרת י׳

ב"ה יצו האל אהך את הברכה, גבר נכבד, איש חכם ונבון, אהוב לי כנפשי, הר"ר שניאור זקש נר"ו, אמן!

עם שורותיך הנעימות מיום ד׳ לחדש הזה באו אלי איזה עלים בדפוס, המה ראשית בכורי כרמך החדש אשר החלות לנטוע, ועוד לא חללתו, וכבר טעמתי פרי גפנו היא האגרת החמישית המלאה לה דברי חפץ מתבונות כפיך. גם נתת בו מקום אל דברי הפתותים על ענין טומאת כהן בזמן הזה והוספת להם הערה מושכלת כחכמתך • • • •

דברי חן וידידות המתגוססים מתוך מכתבך ירדו חדרי לבבו ויהמו אותו

ביניהם • • • • • וכל עוד אשר תגדל יכולת כח השופט . • למצוא דקות הבדל בין עצמים שונים, תגדל הכנתו להיות חוקר ... אמנם כל עוד אשר תגדל יכלתו למצוא דמיון מה בין עצמים שונים, תגדל הכנתו להיות מליץ ומשורר נעים". וכבר אמר כזה לפניו גם הרמב"ם בע"נ מוא׳ למורה: — — ,,ואין פעל הדמיון פעל השכל אבל הפכו, וזה כי השכל יפרק המרכבות ויבדיל חלקיהם • • • וישיג מן הדבר האחד ענינים רבים מאד, שביניהם הפרש אצל השכל • • • • ואין לדמיון פועל דבר מאלו הפעולות, שהדמיון • • • או ירכיב הדברים המפוזרים במציאות וירכיב קצתם על קצתם ויעשה מהכל גשם [אחד]". ולזה התלונן הרמב"ם ז"ל על המדברים, לאמר, שימירו השכל בדמיון, ויקרא לדעותיהם דמיונות שהם מדמים הכל לדבר אחד, כי הם אומרים ,,שאין חלוק בין עצם הברזל לעצם האמאה והכל מחובר מעצמים נפרדים דומים" (שם מקודם) ,,עד שגשם השמים וגם גשם המלאכים ואף גם גשם כסא הכבוד וגשם איזה תולעת או איזה צמח הכל עצם אחד" (שם מקודם הקדמה שמינית) ואלה הם באמת דברי גבירול ביחוד — ועוד יתר גדול מזה כי גם הגשם הוא העצם הזה עצמו כי הוא ,,יסוד וסוד כל דבר" לפי דעת גבירול וההולכים בדרכיו, רק שכל העצמים היוצאים ממנו יתרבו ויתחלפו מזולתם בלבשם המקריים, והאל לבדו הוא עצם בלי מקרה לכן הוא אחד גמור, או כלשון ר׳ שמואל ווליריא"ו בספרו יד המלך למגלת אסתר (דף פ"ה ע"א): ,,האל ית׳ הוא דפוס כל הנבראים גם יחד בצורה אחת אמנם העולם הוא מקובץ מצורות מתחלפות". נמצא דברי שיר ודברי חכמה של גבירול ראב"ע רמב"ע ור"י הלוי ור׳ בחיי • • הכל דברים אחדים, לכן כל הגדולים האלה המה משוררים ופילוסופים יחד (והרמב"ם לבדו הוא פילוסוף לבד ולא משורר, עי׳ למעלה אגרתי על דבר ס׳ המנצח) כי יתפלספו למרבה בדמיון — כח השיר לדמות כל לכל — ולא בשכל, לכן נמצאים תמיד דברי שיריהם הן שירי - פילוסופיא, והפילוסופיא שלהם היא פילוסופיא - שיריית. — ומי יגלה עפר מעיני כל הפילוסופים והמשוררים האלה שזכרנו בפרט וכל המדברים בכלל, וראו ושמחו כי קם הפילוסוף הגדול הנעלה בדור שלפנינו ואמר כי כח השופט בשכל (פערשטאנד) הוא כח פחות בהבדילו הענינים שאין להם הבדלה רק בראשית ההשקפה ותחלת המחשבה, וכי נעלה הוא ממנו מאד כח השופט בתבונה (פערנונפט) המאחד ומדמה הדברים, כמו שהם, כי ההפכיים הם רק הפכיים כל עוד שהם שנים שונים אבל כי יהיו ההפכים בנושא אחד, כי ישובו על לשלישי, או אז ישובו לאחד גמור — ומה קרובה הפילוסופיא של הנעלה לאותה של המדברים! — ואם היה חי הרמב"ם בימיו כי אז היה אומר עליו ,,המיר בינה בדמיון" כמו שאמר על המדברים בימיהם: המירו שכל בדמיון! — —

לעומתך, וכמים הפנים לפנים כן נפשי תערוג אליך, ואם לא אדע במה זכיתי לזאת, כן כפלים אודה לך על נדיבותך, ואטרח למלאות משאלותיך כפי האפשר; הן ממך לא נעלמו טרדותי וצרותי וקוצר עתותי באין עוזר ותומך בימיני. ולא אשנה פה את אשר ספרתי לך מלפנים, רק בטחתי כי תשפוט מזה איך יהיה מעט בכמותו העזר המקווה לך מידי הרפה, ולא תתבע יותר מאשר בכחי ליתן. והנה אבשרך כי שלחתי היום ע"י הכי דואר צרור אחד בעדך, בו שמתי הביאור הקצר להרא"בע ז"ל ובין הדפים נתתי גם תמונתי (פארטרעט) אשר חפצת להשיג... ועתה לבלתי בוא לפניך בידים ריקניות אעתיק לך מעבר לדף פירוש חדש עלה על לבבי בהבנת פסוק ה' זכרנו יברך, שים עיניך עליו ואם יטיב בעיניך תתן לו מקום אל תוך כרמך, ובזה אסיים היום בדרישת שלומך וטובתך, ואני תפלה לאלהינו יצליחך בנטיעת כרמך ותירוש יקביך יפרוצו, וישמחך בימי החג הבע"ל כתשוקת · אוהבך ומכבדך

הכו"ח פה גערץ בראשון בעשרה בו שנת תרי"ג.

י"ש"ר.

רעיון על פסוק י"י זכרנו יברך.

אם נשאל את פי המפרשים ומעתיקי התנ"ך בפתרון הפסוק ה' זכרנו יברך נשמע מכולם התשובה שיהיה מובנו כך: ה' אשר זכר אותנו הוא יברך; אך הקושי בזה הפירוש נגלה לכל, כי מה טעם לומר כן? אם הי"ת כבר זכר אותנו טוב אין אנו צריכים לשאול ממנו הברכה, לפי שהזכירה אצל הי"ת היא היא הברכה, ובפרט אחרי שפועל זכרנו הוא עבר לא יתכן אחריו פועל יברך בעתיד בלי הוספת מלה אחרת שתהיה כמו אמצעי וגשר לחבר שני הפועלים עד שיצא מהם מאמר שלם בהבנתו, ולא מצאנו בכל התנ"ך מליצה זרה כזו פְּקָדָנוּ יִפְקוֹד. עוד יקשה איך יבא פועל יברך שהוא יוצא לשני בלי פעול אחריו מה שאין דוגמתו בשום מקום, ואנו רואים שהוצרך המשורר הזה לכפול מלת יברך כדי לתת אצלו הפעול הראוי לו, ואמר שנית יברך את בית ישראל, ולמה לא אמר כן בתחלה? והנה המזמור הזה נכתב כולו במליצה פשוטה וקלה להבין, אין בו מליצות נשגבות יוצאות מכללי הדקדוק כמו בקצת דברי הנביאים, ומדוע יהיה רק הפסוק הזה קשה ההבנה? — לזאת יראה לי כי החלק השני מן המזמור המתחיל בפסוק י"ב הוא ענין בפני עצמו ואינו מחובר למה שלפניו, אלא שני החלקים שני שירים הם, נפרדים זה מזה בעניניהם, ורק מפני הדמיון שיש בין זה לזה, שבסוף השיר הראשון נזכרו: ישראל, בית אהרן, יראי ה', וכן בתחלת השיר השני נזכרו שלשתם, לכן מסדרי המזמורים שמו זה אצל זה ועשו משניהם מזמור אחד, אעפ"י שאין הצטרפות לעניניהם, כי הנה השיר הראשון מדבר כולו רק נגד עובדי אלילים, אבל השיר השני מיוסד לפי דעתי על עולי רגלים שלש פעמים בשנה שאז היו הכהנים מברכים כל קהל ישראל עם הטף שהביאו עמהם, וזה השיר הוא כמו נוסח הברכה בפי הכהן, ולכן הזכיר בו: הקטנים עם הגדולים, והתפלל בעדם על רבוי הזרע במאמר: יוסף ה' עליכם, וחזר להזכיר הקטנים באמרו: עליכם ועל בניכם, ועל כולם אמר: ברוכים אתם לה', והתכונן שלא

הזכיר הנשים כל עיקר לפי שאינן בכלל החיוב להראות לפני ה'; ועתה על פי ההוראה הזאת יראה לי שהפסוק הראשון אינו מנוקד כראוי, והקריאה הנכונה היא: יי זְכָרֵנוּ יברך, והכונה בו כל הבנים הזכרים הנקראים בלשון הכתוב בשם כללי זָכוּר, כמו שנאמר יראה כל זכורך (דברים י"ו י"ו), אלא שבעבור היות כתובה מלת זכורנו חסר וי"ו, טעה המנקד וחשב שהיא פועל ונקד אותה זְכָרָנוּ תחת זְכָרֵנוּ; והנה מלה זו היא הפעול של פועל יברך כמשפט, והמשורר השלם הזה אחרי שהתפלל על הכלל באמרו שהי"ת יברך כל זָכוּר חזר להזכיר הפרטים שהם בית ישראל, בית אהרן, ואמר בהם לשון בית לרמוז אל הבנים, ואח"כ הזכיר יראי ה' שהם הנבחרים, ושב וכלל את כולם במאמר: „הקטנים עם הגדולים" כמנהג המברכים את העם.

יו"ש"ר.

אגרת יא.

אל הבחור יוסף נח ווילקאוויר בעיר ווילנא.

אלהים יחנך בני.

פונה אני מכל עסקי למהר להשיבך מענה, למען הודיעך כי מכתבך נשא חן בעיני, ומצאתיך משכיל על דבר, וקולע ברוב חקירותיך אל האמת.

ואבאה אל הערותיך אשר ערכת לפני על תרגום אנקלוס, ואשמיעך משפטי אחת לאחת.

בראשית ו' ג' ועובדיהון בישין (לא בישיא), יפה תקנת, וכן הוא בדפוס סביוניטה.

שם י"ג ג' דפרסיה תמן למשכניה (כלמ"ד), יפה תקנת, וכן הוא בסביוניטה, וכן בתנ"ך גדול שנת רפ"ה, וכן בחומש עם תרגום כ"י על קלף שבידי שנכתב סביבות שנת קע"א.

שם שם ח' ביני וביניך, בסביוניטה ביני, אבל בשרה ובעפרון בינא, ולא אדע אי זה יכשר. אך לא אסכים עמך להגיה בינאי, כי בכנוי הרבים מצאנו בספרים כ"י שני יודין (ידיי, רגליי), אך לא אל"ף (ידאי). ואם תאמר שהוא כנוי יחיד, על דרך מַכַּאי, נפשאי; נ"ל כי כנוי כזה הוא נמצא בלשון התלמוד, ולא בלשון תרגום אנקלוס — ולמה לא הערות בפסוק הזה על מלת רְעוּתִי, שנ"ל רְעָוָתִי, על דרך אֲבָהָתִי? כמו שהערות על אבהתוהי (במדבר א' ד').

שם י"ט כ"ד וה' המטיר, אמורת לתרגם וה' אחית, וכן הוא בכ"י קע"א, ואח"כ מחקו וכתבו בגליון אמטר. אבל בברד לא מצאתי חלוף נסחאות. ואני לא אחרוץ משפט, יען מצאתי פֹּעל אַמְטַר גם בלשון סורי.

שם כ' י"א, קע"א רפ"ה וסביוניטה דאלתא, ועם כל זה נראין דבריך, וכן בלא הביט און ביעקב נראין לי דבריך יותר מדברי (א).

שם כ"ח י"ז ברש"י כ"י על קלף שבידי כתוב „מה נורא תרגו' מה דחיל שם דבר כמו סובלתנו וכסו למילבש" והוא ממש כהגהתך, אלא שהסופר השמיט מלת דאילו קודם שם דבר (ב).

שם מ"א מ"ו ועבר בכל ארעא דמצרים, בלא מלת שליט, כן הוא ברפ"ה וסביוניטה, ויפה אמרת כי בכתיב כ"א היה לי להזכיר פסוק מ"ה, ולא פסוק מ"ו.

שם מ"ט ד' אמרת להחליף ברי סליקת במלת בִּדסְלֵקְתָּ, ולא נחה דעתי בזה.

שם שם ט' נקדת נפשך סַלֵּקְתָּ בפתח, ויפה אמרת, וכן הוא בסביוניטה.

שמות כ' ה' אמת כי זר הוא מאד תרגום ואוסיטת, אבל מה אעשה וכן הוא בכל הנסחאות שראיתי· ואולי לכבודו של משה לא רצו שיבא ליד שום שפחה, אלא ליד בתיה, שאמרו שנתיהדה· ואמנם ג"כ כי מלת אמתה שבתרגום קשה מאד, כי אמה הוא שם מדה ולא שם הזרוע, ואם היה המתרגם רוצה לומר ואוסיטת, ידה היה לו לומר.

ויקרא כ"ה נ"א אמרת להגיה אם עוד סַגִּי אִית בשניא, אך לפי זה מלת אית נוספת ללא צורך.

במדבר ל"ב י"ט צדקת בדברך כי מלת לנא מיותרת, ולא מצאתי לך סיוע בשום ספר·

באוהב נר הערה 29 מה שמצאתי הגדתי· ואתה יותר ממה שהקשית היה לך להקשות, והוא כי בפסוק כפתולי אלהים נפתלתי כתוב כאחתי ביו"ד

(א) ואלו דבריו באגרתו: רק אין יראת אלהים לחוד לית דחלא דהי', כן ראיתי בספרים, אך בכ"א הגיהו כמו בעברי יראה. ואין זו כונת המתרגם, שרצונו לפרש כי אין ירא אלהים במקום הזה, כי יראה הוא שם מקרה, ולא דבר עומד בעצמו שיאמר עליה שאינה במקום ההוא, ע"כ תרגם כפי הכונה דחלא, שהוא תאר לאיש ירא אלהים, וכמו שתרגם כי ירא אלהים אתה, וכן כי התחת אלהים אני ארי דחלא דה', והבאיי שם שנה במא"כ, כי פירש על גוף היראה, ושכח שאינו אלא שם התאר· והנה דוגמת זה ת"א לא הביט און ביעקב וגו' לית פלחי גלולין וגו' ואף לא עבדי לאות שקר וגו', פירש ג"כ על הפועל לא על הפעולה — על כן יסלח לי כבודו, אם אומר כי הגרסה שהביא שם בשם נסחאותיו פלחן גלולין, עובדי לאות שקר, אינגה נכונה לפע"ד.

(ב) זה לשונו באגרתו: מה נורא המקום הזה, כ"ל בתרגום מה דְּחִיל, בינוני פעול כמו בעברי, אבל דאילו הוא שם דבר לירא; והנה מדברי רש"י נראה דגרים דאילו, וז"ל: מה נורא תרגם מה דאילו אתרא הדין, דאילו שם דבר כמו סובלתנו וכסו למלבש ע"כ, ופליאה נשגבה בעיני, שיגיה רש"י ז"ל כן, הפך דרכו תמיד להגיה התרגום על פי דקדוק הלשון· ע"כ נ"ל שטעם נפל בדבריו, וצ"ל תרגום מה דחיל, ולפניו היתה כמו כן דאילו, ע"כ הוא מגיה דחיל כפי הדקדוק, וא"כ זה באור דבריו: תרגום (ר"ל ראוי לתרגמו) מה דחיל וכו' (ונותן טעם לדבריו, כי הרי) דאילו שם דבר הוא·

בכל הנסחאות, כי לא הבאתי הפסוק הזה בהערה ההיא, והנה לא ראית (כמו שלא ראיתי אני בימי עלומי) כי חסרון היו"ד אינו אלא באותם שלא נאמרו לפי האמות, והנה התחכם המתרגם לתת כפי האבות מלתא דמשתמעא לתרי אנפי, כי אַחַת מן השתים הכוונה אחותי, כמו אבא ואמא, וכמו לבני ברת (חולין נ"ה) שענינו לבני ברתי; ומכל מקום אחותי ממש לא אמרו, ולא הוציאו שקר מפיהם.

בהערה 31 שלי צדקת בתפיסתך, והנני מסכים עמך לקיים נסח בירין בירין.

הערה 65 דעתי נוטה יותר להגיה סניאה, מלקיים פולחנא, וגם בתרגום סורי מצאתי עבדתא.

הערה 168 דבריך קרובים בעיני (ג).

בהערה 186 אמרתי כי מְשַׁנֵּין עיקר, כי לפניו ויתעבדן לנא פריסן שהוא לשון נקבות, וחשבתי שכוונת המתרגם לומר כפלאות משונות מאותן הנעשות לשאר עמים. ועתה אינני רחוק מהסכים עמך ולקיים נסח מְשַׁנֵּי, אך לא אקבל פירושך „וזהו דבר שהוא משונה מכל עם" אבל אחשוב שהוא חוזר לעמך, כלומר יתעבדן לנא פרישן לי ולעמך, באופן שיהיה עמך משונה מכל עם. וכוונת המתרגם היא להרחיק מציאות נפלאות הנעשות לעכו"ם.

הערה 390 מסכים אני לקיים וידברון.

הערה 408 יפה הערות, ונסח הספרים נכון, וכן בסורי כריכא יש לו ג"כ הוראת vallatus.

תפיסתך עלי על דבר הגהה 2 בעמוד 80 נכונה מאד, ודברי בטלין ומבוטלין מפני דבריך (ד).

(ג) אלו דבריו: לדעתי אולי יהיה באורו לשון גמור והסכם, ור"ל אחרי רבים גמור והסכם הדין, וכן וימלא אחרי (במדבר י"ז כ"ד) שפירושו הסכים וגמר בלבו ללכת אחרי, ת"א ואשלים בתר דחלתי; ופעל מלא להוראה זו נקשר תמיד עם אחר, וכן בארמי אשלים עם בתר. ומצאתי כמו כן בפסוק פוקד עון אבות שתרגם לתוספת באור כד משלמין בניא למחטי בתר אבהתהון, כשמסכימים אחר אבותיהם לחטוא ולעשות כמעשיהם; והנה לפי זה הנסחא אשלים בהפעיל עיקר.

(ד) ואלו דבריו: בהגהה 2 מהגהותיו אשר לא על פי נסחאות כתב: וישלח את העורב ויצא יצוא ושוב, ונפיק מיפק ותאיב, הנכון ונפק נפיק ותאיב, שניהם בינונים, כמו הלוך ושוב אזלין ותייבין, הלוך וחסור אזלין וחסרין ע"כ, ולענ"ד אפשר הגרסה נכונה, כי אין דרכו לתרגם שניהם בינונים רק כשהפעלים שונים זה מזה כמו אלו שהבאת, אבל בהכפל הפעל (כמו כאן ויצא יצוא) יתרגם תמיד הראשון מקור, והרבה כיוצא בזה בתרגום יב"ע, וילך הלוך ואכול (שופטים י"ד ט') ואזל מיזל, הלכו הלוך ונעו (שמואל א' ו' י"ב) אזלו מיזל. והטעם לזה נ"ל כי בכל מקום שיבא בלא כפל הפעל לפני המקור יחסר לפניהם הפעל, כמו והמים היו הלוך וחסור הוא כאלו אמר הולכים הלוך וחסרים חסור, לכן תרגם אנקלוס כפי הכונה אזלין וחסרין, אבל כשכתוב הפעל והמקור שלו במקרא, אז יניחהו כמו שהוא. והנה ראיתי את בעל הטעמים מסכים לכללי זה, כי כשיכפל הפעל יעמיד הראשון במשרת והשני במפסיק, אולם כשלא נכפלו הפעלים, אז יקשר המקור הראשון אל השני, ויפריד מהם את פעל העזר הקודם, כמו שראינו היו הלוך, היו במפסיק, הלוך וחסור בקשור.

על פסוק ורגז ושחק ואין נחת (אוהב גר עמוד 99) היטבת לראות לקיים נסח הספרים, וכן מצאתי בתרגום כ"י ולא מתחביר, אלא שלפי זה (שהיה המתרגם קורא ואין נָחַת) אין מלת ואין על מקומה, כי ואין נָחַת אין ענינו אלא ,,ואין מי שיהיה נשבר" (עיין רד"ק שרש אין), לא ,,ואיננו נשבר" כמו שהיא הוראת ולא מתחביר.

שמחתי מאד כי ראית (ולשוא תמהת) בתרגום נביאים את כל הכתיבות אשר מצאתי בתרגום אנקלוס. דע ידידי כי זה יותר מעשר שנים אני מאמין אמונה שלמה כי אנקלוס ויונתן לא היו מעולם בעלי התרגומים, אבל תרגום התורה והנביאים מלאכה אחת היא, ותקנה שהתקינו רז"ל, ורוח אחד לה מתחלה ועד סוף· ראה אם תוכל למצוא ציטשריפט של גייגר, חלק חמישי, ושם בעמוד 129 תמצא בכלל דברי: Im Uebrigen ist die im Oheb Ger bei Onkelos nachgewiesene Methode auch vollständig in Jonathan's Thargum nachzuweisen.

עוד תדע כי בשנים שעברו נסחאות רבות מאד אספתי וכתבתי בגליון אוהב גר (כגון ועד הים האחרון, בשני כ"י מערבאה, וכן צ"ל), וגם קצת הערות הוספתי בו כה וכה, כגון בעמוד 81: העתירו בעדי (שמות ח' כ"ד) צלו אף עלי, והוא שבוש, והראוי צלו עלי; וצ"ל כי טעו הסופרים והחליפו העתירו בעדי עם וברכתם גם אותי שתרגומו צלו אף עלי, כלומר החליפו צלו עלי בצלו אף עלי, וזה מפני שהיה התרגום מתחלה בעל פה, ונפלו בו טעיות בגירסא כמו שנפלו במשנה· ועיין מכות פרק ב' משנה ח' בתי"ט. גם עיין רש"י חולין ע"ד ב' ד"ה חלבו דמאי.

גם תדע כי כתבתי דקדוק קצר ללשון דניאל ועזרא, גם דקדוק ללשון תלמוד בבלי, לצורך תלמידי·

ועתה ידידי יצליח ה' דרכך דרך התורה והחקירה, אשר דרכת בה ברגל ישרה, וביושר הסברה.· יברכך ה' וישמרך מעקלקלות המתחכמים, הנוטים מן האמת, אם לפחזותם, ואם לאהבת הפלפול והחידוד. ומי יתן ותעשה על תרגום התורה והנביאים מלאכה גדולה, שלמה יותר מאוהב גר שלי· ואני הנני מוכן להחזיק בידך ולשרתך בכל אשר תשיג ידי. ואתה הודיעני נא מה ראית ממה שכתבתי מלבד א"ג·

ואמור שלום שלום לרבך החכם היקר אד"ם הכהן, ה' ינחמהו *)·

---

*) ה' ינחמני גם אני· כי המרגליות הטובה והיקרה אשר נאבדה מידידי הרב החכם המפואר המדקדק הנעים והמשורר הגדול מוהר"ר אד"ם הכהן נ"י הזה, נאבדה גם ממני· כי בן יקיר היה לו, יקר לכל יודעיו, מזה בן מזה, כהן בן כהן, חכם ומשורר בן חכם ומשורר, הוא הנבון השלם בדעות, ברפואות וכלול במדות החמודות המשורר הנעים והנשגב להלל מאד, כמ"ר מיכ"ל ז"ל תנצב"ה, הנודע כבר לרבים על פי מחברותיו הנחמדות והנפלאות, ואשר חכמים מצוינים ומליצים גדולים כידידנו: יש"ר, שד"ל, ליטריס, ואלמנצי, ראו וכן תמהו על טובן ויפין· ועוד הניח אחריו ברכה חמודות רבות ראויות להתגלות בקהל רב, מי יתן ותצאנה במהרה לאורה! — הה הפרח הנחמד הזה עודו באבו קטפו המות מאביו ומאמי ומשאר אוהביו ומכבדיו, קטפו המות מלשוננו ומכל אוהבי

אתה עתה ברוך ה', אתה שלום וביתך שלום וכל אשר לך שלום.

פאדובה, ליל כ"א כסליו, עת לחנגה לפ"ק.

ידידך שד"ל.

שיר ציון; והוא היה אחד מבחירי מאהבי רצתה נפשי בם, בו מצאתי אוהב טהור לב, חבר ורע נאמן, את לצרה; ויהי (אין ויהי אלא צרה) בחדש שבט תרי"ב ביום ז"ך בו עלתה נפש מחמד עיני ולבבי הזכה לזך שוכן מעונה, אחד עשר יום לפני מלאות לו כ"ד שנים ... ה' ינחמני אותי ואת שאר אוהביו ואת אביו ההולך קודר באבלו .... ועוד אדבר אי"ה במכתב מיוחד על תכונת נפשו היפה והרוממה ועל תכונות שיריו המסולאים. המו"ל. —

אגרת יב.

ידידי היקר שלום.

ברוך אתה לה', בהתנדבך לחדש בישראל כרמי חמד, מקץ עשר שנים אשר חדלו לתת תירושם המשמח אלהים ואנשים. יברך ה' את מעשה ידך, וחפץ ה' בידך יצלח. ויואל אלוה שיהיו דבריך ודברי חבריך מזוקקים שבעתים, ומפיצים אורה ושמחה, ולא חשך ואפלה, ושקר וכזב. ויהיו הכותבים מתונים בדין, ואוהבי האמת ביושר לבב, ולא כדרכי אנשי הדור, הלוקחים לשונם וינאמו נאום, ככל העולה על רוחם בהשקפה ראשונה, כאחד מידידנו שכתב (החלוץ, עמוד 115): יום לבנות גדריך יום ההוא ירחק חק (מיכה ז' י"א) אותיות חק נשתרבבו לדעתי מגליון הספר, שציינם שם איזה נקדן, כלומר שלדעתו כך ראוי לנקד, ירחק בחולם, לא ירחַק בפתח, ואחר באו לתוך הספר" וכבר כתבתי לו ביום תשעה באב שעבר: הלא ידוע כי ירחק הוא נגד משפט הלשון, כי הפעלים שעי"ן או למ"ד שלהם גרונית לא יהיה עתיד שלהם בחולם, אלא בפתח, ואיך יתכן שאחד מן הנקדנים יבקש להגיה ולנקד ירחק במקום ירחַק? ואחר שמצאנו ירקרק, אדמדם (וכן חפרפרות), וגם בפעל עבר חמרמרו מעי, למה לא נקבל שאמרו גם בעתיד ירחקחק, ובמקור פְּקַחְקֹחַ? ומלבד כל זה הנה לדבריך נהיתה הטעות הזאת אחרי המצאת הנקוד, והנה היירונימוס המתרגם הרומי קדם לבעלי הנקוד, והוא תרגם in die illa longe Fiet lex, הרי שגם בספרו היה כתוב ירחק חֹק.

ועוד כתבתי לו: הרבה תמהתי איך מלאך לבך להחליט כי בכל המקום אשר אזכיר את שמי, צ"ל תזכיר, מפני שאמרו באבות ומנין אפילו אחד, שנאמר בכל המקום וגו'. וכי לשון אבא אליך וברכתיך בכנוי לנכח היחיד לא היה מספיק לבעל האגדה ליסד עליו דרשתו שהשכינה מתחברת אף עם היחיד? וכי אין לנו אסמכתות תלושות יותר מזו? גם דברי ידידנו החכם דוכס על פיעל עבר (עמוד 93) בטלים ומבוטלים, וכן דברי החכם יש"ר (עמוד 96) על פסוק מלכים ב' כ"ג ט', גם אין הכוונה על המקריבים בבמות לגבוה, אלא

לכהני במות האלילים, שבהם מדבר בכל הענין ההוא. עוד מר לי מר מה שקבלת (עמוד 113) כתיבת קצת מזמורים בימי החשמונאים, והחלום אשר-חלמת (עמוד 99) כי חזקיה הנזכר במשלי הוא חזקיה בן גרון, ומלות מלך יהודה נוספות. והלא חזקיה בן גרון היה אחר הלל ושמאי, כלומר בימי ישו, והנה מלות מלך יהודה נמצאות בתרגום יוני המיוחס לשבעים, ואע"פ שלא אאמין מעשה בתלמי המלך, מכל מקום אין ספק כי התרגום ההוא היה מפורסם קודם ישו. ואחרי אשר ראית (שם בהערה) כי גם בתלמוד אומרים ברכת השם, להורות על הקללה. איך לא ראית כי גם הנביאים בחרו בלשון נקיה, וכתבו ברך נכות במקום קלל נכות, על דרך שכתבו כי נאץ נאצת את אויבי ה' (שמואל ב' י"ב י"ד), שהוא על דרך שחכמינו ז"ל אומרים שונאיהם של ישראל, והכוונה על ישראל; ואיך לא ראית שאין כאן מקום כלל לתקון סופרים? מלבד כי לפי עומק פשט הכתובים אין בכל אותם י"ח פסוקים מקום לתקון סופרים, כאשר העיר כבר הראב"ע. עוד אמרת (עמוד 106) כי בקונטרים פירושי ישעיה חזרתי בי ממה שכתבתי בכרם חמד ב' (עמוד 131) כי בספר התורה לא עלו קמשונים. וזה לא היה ולא נברא. בכרם חמד כתבתי כי לרוב הקריאה בה בכל דור ודור, ומפני השמירה המעולה שנשמרה בכל עת ובכל זמן, היה כמעט בלתי אפשר שיעלו בה קמשונים, חוץ ממלא וחסר וכיוצא בזה מן השנויים הקלים מאד; ובפירוש ישעיה א' י"ב אמרתי כי בשמות כ"ג י"ז נמצא בקצת ספרים את פני במקום אל פני, ומה בין זה למה שיאמרו כל אנשי המסורת, כי בקצת ספרים נמצא ויהי כל ימי נח, ובקצתם ויהיו, או כי רש"י ראב"ע וחזקוני מצאו בספריהם ואת כל אשר אצוה אותך? וכי זה מתיר את הרצועה להגיה ספר תורה מסברה, כאשר אתה מבקש?

עד כאן דברי באגרתי לידידנו הנכבד, וגם העירותיו באגרת ההיא על ראשי תבות הת"פ, שכתב בגליון ח"א עמוד 166 כי ר' אהרן אל רבי היה בשנת הת"פ ליצירה, והחכם יאסט העיר שם כי זה לא יתכן, שהרי הדפוס ההוא נזכר בשפתי ישנים, ושפתי ישנים נדפס בשנת ת"מ, ואיך יהיה ר' אהרן כותב בשנת ת"פ? והחכם המופלא מהר"ט צונץ בספרו צור געשיכטע (518. 519) הודיע זמנו של ר' אהרן אל רבי, שהיה סביבות שנת ר' לאלף הששי, והעיר כי טעות הוא זמן הת"פ הכתוב בגליון הנ"ל, ולא פירש מהיכן באה הטעות. ואני מצאתי שהוא ר"ת הצור תמים פעלו, וזה לשון ר' אהרן אל רבי: אוי לאזן שומעת, הנה דרשנוהו ואין בידנו עבודה זרה, אלא צער ומכאובים כל ימינו כדי להחזיק אמונתנו, והוא כחרס (וכו'), וברוב מרירות נפש וכאב לב וגזל דמעות כתבתים הנה, הת"פ.

ואני לא מחכמתי כי נבונותי הבינותי זה, אבל מפני שהייתי מתון בדין, כי לקחתי ס' מאיר נתיב וחזרתי על כל התבות שתחלתן באות פ', ולא זזתי משם עד שמצאתי הצור תמים פעלו.

וזה הוא עיקר תלונתי על הראב"ע, החפזון ומיעוט יישוב הדעת, וכמו שכתבתי בכרם חמד ד' עמוד 134: וראב"ע אשר למוד כל החכמות, לא כתב ענין אחד בסדר הגון ובלשון מבואר, אלא מדלג מענין לענין, מקדים המאוחר

ומאחר המוקדם, ללמות ולא סדרים, כאיש אשר אין מעלור לרוחו, המשועבד למחשבת השעה, וכותב לפי העולה על הדעת בתחלת ההשקפה · ואין להשיב כי העדר הסדר נעשה בחכמה, למען הסתיר הסודות; כי אמנם אין מקום לטעם זה בספרי הדקדוק אשר לו, אשר נכתבו באמת בלא נחות ובלא מאזנים" ·

ועתה ידידי ראה גם ראה אם לדקו דברי ידידנו החכם יש"ר בהקדמתו לפירוש ראב"ע על ס' שמות, האומר כי הדברים שהאשמתי עליהם את הראב"ע אינם רק מנטיית נפשו היקרה אל חפשיות המחשבות, כאלו אני מגנה החקירה החפשית, ומי כמוני אוהב החקירה החפשית? אבל אני מגנה הדבור החפשי, אשר אין יסודתו על החקירה המיושבת, אלא על מה שעולה על הדעת בהשקפה ראשונה ·

ומה אמר על דברי ידידנו החכם היקר מהרימ"ז שכתב עלי (דיע רעליגיאזע פאעזיע, עמוד 311) שאני בקשתי להשפיל מעלת ראב"ע דורך שארפע אינקוויזיטאריסע געווישענסריכטעריי?

והנה החפזון והבלתי מתינות בדין אינן מדות פרטיות לאוהבי החדשות, הבזים ליקהת אם, אבל הן נמצאות ג"כ במתנגדים אליהם ·

הלא תראה מוהר"ר · · · · · · · · · · · · · · · ·
בחפזו להציל האמונה מִנִּאֲצותיו של שד"ל (אשר לפנים היה אינקוויזיטור, ועתה נהפך והיה אינקוויזיט) ייחס אלי חטאת נגד הדקדוק, ואמר כי רום עינינו die Höhe, ואין עינינו sich erheben, ושאמנם לומר זיך ערהעבען היה צ"ל בְּהָרוֹם · ואני כתבתי לו זה שנה (כ' אפריל 1852) כי החטאת נגד הדקדוק לא כי היא, רק בו, כי רום בבנין הקל עינינו באמת זיך ערהעבען, כמו לבלתי רום לבבו מאחיו, ורם לבבך ושכחת, וירם כבוד ה' (יחזקאל י' ד'), לרום מעל הארץ (שם שם י"ו), וכן וברומם (שם שם י"ז) גם הוא מן הקל, אע"פ שהוא בחולם. ועתה · · · · · · · · · בבואו להודיע טיבו של
ס' **בן גרני** הנדפס באמסטרדם בשנת תרי"א, אשר בו נכלל גם פירושי על פרשת משפטים, חזר ליתן דופי בדברי, ולא אשיב כאן על טענותיו, כי עדיין לא היה לי פנאי לכתוב אליו, ולערוך לפניו תשובותי, ולהמתין עד בוא דברו · רק לענין שאמר כי באמרי: ואחר שניתנה תורת היובל היא פוסלת בצד מה כל תורה שלפניה" היה לי לבאר כוונתי, הנני מפרש דעתי ואומר כי לא ביום אחד קבלנו התורה כלה, כי אם במשך ארבעים שנה, ולא היה אפשר להשמיע לבן אדם תרי"ג מצות בפעם אחת, והנה תחלה צוה ה' למשה שיאמר לישראל כי העבד העברי יצא לחפשי בשנה השביעית, ואם לא ירצה לצאת חפשי יהיה נרצע ואז יעבוד לעולם, ובאותה שעה לא ראתה החכמה האלהית להזכיר כלל ענין היובל, והניחה שיבינו העם שהנרצע ישאר בעבדותו כל ימי חייו · ואחר זמן צוה ה' על היובל, ואז הבינו כל ישראל כי גם הנרצע יצא לחפשי בבוא שנת היובל, והבינו כי מה שאמר להם משה בתחלה ועבדו לעולם, לא היה אלא מפני שלא נִטְּטָה עדיין למצותם על היובל, אך עתה שניתנה תורת היובל, נמשך מאליו

שאין להבין עוד ועבדו לעולם כמשמעו, אלא עד שנת היובל. ואם יאמר מהר'.. שא"כ אין תורת היובל פוסלת, אלא מבארת מה שלפניה, בזה לא אריב עמו, כי אמנם כוונתו וכוונתי אחת היא, וגם אני לא כתבתי פוסל סתם, אלא „פוסלת בכל מה" „ופסלה במקצת".

והנה אתה לא הודעתני עד מתי תוכל להמתין למכתבי, להוציאם לאור בכ"ח השמיני, לכן לא אאריך יותר. רק למלאות שאלתך ולעשות בקשתך אשר דרשת מאתי להגיד לך תמצית מה שכתבתי על ר' שבתי דונולו בספרי האיטלקי, אמר לך בקיצור כי מה שאמר ידיד נפשי ועטרת ראשי הרב הגדול החכם המופלא מוהר"ר ש"ר נ"י, כי אורם שהזכיר ר' שבתי היא עיר Aversa הקרובה לנאפולי, זה היה תמיד קשה בעיני, כי איש איטלקי כר' שבתי למה יכתוב אורם בזולת ה"א או אל"ף בסוף? ומלבד זה אורם בלא יו"ד אחר הוי"ו, אין קריאתו Avers, אלא Uras, ולא כך היה לו לכתוב, אלא אוירם, על דרך שכותבים אנוירסה (Anversa). ומלבד זה מצא בני בכורי אוהב גר (ישלח ה' דברו וירפאהו מחליו) כי בימי ר' שבתי לא היתה בעולם עיר ששמה Aversa, כי בימי מלכות רומי היתה נקראת Atella, ואח"כ נחרבה, ובשנת 1030 חזרה ונבנתה על ידי הנורמנדיים, והם קראו שמה Aversa. והוא בני בכורי הי"ו מצא באי סרדיניאה נהר ששמו Uras, ואצלו עיר ששמה ג"כ Uras, א"כ אין ספק כי ר' שבתי מסרדיניאה היה, ולא מארץ נאפולי.

שמחתי מאד במה שמצאת במכתב ר' חסדאי למלך כוזר, שם הכותב רמוז בראשי הטורים: אני חסדאי בר יצחק בר עזרא בר שפרוט וכו' *). אך ידוע תדע כי זכיתי וראיתי ס' קול מבשר, ומצאתי כי במקום שהדפים בוקסטארף: בזורי קצית פזורי אפסים, בס' קול מבשר כתוב בזורי קצית וכו', והנה המחבר הוצרך לאות בי"ת, ואמר בְּזוּרֵי קְצָוֹת מלשון ושלל ורכוש להם יבזור (דניאל י"א כ"ד), ואח"כ לבאר כוונתו הוסיף ואמר פזורי אפסים, דרך פירוש. והנה שארית שמו איננה בן אאפן, אלא אנא אבן גרוק.

---

*) אמר המוציא לאור: אנכי כתבתי לידידי היקר הכותב הזה הי"ו, כי שם חסדאי בשלימות, (לפי מה שאני מוצא בראשי חרוזי מכתבו למלך כוזר) הוא כך: „אני חסדאי ··· שפרוט אן אאפן גרו חזק;" ויהיה לפי זה גם חסדאי ממשפחת האפני. וכבוא אלי אגרת ידידי הלזו האגרת הנהדרת ונאדרת, הוספתי לכתוב לו כלשון הזה: — — מה שאמרת ידידי היקר שאחרית שם חסדאי היא: אנא אבן גרוק, זה איננו לדעתי העניה, לא כי ח"ו אני עומד על דעתי כנגדך בקשיות עורף, חלילה לי חלילה מזה, ואין דרכי בכך מיעודי ת"ל, בשגם זה דבר קטן מאד באמת. אבל ברור בעיני כשמש, שאחר השם בשלימות, יחתום חסדאי: נר"ו חזק; נצא קרית כו' רוממית מעוז כו' וממלכת בן ישי כו' חזות הנבואה, קרנך כו'. ואם יסתפק אדם שיאמר איש על עצמו „נר"ו" (כמו שיסתפק בזה ידידנו שטיינשניידער יחי' בהליעי לפניו הדבר הזה, ובאמת אין זה דבר זר, הלא יאמרו הספרדים שיפו טוב על עצמם, ואולי מוסב „נר"ו" על אביו של חסדאי שהיה אז אולי עוד בחיים) מ"מ אין מקום להסתפק לדעתי על מלת „חזק". וא"כ אין מקום לאנא אבן גרוק. ואמנם בקריאתו כמו אאוון איננו רחוק מאאפן. ואך אולי הוא קיצור מאבן כמו „ן" וכמו „שן" משניור — ואם הדבר הוא כמו שאומר אני, נראה בזה, שכבר בימי חסדאי כתבו נטרי' ראמונא ואנני. [וכן נכתב „נ"ר" על רב שרירא ור"ה (עי' התחי' נד 41)]. —

עוד אודיעך כי מה שכתוב בס' החלוץ עמוד 151 מדינת רדמיר הודיעני בני בכורי הי"ו כי צ"ל תדמיר, ונקראה כן מדינת מורסיא (Murcia) אשר בספרד, על שם אחד ממלכי הגוטי, שהיה שמו Theodemirus, או Tadmir.

ואחרי אשר הודעתני כי נטעת בכרמך אגרתי ד' שבט תר"ט, הנני מודיעך כי במשך שלש שנים נגרע משכרי עשרים למאה, ועתה בשבוע שעבר נתבשרתי כי תחנוני אש־ התחננתי לפני פקידי הקהלות האלה, נתקבלו, והחזירו משכורתי לכמות שהיתה; ישלם ה' פעלם, ותהי משכורתם שלמה, כי כל מה שעשיתי לכבוד התורה והחכמה במשך כ"ד שנים אלה, לא הייתי יכול לעשות אם לא היתה פרנסתי מזומנת לי בנחת ולא בצער. לכן אחי ורעי, בני ישראל היושבים במלכות לומברדו-ויניטו, פי יספר צדקתכם, כי הייתם שליחי ההשגחה, להחיות חכמת ישרון, ולהפיץ מעינותיה בארבע כנפות הארץ; ומובטח אני כי גם הדורות הבאים שבח ותהלה יתנו לכם, כי תמכתם ביד שד"ל, להגדיל תורה ולהאדירה, ולהוציא תעלומות לאורה.

אתה עתה ברוך ה', אתה שלום וביתך שלום וכל אשר לך שלום, ויתנך ה' לרחמים לפני בני העיר המפוארה אשר אתה מתגורר בה, ויחזיקו בידך למען תוכל להתאמץ בחקירת קדמוניותינו, ולנטוע כרמי חמד בנחלתנו, וה' יברך את כרמך, וישמרהו לבלתי יעלה קמשונים, ויכסו פניו חרולים, חלילה.

פאדובה ער"ח ניסן תרי"ג.

ידידך שד"ל.

אגרת יג.

יוא"ל לידידו לש"ן שלום רב.

אגרתך *) היקרה וס' קינת סופרים ותלפיות קבלתי באהבה רבה ולך תהיינה תשואות חן חן.

---

*) **אמר** המוציא לאור: למען לא תהיה אגרת כבוד ידידי החכם היקר והמשורר המעולה הנגיד המפואר הר"ר יוסף אלמנצי נ"י כדברי הספר החתום אעתיק בזה מה שכתבתי אליו ביום י' תמוז תרי"ב: —

— — **ואחלה** את פניך, אדוני וידידי הנכבד, להעניקני נא מטובך מס' הסודות או משכן העדות של הר"מ דיליאון, וזה את אשר תעשה לי אדוני להעתיק נא לי דברים ממנו מהפרקים המגנים את בני אדם המבהילים את עניני העולם. כי זכורני אשר הוא מתלונן מאד על האומרים כי העוה"ז הוא עולם של הבל. אך לא הספקתי להעתיק לי הדברים האלה הנחוצים לי מאד להשלמת חוברת התחי', להראות טעם הדבר אשר החומר יקר ונעלה אצל גבירול מהבורה, וכן אצל טובי המקובלים ההולכים בדרכיו, ובתוכם זה הר"מ דיליאון — וזאת שנית יערב וינעם לי מאד אם תוכל אדוני בטובך וחסדך להעתיק נא לי איזה דברים מס' גנזי המלך ושער השמים לר"י לטיף, אבל הענינים היותר אלהיים, אשר

אין תחת ידי ס' משכן העדות לר"מ דליאון, ואולי נמצא בעקד הספרים למוהר"ר **מש"ג** זלה"ה, אבל נתייאשתי לראותו, כי ארמון ספריו [על טעם בלתי טעם] סגור יהיה לא יפתח עד קץ הימין. —

האמת אתך שס' שער השמים המיוחס להראב"ע לא יצא מקולמוסו, אך לא אחליט לגמרי אם הנו מעשה ידי הלטיף או מפילוסוף אחר. —

נוכל להעמיד מהם ביותר על עניני הפילוסופיא והקבלה שלו ואשר נוכל להכיר מהם דעותיו המיוחדת לו ותכונת נפשו. ובכלל אבקש מכבוד ידידי ואדוני שי' לבדוק נא בשני הספרים האלה ולראות נא אם הוא הולך בדרך הראב"ע, כן בעקרי הענינים באלהיות וכן בסגנון הלשון, כאשר נראה לי באמת שהדבר כן הוא.... (פה הבאתי לפני ידידי יוא"ל הלשון שכתבתי אח"כ בהתחיה עמוד 34 הערה **) ויבדוק נא אם רגיל על לשונו הלשונות הללו: „והמשכילים יבינו, והשומע ישמע, ומבקשי ה' יבינו כל, והחי יתן אל לבו, והמבין יבין מדעתו, שוחרי טוב מבקשי רצון, רודפי צדק מבקשי ה', ומה נפלא הענין ליודעים, קחנו ועינך שים עליו" וכן אם יקרא בשם „נאונים" גם לתנאים ואמוראים — כל אלה וכיוצא בהם יבדוק נא אדוני היטב באופן שאם ימצאון כל אלה בספרי הלטיף אזי אני גוזר אומר: על פי הסימנים הטהורים האלה נכיר כי בעל ס' שער השמים המיוחס להראב"ע הוא הוא הלטיף בעצמו. ונראה בעיני שמתחלה היה ברצונו של הלטיף לחבר ספרו העקרי באלהיות ובסתרי מב"ר ומ"מ על סדר התו' ואח"כ נחם וחבר על סדר שערים, ולזאת לא השלים את פי' התו' — — ועל השאלה של הפילוסוף והחוקר רנ"ק ז"ל בכרם החמישי: מי ירקח כמו הראב"ע ויעשה כמוהו, מה שמו כי תדע? — אשיב באמת הרמב"ן וביותר עוד הלטיף יעשו כמו הראב"ע וירקחו כמוהו. אך בזה צדק רנ"ק ז"ל באמת, כי יכללו הדברים המעטים של שער השמים שבכרם הרביעי עניני אלהיות הרבה של הראב"ע, זה אמת גמור באתי אליו גם אני לפי העמיקי מאז בשטת הראב"ע. ואולם מצד אחר צדק ממנו הרבה ידידנו החכם הגדול מוהר"ר שד"ל נ"י, מכח המופתים שהביא הוא בכב"י ומכח המופתים שעלי להביא ולהוסיף על דברי ידידנו האדם הגדול הזה נר"ו. כי אי אפשר בשום פנים להיות ס' שער השמים יוצא מתחת ידי הראב"ע. כי אני במאמרי המיוחד לזה הנני אני מביא ראיות ברורות שלא לבד שהשתמש המחבר בספרי הראב"ע (וביחוד ביסוד מורא) ובחוה"ל (כמדומה עפ"י ההעתקה של ר"י קמחי) ובס' המורה, כי אם גם בדברי הרמב"ן; ושהיה בכלל אחד המקובלים, אבל מהמקובלים הטובים והראשונים, אשר לא הרחיקו עוד ללכת הרחק מאד מהפילוסופיא. וראוי הוא מאד הס' שער השמים להתיחס להלטיף אשר כפי דברי החייט „רגלו אחד מבפנים ורגלו אחד מבחוץ" כלומר: רגלו האחד עומד בחדרי הקבלה ורגלו השני בחוצות הפילוסופיא — ולפי דברי, מה שאומר ידידנו הרב החכם המופלא מוהר"ר שד"ל נ"י בכב"י, XIV. על המחבר שער השמים: כי „לא היה נפתה כ"כ אחר דעות הפילוסופים במקום שאינן מסכימות עם אמונת קדמונינו" ראוי לומר ביותר ועל צד האמת „במקום שאינן מסכימות עם אמונת בעלי הקבלה". ומזה המין הוא לדוגמא מה שאמר בעל שער השמים בהקדמתו — שם צד X. וצד XI.: „ואלמלא באנו לדקדק על סתרי תורה וטעמי המצות על הרמוזים העליונים האלהיים הנרמזים בכל תבה והבל אות ואות ובכל מצוה ומצוה תקצר דעתנו.. ולא נוכל להשיג אף אחת מני אלף אלפי אלפים ואין הפה יכולה לדבר וכו'," מי לא יכיר כאן את המקובל הדורש רמז ואין מספר וסודות מאין קץ וגבול ותכלית מכל אות ותבה ומכל מצוה ותולה הררים בשערה! ? — ואני במאמרי הרחב והמיוחד לזה הוריתי כל המקומות אשר הלך המחבר בדרכי הראב"ע וכל המקומות אשר נטה ממנו והארתי כל רמיזותיו וסודותיו כל דבר שרש. — ע"כ לשוני אליו בנדון זה. —

ס' שער השמים לר"י בן לטיף נחלק לד' שערים, אבל בהעתק שלי נמצא רק שער הראשון ושער שני עד פרק ח'. —

ס' גנזי המלך להנ"ל נמצא אתי בתכלית השלימות עם איזה הערות מהמקובל הידוע כמוהר"ר מרדכי דאטו [אשר בעבורו נעתק ס' הזה מאת מרדכי קנ"ה רומ"ה בש' השל"ט במודינ"ה] ופרקיו מ"ב • הן אמת חפשתי בטוחות ס' הזה ומצאתי ראיתי כל הלשונות אשר כתבת אלי: „והמשכילים יבינו, והשומע ישמע וכו' וכו'".

ראה אנכי נותן לפניך היום כל פרק ה' מספר הזה לעשות את בקשתך, וזה לשונו:

„מפתח להבנת סודות התורה והנבואות אינם נוטים מא' מג' דרכים והם שיהיה הכתוב כפשוטו בבלי שינוייר בו שום תוך, או שיהיה משל מעיר אל ענין נעלם שאין פשט (פשוטו, המו"ל) ממין הנמשל כי אלא שהוא שוכן בתוכו כשכינת הנפש בגוף שאין הנפש ממין הגוף, או שיהיה הכתוב כמשמעו ר"ל כפשוטו אלא שיש בו סוד פנימי נוסף על משמעות הפשט הגלוי, וכבר מצינו מאמר לחז"ל שאין מקרא יוצא מידי פשוטו, ושים לבך למאמר זה לפי שבעבורו הסבות (הסבותי? המו"ל) את פני הדבר במקום זה, ואחר הקדמה זו אומר דרך כלל כי כל דבור ודבור שינוייר בפשוטו שום גשמות או הפעלות או דמיון או עלייה או ירידה או עמידה או הליכה או ביאה או יציאה או העברה או דבור או קצף או רצון או שום שנוי אם שתהיה השגה רוחנית או הרגשית או במראה או בחלום הכל נסמך לדבר נברא כי כל מדומה או נמשל הכל נפעל בלי ספק לפיכך כל אלה הדמיונים והמשלים צריך להרחיקם מהאל ית' הרחקה מופתיית אלא שהם נמשכים ממנו ית' ע"י אמצעיים שכליים או מורגשיים לפיכך נתחייב ליחס כל א' וא' מהם לשום מצוי מן הנבראים ע"ד הסוד שכבר רמזתי כפי מה שיעיר אליו עניין הכתוב בכל מקום ע"ד השתלשלות ואצילות דבר מדבר עד הנברא הראשון כמו שהמשלתי בנקודה ובקוים ובשטח ובגולי (נ"ל: ובגולם, המו"ל) ובאספקלריאה המאירה ובדפוס העליון אחר השמירה הגדולה מטעות המחשבה בעניני המשלים ובשמו' המשותפים והמושילים (נ"ל: והמושאלים, המו"ל) והמסופקים לפי ענייננו (נ"ל: עניינם, המו"ל) כמו שאבאר עוד בזה המאמר ב"ה, ודע כי זה השכל הראשון העליון הנברא הוא משיג עצמו ר"ל שהוא משיג כל דבר מושכל וכל דבר מורגש שאינם דבר חוץ מעצמו מצד השתלשלות (עד, המו"ל) נד הקצה האחרון שבאחרונים, וממה שצריך לדעת הוא שאין משיג מהות שום דבר השגה שלימה רק שכל פשוט לפי שמהות כל דבר מצוי היא פשוטה ר"ל שמציאותה בשכל הפשוט לא בהרגש וזה עיון דק אל תדמה זולתו, א"כ השגת זה השכל הראשון עצמו היא השגת המהות הפשוטה השלימה התכליית ר"ל מהות העולם בכללו ובהשגתו היא מהותו כי אין לשכל השלם מציאות בפועל בזולת העניין המושכל לפיכך נמצא זה הנברא הראשון, הוא עצם העולם ומהותו גם מזה הצד, הנה זאת חקרנוה כן היא שמענה ואתה דע לך:"

ואתה שלום וביתך שלום ויכתוב לך הי"ת בספ"ט בר"ה הבע"ל אכי"ר ככל אות נפשך וכרצון אוהבך

פה פאדובה בי"ז לח' אלול בש' ברי"ת לפ"ק. יו"אל.

הערה.

אמר המוציא לאור: גם הלום ראינו אחרי ראותנו מכבר הליכות הלטיף בדרכי הראב"ע. שכמו שהראב"ע ישכיל אותנו לדעת ,,איך הבריאות דבקות ביוצר בראשית" בהמשילו השתלשלות הלזו (שהיא הדבקות) להאורך שבין שתי הנקודות (כפ' כי תשא, עי' התחי' עמוד 33 ועמוד 34) ככה עושה פה גם הלטיף. וכיונת הלטיף פה, כי הנקודה המחשבית*) תוליד את הקו, כי מה הוא הקו? — נקודה נמשכת! — או נקודות מתדבקות זו בזו מונחות בין שתי נקודות; והוא היא. נמצא אם נמשיך לנו הנקודה לאורך, יצא לנו קו; ואם נמשיך לנו הנקודה לרוחב, היינו שאם נציב לנו שתי נקודות לרוחב כאשר הצבנו שתים לאורך, יצא לנו שטח; כי שתי הנקודות שברוחב תעשינה שני קוים לאורך, ומשני קוים יעשה שטח. ואם נמשיך הנקודה למטה, היינו שנציב תחתית שתי הנקודות נקודה שלישית, אז יצא לנו גם העובי, היינו: גשם (גולם כלשון הלטיף) שלם בעל שלשת מרחקים, בעל אורך רוחב וגובה או עומק. ודי בזה להבין דברי הלטיף בסוד המסכת והשתלשלות הדברים הגשמיים מהדברים הרוחניים, והתעבות והתגלמות הדקים והזכים לאט לאט, מהנקודה הרוחנית הבלתי נתפשת ונרגשת עוד עד הקוים אשר יקוו מהנקודות ונגלוית ונראות כבר עד השטחים המרווחים ועד הגולמים הנגלמים. — ודע שכל זה מוסד בדברי סיעת פיתאגרוס, האומרים: התחלות הדברים, הלא הם — המספרים. ואז לא הציגו להם ציונים למספרים כאשר אנחנו עושים היום, רק הציגו להם נקודות — וזהו סוד העשר ספירות שלנו. ויען שאנחנו ב"י מונים עפ"י אותיות האלפא ביתא תחת הנקודות ותחת הסימנים המורים עתה על המספרים, לכן אמרו רז"ל: יודע היה בצלאל לצרף אותיות שבהם נבראו שמים וארץ, (ועי' התחי' צד 29 בהערה שגם על המדובר בזה היתה כונת רמיזותי שם). אפס לדעת בעל הזהר גם כל האותיות הן תולדות הנקודה, כמו שכל המספרים הן תולדות המספר האחד שהיא הנקודה. שכמו שלדעת סיעת פיתאגרוס יתמשך הקו מן הנקודה ומן הקוים השטח ומן השטחים הגוף, כאמור; ככה לדעת הזהר כל האותיות יוצאות מן היו"ד (,,דכל אתוון נפקין מן יוד") שהיא הנקודה (,,דיוקנא דאת יו"ד נקודה קדמאה דסלקא במחשבה וכו'") ומן הנקודה — היו"ד — יתמשך הקו — אות ו"ו — וכאשר יתמשך הקו — הו"ו — בעיגול, נעשה גוף — ה"א — (,,ו"ו דאזלא בעגולא למעבד גופא") [עי' זהר בראשית למקרא ויאמר אלקים יהי מאורות]. וזהו סוד שם יהו"ה, וכל סוד ההויה; כמו שהנקודה הקו והשטח וכו' הוא כל ענין ההויה לדעת סיעת פיתאגרוס. ובזה תבין גם דבור מתשובה המיוחסת בטעות לר"ה גאון הבאה בפרדס (ומובאת בס' היקר ,,בייטרעגע" ח"ב של ידידנו החכם הנעלה מוהר"א יעללינעק יחי' עמוד 13) בזה"ל: וגם בן ד' אותיות.. ואמנם שם יו"ד ה"א ו"ו ה"א שהוא יסוד.. דמות האות הראשון (כלומר היו"ד היא בבחינה זו כאות אלף מספר האחדי —) כדמות נקודה דקה...

---

*) כלשון המקובלים לרוב, וביחוד גיקטיליא, וכן נקראת אצל הרמב"ן, ספירת החכמה, שהיא הראשית, בסוד בראשית, בשם: נקודה. —

ומכח נקודה נתגלמו •• בצורת אות ה"א ••• ומכח צורה זו השנית נתגלמו ונצטיירו שש קצוות העולם כו' כו'. כי הג' מרחקים יעשו ו' קצוות, האורך יעשה פנים ואחור; הרוחב — ימין ושמאל; והעומק — מעלה ומטה. וכשש קצוות רומז לאות וא"ו, שהוא הקו האמצעי, היינו הספירה המשושה, הנוקבת ויורדת מחכמה בראש — ראש הכח — עד חכמה בסוף (מלכות) — סוף הכח — והקו האמצעי מיוסד על דברי הראב"ע מאורך הקו בין שתי הנקודות — — והוא קרוי כן „קו האמצעי" מהרמב"ן ור"י גיקטיליא, אפס אצל הזוהר הנה הוא נקרא לרוב „עמודא דאמצעיתא", ולא יפה עשה בעל הזוהר בשינוי השם הזה, כמבואר לנו במ"א • —

והנה אומר הלטיף על הכתר הראשון (והכונה לשכל הפועל, ועי' נשמת חיים ד'כ' ע"ב וקול יהודה ד' מ' ע"א —) שהוא הנקודה כלו' הנקודה הראשונה שהקו מתמשך ממנה, כמו שאומר הראב"ע (בפ' כי תשא שם): „והנקודה הקרובה אל הפועל שר הפנים ושר (נראה שצ"ל וראש —) הכח". — ומה שאמר שהוא הדפוס העליון (Prototyp) היינו ביחוס העולמות הנדפסים ממנו, אבל ביחוסו להבורא הנה שב הוא נדפס והבורא דפוס לו; כלשון ווליריאו למעלה (צד 77 בהערה) וכלשון החייט (מובא בדרך אמונה של ן' גבאי ד' פדובה ד' י"ט ע"ב למטה): „שכל הנבראים באו ממנו (מהשם ית') והוא הדפוס להם" • —

ועיין הדברים המובאים מס' גנזי המלך הנ"ל של הלטיף במוטוט (מרגליות טובה דף ז' ע"א ודף ע"ג ע"ב) כי הם מאירים ומשלימים דברי הלטיף הבאים פה לפנינו. ולא אוכל להאריך פה בפירוש דבריו שם ופה; רק אתקן פה איזה שגיאות שנפלו בדבריו המובאים במוטוט. במקום הראשון במוטוט (ד' ז') שמובא בשם ר' יצחק ליצנ"ף, במקום שכתוב „וסוד השמים העליונים" צ"ל: המים •• שם: „לפי שמדרך העיון הקושי", צ"ל: העיון ההקשי, שם: „אמנם שתרו יחשו לעולם השכלי" צ"ל: התיחשו לעולם •• ובמקום השני (ד' ע"ג) שמובא סתם בשם ר' יצחק, במקום שכתוב: ומזה הנכבד הראשון, צ"ל הנברא הראשון. — ואעיר פה עוד רק איזה הערות קטנות. גם מלשון הלטיף פה: אלא שהם כמשכים מחפצו, וגם מלשונו אצל המוטוט (ד' ז'): ומשפיע לו מציאות בחפץ הבורא ית', נראה רדיפתו ענין החפץ, כמו שעושה בשער השמים, (בפ"א שנכרם הרביעי וגם בפ"ב השלוח לנו מידידנו היקר רשד"ל הי"ו) שהוא לדעתנו ממנו. בדברים המובאים מהלטיף במוטוט (שם) בפירוש: ודמות על ראשי החיות רקיע, וביתר הדברים שם ובתקוננו למעלה „המים העליונים" תחת „השמים", תכין דברת התו אשר התוה הלטיף על מלת שער השמים: „על ראשי החיה רקיע נקרא שער השמים ••• ויהי מבדיל בין מים למים"; ועי' היונה צד 79 למטה וצד 80 למעלה בהערה • — בסמיכת הלטיף בסוד הפרוכת על ר"א הגדול (מוטוט שם) מעשהו בגנזי המלך כמעשהו בשער השמים הנ"ל — והוא שחבר ג"כ פירוש לפרקי ר"א ולס"י (לאנדויער לטב"ל 1845 זייטע 228). ועל פירושו לס"י ירמוז בעצמו בשער השמים שם (כ"א ד' צד 8) שחברו • והוא מובא מהבוטרילי שתי פעמים. רק שמוכנים שם דברי אחרים ודברי עצמו בתוך דברי אבן לטיף, כמעשהו תמיד*) • והנה בפירוש שבע כפולות מביא

*) ובפעם השנית שם אצל הבוטרילי שמובא שם בתוך דברי הלטיף הדיבור: וכן ואת בני התערובות כאשר פירש הרב ר' יצחק אבן גיקטליא שר"ל בני

הבוטריל מאמר ארוך בשם ר"ה גאון, המתחלת: וכתב רבנו האי ז"ל וז"ל ששה צלעות הם ר"ל ששה סדרים כו', ואחר סיום הדברים המיוחסים לר"ה, יאמר: אמר משה בוטריל דבר רבינו האי ז"ל מיוסדים על סודות נפלאים כו' והכונה כאשר יראה מוחש כדי שיבין ממנו מושכל כו' ויביט באור השכל הבהיר החופף על הכל וכו' עד בסוד אספקלריאה המאירה; וגם הדבר הזה לקח הר"ם בוטריל מס' גנזי מלך לאבן לטיף, עי' במוטוט שם במקום הראשון, ותמצא. אבל גם הדברים הבאים שם מקודם, על שם רב האי, בענין סוד קדימות התורה (עולם השכל) אלפים שנים (לפני עולם התיכון והשפל) הוא לקוח ג"כ מהלטיף בשני פרקי שער השמים המיוחס להראב"ע הנ"ל; ולא אוכל להאריך פה בענין הסוד הזה. וגם יתר הדברים הבאים שם על שם ר"ה, אינם דברי ר"ה כלל כ"א רק דברים מלוקטים מדברי הראב"ע בתורה, (מפ' תרומה, ופרשת כי תשא, ועי' גם יעללינעק בייטרעגע 2 זייטע 16 אנמערקונג 24) ומסוף ספרו יסוד מורא (הוא המאמר: „והנה הדבקו בטוב" ועיקרו חסר, וז"ל עוד: „כלו כדמות הפנים" וכו', עיי"ש —) ותערובות דברים אחרים. — ולא נשאר לי פה רק להעיר, כי גם בזה דרך אחד להלטיף כן בגנזי מלך וכן בשער השמים המיוחס לראב"ע (עי' ההקדמה שבבתולת ב"י) וכן בשער השמים הגדול שהכל יודעים שחברו (עי' ריב"ש) דרך אחד לו, דרך המורה, לפרש משלי הנבואה ולבאר שמות המושאלים והמשותפים והמסופקים, וכו', ואם כי דעותיו אינן נוטות לדעות הרב כי אם לדעות החכם הראב"ע והרמב"ן (עי' התחיה עמוד 34 בהערה 2, ועי' היונה צד 81 וצד 82 בהערה, ובצד 81 שם אמרתי כי אדבר על אדותיו במ"א, והיתה כונתי למה שכתבתי בהתחיה שם ולקצת המדובר פה ולמה שאדבר עוד במאמר מיוחד רחב על אדות שער השמים המיוחס לו בטעות, אשר רמזתי ע"ז גם בהתחיה צד 7 ועי' גם היונה צד 85 למטה בהערה —) וכבר העיר גם המוטיט (צד ז' שם) לאמר כי דעת הלטיף בכסא הכבוד נוטה לדעת הראב"ע, וכן העיר כבר בצדק גם ידידנו הנחמד רבי אהרן יעללינעק נר"ו (בבייטרעגע שלו חלק ב' עמוד 9 ועמוד 10 בהערה 11) ממה שמביא הבוטריל מהלטיף בענין עולם קטן דבר שלשונו כלשון הראב"ע בפ' תרומה, (שעל הענין הזה רמזתי בהתחיה צד 34 שם —) אך מה שאמר שם ידידנו זה האהוב יחי' עוד, כי לזה נתיחס ס' שער השמים פעם להלטיף ופעם להראב"ע, הנה זה אמת כי לזה נתיחס הס' שער שמים שלנו הקטן להראב"ע, בתפוש הלטיף תורתו ולשונו של הראב"ע, כאמור; אבל שכח כרגע ידידי זה הנעים יחי' כי יש שני ספרים מכונים בשערי השמים, והשני הוא הגדול המוזכר בתשובת ריב"ש, וזה לא נתיחס מעולם להראב"ע כי אם למחברו האמתי הלטיף. עכ"פ חזר פה ידידי החכם הנכבד הזה יחי' ממה שחשב עוד בה"א מבייטרעגע שלו (עמוד 36 הערה 1) שמחבר ס' שער השמים שלנו הוא הראב"ע. והנה בגנזי אוקספארד (צד 61) כותב גם החכם היקר ידידנו הר"ר דוקעס שי' כי ס' שער שמים הנמצא באקספארד באסיפת Pocok. ומיוחס להראב"ע אינו ממנו רק מלטיף, ואני לא אדע אל איזה משני ספרי שערי שמים

הנכבדים כו', נראה שצ"ל: „רבי משה גיקטליא", הוא רמ"ג שמחשיבו הרמב"ם בין „אנשי התבונה מהפרשים" באגרת תחיית המתים. —

האלה יכוין שם, ואיזה הוא הנמצא שם? — וגם באוצר ספרי החכם הגדול ר' חיים מיכל זצ"ל היה נמצא הס' שער השמים שלנו, והפרק השני מפסיק גם שם באמצע, במלות: „גופים פשוטים לא מורכבים מחמר" כסיומו במה שלפני השלוח לי בטובת לב שד"ל הי"ו, (עי' מפתח האוצר עמוד 317) אך ידידנו החכם המפורסם שטיינשניידער יחי' חושב (שם) שהוא חסר, ואני אומר שלא השלימו מחברו מעולם, כי נחם כי עשהו. — ודע כי שגגה גדולה יצאה כמה פעמים מלפני השליט בחכמת החקירה, הוא האדומי, ליחס את ס' שער השמים המיוחס לר' גרשון, אל הלטיף שלנו. —

אגרת יד·

לידידי החוקר המשכיל ונבון לחש כה"רר **שניאור זקש** שלום!

יגעת ומצאת ותאמין כי יש שכר לפעולתך אשר החלות לנטוע כרמי חמד לחכמי ישראל ולהרים קרן לשוננו הקדושה אשר נגדע בחרי אף הזמן, ואם מתי קדם החיית בהתחיה ואתה לא תחיה ואת היונה שלחת ולא מצאת מנוח כרם חמד אקוה יתן לך פריו בעתו והשומר עליו לא יכול וככל אשר יעשה יצליח. ידעתי מצבך ומעי המו לך לא"ש כמוך חכם בעל שכל ותבונה שכאור באורה ובתורה ואין לך טרף לביתך מזון ומחיה לבניך, וכאשר דברנו יחדיו המתקנו סוד בהיותך פה לפסיא אמרתי לך בכל כוחי ועוצם ידי אעשה לך חיל ואחזיק בימין צדקך וגם עתה באתי לקראתך לשלם לך נדרי לזכות לך זבח תורה ולהעתיק לך מכתבי יד ישנם פה עמדי היום לחקור ולדרוש קורות חכמת הקבלה ופילוסופיאה מחוברות ומשולבות אשה אל אחותה·

הא לך העתקה קצרה ויקרה מסי' עולם קטן לר' יוסף ן' צדיק בן דורו של ר' יהודה הלוי וז"ל במאמר ג' מספרו:

תשובה על בעלי חכמת הדבור (ר"ל כת המדברים הנזכרים ג"כ בכוזרי ובמורה) באמרם חפץ בחפץ מחודש *) ומואם במיאוס מחודש, נאמר להם אם צריך הבורא ית' בבוראו החפץ המחודש שחפץ (צ"ל: לחפץ, המו"ל) אחר אם יאמרו הן א"כ תצטרך לחפץ אחר והחפץ ההוא לאחר ויטתלש הדבר עד לאין תכלית, ואם יאמרו שהוא ברא החפץ בלא חפץ למה לא ברא במקום החפץ הנבראים וחוץ מזה שיחייב להם להיות הבורא בורא מה שאינו חפץ וזה דבר שאינו נסתר. ונאמר להם סברתכם שהוא בורא כל הדברים או לא, אם יאמרו הן נאמר להם איך ברא דבר שאינו חפץ בו ואיך ברא דבר שהוא מואס וזה פועל הכסילות ולא ימלט שיברא אותה המאיסה בחפץ או במיאוס, אם ברא המיאוס בחפץ חפץ היה בעת יצירתו לבראו לא מואס, ואם (חסר מלת „ברא", המו"ל) אותה במיאוס כבר חזרנו לעיקר הראשון והוא שחכם לא יברא דבר

---

*) דעתו כדעת גבירול וראב"ע שהחפץ הוא קדמון, „ויש מהגאונים שחבר ספר וקראו ס' היחוד" וגם הוא האמין בחפץ מחודש, ועליו חלק הראב"ע בסוף שער א' מיסוד מורא, לאמר: „גם ככה שהשם ברא העולם בחפץ מתחדש"· המוציא לאור· —

שימאסוהו, ואם יאמרו לא ברא הוא כל הדברים או אפשר שיברא זולתי המאוס, ואם יהיה זה כן אז לא יהיה הבורא קדמון ולא יכול והם בורחים מלומר שהחפץ קדמון שלא יחייבו קדמות הבורא (נ"ל: הנברא, המו"ל) והם טפלים בהאורות ועוד יותר מן המאורות (?) *) שהם בורחים מהם והוא חדוש הבורא שכבר הכניסו בעצמו החידוש אחר שלא חפץ:

ראיה אחרת כשיהיה החפץ בלי מוגח ישכילו שיהיה (מלה זו מיותרת, המו"ל) שלא ימלט שיהיה הוא הוא והוא הוא מכל הצדדים ובטל חפץ ובטל חידושו, ואם ראוי חידושו בעל (נ"ל: בטל, המו"ל) קדמות הבורא ובטל היותו בורא, ואם החפץ דבר אחר זולתו לא יהיה כי אם מצוי בדבר או עומד בעצמו, ואם כן הוא עצם ואין (נ"ל: ואם, המו"ל) החפץ עצם אי אפשר בלא מקרה וכשיהיה לנו עצם ומקרה נמצא נברא כבר העולם ומה הדבר אשר ברא הבורא יותר ואם הוא מצוי בדבר הוא מקרה בעצם ודין (חסר מלת „זה", המו"ל) כדין מה שקדם.

ראיה אחרת כשיהיה הבורא ית' צריך לברוא החפץ לברוא בו העולם הוא נעזר בו והוא ג"כ לו כלי ומדרך העזר יחייבהו לו חליפות והחלש לא יעשה דבר ומדרך שהוא כלי הנה יש לנו פועל וכלי אומנתו וכשיהיה לנו אומן וכלי אומנתו נצטרך לחומר יפעל בו ובהמצא הפועל והכלי והחומר על כל פנים יצטרך למקום יהיה בו הפועל ובהיות כל זה מצוי לא יתכן כלי דמו (?) (אולי צ"ל „עמו", המו"ל) ובהיות כל אלה מצויים הנה העולם נמצא כבר ומה הדבר אשר ברא הבורא, ועוד נבאר החפץ וזולתו במקום המיוחד לו עכ"ל.

ועיין ידידי בס' מפעלות אלקים מאמר ו' פרק ג' ותמצא חפץ, וראה מה שכתבתי במחברתי על הכומר טומאס די אקינו. —

ב) ועתה אלכה ואשובה אל אישי הראשון ה"ה ר' משה די ליאון ואעתיק לך שער קטן מס' הסודות שלו אשר יש לי חסר בראשו ובסופו, וז"ל:

השער א' הבא להורות בסוד ענין בני אדם אשר בעפר יסודם והש"י בראם והכניסם לזה העולם, והוא ית' וית' הואיל ונגלוי וידוע שהם קלים ונפסדים מצד הגופות שישובו לעפר למה בראם לראות עמל וכעס ולאנחה לפניו כל הימים? כבר אמרו כי הש"י ברא את העולם וברא את האדם ועלה במחשבתו, (חסר כאן, המו"ל) ולא לצורכו המציא עליונים ותחתונים כי לא באו לעזרת השם אלא להמציאם לוכם והכניסו בעולם לייסבו, ואמר לא תוהו בראה לשבת יצרו ולעבוד עבודת בוראו למען יתקן את נפשו ויכין לה צידה לדרך, כי כל העולם הזה קיומו ותכונתו הוא באדם, ואמרו כי זהו מר (?) שבתו לעבוד את המראה אשר לוקח משם, וכונת האומרים זה מודים כי הואיל והש"י לא המציא לצרכו המציא לצורך העולם הזה ולייסבו. וראיתי אותם בעלי השכל כי דבריהם קרובים אצל הדיעות הללו ואומרים כי כפי אשר הודו אילו הראשונים כי כדי לתקן האדם את נפשו בזה העולם בא למען תזכה נפשו ותשוב אל מקומה אשר

*) נ"ל: והם נופלים במהמורות ועוד יותר מן המהמורות, כלומר נופלים בבורות גדולים עוד מהבורות שרצו להמלט מהם; וגם מאורות ניחא, מן מאורת צפעוני. המו"ל. —

נלקחה מגשם · שבתי וארחה תחת השמש כי לא לקלים המרוץ ולא כל הנקראים חכמים יחכמו כי הקושיא במקומה היא עומדת וא"כ שהאדם בא לעולם הזה לישבו וזו היא כוונת הש"י ולא לדבר אחר אין בו כוונה להנצל מני שחת כי אם יום או יומים יעמוד והנה רוח עברה בו ואיננו כאילו לא היה, ואם למען אשר יתקן את עצמו בזה העולם כדי שתזכה נפשו לאור באורו של מקום אשר היתה בתחלה לשוב שמה אין זה כוונה ואין זה דרך האמונה דא"כ אין למנוע אשר יתקן את נפשו, הלא נראה לפי דברם כי הנפש מקומה גרועה וחסרה נתן לו (נ"ל: לה, המו"ל) המקום ב"ה ועכשיו הוא משתדל לתקן גרעונה וחסרונה מה שלא השלים הוא ית' למעלה, חלילה חלילה! ואם כדי לתקן מה שאדם מעוות בחטאתו ואין כוונת ית' להכניסו לזה העולם אלא לכך, ואם כדי שתזכה לשוב אל מקומה הלא טוב לה לשבת במקומה אשר היתה שם בתחלה יותר זכה וברה מעכשיו שקבלה לכליך בחטאות ואשמות ומה בצע לראות עמל וכעס · ונשוב שם בענין המשל שאמרו חז"ל כי שועל אחד היה בחרבת ירושלים, יום אחד ראה פרדס אחד גדול ונאה ונחמד למראה והיה מוקף מכל עבריו ואין מקום להכנס שמה כי השער הוא סגור. הלך אותו שועל אנה ואנה לראות הימצא מקום ליכנס אל הפרדס ההוא ולא מצאה זולתי חור אחד קטן מאד · מה עשה אותו שועל דחק עצמו באותו חור ולא יכול להכנס כי החור היה קטן ודחוק, הלך והרעיב עצמו יום אחד ובא אל החור, עמד וימודד ארך ולא היה יכול ליכנס שם עדיין, וישב עוד שם ולא יום ג' עד שנעשה כחוט מאד ובא ונטה עצמו ומרוב דקותו וכחשו נכנס בחור אל פרדס, וירא והנה נטעי נעמנים עם כל פרי מגדים חדשים וגם ישנים ומקומות גדולות ומרווחים ממגד תבואות שמש וממגד גרש ירחים, ויאמר בלבו הנה מצאתי מקום מנוח לכף רגלי וכל מועדי עולם למולי, המנוחה הזאת כשדי יער מצאתיה, פה אשב כי אויתיה, ויאכל וישבע ודשן עד שנעשה עב וגם ושמן, מיום היותו שם היה ענול משפתו לשפתו, ויהי הולך לפרדס בכל אות נפשו ומשחית בכל פני הגן ומתללו אשר לא עמל בו ולא גדלו. ויזכור כי עת הזמיר הגיע וקול התור נשמע לבכור הגנים. והפרדסים והוא עומד בין ההדסים, ויאמר בלבו עתה יבואו השומרים ונאספו עלי והכוני ונשמדתי אני וביתי מן העולם, ויבא עד החור והוא היה עב ושמן כעגל מרבק ולא היה יכול לצאת באותו חור שנכנס בו, מה עשה שב ולם כבתחלה יום ויומים ובכה בכי ותמרורים כפלים מהשמחה הגדולה אשר הייתה לו בתחלה · ויהי ביום השלישי בא ונסה ובדק עצמו לאותו חור אם יהיה יכול לצאת ולא יכול ושב והתענה כל היום ההוא וכל הלילה עד הבקר, הבוקר אור ונסה ליכנס באותו חור ומיעיו המו עליו כי היה כחוט וגרפס דק מחוסכם, ויצא מן החור וענה בו ראשו כפליים והוא יגע ורפה ידים, ויבא וישב בין ההרים ובכה ועשה מספד תמרורים וצעק ואמר אוי על האכילה אשר אכלתי ועלה לנפשי לא שמתי, ומה בצע כי בפרדס נכנסתי, שברי ואוני אתה, הלא טוב לי אז מעתה! כך הוא האדם בזה העולם כמאמר שלמה כאשר יצא מבטן אמו, ואם הנפש היתה בתחלה בתוך מושב אלהי במקום קדשו ובאה לזה העולם להיות מלוכלכת באשמות ובחטאות ואח"כ תרעב ותתקלן כענין השועל לשוב אל מקומה, ומה תועלתה כי טוב לה אז מעתה. גם כי ראיתי בכמה דיעות בני העולם כי דברים אילו משברים את האוזן ומהם דברים אשר אין בהם

מועיל, אבל העיקר האמתי אין עמהם כ"א בחכמת דעת עליון הקדמונים אשר קבלו פנים בפנים נוראות, ויראו את המלך הש' צבאות, המה באו לראות נרות מערכה הטהורה, להזהיר בזוהר אספקלריא המאירה, לעמיק על עיקר הדברים וחוקי הדת והאמונה והתורה, במדה במשקל ובמשורה. עכ"ל. —

מזה תראה, ידידי, כי ר"מ די ליאון דובר צחות ומושל ומליצה על לשונו כמו שהראיתי במחברתי על אודותיו, וכבר ידעת שחבר ס' הסודות או ס' משכן העדות בשנת נ"ג לאלף הששי, וראה הקדמת ספרו כפי העתקת ידידי הנודע בחסדו לכל דור החכם שד"ל שי' בספרו „בייטרעגע צור געשיכטע דער קבלה", מחברת שנית דף ט' אי וכ'. —

ג) **וגם** את אברהם אקרא ויאמר הנני ה"ה ר' אברהם אבולעפיא רואה ואינו נראה וניכר עד עתה, וזה מצאתי בסוף ספרו הנקרא ביאור סודות המורה:

זאת החכמה אליהו מסרה והוא ביאור מעשה מרכבה בדרך קצרה והוא ביאור חיות ואופנים ופנים וידים וכנפים הנזכרים ביחזקאל. הכדורים המצויירים ר"ל כדורי הצורות הם ד' והם כדור הככבים הקיימים ר"ל גלגל המזלות וכדור חמשה כוכבי לכת וכדור השמש וכדור הלבנה והם **החוי"ה** (ר"ל אותיות **החיות** בהפך), והיסודות המתנהגות מאתם ארבעה והם האש והרוח והמים והעפר והם **המינפו"א** (ר"ל אותיות **האופנים** בהפך), והכחות הבאות מאתם תחלה במציאות הם ד' והם כח הוות המוצאים וכח הנפש הצומחת וכח הנפש החיה, וכח נפש המדברת והם הארבעה **מינ"ף** (ר"ל אותיות **פנים** לאחור), והפעולות אשר הם שתים והם הוות מה שיתהוו ושמירת המין המתהווה ההוא ר"ל שמירת מינו תמיד ושמירת אישו זמן אחד והם שתים **מיד"י** (ר"ל אותיות **ידים** בהפך), וסבות התנועה הנגלגלת ארבעה והם כדורית נפשו ושכלו אשר בו יצוייר ושכל הנבדל אשר הוא חשוקו והם הארבעה **מיפנ"ך** (ר"ל אותיות **כנפים** לאחור), ודע כי השמש מניע יסוד האש והירח מניע יסוד המים וחמשה כוכבי לכת הנשארים מניעים יסוד האויר וגלגל המזלות מניע הארץ, ודע כי הדיעות הנבדלות נחלקות לשנים החלק העליון אין לו דבר עם אדם והחלק התחתון הוא המנהא בלא ספק. ע"כ.

מזה תדון על השאר, ידידי, שר' אברהם אבולעפיא מעץ הדעת של ר' אברהם בן עזרא לקח ואכל, רעיונותיו עמוקות מאד, ואם יליד שכלו של אבולעפיא יצחק ומצחק באותיות בחילופן ובתמורתן בכל זאת אדם גדול וחכם עמוק איש טודיל"א דנבר"ה היה.

אשים קנצי למלין ועוד ידי נטויה לכתוב לך דרישות וחקירות על קורות סופרים וספרים, אולם פנה היום ואתאוס ולילה ללילה יחוה דעת בלי מגרעת. ה' יתן לך כל משאלות לבך וישמרך מכל רע ויאיר עיניך אדומות ותגיל פיך דובר צחות ויתן מרגוע לנפשך למען תת כחה בכרס תמיד של החכמה והתבונה! זאת בקשת ידידך ומוקירך יום ח' לחדש אייר תרי"ג לפ"ק פה לפסיא.

אהרן יעללינעק.

הערות.

א) **אמר** המוציא לאור: אל תדמה נא הקורא בנפשך כי ר' יוסף בר צדיק הדיין הזה איננו מן המדברים בחלקו עליהם פה, רק בין בדבריו כי ידבר במדברים כדברם; וכת המדברים בעצמה נפלגה לכתות שונות. — וספרו עולם קטן זה מוכח גם באגרת ההתגלגלות של הבדרשי, בזה"ל: וממנו אצלינו ס' קראו עולם קטן על דרך הקצור מחכמת הטבע עם קצת באור בקצת סתרי תורה. ולפלא כי הבדרשי איננו יודע זמנו, ונראה שגם שמו לא ידע בשלימות; כי אמר שם: והשני (החכם השני שלא נודע זמנו) נקרא ר' יוסף. ועיי' מה שכתבתי בפתיחה (עמוד 33) בדבר הס' עולם קטן זה, ומה שהעירותי שם כי הרמב"ם ינגהו, נגד מי שסבר שישבחהו. ושגשתא כיון דעל על. כי גם ידידנו הנכבד החכם השלם המליץ הנמרץ רש"י פין שיח' כותב בספרו היקר נדחי ישראל (ח"א חוברת א' ווילנא תר"א, צד 144): ר' יוסי בן צדיק חבר ס' עולם קטן, והרמב"ם מזכירו לשבח באגרתו לבנו. (לבנו!? —). אבל בקבלת הראב"ד הנהו מהולל ר' יוסף ברבי צדיק בן צדיק הזה לחכם גדול ופייטן וירא שמים; וכן בסוף ספר הקבלה מחשיבו הראב"ד בין החכמים הגדולים וקדושים המחזקים ידי ישראל בשירות ובאמות. והחריזי בשער ג' מתחכמוני, יאמר בלשון נופל על לשון: כי אין כשירי בן צדיק נאמנים צדיקים. ואולי לא כתב בן צדיק שירי חשק ואהבה כאשר עשו אחרים מבני גילו המשוררים המצויינים, כר"י הלוי ור"מ ן' עזרה, לכן יאמר החריזי שכל שירי ן' צדיק כלם צדיקים ונאמנים הם' — כמו שאמר מקודם להפך על שירי בן אלמעלם, כי אין כמוהם בזהב החשק מחשקים, כלומר שהם השירים המעולים שבשירי החשק; ויתכן שלזה מרמז גם הראב"ד בהוסיפו והסמיכו השבח „ירא שמים" לשבח „פייטן"; — אבל יכול להיות ג"כ כי כונת החריזי לאמר בשבח הזה, כי בן צדיק הוא צדיק בכל דרכי השיר תמים פעלו ואין עולתה בו נגד חקי המליצה. ועוד יהללו החריזי שם להלן ברוב התשבחות, ומסיים: ובעת ישחו כל בנות השיר תרוממנה קרנות צדיק. וגם אני אומר: מי יתן ותרוממנה קרנות צדיק כי יצא לאורה ספרו עולם קטן בשלימות ויגלו לעינינו שיריו! — ועד הנה לא זכינו רק לשיר אחד נפלא ממנו אשר שר לכבוד ר"י הלוי בשם כל מכבדי ר"י הלוי אשר בקרטובה, והוא, ן' צדיק, היה להם לפה — וע"ז השיב גם הלוי שיר הכבוד לכלם. (בתולת ב"י 58—60) ועוד שיר תהלה לבן צדיק ביחוד (שם 60—61). — שוב ראיתי כי גם החכם המפורסם כרמולי טעה בהבנת הדבור של הרמב"ם בדבר ן' צדיק ועולמו הקטן, וכותב באנגאלען של החכם יאסט לשנת 1839 צד 317 בזה"ל: Auch M. selbst in seinem Briefe an S. Eben Tibbon . . erwähnt eines Buches עולם הקטן, welches er zwar nicht gesehen habe, aber nach seiner nähern Bekanntschaft mit dem Verfasser, für sehr geistreich halten müsse. (!!!) ומי הגיד לו לכרמולי כי הכיר הרמב"ם בטוב את ן' צדיק!? — כי אין בכלל הדיבור: ידעתי את האיש ואת שיחו, רק שידע ממנו וידע דרכיו, לא יותר; וזה יתכן להיות גם מפי השמועה. וגם אם ראהו הרמב"ם בילדותו כפעם בפעם, בהיותם במקום אחד, אין אנו יכולים לדעת עוד מכח הדיבור:

ידעתי את האיש כו' שנדברו יחדיו · והחכם כרמולי איננו מסתפק עצמו עוד בזה לבד, כי אם רוצה עוד לעשות את ן' צדיק לרבו של הרמב"ם (שם מקודם) · — —

לענין „החפץ בלי מונע" שדבר בו ן' צדיק עיין דברי הרב במורה א' פ' ע"ה, שקצת המדברים אמרו שהבורא רוצה ברצון שלא בנושא; ובש"ט שם הנוסחא: רצון לא במשכן (אולי נמצא כן בהעתקת החריזי). ועיי' בס' המורה של הקראים הוא ס' עץ חיים פ' ע"ה ד' צ"ד למטה: „ואמנם לפי דעת המאמינים שהשי"ת רוצה ברצון חדש לא בתכונה" כו' · ואאריך הדיבור בזה אי"ה במאמר שני על דבר החפץ בפרט והתארים בכלל, ביותר עומק ושלימות על המדובר ממני מכבר בענין זה בראש התחיה · —

ב) לשון אחד של הר"מ די ליאון פה. מצאתי בס' אבקת רוכל, ספר שני חלק ראשון ד' ט ע"ב: „כי יש לך לדעת כי הוא יתי' ברא העולם והמציא לפי חסד ·· כי לא לצורך שלו המציא עליונים ותחתונים כי לא באו לעזרת ה'" כו' · — וכבר הוכיח בטוב טעם ודעת ידידנו החכם הכותב האגרת הנ"ל נר"ו במחברתו הנחמדה על דבר ר' משה די ליאון, (צד 12 .11) כי בעל אבקת רוכל לקח עמו דברים הרבה מס' נפש החכמה, וכן העיר בצדק (צד 20) על ההשתוות של ס' הסודות עם ס' נפש החכמה, וביותר עוד הוכיח במיסור בבייטרעגע שלו ח"ב (חלק עברי צד X הערה 8) שעשה דיליאון מהדורות שונות לספריו, [רצונו לומר: שקרא לכל מהדורא בשם אחר, וכן הענין אצל ר"י ניקטיליא —] · — ומצאתי עצמי מחויב בדבר להודיע בשער בת רבים, למען לא יקופח שכר כל חכם בישראל, שכבר עמד על זה (היינו כי הרוכל סממנים מצא בס' המשקל וישקול וישחק לאבק, וכי כל הס' נפש החכמה כולו הוא מדיליאון — שגם זה הוכיח מוהר"ר יעללינעק נר"ו) גם ידידנו החכם המדקדק היקר, הזוכר כל הנשכחות מרושמי ספרינו וסופרנו, מליץ מהולל וסופר מהיר ובהיר להפליא הר"ר בן־יעקב נ"י מווילנא; וכן עמד ע"ז גם אבי כל תופש עט בחכמת ישרון ה"ה רבי יו"ט ליפמן צונץ הרב החכם הכולל החוקר המרומם נר"ו, כאשר אתה מַרְאֶה בזה אשר לפניך, הקורא הנכבד! —

ולענין מה שהעיר החכם יעללינעק שי' כי ר"י חביב מביא בסוף לקוטי אגדות ירושלמיות דאין דורשין, את הס' הנפש החכמה בשם ס' המשקל (בראש ספרו הנ"ל בהערה) אוסיף עוד אני: כי גם ר"מ ן' ישראל בנשמת חיים יקרא את הספר לפעמים בשם ס' המשקל (דף נ"ט ע"א — ושם מבואר עיקר דעתו של הדיליאון בתכלית ירידת האדם לעולם השפל שמזה ידבר גם בהמעותק לפנינו ממנו — ודף קע"ג ע"ב) ופעם בשם ס' הנפש החכמה (דף כ"ח ע"א) ופעם בסתם בשם דיליאון (דף ל"ד ע"ב). —

אגרת טו׳

ידידי היקר שלום.

בא אלי מכתב מעיר פירינצי (פלארענץ) מידידי **Fausto Lasinio** איש נוצרי נקי בלה"ק, אשר כבר הוצאתי לאור אחד משיריו בכוכבי יצחק, קונטרים ששה עשר, עמוד 59. **בקשתי** מהבחור היקר הזה לבדוק ספרי ר׳ שבתי דונולו הנמצאים בביבליאותיקה של הדוכוס הגדול יר"ה, אולי ימצא שם פירושו על ברייתא דשמואל, והברייתא עצמה, והוא חפש ולא מצא, כי אמנם אין שם אלא פירושו לס׳ יצירה (הנמצא גם בידי, נעתק מכ"י אשר בפארמה), ופי׳ ס׳ יצירה לר"א מגרמיזא (הנמצא ג"כ ביד ידידי היקר אלמנצי, כתיבת ר׳ אליה בחור), ועוד נמצא שם ס׳ קטן (שני דפים) לר׳ שבתי בעניני רפואה, וזאת תחלתו: **זה ספר היקר:** 1) זה ספר המרקחות והמשקיות והתחבושות והתמרוקים והמסיכות 2) הנקראות פלפיסיא של רפואה שתקן שבתי הנתכנה דונולו בר אברהם 3) שהוגלה מעיר אורים ללמדו לרופאי ישראל ולהודיעם לרקח המרקחות בחכמת רופאי ישראל 4) ומוקדון ומכסיון מלאכת ידיו שנשה בחכמת הרפואה לחקור ולדרוש עומק הרפואות ארבעים שנה כדבר ה׳. כאה לרופאים החכמים והאומנים לידע (וכו׳, ומסיים כך) על כן תשמור לך על זה כי הוא בדוק ומנוסה. **והנה** זה דודי לאזיניאו מעיד כי תיבת אורים כתובה כאן ביו"ד אחר הרי"ש, ועוד בתוך הס׳ מצא שהמחבר מדבר על מיני הדבש הטוב והרע, לפי תכונת הצמחים שהדבורים ניזונות מהם, ואח"כ זה לשונו: ועל זה נוה אפוקראט החכם לשום בכל המשקיות דבש אתיקון וידיון וכמו כן הוא הדבש נעשה בעיר אודרנטו ובעיר אורים ובארץ קלבריא במקום הנקרא מרטים קרוב לעיר רוסנו. **והנה** לאזיניאו אומר כי מכאן נראה ברור כי עיר אורים היא במלכות נאפולי ולא רחוקה מאוטרנטו (Otranto), כי הנה ר׳ שבתי מזכיר עיר אודרנטו ואח"כ עיר אורים ואח"כ ארץ קלבריאה. והוא חפש ומצא קרוב לאוטרנטו עיר Oria או Oira ובלשון רומי Uria, והוא אומר כי זאת היא עיר אורים. והנני מודה כי מכאן ראיה ברורה שמקומו של ר׳ שבתי היה בארץ נאפולי וקרוב לאוטרנטו, אך לא אחליט שהיה מעיר Oria כל עוד שלא אמצא השם הזה כתוב בסמ"ך בסופו. **והנה** ידוע כי ר׳ שבתי חתם שמו ושם אביו ושם עירו בראשי חרוזים בהקדמת פירושו לס׳ יצירה, וההקדמה ההיא העתיק אותה לבקשתי מוהר"ר הלל קנטוני בהיותו בפארמה זה כ"ב שנים, ואני שלחתיה למוהר"ר שי"ר, ובשנת ת"ר נדפסה על ידי החכם גייגער בס׳ מלא חפנים.

אמר המ"ל: 1) מאז חשבתי כי ר"ש בעצמו לא קרא את ספרו מהרפואה בשם „ס׳ היקר" כי מה יחס ענין „יקר" לעניני „רפואה"? — רק הסופרים כנוהו כן לגודל יקרת הספר בעיניהם, כאשר קרה כן, לדעתי, גם את ספרו „תחכמוני" שקראוהו: צפנת פענח, בעבור שהוא מגלה צפונות, כמו ששערתי כבר בהיונה (עמוד 55) ועי׳ גם לקמן הערה 7. וכן נראה כאן שהוא קרא את ספר הרפואות הזה בשם: ספר המרקחות — ומי יתן ויהי נא את לבב החכם לזיניאו שיחיה, אחינו זה אשר לא מבני עמנו התובב עמנו וחכמתנו, להעתיק לנו כל ס׳ המרקחות הזה ונודה לו נגדה נא לכל עמנו. 2) נ"ל: והמסיכות, עניינו: המזיגות, מן מסכה יינה. 3) יש לתמוה על החכמים ר׳ אברהם קראקמאל (בס׳ החלוץ חוברת א׳) ור׳ שמואל יוספין (כרמי ישראל חוברת א׳ צד 90 הערה א׳) שהחליפו שם האב בשם האב או בשם האם, וכותבים: שבתי בן יואל. וכן אתמה על החכמים פירסט (קולטור- אונד ליטעראטורגעשיכטע צד 49 הערה 56) וידידי ר׳ אליעזר ליפמן הורוויץ ז"ל (בס׳ הגנזים של המסורר נאטטלאבער (צד 170 הער׳ ד׳) שכותבים: שבתי בן אברהם בן יואל, כאילו נודע להם בבירור שיואל הוא שם אבי האב, (עי׳ גייגר מ"ח חלק אשכנזי צד 97 הערה 4). 4) נראה

ואח"כ בשנת תר"ה אחד מיחידי סגולה מעיר טורין, הנביר המהולל ברוב התשבחות ר' יעקב לוי הי"ו, העתיק בשבילי בפארמה פי' ס' יצירה לר' שבתי מתחלתו לסופו, ומצאתי קצת חלופים בין העתקתו והעתקה הנדפסת. ועתה זה דודי לוציאטו העתיק בשבילי ההקדמה החרוזית מן הס' הנמצא בפירינצי (Cod. 14. Plut. 44.), והנני נותנה לפניך, והוספתי הנקוד בקצת התבות, גם הוספתי במאמר מוסגר קצת הערות. בדף ע"ח כתוב ס' יצירה. ובדף ע"ט ע"ב מתחיל הפירוש 5), וז"ל:

פירוש של ס' יצירה הנקרא ס' חכמוני 6) שבתי·

(כלו' שכך הי' הס' נקרא בפי בני אדם ס' חכמוני שבתי, ר"ל ס' חכמוני של ר"ש 7)).

שלום 8) רב מפי אל שדי, ברכות ונחמות 9) מבלי די, תבאנה לכל מי
שיכתוב זה ספר לְמוּדַי, (נדפס לדודי, אך גם בהעתק ר' יעקב לוי כתוב למודי)
10), ויושיעהו אֵל אם יכתבהו בשם שבתי 11), בלי למחות
שמי מזה ספר סודי, (במלא חפנים ספר דודי, אבל גם בהעתקת ר"י הלוי סודי),

---

של"ל: ישמעאל· 5) עי' כ"ח ז' סוף עמוד 85 וראש עמוד 86 שלפי עדות ביסציאני התחלת החיבור של ר"ש בקובץ הזה דפלורינץ בדף ע"ט ב', ובדף פ"ז ב' שם, כתוב: „זו תחלת ס' יצירה" וסבר ביסציאני שמדף ע"ט ב' עד פ"ז ב' הוא רק מבוא הס', והגאון שי"ר נ"י סובר שם שמשם עד שם הוא ס' תחכמוני שהוא לדעתו חיבור לוח ד"א תש"ו לר"ש, ומשם ואילך נמשך פי' ס"י לו שהוא לדעתו ס' צפנת פענח — ועתה הנה היא באה עדות החכם לוציאטו ומכחשת עדות החכם ביסציאני, וכדאי הוא החכם לוציאטו לסמוך עליו· ונראה שביסציאני לא הבין תוכן הדברים· ואני משער שבאמת נמשך והולך פירוש ר"ש לס"י מן ד' ע"ט ב' עד פ"ז ב', ומה שכתוב בדף פ"ז ב': „זו תחלת ס"י" אין הכונה שבא שם התחלת פירוש ס"י, כמו שמשער מוהר"ר שי"ר, כי אם ששם מתחיל גוף ס"י, ואם תאמר הרי כבר בא גוף ס"י בדף ע"ח לפי עדות לוציאטו? ע"ז אומר כן היא, אבל בדף פ"ז ב' יבוא נוסח אחר מס"י, וכן לפני ג"כ פי' ר"ש לס"י, ומתחלה בא הס"י שם, והתחלתו: הילך ברייתא של ס"י אשר נמסר לאברהם אבינו" ואחרי סיום הברייתא, כתוב: סליקא ברייתא דספר יצירה והילך פירושה" ואחר סיום הפירוש, כתוב: נגמר פירוש ס"י כו' וזו גמרא (של?) ספר יצירה ומשונה היא קצת מאותה גמרא שכתבתי לעיל לכן חזרתי שוב לכותבה", ועי' הפליט עמוד 8 Cod. 3. סעיף ח' — ומאת החכם לוציאטו נבקש להעמידנו על האמת· — 6) כגירסת רש"י, וא"כ אין לְשַׁבֵּשׁ לשונו, כמו שרוצה הרב שי"ר נ"י בכ"ח שם 85·

7) נראה שגם ברזיאל נ"ל: ובספר חכמוני שבתי, תחת: ובספר שבתי — וכן כותב רש"י: ור' שבתי·· בספר חכמוני שלו, כלומר חכמוני הקרוי בשמו, חכמוני שבתי — ועי' גם להלן הערי 11. ולדעתי ברור כי ר"ש בעצמו קרא את שם ספרו בשם הזה· ומעתה התאמתה השערתי בהיונה שם כי פירוש ר"ש לס"י נקרא תחכמוני, או חכמוני, ולא צפנת פענח, וכי רק הסופרים קראו את הס', לחשיבותו בעיניהם, צפנת פענח; ומעתה תבין גם התו אשר לפני החרוזים גם במלא חפנים: „אחל ס"י והוא הנקרא ס' תחכמוני (צפנת פענח) שבתי" כי המלות „צפנת פענח" הן טעונות הסגר, ור' „שבתי" טהור הוא, ויצעק חמס כי כנגע נראה לעיני הכהן הגדול וראה הכהן והסגירו חנם (שם במ"ח, ואודה לו א"כ הערתו והשערתו שם הערי א') ושלחו מחוץ למחנה, כי כלה גרש יגרש את „שבתי" בכ"ח שם (נד 85 ונד 86) בהעתיקו שתי פעמים התחלת הס': „אחל ס"י והוא הנקרא ס' תחכמוני צפנת פענח" ולא יכתוב כלל „שבתי" אחרי צפנת פענח, וזה עפ"י השערתו במ"ח· — 8) בכ"י פריס (שאזכיר לקמן) שפת שלום מפי·· ונראה שצ"ל: „שפעת" תחת „שפת"· 9) בכ"י הנ"ל מוסיף: טובות עד בלי די. 10) וכן שם· 11) כלומר יכתוב „ס' חכמוני שבתי" ולא „חכמוני" או „תחכמוני" סתם — והברות הד' והתי' קרובות במבטא בני איטלקי; וכן לקמן חורז „ידי" עם „אבותי". אבל בכ"י הנזכר כתוב: יכתבהו בשמי שויתיהו בחידי, וזה איננו נכון, כי לא יכין

12), רק 13) לכותב 14) שמי בין ידידי, (גם נהעתק רי"ל בין גיו"-) 15) אז יחשב 16) לו כנתינת משכורתי 17) בְּוַדָּאי 18), בין יבין יגיעי שיגעתי בכל מְאֹדִי 19), רִשְׁמֵי חכמתי 20) ללמד 21) לא חסתי במחמדי, האמנם על זה ראוי הלוחם בלחם חמודי 22), מאמר פי לקיים ולכתוב בכתב ידי, (נ"ל ככתב 23) ידי), חסד יעשה 24) מלהבזות להתלמיד שמי 25) שקראוני אבותי 26), וזכור יזכור הכתוב 27) מכל מלמדי השכלתי, (הסיפר המעתיק תקן הפסוק וקלקל החרוז), קנאה ירחיק מלבו 28) מלשלם רעה תחת חסדי 29), הוא החפץ לישא ברכה מאת אֲדֹנָי, וצדקה מאלהי ישעי כדבר 30) חנוני, אָזֵן 31) יאזין לכתוב תחלה חרוזי ותקוני 32), דברי הספר וחכמותיו 33) באחרונה לכתוב כענייני, ועל זה העידותי בַחֲפֵצִים לרשום ספר הגיוני, נְאֻמִי אם לא יקיימו, שופט צדק ודן דיני, ינקום נקמתי מהם אל נקמות ה'. (נכ"י פאלרמה ידין דיני, ויינקום 34), ונכון יותר). לא יאבה ה' סלוח להם על עלבוני, וחכמתם ישיב לאחור מלהבין בסודם, (חסר החרוז, ונכנס האחר מוסיף: הודם והדרם ישפיל בגזירה) 35), ניב שפתותיהם לא יתקיים בין עם ה', (כן הוא גם נהעתקת ר"י הלוי, 36) והנדפס מוטעה), וימחו מארץ 37) חיים אם ימחו פיוטי זכרוני, לבאר שחת ירדו חיים כנצבים על ה' 38), (ר"ל כיתן ואנירס), דברי אלה

לאמר לא בחידי (והחרוז תמיד „דַי" ולא „דִי") ולא בחידַי (ואם אמנם הפייטנים ירפו להם כאלה) כ"א בחדתי וחדותי, ונראה בעיני שהכותב התשכנזי או הצרפתי אשר לא יקללו באזניו חרוזי „די" עם „תי" עשה מדעתו השינוי הזה. 12) וכן שם, רק שחסר שם מלת „שמי" אחרי למחות. 13) וכן באה מלת „רק" בכ"י שם, כאשר הגיה כן מסברא שי"ר במ"ח. 14) שם לכותבו שמי, והנכון: לכתוב שמי, או: לכותבו (לכתבו, וכן במ"ח) בלי מלת „שמי" או: בשמי (כאשר במ"ח). 15) וכן שם. 16) שם: יחשוב. 17) כהגהתי ביונתי לד 58. אבל שם כתוב: בנתינת משכורתו. 18) וכן שם. 19) וכן כל החרוז שם. 20) וכן שם. 21) כהגהתי שם, אבל גם בכ"י שם „ללמוד לו חסתי" ולא יותר, וזה משובש. 22) ושם: "למודי". 23) גם שם: בכתב. 24) וכן שם. 25) גם שם „משמי" כמו במ"ח, וכן נכון. 26) גם שם „ילדי" כמו במ"ח, וגם זה בעיני רק תיקון מהכותב אשר לא תשמענה אזניו חרוז כזה. 27) שם: האומר מכל מלמדי, ותו לא, והוא כאלו כתוב: „וגו'. — 28) שם: ירחק מלבי, וזה טעות. 29) שם: חסד, בטעות, והר הזהב הגיה חסדי, כנכון. 30 שם: מדבר בדברי. 31) שם: אוזן (כמו במ"ח) יאזין תחלה. 32) שם: תקנוני, והוא טעות. ולפי הכתוב כאן „אזן" הוא מענין „מאזנים" והמליצה בנויה על המקרא: ואזן.. תקן משלים, ואומר ר"ש שמתחלה יכתוב הכותב „המאזנים" שלו, כלומר המשל שלו, הוא שירו זה, כמו שפירש: חרוזי תקוני; ועי' פרחון ערך אזן — והראב"ע מפרש על ואזן: ואזן שירים, וכונתו אמנם על חרוזים שקולים, והאמין א"כ הראב"ע שעשה שלמה שירים שקולים, או שעשה כבר חבור בהגיון, לפי פירושו השני שם: או חבור מאזני החכמה — — אמנם מדברי ר"ש נראה כי ישתמש במליצת „מאזנים" גם על שירים בלתי שקולים, כי גם באלה החורזים סופרים ושוקלים ההברות השוות בסופי החרוזים והאותיות והמלות והראויות לבוא בראשיהם. — 33) שם: וחכמותו חפצים לרשם ספר הגיוני נאמי וכו'. 34) שם: ידין דין דיניי ינקום. 35) שם: וחכמתם אחור מלהבין סוד יי' (וזה שלא כהגהתי ביונתי לד 54) הודם והדרם ישפיל בגזירת יי'. 36) וכן שם. 37) גם שם: מספר, כמו במ"ח. אך מלת „חשבוני" בין פיוטי וזכרוני חסרה גם שם. 38) וכן שם,

אם ימאסו מלכתבם בסדרי שנוני 39), מאוס ימאסם אלהי 40) אם לא יחושו 41) לבזיוני, אני 42) בכל זאת בה' אלהי שמתי בטחוני, והוא ישלם שכר יגיעי שיגעתי טוב 43) שני, ראשית חכמה 44) סודם 45) לפענח ליראי 46) ה', סודות ספרים סתומים חתומים ועמוקים לפרש 47) יותר מקדמוני 48), חסדיו הנאמנים ינחמוני מכל אנחותי ויגוני, זכר יד ושם טוב יתן לי בביתו ובקהל ה' 49) קנין ראשית דרכו ינחיל 50) לבני ולבני בני, נצח סלה ועד אמן · 51) —

לפי הנסח הזה ראשי החרוזים אינם הושד מאורם, אלא (כאשר העירני החכם לאזיניאו) נולד מאורם · ואין להכריע עד אשר יביא ה' לידנו כ"י אחר. 52) ואתה ידידי היקר שלום וביתך שלום ·

פאדובה, ניסן תרי"ג · ידידך שד"ל ·

רק שתחת כנלבים כתוב בטעות: הנולרים · 39) כמו: סדרי משנה, וכן לשון החרוז שם, רק שתחת ,,בסדרי" כתוב שם בטעות ,,בסודי" · 40) שם: אלהינו · 41) שם: יחוש · 42) שם: אך, והשאר כמו כאן · 43) לפי הנוסח הזה אין להביא ראי' שכתב ר"ש אלה הדברי' בסוף ימיו, עי' כ"א שם 86, אפס שגם שם כתוב: רוב, ולא טוב. 44) שם: חכמת. 45) נ"ל שצ"ל: סוד ה'. 46) שם: יראת· 47) שם: ספרים סתומים ועמומים לפרש ·· 48) וכן שם · ויתכן שהכונה שיגע לפרש הספרים הסתומים בביאור יותר מהפרשים שקדמו לו, וא"כ מצא כבר ר"ש פירושים לספרים שפירש בחכמוני, (היינו, הברייתא דשמואל והס' יצירה, עי' יונתי —) ולדברי הישראלי (עי' למטה) כבר קדמו לרמ"נ פירושים בלה"ק לס"י; או יתכן שכוונתו שהוא יפרש היטב מה שסתמו הקדמונים לו בעלי הספרים. ועי' יונתי צד 41 וצד 42 · 49) שם: זכר נרשם יתן לי בביתי בקהל יי' · 50) שם: ינחול, בטעות · 51) שם: א"ם. 52) מעתה יש להכריע, אחרי אשר הביא ה' לידנו כ"י אחר שהוא כ"י פריס, אשר רשמתי פה בשולי היריעה נוסחאותיו, וגם שם הנוסח הנולד (לא: נולד) ולא הושד מאורם · —

אמר שניאור המוציא לאור: עתה אגיד להקורא תוכן כ"י פריס שהזכרתי בהערותי בשולי אגרת זו של רשד"ל אלי. ראיתי להחכם דוקעס שמביא במכתב המזרח (לב"ל ד. א'·) לשנת 1847 מספר 28 עמוד 440 ס' המונח בין כ"י דפארים על קלף סימן 318 המחזיק ו' דפים בתבנית פֿוליו. ודוקעס אומר שם: כי לא היה מדבר כלל מן הס' בן בלי שם הזה הקטן בכמות ובאיכות אם לא היה הס' נושא שם ס' נודע של גבירול; וכי תוכן הס' הוא כמין דרוש פילוסופי על דבר הבריאה ועל דבר השתוות העולם הגדול עם העולם הקטן, ובראשו כתוב: לזה יקרא ס' תקון מדות הנפש, והתחלת הס' עצמו הוא: בשם אל אי שפת שלום מפי אל שדי וכו' וכו'. ואני בראותי הדברים האלה אמר לי לבי מיד, כי הס' הוא לר"ש דונולו, כי קצת החרוזים שהביא מהתחלת הס' הן הן החרוזים של ר"ש לפני הקדמתו לס' תחכמוני הנדפסת במלא חפנים. (אח"כ העירוני כי גם ידידנו הרב הגדול רשד"ל נר"ו עמד על זה באוריענט שם (לב"ל סי' 34 צד 544) ושאל שם מדוקעס שיראה עוד הפעם את הספר הזה; וכי השיב ע"ז דוקעס בלב"ל שם לשנת 1848 צד 591 שרק התחלת הס' תיקון מ"ה תסכים עם הקדמת ר"ש! אבל גם זה איננו אמת, רק כל הס' הוא של ר"ש, ושמו נקרא עליו, כאשר ראינו ועוד נחזה, וה' יכפר בעד דוקעס שי' כי בכתבו בחפזון הוציא משפט מעוקל על הס' בכלל —) ויהי כבוא פריזה ידידי היקר הרב המופלג השנון החוקר הנבון החכם השלם המהנדס המפורסם הר"ר דוב בער גאָלדבערג שי' בקשתי ממנו שיבדוק שם בכ"י ההוא ושיעתיק למעני החרוזים בשלימותם עם דברים מגוף הספר, ויואל ידידי זה למלאות משאלתי ויעתיק וישלח לי בטוב לבבו את ההקדמה החרוזית

אשר ברובה תקיים נוסח רשד"ל באגרת שלפנינו ובקצת תסכים עם הנוסח שבנו"ח, ואם גם היא משובשת — ועוד הוסיף לשלוח לי דבר מגוף הספר, וז"ל ידידי: בסוף הספר העתקתי הדברים האלו: „בראשית נתן לו (לי?) אלהים חכמה ובינה והשכל ליתן מים בכלי זכוכית זכה ונאה ותופש המים עם הכלי [ומרים אף העולם ויעל שאין לאדם אור וזוהר ונוגה וזוהר של הקב"ה] מרים את הכלי הוא של זכוכית עם המים הזכים שבתוכו ומעמידו כנגד זוהרו של השמש כחום הקיץ ויאחוז בידו האחרת נעורת פשתים זכה או הצמר או את הרקבים כנגד הכלי זכוכית מרחוק כמעט ומפני זוהר השמש אשר יזהיר בכלי הזכוכית יוציא ועובר מים זוהר השמש מתוך כלי הזכוכית ומתוך המים אשר בו אז יבער צמר הגפן או הרקבים או הנעורת וידליק כמו אש זה יש לך להוציא רוח מרוח ומים מרוח ואש מאש". המלות אשר סגרתי בסוגר אינני מבין ואולי שייכים להדברים אשר כתב בספרו לפני זה ומבהילותי להעתיק לא עיינתי כראוי ועוד חזון למועד אי"ה. הדברים האלו הביא רש"י בסוף מסכת ביצה בשם אחד מגאוני לומברדיא שפייט זאת בפיוט ליוצר ולפי זה יתכן שהגאון הזה הוא ר' שבתי דונולו אשר היה פייטן ע"ד הקליר כנראה מחרוזיו אלה. עכ"ל ידידי. —

אמר שניאור: זה לשון רש"י (המובא ג"כ אצל צונץ בתולדות רש"י שלו) בביצה ד' ל"ג סוף ע"א בד"ה: מן המים. „נותנים מים בכלי זכוכית לבנה .... כך שמעתי בפיוט יוצר שיסד אחד מגאוני לומבר"דיאה". ומעולם היו קשים בעיני דברי רש"י אלה, ואמרתי: היתכן שרש"י ז"ל אשר מי כמוהו מורה בשפה ברורה וטהורה ובלשון קצרה, היתכן שהוא ז"ל אשר כדברי רבינו שמשון (בכ"ח ז' צד 21): „אין דבורו ועריכת לשונו דומה לשאר עריכת שפתים" יכתוב לשון מגומגם כזה!? — מי שמע כזאת: שמעתי פיוט או יוצר! הן מעולם קרינו וראינו פיוטים ויוצרות ולא שמענו: ומה זה כפל לשון של פיוט ויוצר? הלא זו אף זו? ולעולם רגיל על לשון המחברים לומר: בפיוט של מועד פלוני, ביוצר לשבת פלוני; ולא עוד אלא מה ענין ספור עשיית כלי זכוכית בוערת (ברענ-גלאז) בפיוט ויוצר!? — אשר על כל אלה, מי לא יודה לי כי כנים דברי אשר אומר, שנפל טעות בדברי רש"י אלה, מהעדר הבנת הסופרים; כי היו כתובים בר"ת, כזה: כ"ש בפי' יציר' שיסד כו', כלומר: **כ**מו **ש**כתוב (או: **כ**מו **ש**מצאתי) בפירוש יצירה שיסד כו'. מעתה לא רק יתכן כי אם הוא דבר אמת ויציב ונכון וקיים וישר ונאמן, כי כונת רש"י ז"ל בזה על ר"ש דונולו ופירושו לס' יצירה, והכ"י דפארים ששם נמצא הדבר הזה, הוא הוא פי' ס"י של ר"ש זה. אך נראה שאיננו שלם שם (ובכל זאת נראה שנמצאים שם דברים החסרים בכ"י אחרים ממנו, ואולי מבין כלם יצא לנו חבור שלם) ולכן טעה הסופר בענין מהות הספר והוא לא ידע ואשם לכתוב שהוא ס' „תקון מדות הנפש", ויען מה? יען שמצא בו דברים שווים עם הס' הזה של רשב"ג בשיווי טבע האדם עם טבע העולם (עי' התחיה צד 33—32) שהרי זה ענין ספר יצירה לערוך שנה עולם ונפש (אדם) זה לזה — ועי' גם מה שמובא להלן (עמוד 160) בענין זה מר' שבתי דונולו, ובודאי גם מה שמובא שם, מצא ר"א מגרמיזא בפירוש ר"ש ליצירה, וכבר כפי עדות הח' דוקעס הס' הזה דפריש כולל גם חקירה ע"ד היצירה, שגם זה ענין ס' היצירה. וכי תשאלני הקורא: אנה מצא רש"י הדיבור הזה של ר"ש בפירושו לס"י, איזהו מקומו? ע"ז אשיבך: הדיבור קנה מקומו במשנת: ארבע אש ממים. ושם מסביר לנו ר"ש איך הוציא הקב"ה לפי דעת בעל ס"י אש ממים, היינו איך ברא השמים וכל צבאם והמלאכים עמהם שהם מאש לדעתו (כדעת רשב"ג וכו' —) איך ברא כל אלה ממים? מסביר לנו זה, כי הגיה ממנו זוהר — אור לבושו — על המים (וזה הוא ענין המאמר המוסגר מידידי אשר בא אמנם שלא במקומו ונלקה בחסר —) ועי"ז יצא אש ממים, ומהם נעשו כל הנ"ל. כי לא חפץ לבראם מאש זהרו למען לא ישוו לו ולמען לא ישרפו מאשו כי הוא אש אוכלה אש (ותדע מזה כי גם הוא מאמין באש דקה רוחנית וכי לא מתלמידי אריסטו הוא כהרמב"ם — —) ועל הדבר הזה מביא אח"כ למשל מענין הזכוכית השורפת שגם האדם יכול להוציא אש ממים

ואף כי בורא כל. — והדבר הזה נמצא גם בהעתק פי' ר"ש לס"י שלפני, אך גוף המשל מזכוכית הבוערת חסר בהעתק שלפני, אבל בוא וראה בפי' יצירה המיוחס לרס"ג הנדפס שם תמצא את הכל וכל לשונו שם (במשנה הנ"ל) לקוח מלשונו של ר"ש שלפני, וא"כ לקח גם המשל משם. (ועי' גם במיוחס להראב"ד ובפי' הנדפס לגרמיזא —) ובכלל תדע כי הפי' המיוחס לרס"ג הוא מלוקט רובו ככולו מפירושו של ר' שבתי. (ולקט עוד הרבה יותר מאד מהפי' הזה ממה שלקט ממנו הגרמיזא, — כי רבות בפעמים גם כי לא יביא גרמיזא בפירושו את שם ר"ש לקח ממנו, ואולי ירבה להזכירו בפירושו אשר בכתובים הארוך מהנדפס כידוע — וא"כ יכול להיות באמת שהיה המלקט הזה תלמידו של הגרמיזא כמו שאומר לאנדויער ז"ל בלבי"ל ד' א' לשנת 45 צד 214) והמלקט הזה לא רצה כלל לזייף את לקוטיו כי הביא תמיד דברים בשם אומרם ר"ש, רק איזה סופר טועה התעה את העולם. וסבת הטעות והטעה היא זו (וזה שלא כאשר ישבנו בזה ידידי יעללינעק יחי' בבייטרעגע ח"א צד 9): בכל הפי' נמצא תמיד שמביא המחבר: „פר"ש" (אבל לא: פרס"ג —) והיה כתוב מתחלה: „פר"ש" ר"ת: פירש ר' שבתי, והסופר שלא ידע לא את ר"ש ולא את פירושו ושמע שרס"ג חבר פי' לס"י, הגיה סמ"ך תחת שי"ן, אבל בכל מקום שיזכיר המלקט הזה „פר"ש" נמצא מפורש כן אצל ר"ש, ולפעמים יעתיק לא רק פי' ר"ש כי אם גם את לשונו, ויכתוב: זה לשון ר"ם (ר"ש), ופעם הוא אומר שהלשון הוא בלתי מובן, וכן האמת, והוא כן גם בהעתק פי' ר"ש שלפני. ופי' ר"ש לס"י נחשב כ"כ בעיני חכמי צרפת כאלו הוא עצם מעצמי ס"י ובשר מבשרו, עד שלפעמים יביאו דברים בסתם בשם ס"י, וכוונתם רק לפירוש ס"י של ר"ש. כן נמצא בס' הפרדס לתלמידו של רש"י (ד' כ"ו ע"ג בפי' תפלת שבת): נמצא בס"י למה נברא מעשה בראשית בששת ימים ולא בפחות או ביותר מיכאן אתה למד אלהותו של הקב"ה ששת ימים הם ג' בתים המעידים על הקב"ה ועל ישראל ועל השבת שכשאתה מחלק ששת ימי בראשית לג' כל אח' מהן ביתה ב' ימים להעיד מעידין על הקב"ה שהוא א' ואין אחר זולתו וכו', והוא מדברי ר"ש בפירושו. וכן מביא ר"א גרמיזא בסתם דברי ר"ש בשם ס"י ברזיאל. עי' ד' י' ע"א: ובס"י הרי מדבורו רוח אש ומים כשאדם מדבר כו', וכן בד' כ"ב ע"ב: בס' היצירה הוציא הקב"ה רוח מרוח קדשו כו' וכ"ז בפי' ר"ש. ולפעמים יביא הרזיאל דברי ס"י, ויוסיף אח"כ לומר: פירש (צ"ל: פירוש) ומה שיפרש הוא מפירושו של ר"ש. [עי' מה שהעירותי כבר במכתב החדשי חוברת שביעית של הרב הגאון אב"ד מדרעזדען נר"ו על מה שלוקח ברזיאל מר"ש, ועי' גם למעלה צד 55 דברי ידידי הח' יה"ש על זה, ועי' גם מה שהעיר הח' שטיינשניידער בבקורת אשר כתב על קונטרים הפליט במכתב עתי: Serapeum (1851, Nr. 4 S. 61 Anmerk. 1.)] ומכל זה נראה כי היה חשוב בעיניהם פירושו של ר"ש לס"י כגופו של ס"י כאלו אדוקים הם זה בזה, עד שלא יוכל הס' לעמוד בלעדו, וכאלו הוא הפי' האחד לס"י או כהמוחזק והמובחר והטוב שבפירושיו, כמדרגת רש"י בפי' הגמרא — וזה הוא הדבר שמצאתי כי בהנוסחא השניה של ס"י הבאה בסוף הס' שבד' מנטובה נכנסו באמת לתוך גוף הס' דברים מפי' ר"ש; כאשר בכלל דרכי לשונו וביאורו של ר"ש עוד כדרך המדרשים, והוא הגשר המעביר בין המדרשים והחבורים שבאו אחריו, ולכן לא נתמה על הסופרים כי בבלי דעת הכניסוהו לפנים הס' המבואר ממנו. [וכבר התאונן ר"י הישראלי כי נכנסו מדברי הפירושים העבריים של ס"י לתוך הספר ונשתתפו עמו, עי' למעלה צד 60 המובא מהעתק יה"ש, ועי' יעללינעק בבייטרעגע שם צד 14 מה שמובא כן מהפי' המיוחס לר' יעקב ן' נסים, שהוא הוא של הישראלי, עי' לעיל סוף צד 63 וכו' וכו' —] ואעיר עוד פה כי חשבתי בהיובה (צד 48 בהערה) שלקח רש"י דבריו בפי' כליות יועצות שבגמ' דברכות (ד' ס"א. סוף ע"א) מאיזה ס' אגדה שהיה לפניו, ועכשיו אני רואה שלקח זאת רש"י מדברי ר"ש בפי' שני נועצים דס"י — ויתר הדברים על אודות ר"ש ופירושו לס"י עוד שמורים אתי למועד נאת לאור על ידי א"ה ספרו זה עפ"י נוסחאות שונות.

אגרת טו ·

ב"ה ר"ח סיון תרי"ג לפ"ק פה לפסיא

שלום לך ידידי החכם כהר"ר **שניאור זקש** נ"י!

לפום צערא אגרת! מכתבך מלא תלונות ותרעומות על רוע מעמדך קראתי ושניתי ואמרתי: זהו תורה וזהו שכרה! מדוע לא יבאו חכמי ברלין לעזרתך? מי הוא ואיזה הוא אשר מלאו לבו לרדוף איש עני ידיו רב לו בתורה ובחכמה? ובכל זאת מן המצר קראתי לי להעתיק לך מכ"י אשר יש עמי בביתי, כפסך בשאלה לנטוע מטעי קדש בכרמך ועמך אנכי בבקשתך ואף כי צר לי הזמן לפני חג השבועות. הנה זה שלש פעמים אראה את פניך במקום אשר בחרת ואכתוב לך במתנת ידי דברים ככתבן וכלשונן·

א) קניתי פי' על קהלת ישן נושן בלי שם מחברו ובכל מקום אשר אבוא אליו אין מזכיר שום חכם אחר ולפי דעתי הפי' נובע ממעין החכמה הישנה. ואלה הדברים בראשיתו: „דברי קהלת בן דוד מלך בירושלים · התחיל שלמה המלך ע"ה ספר זה במלת דברי כי כל מה שנכלל בו אלה הם דברים כפשטן ואין בהם דבר נסתם כמו שכיון בסי' שה"ש שאין בו דבר נגלה אלה (נ"ל אלא) הכל הוא נסתר ולפיכך התחיל ס' זה במלת שיר וכבר נאמר מיטב השיר כזבו·" — ולמען תדע דרך המחבר אעתיק לך פי' אחד [הנוגע] אל ענייני בעלי התוארים וז"ל: „אל תבהל על פיך ולבך אל ימהר וכו' על כן יהיו דבריך מועטים הזהיר שלא יהיה אדם מאלו אשר נאמר בהם וידברו בני ישראל דברים אשר לא כן על ה' אלהיהם ולדבר על השם תעה והם אלו שהם רוצים להעמיק ולדעת מהות האל ית' וירבו בתוארים אשר הם הפך כוונת השגתם כי כל מה שיתארוהו ויחייבוהו ירחקו ממנו וכל מה שישוללוהו וירחיקוהו יתדבקו עמו ויקרבו *) אליו והאמת שהאנשים האלה המתארים עושים מרי וחרוף ונדוף ונפלו בפתיות גמורה ובחסרון גדול ובאשמת מי שיטיח דברים כלפי מעלה כמו שזה ידוע לחכמים ····· ואמרו כפי זה הפי' טוב אשר לא תדור משתדור ולא תשלם ר"ל יותר טוב הוא לך שלא תתאר את השם ית' ובזה תתקרב אליו משתכנים עצמך לתאר ולא תוכל להשלימו כי בזה תחטא חטא גמור·" — ובמקום אחר כתב על עניין הרעות המתהוות בעולם הזה דומה מצד אחד למה שפי' הרמבמ"ן על פסוק וירא אלקים את כל אשר עשה והנה טוב מאד (בראשית א' ל"א) וז"ל: „יש לדעת שהדברים נחלקים לד' חלקים הא' מה שהוא טוב גמור ולא יצטייר שיבא ממנו שום רע, והב' מה שהוא רע גמור שאי אפשר שיבא ממנו טוב, והג' מה שימצא ממנו הטוב והרע ואין הרע גובר, והד' מה שיהיה ממנו הטוב יותר גובר· אמנם החלק הראשון נאצל מן הבורא ית' והם המלאכים כי הם סבות כל הטובות אשר אין בהם רע, והבי לא ימצא נממנו

---

*) ענין הריחוק ממנו ית' בתארי החיוב והקירוב אליו בתארי השלילה לקוח מלשונות הרמב"ם בענין הזה אשר אספתי בהתחיה מן צד 3 עד צד 5 עיי"ש· המו"ל· —

והוא שלא יצטייר שיהיה בו טוב אלא כולו רע, והג' והוא אשר הרע גובר בו לא ימצא עוד לפי שהוא רע לסבול רע הרבה בשביל טוב מועט ואינו טוב, אמנם החלק הד' צריך להמצאו וזה כמו האש דרך משל שיש בה קיום גדול את העולם ואם לא היתה מצויה היה נפסד סדר העולם ותקונו וירבה הרע, וכיון שנמצאה תהיה בלי ספק שורפת את בגדי העני בפגשה בו בהתגלגל הסיבות, וכן המטר אם לא יהיה נברא היה בטל הזרע והיה העולם חרב וכיון שנברא הוא מחריב גג בית המסכן ברדתו עליו ואי אפשר להיות המטר נברא בענין שיעבור ברדתו מן מקום למקום ולא יעבור על השטחים ויפול על הזורעים הסמוכים עליהם כי זה היה פועל חי בוחר וצורת המים הפשוטה מבלי ממסך להתקבל צורת החיות, ואם היו המים מתמזגים בזולתם ונעשה חי לא תהיה ממנו תועלת המים כמו שלא תחיה (תהיה) מאלה החיים, והמאציל את הטוב שוקל ענין שיברא את המטר להחיות את העולם ולא יחשוש ברע הזר המועט אשר יתחייב ויתילד בהכרח ממנו עם ענין שאם לא יברא את המטר יהיה הרע כולל כיותר, וכישקול (וכי ישקול) זה כנגד זה ידע בודאי שהוא טוב לברא אותו, ועל זה נברא שבתאי ומאדים והאש והמים והתאוה והדעת כי אלה דברים שאם לא היו היה בטל טוב הרבה בסיבת אפיסתם, ולא יתכן שיהיו נבראים מבלי שיתחייב אותו המעט את הרע, והבורא ית' שוה מתחייב מהם והוא רוצה בזה א"כ הוא גוזר בעצם את הטוב עוזר (גוזר?) במקרה את הרע ורוצה בו נמצא הכל בגזרתו." עכ"ל. — הפירוש הוא בתמונת קווארטו וכתיבה ספרדית. —

ב) עוד יש לי פי' על מגלת אסתר מר' אברהם סבע נעתק ע"י יעקב חנ"ז בר' יהודה חנ"ז ביום ד' חי ימים לחדש אדר שנת חמשת אלפים ושלש מאות וארבעה עשרה לבריאת עולם, ואם תחפוץ אשלח לך בחינות טובות ממנו. —

ג) מדי דברי בפירוש בלי שם מחברו זכור אזכרנו עוד ספר קטן על חכמי העיון וחכמי הקבלה נחלק לז' שערים. והמחבר מזכיר בתוך הספר הקדמת פירושו המכונה ספר המאיר, ס' מורה הנבוכים להרמב"ם ז"ל ומדרש רות, ואמר בסופו: „ואלו הז' שערים חדשתים והוצאתים לאור בעזרת המלמדנו דעת בפחות מכ"א שעות כי (כי) בכל יום חדשתי שער א' והתמדת כתיבתי לא היתה ביום אלא כמו כ' שעות או יותר מעט ועל לא יכולתי לסדר הלשון על אופני לשון נא כדרך המחברים עם היות כי לא עשיתי זה בתואר ספר ועל זה לא קראתי לו שם ועתה דע והשכל." — לפי דעתי הספר הזה נמצא ג"כ במינכען קודכן 23 לפי רשימת ליליענטהאל, מחברו חושב מחשבות נשגבות והא לך תוכן הז' שערים:

„השער הא' ראיתי לבאר בו חדוש העולם והיאך מתקיים בחסד והכוונה בבריאה וכי הקב"ה אחד ואין לו שני ואינו משתנה והיוצא מכלל דעת חכמי העיון בכל אלו הדברים שאמרנו והיוצא מכלל דעת חכמי הקבלה ולהכריע ביניהם כפי יד שכלי הקצרה ומה שחדשתי מלבי ממה שהעירוני מן השמים.

השער הב' ראיתי לבאר בו כוונת בריאת האדם והיוצא מכלל כוונת בעלי הקבלה וחכמי העיון בענין צלם ודמות ומהו גן עדן וגיהנם במורגש

וכמושכל ומזהו ההשארות הנשארת לנפש אחרי הפרדה מן הגוף וכמה יתרצה עבד אל אדוניו ומה הם הדברים הרצוים אצלו ית'.

השער הג' ראיתי לבאר בו מה הם הדברים המטרידים לאדם מעבודת בוראו והיאך יוכל האדם לנתק מוסרות התאוות בלתי כליון גופו והשתנות כחותיו.

השער הד' ראיתי לבאר בו אם הוא באיפשרות לדבר אדם עם בוראו ולהודיע העתידות באמצעות שכלו או אם יש לשכל אמצעי בינו ובין בוראו וההפרש שיש בין מלאך לשכל כי בכל אלו הדברים נמצא מחלוקת גדולה בין כל החכמים בין חכמי הקבלה ובין חכמי העיון כמעט שלא מצאנו דיעות מסכימות על אחת מהפנים בלתי תוספות ומגרעת עם היות הדבר נעלם בעצמו.

השער הה' ראיתי לבאר בו שורש כל המצוות כולם ולהעירך כי יש מהם מצוות מחשביות כי הם תיקון המדות והנפש ויש מהם מצוות מעשיות שהם תיקון הגוף ויש מהם מורכבות מזה ומזה כי הם תיקון הגוף והנפש המיוסדות על נימוסי בני אדם וסידור הנהגתם ואתן לך בכללם כלל ידוע.

השער הו' מה היתה כוונת רבותינו ז"ל לבאר סודות הקבלה באמצעות עשר ספירות הידועות והמצויירות ולמה כנו לבורא מדות פועלות בזולת נפרדות ממנו ולמה עשרה וימות עולם זה, ובאמת כי על זה ראיתי פירושים רבים ואינם אמתיים ומורים זולת הכוונה הרצויה עם היות כי האמת יורה דרכו בכל צד.

השער הז' ראיתי לבאר בו ההפרש בין בעלי העיון ובעלי הקבלה בראותם החומר הראשון היולי ומיחסים אותו בעלי הקבלה שרשו למעלה מן השמים ובעלי העיון למטה והיוצא מכלל כוונתם הן מבעלי הקבלה הן מבעלי העיון בעשר ספירות ומה הסכימה דעתם בזה."

מתוכן הענינים האלה תראה כי הספר קטן בכמות רב הוא באיכות, ובשער הה' אמר המחבר לא אדעהו: „וזה הביא ג"כ הרב המורה בספרו הנכבד מורה הנבוכים ולא גלה לנו דעתו בו ואחריו לא קם מי שהשיג לכוונת דעתו בזה אם לא קבלו מפה אל פה ובענייכים אחרים הרבה ג"כ אמנם לפי דעתי כי הוא סמך ידו על ראש קרבנו והרבה מספקות ספרו הותרו לרוב בני אדם בחלום כפי מה ששמעתי, ובמקום אחר ארחיב לך הביאור בזה." —

ד) **ראה** זה מצאתי בקובץ אחד אשר קניתי הכולל ענייכים שונים הנוגעים לחכמת הקבלה: „זה השם מסר לי החכם ר' יוסף הלוי ברבי טודרוס הלוי ז"ל ואמר לי בקבלה שהוא שם הכותב ובו היה כותב כל הבא לידו והנה כתב קונדרים אחד לפני שמסר לי ואמר כי בכח זה היה כותב." — ומתוך דברים אלו תבין מה שכתב בעל היוחסין שר' משה די ליאון ידע שם הכותב ובכחו יכתוב דברים מופלאים, והגהתי אשר עשיתי בספרי על ר' משה די ליאון דף 47 ר"ל לקרוא „שם הכתוב" איננה נכונה.

ועתה ידידי אשוב לכרמי כרם ה' נבאות לחקור ולדרוש על יום מתן תורה ובימים הבאים אי"ה אבוא אליך וברכתיך עתה ברכת שלום וטוב לך ולביתך אני

אהרן יעללינעק·

אגרת טו·

כתובה דאירכסא מרבינו גרשום·

מה דהות קדמנא דאתימון מלתאת בשתסר יומין לירחא דשבט שנת ארבעת אלפים ושבע מאות ושבעין והלת לבריאת עולם למיינא דאנחנא רגילין למימנא **במגנצא** מתא איך ר' **גרשום** בר **יהודה** על לקדמנא וכך אמר אנא נסיבת איתתא מן קדמת דנא ושמא **בונא** בת ר' **דוד** ומקמי דנסיבת לי ארמלתא הות ואמרית לה למיהוי לי לאנתו ואעילת לה [נ"ל לי] מדולה נדוניא כספא ודהבא מאני דלבושא ושימושא ערסא שומא דקבילית עלי בארבעין ליטרין מפשיטין ומרעית נפשי אוסיפנא לה ארבעין ליטרין אחרנין וכתבינן לה כתובתא דא כחומר כל שטרי כתובות דעבידא [אולי נ"ל דעבידין] כתקנתא דחכימי ומתתימנא עלה סהדין דכשירין ויהיבתא לה למהוי לה לזכו וכניסית יתה בחופה וקידושין כהלכת ישראל והשתא הוא שטר כתובה אירכס ובעינא למיכתב לה אחרינא באריקא וקנו מינאי וכתובו ואתומו עלי בכל לישנא דזכו ותנו לה להדא מרת בונא איתתא בת ר' דוד למיהוי לה לזכו לה ככתובתא קדמאה ומקבלנא עלי מהשתא למיפלח ולמיקר ולמזין ולפרנס יתה כהלכות גוברין יהודאין דפלחין ומוקרין וזנין ומפרנסין לנשיהון בקושטא ויהיבתא לה מוהר ארמלת כסף זוזי מאה דחזו לה מדברי סופרים ומזונותיה וכסותה וספוקה ומעיל עלה כאורח כל ארעא ומשעבדנא נפשאי לכתובתה בין לנדוניא בין לתוספות מאני ליה מפשיטין כדכתיב לעיל ואחריות שטר כתובתה דא קבילית להתפרע מכל שפר ארג נכסין וקנייינין דאית להון אחריות ולית להון אחריות כולהון יהון אחראין וערבאין לפרוע מהן כתובתא דא בחיי ובמותי ואפילו מגלימא דעל כתפאי ואחריות וחומר שטר כתובתא דא קבילית עלי ועל ירתי בתראי כחומר כל שטרי כתובה העשויין כתקון חכמים מיומא דנן ולעלם דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרא וקנינא מן ר' גרשום דנן בר יהודה להדא מרת בונא בת ר' דוד איתתיה בכל מה דכתיב ומפורש לעיל במאנא דכשר למיקניה ביה שריר וקיים·

גרשום בר יהודה, יעקב בר יוחנן, יצחק בר משה·

כתובה היתה במקום שיער ובכתב ידי הרב **יצחק ברבי מאיר·**

אמר דוב גאלדבערג המרגליות היקרה הזאת מצאתי בין המרגליות היקרות והרבות כחול הים הנמצאות באחת מערי איי הים [אוקספורד בבריטאניא] ואיידי דזוטרי אירכסא וכאשר שמה תעיד עליה, ע"כ חמלתי עליה שלא תאבד ושלחתיה ליד ידידי החכם כשמו כן הוא שני אור ואשר נטע כרם חדש מלא ישן למען יטע

השורק הקטן בכמותו בתוך כרמו. והיה אם ראשיתי מצער אולי אחריתי ישגא ואשלח לו דברים יקרים כמוהם מאה פעמים בכמות לטעת אותם בתוך כרמו, אך אם אפנה מעט, ולדבר הזה ישלח לי ידידי הכורם אם יוחל ימים או שבועות אחדים עד בא שנית דברי אליו, כי הזמן קצר ויקר מכל יקר באוקספורד, וכל רגע ועת מעתות אשר אני חי בקרבה ולא הקדשתי אותה לעבודת ה' למחלל קודש ונהל אב ואם אחשב בעיני, ובעל הבית דוחק, ורחל ודוב לא יחדיו ירבצו ילדיהן אם אך כבקר יאכלו תבן, ובשר קדש וטהור אין בכל העיר כי העיר גדולה ואנשים עברים בה מעט ורעים אשר גם נער לא יכתבם, וגם כי באתי בימים, והחותך חיים כבר העביר בורית על שער ראשי, וידי כבדים, אלה וכאלה סבות מסבות סוגות אשר המה בעוכרי אשר לא אוכל לעשות את הטוב כאשר עם לבבי, אך לא יארכו הימים ואם אהיה בחיים, אשלח לך בכפלי כפליים, ואלהי השמים, יתן לך חיים.

ולא אעיר בכאן מאומה כי עת לחשות הוא ולא לדבר, אך שתי הערות קטנות: **אחת** היא כי מצאתי בס' כ"י אחד מאוצרות אוקספורד כי רבינו גרשום מאור הגולה נפטר בשנת תשפ"ח לאלף החמישי א"כ כתב כתובתו זאת לאשתו ט"ו שנים קודם פטירתו.

הערה שניה על ענין הנכתב בכתובה על חשבון בריאת עולם שכתוב דאנהגא רגילין למימנא במגנצא על נוסח כזה כתב בעל נחלת שבעה טעם אשר היה נראה לי טעם לפגם. ואני אמרתי מפני שחכמי ישראל הוסיפו בימים אחרונים שנה אחת בחשבון היצירה וזה הוא הבדל בין בני מזרח ובני מערב אשר נזכר בס' העבור וס' יסוד עולם ולזה נהגו לכתוב בכתובות דרגילין למימנא במקום פלוני ואח"כ מצאתי כי החכם הגדול רשב"ץ כתב כן בתשובותיו ולא כתבתי זה הדבר אלא מפני שיש לי בענין הזה דברים גדולים ונפלאים ואולי אשלחם לך אי"ה למען תטעם בכרמך.

הערה.

אמר המוציא לאור: ראיתי להעיר כאן הערות הקטנות האלה בענין רגמ"ה, האחת, כי בס' הר אבל כתוב: „המומר שהמיר עצמו לתיאבון או מחמת אונס מתאבלין עליהן כ"כ בס' קמח סולת וראיתי בשו"ת רדב"ז ח"ג סי' תקנ"ח הא דהתאבל רבינו גרשום על בנו מומר שמת לאפוקי צערא הוא דעבד שלא זכה בימיו שישוב בתשובה." במצודת טעות בעל קמח סולת נלכד בתחלה גם האדם הגדול החכם המופלא הרב צונץ הי"ו בתולדות רש"י שלו, אפס בחיבורו הגדול כבר תיקן טעותו; ועיין הערת הרב המליץ השלם ר"ש בלאך ז"ל בהעתקת תולדות רש"י. — וזאת שנית כי בין תשובות ר"י בן הרא"ש מכונסת תשובה מרגמ"ה (סי' פ"ט) בזה"ל: תשו' לרבינו גרשום זצ"ל אשה ששהתה עשר שנים אצל בעלה ולא ילדה כהי שאין כופין אותה שתטול כתובתה וניטא מתירין לו ליסא אחרת דאדעתא דהכי לא גזר רבנו גרשום ז"ל. והתשובה הזאת איננה מרגמ"ה כאשר סופה מוכיח על תחלתה — וכן מוכח מדברי הכפתור ופרח פ"י דף ל' ע"א (ד' ברלין) שכתב שם: מפי הר' ברוך ז"ל שתקנת רבינו גרשום ז"ל שלא ליסא אשה על אשה אינו אלא במי שיש לו אשה ובנים או אין לו בנים אלא שלא שהה עשר שנים אבל שהה עשר

שנים ואין לו בנים נושא אשה על אשה שלא בא הרב ז"ל לעשות תקנה לעקור דברי סופרים וכו' · — והנה הרב החכם מהר"ש בלאך ז"ל מתמה בהערותיו לתולדות רש"י שמדברי הרמב"ם באגרתו לבנו ר"א, על הצרפתים: „וכל אחד מהם על הרוב יקח שתי נשים" משמע שנתפשטה תקנת רגמ"ה יותר וקודם בספרד מבצרפת; אבל הרמב"ם ז"ל איננו מזכיר כלל את רגמ"ה ותקנתו, רק מספר והולך דרך ארצו ודרך ארץ צרפת · כי הספרדים לא נשאו נשים רבות, לא מטעם רגמ"ה, ולא משום צד איסור וחרם, רק מדעת עצמם; כי רוח החכמה אשר החל לפעמם כבר בעוד החשך כסה ארץ צרפת, היא הראתה אותם לדעת מה שהוא נאה ומה שהוא מגונה · —

ואעיר עוד: כי מה שכתוב בשה"ג ח"א אות א סי' ו' בשם תוס' שאנן לגיטין כ"י שר"י בר יקר רבו הזקן של רש"י היה תלמיד לרגמ"ה, זה נראה אמת, כי בס' הפרדס מתלמיד של רש"י נמצא לענין רבית שאלה „ששאל רבי יעקב בר יקר את רבינו גרשום" ומה שהשיב לו. ומקודם שם: אמר ר' שלמה (רש"י) בשם הרב ר' גרשום זצ"ל כו', ובודאי גם זה לו בקבלה מרבו היקר · ואולי היה גם רבו הלוי תלמידו של רגמ"ה, כי בס' הפרדס הנ"ל נאמר אצל עניני חג הסוכות, בזה"ל: וכן העיד רבינו שמואל בן רבינו יצחק הלוי נ"ע [מפי, כצ"ל] אביו שכן נהג רבינו גרשום זצ"ל כו' · —

והנה עתה עפ"י שנים עדים יוקם דבר קדימות זמנו של רגמ"ה ז"ל וזמן פטירתו, היינו עדות הכ"י שראה ידידנו החכם הכותב הזה, היודע בינה לעתים הרב הר-הזהב נר"ו, ועדות הרש"ל הידועה בתשובותיו סי' כ"ט שמציג מיתתו של רגמ"ה בת"ת · ויתכן באמת שנפטר ר"ג בשנת תשפ"ח, רק שהקבלה שבידי רש"ל תפסה מספר שלם, והכוונה רק בסוף המאה השמינית לאלף הה' — והגאון שי"ר רוצה להכחיש עדות רש"ל (תולדות רבינו נתן הערה 46) ומציג זמן פטירתו של ר"ג בשנת תתנ"ו או בשנה סמוכה לה, אך איך נוכל להכחיש שני עדים? — ולא עוד אלא שגם הכתובה שלנו היא עדות שלישית, ולפי דעת הרב שי"ר כ"י תגדל הפליאה מאד שכבר בשנת תשע"ג, וא"כ קרוב לפ"ג שנה לפני מיתתו של ר"ג, נאבדה כתובת אשתו, ומקדמת דנא כבר לקחה לו לאשה, וגם אם נאמר שהאלמנה היתה אשתו הראשונה ובכר בילדותו, אבל סוף סוף יקשה: מתי נשא לו אשה!? — ואין מקום כלל לספק באמתת הכתובה הלזו, שהיא אותה של רגמ"ה, כי מי יכתוב ויעתיק לו למשמרת שטרי הדיוטות? — ורואים אנו חשיבות הכתובה בעיני רבינו הגדול הריב"ש ז"ל עד שהעתיקה בעצם ידו; וכן כתוב על גבה שהיא מרבינו גרשום, ולא מגרשום אינוש בעלמא · וכן כתוב בהכתובה שהיא כתובה במגנצא, וידענו ממקום אחר (מהמרדכי, עי' ר"ו היידענהיים במבוא הפיוטים ערך ר"ג) שהעיר הזאת היתה מקום מושב כבוד ר"ג · ועוד לנו עדות רביעית על קדימת זמנו של ר"ג, שהרי מסליחתו נחר גרוני נראה שהיה פייטן כבר בשנת תשע"ט — (עי' רוו"ה שם) · לכן לא היה יכול ר"ג להיות באמת רבו של רש"י ז"ל, רק רבו של רבו (עי' גם שי"ר שם בצירוף דברינו לעיל בסמוך) · והנה שתים הנה ראיותיו של הגאון שי"ר שי' לאחר זמנו של ר"ג, האחת כי הסליחות שלנו מדברות למרבה מגרות בני ישראל כי קנאת אם הדתות אכלתם בכל פה; וע"ז

אשיב: האם לא מצאו את אבותינו צרות רבות ורעות מלבד גזרת תתנ"ו?
— וזאת שנית כי ר"נ היה רבו של ר"ל בעל הערוך, ומוכיח לראיה ע"ז (ולפניו כמו כן בעל קורא הדורות, עי' ד' ברלין ד' ח' ב') ממה שאמר בערך חלק ג' „ועוד אמר (ר"נ) לן" אפס שהכונה רק שאמר לנו ר"נ בפירושו שהיה בכתובים לפני הערוך עיי"ש ודוק היטב — ואיפה מצאנו שר"ן הרומי בא אשכנזה ללמוד? — ואם היה ר"נ רבו היה הוא ר"ן יודע מעט לשון אשכנזית ישנה [והוא ידע מעט רק בלשון הפלאפין (עי' ש"ר בעצמו כ"ח ו' 165)] והיה יודע מא"ב דר' מכיר אחי ר"נ, ומלשון הרשב"ם: „ובדקתי (בפי') של ר"מ אחיו של רגמ"ה ומצא בדבריו" אין להבין כלל שמצא ר"מ בדבריו של אחיו ר"נ (עי' הערה 12 ערך סנדל ובפנים התולדה צד 8 —) כי צ"ל בלי ספק: ומצאתי בדבריו, ור"ל שהרשב"ם מצא בדברי ר"מ — עי' בטוב כי צר לי המקום פה לברר כוונתי. —

אגרת יז·

אני לדודי ודודי לי, ידידי אהובי ואוהבי, איש כלבבי ובלבבי, החכם הנכבד מוהר"ר ישׂשכר בער איש דרעזדען ירבץ בין משפחתו לעד!

רב תודות אשלם לך, ידידי, על שהודעת בקהל עם דרשת הרמב"ן שהוצאתי לאור עם הערות מושכלות ותוספות, ומחברתי על טומאס די אקינו כומר מכת הדרשנים. אולם תמהתי עד מאד שלא נשאת על שפתיך ההעתקות שעשיתי בסוף הדרשה הנ"ל ממ' מאירת עינים לר' יצחק דמן עכו ששאלת לי, כי יקרות הנה בעיני. ולדוגמא אעירך שמה שקבל ר' יצחק דמן עכו מפי הר' מנחם האשכנזי מובא בתוספות חגיגה י"ב ע"א ד"ה מסוף העולם ועד סופו בשם ר' מנחם בן עזריאל, ודבר קטן כזה מורה דרך למטרה גדולה· כי לפי דעתי ר' עזריאל אביו של ר' מנחם הוא ר' עזריאל רבו של הרמב"ן, ור' עזריאל בן מנחם הנזכר בפי' של ר"ש בוטריל על ס"י הוא בן בנו, ויוצא לנו מזה שר' עזריאל (אשר כתבתי חייו וקורות ספריו ומעלתו במחברותי: בייטרעגע צור געשיכטע דער קבלה) אולי היה אשכנזי ובא במסעותיו לספרד וגלה סתרי חכמת הקבלה לרמב"ן ז"ל, ור' מנחם בנו היה זקן מאד כי היה תלמיד של ר' אלעזר בעל רוקח ודבר עם ר"י דמן עכו, ובעל תוספות על מס' חגיגה היה בזמנו. — ועוד אוסיף לך כי המעתיק קצור פילוסופיא הטבעית לאלבירטוס מגנוס לא היה ר' אברהם בעל שלטי הגבורים כי אם ר' אברהם בן כתנאיש כמו שכתב לי החוקר הגדול צונץ, וידידנו החכם שניאור זקש (ה' יאיר את עיניו) שלח לי ג"כ הקדמת המעתיק הזה כ"י. —*)

*) הקדמת המעתיק פי' טומאס די אקוינו לספר מה שאחר הטבע של אריסטו כתבתי לי אני שניאור מתוך כ"י הכולל הפירוש הזה, אשר ראיתי אצל התורני החכם הר"ר עדעלמאן; והגהתי כל הציונים הרשומים על התיבות הכל כאשר לכל כמו שמצאתי בהכ"י, לבד המעט שרשמתי אני בין שני חצאי לבנה. ומה שהיה מטושטש בהכ"י ולא יכולתי לקרות הנחתי מקום חלק. —

קניתי לך מדרש רבה דפוס וויניציאה ש"ו לפ"ק עם גליונות כ"י מאיש חכם פלוני אלמוני, ואגב אורחא אודיעך כי בעל יפה תואר השמיט מלת בראשית בהתחלת מדרש רבה ומפני זה לא הבין (וגם אחרים לא הבינו) מאמר

אמר המעתיק יען כי נכסוף נכספתי מימי קדם, להסתופף בחצרות ה', ובהיכלי מלך, אשר שם החכמה האלהית מקום ספיר אבניה תרשיש שוהם וישפה, זה הים גדול ורחב ידים עמוק עמוק מי ימצאנו, שם צללו האנשים המעיינים, וטבעו ביו"ן מצולה, (כלומר טבעו האנשים אשר למדו חכמה מתוך ספרי יון) כי באו מים עד נפש, שם חשכו הרואות ולא נגהו האורות, והיו למאר"ות, מימינה עולים האדירים ברב גדלם, והי' בראשם, ומשמאלה את יקר תפארת אמותה (אומה של יון, והכונה: כי מצד אחד רוממות אל בגרונם ומצד אחר יהגו בלשונם להמרין בשבח בני יון —) המרן, שם תצלנה אזנים לשמוע, הלא למשמע אוזן רוממותה דאבה נפשם, והאדמה תשם, רעדה אחזתם שם, תסמר שערת בשרם, ונשמה לא נשארה בם, לאמר מי יעלה בהר ה' וגם הכהנים הנגשים אליו, זעו וחלו, התחלחלו ותהו, התמהמהו ושעו, על כן נערתי חצני להטות שכמי ולשום שכמתי, (? מלשון הסכמה? ואולי צ"ל סמיכתי —) בעץ חיים למחזיקים בו אשר באו עד תוכו, כי הדברים אשר נפש האדם נכספה וגם כלתה להם, הם הרמים והנשאים כפי משאת ידו — ואם מעט מזער הוא ותחי נפשו, ותחיה בגללו. וממה שאין ספק כי זאת היתה נחלת עבדי ה', מורשה קהלת יעקב, אשר אין בה עקוב, כי הקבלה האמיתית בחיקם תנוח, כי מנאה ··· מנוח, כי כרע בל, מי שלא יהיה כמוס עמו כי משה קבל, אבל לתכיפת הצרות ישנות גם חדשות, מבית ומחוץ אבדנוה, נפשינו יבשה מכל כל, עליה (עריה ?) מחסור כל בלתי אל המן עינינו וזאת החכמה אשר לפנינו כי אי (?) האצילים והנשיאים רוח אין, והיו לאין, ועל כן חשבתי ימים לראות בסנסני גדודי (גדורי) (אין להבחין בכ"י אם יש לקרות גדודי או גדורי, והנכון שהוא גדורי כלומר האומות שלא יפרצו גדרי המוסר והיראה, כאשר יבאר המעתיק אח"כ, ולא מלשון גדוד וחיל רב) האומות כי זה יהיה סבה לחזות בי"כ"ו ע"ס (מלאכות בנועם

שבמקרא עושה המעתיק בנו עם, והכונה: לראות אצלנו עם בעלי אמרות טהורות, כלומר בעלי דעות מזוקקות בלתי נפסדות משמן מינות) אמרות טהורות באופן יותר עצום כאשר יזדמן איש אשר השיגה ידו כדי גאולתו וגאל את ממכר אחיו, אשר נפשו בצמא נשתה, לשתות מי בורה ובחפשי אמתחות ידיעות גדורי (גדודי כנ"ל) האומות לאחוז בזנבם מצאתי דודאים בשדה נשיא בית אב"ראש (הכונה על אבן רשד שהוא אב וראש מפרשי ספרי אריסטו, הנקרא בקצור: Averroes) אומות אריסטו, אשר השריש בארץ ויצא ציץ, מתוק ותאוה לעינים למה שהסכים עם התורה האלהית אשר לא תחסר כל בה ולמה כי חכמי בני בריתינו בני ציון היקרים המסולאים בפז, כלו ימיהם בטוב ושניהם בנעימים. חכמו השכילו כתנו על צוארם עול תורה יומם ולילה לא סגרו דלתי חקירתה לא העמיקו בפילוסופיאה ולא דלו מים ומי בורה, אמנם חכמי יון השוטפים על עפר ארץ דרך ענוים יטו וחקרו ודרשו בה, והיתה אצלם נשגבה, אחריהם חכמי אדום (הנוצרים) דלו דלה מים מימי בורה, להם היתה אורה, מים מתוקים המים המאררים למרי נפש שם נמתקו, לאיש אחר נהפכו, נהרי נחלי דבש וחמאה וימתקו המים, ויקרא שם המקום ההוא מחנים, לא כן מתי מספר מן היהודים אשר בשושן הבירה, אשר נגה עליהם אור תורה, טפש כחלב לבם, בקרבם ישימו ארבם, ופרצו השמלה דבריהם מחוורים כשמלה יפה כלבנה ברה כחמה, וילכו אלה המתפלספים בעת הזאת אחרי שרירות לבם, והחזיקו בשתי ידים בפלוסופיא, וכמוה שיש לאל ידם לפאר ולרומם את דברי התורה ולקיימם העמיקו בשכלם להומם ולאבדם, ולא ידעו ולא יבינו כי הפילוסופיאה וזולתה מן החכמות הן כאופות ומרקחות משרתות אל התורה התמימה, יפה ונעימה, מעולפת ספירים מעשה ידי אמן, תכלת וארגמן, ואני

של ר' הושעיה רבה. שמע נא דעתי על אודות המאמר הזה: מלת בראשית מתורגם בחוכמתא וזה הביא את ר' הושעיא אל החכמה המדברת במשלי ואהיה אצלו אמון, ולאנס הדחיקו כל המפרשים את עצמן לפרש פתיחת בראשית רבה, ומזה תראה כי כל דבר כקטן כגדול יקר הוא בהיכל החכמה. —

הפלאתי הפלא ופלא איך לא נשאו ק"ו בעצמם אם אלה אשר אין אור תורה במושבותם, נשמרו מעלות ולהרום הר תורתם, ונגוע בקצהו, אבל נותנים והורגים (נ"ל והורסים) הבונים חרבות למו (כלומר הרוצים להחריב את דתם) מה נעשה אנחנו עם ה' וצאן מרעיתו, על כן נטיתי מבית מעוזם, ובית תפארת פירושם, וישב אותם אבר"ם, בסודם אל תבא נפשי כי הוא צלמות ולא סדרים, אחי ורעי שמעו ותחי נפשכם סורו מפתחיהם, שהמה פתיחות עם ה' אלה ומארצו יצאו, כי לבית מנוחתו לא באו, ואם נפשכם לשתות מי באר הפילוסופיא לכו אחרי חכמי אדום, ושימו ימינכם על ראשם, כי בנו התורה על עמודי שיש ואבנים שלמות, ועל כי שויתי זאת לנגדי שנות ימים יגעתי בספרי הגוים והשיגה ידי מעט בלשונם ללקט המרגליות אשר בפירושיהם הנעימים, וזאת תהיה לי למשמרת התורה, כי מגמתם ותכליתם לשמור ולעשות את כל הכתוב בה אשר חכמי יון לבלתי ראות אורה יהרסו אל ה' ונפל ממנו מעט, ואין ראוי לעזוב הטוב הרב בעבור הרע המעט וספר מש"ה (מה שאחר הטבע) ראש הפילוסופיא העתיקו מלשון הלטין אל לשונינו הקדוש החכם הפילוסוף ר' ברוך י"א כי אשר אתנו מלשון הערבי לא ערבה מנחתו כי ערבי ערבא צריך, וקוה קויתי איש נדבו לבו לפרש זה הספר כי סתומים וחתומים הדברים ולא ראיתיו עד הנה.

ואני אברהם ן' נחמיאש בן לאדוני ר' יוסף ן' נחמיאש נר"ו בראותי זה ירדתי אל גנת ערוגת הבשם לראות באיבי הנחל לראות הפרחה גפן המרגליות, הנצו רמוניה פירושים, ומצאתי את שאהבה נפשי אחזתיו ולא ארפינו כי הפילוסוף הגדול ראש המדברים טומאש די אקינו מקוטר מר ולבונה מכל אבקת רוכל, לא נטה מדרך הטוב, ושמר רגלו מלכד, דבריו בכל ספריו לא ישאו תוספת וגרעון ואף כי זה הספר עטרו בעטרה והעמיק בו והואיל באר את הספר הזה בדרך מקובל מאד חכו ממתקים וכולו מחמדים האיש החסר ממנו לשכלו הוא מגדף, וסר"א העודף, וחשבתי ימים מקדם ללקוט שיבליו שנים גרגרים בראש אמיר אחת הנה ואחת הנה, ולחקקם על ספר להקל מעלי המשא, ואחרי זאת נחמתי כי עשיתיו והשתדלות עצום כפלים לתושיה אמרתי אני עם לבי להעתיקו מלה במלה מלשון לטין אל לשונינו הקדוש ושמתי נגד עיני הסבות המונעות המעתיק שום מאמר אף כי זה הספר אשר יעלה לשמים שיאו, אכן לא בעבור אלה נמנעתי מעשות חיל לי ולדומים לי בשפל מצב העיון אשר לא ידעו ולא למדו לשון הגוים, והמעיין בזה הספר אשר העתקתי אל יביט לראות אלא התועלת אשר יקבל ממנו ולא ישים נגד פניו הדבר אשר בגללו יבעט במי שחפצו וחשקתו להאיר עיניו בהפלגת השקידה בו, ואם כה יעשה ישלם ה' פעלו, וישים בנעימים חבלו, ואין ראוי שיעלם כי אני העתקתי דברי טומאש בדרך שיהיו קרובים אל כוונתו בכל האיפשר לי כמו שהיה מן הראוי, ואף אם תראה כי העתקת החכם ר' ברוך י"א לא תסכים עם פירושו אל תשומם כי זה יהיה במקומות מעטים, ואני עזרי מעם ה' עושה שמים וארץ והוא יורני מדרכיו ואלכה באורחותיו, ובאורו אראה אור כמאמר דע"ה כי עמך מקור חיים באורך נראה אור, וזה החלי לעשות.

פי' טומאש לספר מה שאחר הטבע לאריסטו שהעתיק החכם השלם הפילוסוף ר' אברהם ן' נחמיאש נר"ו.

(ואלה דברי הסופר — או גם מסיים ההעתקה — בסיום הספר).

וכזה נשלם מה שבאר טומאש דיאקינו בס' מה שאחר הטבע לאריסטו ירצה האל יתברך למען רחמיו שיתן למעתיק החכם השלם הפלו' ר' אברהם

חלק שני של „בית המדרש" שלא נדפס ועשיתי הגהה מושכלת במדרש כונן בענין יום רביעי: במקום וקרא שמו שמש, שמש משאת העולם הדפסתי „וקרא שמו שמש **שמשמש** את העולם", וזה ברור ונכון. —

יש תחת ידי כתבי יד ממקובלים מפילוסופיא וממפרשי המקרא ולעת מצוא אחוה לך דעתי עליהם. ועתה אתה שלום וביתך שלום. דברי ידידך ומכבדך

יום ב' לחדש אייר תרי"ג לפ"ק פה לפסיא. **אהרן יעללינעק.**

ז' נאמיאש י"א חן ועושר ונכסים וכבוד וישלים חכמתו וירוממה, יען כי זכה וזכה את הרבים ובפרט למי שלא ילמדו לשון הנוצרים, ולי אני עבדו המשיים יזכני לעובדו בלבב שלם, תם. והנה השלמת זה הספר היתה פה בעיר אוקאניא (אוקאניא היא Ancona ושם נגרש יצחק נאמיאש, עי' צונץ צור געשיכטע צד 430 ועי' מקודם ולהלן שם ממשפחת נאמיאש ור"א נאמיאש שלנו הוא כפי הנראה אברהם הרופא מליסאבון [עי' צונץ שם 431] ובא לגור לאנקונא ושם היה הסופר בחייו.) כ"ב יום לחדש שבט שנת חמשת אלפים ומאתים ואחד וחמשים ליצירה והוא אל הנכון המעולה ר' .... נר"ו האל יזכהו להגות בו ובספרים אחרים רבים ונכבדים כתאוותו ונשלם ע"י צעיר התלמידים ....

אמר שניאור: ראוי להעיר כי כוון נאמיאש המהלל את פילוסופי הנוצרים לאמר שהם מתפלספים להחזיק הדת, וכמו שיתלונן הוא על פילוסופי עמנו שלא יטיבו לעשות כמעשה פילוסופי הנוצרים, ככה יעשה גם בעל העקדה בשער השמיני מחזות קשה ... ועי' בע"א מא' למורה, והבן. — —

ה ע ר ה.

אמר המוציא לאור: הנני מציג פה הערה אחת אשר כתבתי לידידי החכם הכותב הזה נר"ו בשלחו לי הקובץ היקר בית המדרש: — צר לי כי לא ידעתי מקודם שאתה מאסף מדרש תמורה לתוך אסיפתך זו היקרה, כי אז הייתי מודיעך שנדפס המדרש הזה גם בס' הפרדס לאחד מתלמידי רש"י שאסף בתוכו הרבה מדברי רש"י ורבותיו ומס' האורה, וליקוטי פרדס הידוע הוא רק קיצור ממנו. והוא נדפס בקוסטאנדינה תקס"ז (אין 2) ושם מדף כ"ב ע"ג עד ד' כ"ג ע"ד, נדפס המדרש הזה בשם מסכת תמורה, וככה כתוב על גבו: מסכת תמורה של שני גאוני עולם ר"י ור' עקיבה לא יערכנה זהב ותמורת כלי פז. ומשם העתקתי לי לפני איזה שנים המדרש הזה, ועוד לא הספיק לי זמני והעדר בריאותי להשוות הנדפס אצלך עם הנעתק אצלי, זה לזה; אך הסיום אצלי, אחר מודיע על הקב"ה שהוא בראו, ברוך הנותן ליעף כח, ולא יותר. ואל תתמה ידידי על הכינוי „גאונים" לר"י ולר"ע מהכותב הזה, כי כן יכנה גם בעל שער השמים (המיוחס לראב"ע) את ר"א הגדול ור' תנחומא בשם „גאונים" (כ"ח ד' צד 7 והנך רואה בעיניך לפי דעת אלה הגאונים כו').

ואגב אעיר בענין שם התואר גאון, אשר דבר על זה הרב הגאון שי"ר שי' בכ"ח ד' (צד 225 בהערה) ובכ"ח ז' (צד 268) אבל דבריו בטלים במח"כ מפני דברי הקדמון הפרחון שאמר בשרש נשא א' (צד מ"ג ע"ב) בזה"ל: ומזה (מלשון הרמה והגבהה) נקראו העבים נשיאים, ועוד נקראו הנשיאים גאונים לגובה מעלתם. כמצא לדבריו (ובודאי לא מתבודד הוא בהבנת התאר הזה על ההוראה הזאת) נשיא וגאון הם שמות נרדפים, והכונה איש רם ונשא. ונראה לי שבאמת לא הונחו מתחלה שמות גאה וגאון על בעלי המדה המגונה של גאוה, כי אם

על רָמֵי המעלה באמת, אח"כ נאמרו בדרך ההתול ולצון גם על העושים להם גאה וגאון שלא במשפט, כלומר המתגאים — לכן נאמר גם מה': כי גאה גאה, כלומר הוא גבוה מאד, רם על כל רמים; לכן נאמר עוד ממנו ית' מפני פחד ה' ומהדר גאונו, ויהיה פחד ה' וגאונו כפל ענין במלות שונות, כי מפני הדבר הגבוה מאד מתפחדים· לכן נאמר על כל גאה ורם ועל כל נשא ושפל, נמצא גאה ורם ונשא הכל מורים על ענין אחד — גבהות ורוממות, אם למעלות פנימיות או למעלות חיצוניות, נגד שפל, שהוא ההפך להם. וכמו שאין לפרש רם ונשא במקרא ההוא דישעי' על המרימים עצמם ומתנשאים לכל לראש שלא בצדק, כי אם על הרמים והנשאים בעיני אחרים לגודל וגובה מעלתם; כן אין לפרש גם גאה דשם על בעלי תכונת הגאוה. ואין גאון כמו תפארת (כמו שחשב הרב שי"ר) כי אין פירוש גאון Herrlichkeit כי אם ממש התואר Hoheit· וכן נמצא גם מלות גבוה על התאר הזה — כי גבוה מעל גבוה שומר וגבוהים עליהם· וכן גדול — האל הגדול· והנה במשלי (ט"ו כ"ה) נאמר: בית גאים יסח ה' ויצב גבול אלמנה, ומה זו ההתנגדות של אלמנה לבעל הגאוה? לכן נראה לי לפרש גם פה בית גאים בית הגדולים כלומר בית איש עשיר התקיף יעתיק ה' ממקומו ויעמיד הָכֵן גבול האלמנה החלושה — וכן לעג השאננים הבוז לגאונים, שאנן וגאון הם כפל ענין במלות שונות, כי הגאונים כלומר האנשים הגבוהים במעלות חיצוניות בעשרם וחוזקם הם שלוים ושאננים — ועתה שמע נא ידידי לפי זה הגהה ממני במקרא רם על כל גוים ה', והיה זה קשה בעיני מעולם מה זה היחס בין מושג הרוממות עם מושג עם וגוי, והלא גנאי הוא למלך מלכי המלכים הקב"ה שיקלסו אותו שהוא גדול ורם מכל האנשים, (כי כל הגוים המה רק כל האנשים) והיה להכתוב לומר, רם על כל אלהים — לכן אני אומר אל תִקרי „גוים" אלא „גאים", והכוונה: רם על כל רמים; והוא כמו אלהי האלהים — וזהו שאמר אח"כ: על השמים כבודו, לפרש רוממותו; וכמו שכתוב באיוב (כ"ב ב') הלא אלוה גובה שמים. ורשאים אנו להגיה כן במקרא דתלים אחרי שרז"ל הגיהו כן ג"כ בתורה עצמה במקרא שני גיים בבטנך, עי' שי"ר בכ"ח ד' (שם צד 124) ולפי הנראה לי היה הכתיב באמת לפניהם ז"ל גוים או גיים והקרי גאים (ועי' ביפ"ת לרבה פ' תולדות מה שמביא בשם המזרחי) וכמו שכתוב באמת בילקוט ובדרשת הרבה (שם) אל תקרי גוים אלא גאים (עי' שי"ר שם, אך מה שהביא בשם המ"ר דשם „גאים כתיב" זה אינו, כי שם נאמר רק שני גוים שני גיאי גוים) ולפי דעתי זה באמת פשט הכתוב שני גאים בבטנך, ר"ל שני נשיאים, ר"ל יעקב ועשו, ואולי מאמר רב יהודה אמר רב הוא רק עד אלא גיים (כלומר גאים) ומן אנטונינוס ואילך הוא הוספת אמורא אחרון — וכן במדרש (שם) נדרש גוים גיאי גוים מתגאה רק על יעקב ועשו (רק שהמדרש דורש גיאים מלשון גאוה: הוא מתגאה בעולמו כו' ואנו מפרשין גאים מלשון רוממות) ואח"כ בא הדרשה מאדריאנוס -- וכן באה ההבטחה לאברהם ומלכים ממך יצאו, וכן באה ההבטחה מישמעאל שנים עשר נשיאים יוליד ונתתיו לגוי גדול, וכן מיעקב שני נשיאים — גאים — ושני גוים — לאומים. — ומאשר נבטח לאברהם שיצאו מלכים ממנו ונבטח שיצאו נשיאים מישמעאל וגאים מיצחק,

לכן כדי שלא לחסר טובה גם מיעקב אמר רבה: רמז רמז לו שעתידים שני שרים לצאת ממנו (חולין נ"ב א') וכבר העיר גם שי"ר (שם) על לשון אלו ג' שרי גאים דחולין (שם) ואולי צ"ל, שרים גאים, כלומר שרים גדולים ורמים. וראיי לכל זה דברי הספרא בחקותי: ושברתי את גאון עוזכם.. ר"ע אומר אלו הגבורים.. אחרים אומרים.. אלו הגיאים שהם גאונם של ישראל כגון פפוס וכו', וא"כ לשבח — וכן דברי המדרש חזית בסוף המקרא עמודיו עשה כסף: ר' ברכיה ור' כון בשם ר' אבהו ארבעה גאים הם גאה שבעופות נשר גאה שבבהמות שור גאה שבחיות אריה גאה שבכלן אדם וכו' ממה שהכין כסאו על הגאים תדע שמלכותו בכל משלה, כלומר מלכות ה' מושלת על כל ד' מלכי (גאי) הבריאה האלה, שהם נשר כו'. עכ"פ אנו למדין גם מזה שהשתמשו עוד גם רז"ל בשם גאה על גדול המעלה, וכן הבינו השם הזה במקרא, ואין שום ספק אצל כל משכיל שההבנת הרבה מלות שבכתבי הקדש היו מפי המסורת הנאמנה — היוצא לנו מזה, שהתאר גאון לוקח ממקרא ותלמוד ומדרשים, וכן אין כל גאון וגאה שבמקרא הם לגנאי בעליו, כ"א רבות בפעמים, וראשית ההוראה, לשבח. ואין אנו צריכים להשאיל לנו גאון מגאון הערבי, כי אם לאמר להפך שהערבי קורא למי שמשרה על שכמו גאון מטעם גאון שבעברי — ויוצא לנו מזה ג"כ שפעל גאה מורה גם על תכונת הגובה לא רק על פעולת ההתנשאות כאשר יסבור ידידנו מוהר"ר שד"ל יחי' (בית האוצר דף ל"ו ע"ב) ואין אנו צריכים א"כ לדחוק ולפרש כי גאה גאה „שהראה עצמו גבוה ועליון" כמו שעושה ידידנו (שם) כי אם יש ויש לפרש „שהוא גבוה ועליון" כמו שרוצה לפרש ידידנו זה בעצמו מתחלה (שם) ועיי' עוד מזה שכ' ידידנו (שם ד' מ"א ע"ב) במקרא גאונך, והביא שם מקרא ורעה בעז ה' בגאון שם ה' אלהיו, והנה גאון דמקרא זה מורה ג"כ על רוממות השם שהוא עזו ואינו מורה על הכח הפועל בעצמה, כי הפועל פה הוא הרועה אשר ירעה על ידי עז ה' ועל ידי גאונו. —

ועוד הערותיו באגרתי: כי גם ר' טוביי בעל לקח טוב, לקח טוב במדרשו למגלת אסתר מהמדרש אבא גוריון שאגר ידידנו זה יחי' בבית מדרשו; ויש בידי העתק קצת ממנו, ויש למלאות ממנו חסרונות רבים ולתקן מעותות שנשארו במדרש אבא גוריון. והערותיו על הדיבור: „ודתיהם שונות, כדאמו בעינן למיזון מכהון מירעה סונדים עליכו (?) שוקים כו' ואומרין אסור הוא כו'" (צד 9) והוא בלתי מובן; וצ"ל תחת „מירעה סונדים" „מידעם סונרים", והכונה, שאומרים שאם רוצים לקנות דבר מה למאכל מב"י הנה הם סונרים את השוק ואומרים שהיום הוא יו"ט. וצד 10 למטה שם צ"ל ושרף היכלו תחת „ושסף". —

ועל דבר הדרשה של הרמב"ן, הערותיו: שמה שכתב הרמב"ן (צד י"א) בזה אין אנו מודים לדבר הידוע (?) שאמר שהבורא מנכא בני האדם כו' וחשב להגיה שם בשולי היריעה „הרמב"ד" תחת „לדבר הידוע"; וזה אינו בשום פנים, כי הכונה בלי שום ספק להרמב"ם. ויתכן אמנם להגיה „לרב הידוע" תמורת „לדבר הידוע", כמו שרוצה להגיה כן ג"כ ידידנו זה שם, והכונה אחת כמו שאמרנו על הרמב"ם. אבל ביותר נ"ל שצ"ל: „לדברי הרב בספר המדע"

תחת הידוע, כי ז"ל הרב בפ"ז מיסודי התורה: מיסודי הדת לידע שהאל מנבא ·· ובעת שתנוח עליו הרוח תתערב נפשו במעלת המלאכים הנקראים אישים ··· (הלכה א') ומה הפרש יש בין נבואת משה לשאר כל הנביאים ··· כל הנביאים על ידי מלאך ·· משה רבינו לא ע"י מלאך ··· (ה"ו). ועתה בוא וראה דברי הרמב"ן פה: „כונתי לומר שאין הנדבר להם על ידי מלאך נביאים כו' בזה אין אנו מודים כו' ואמרו (נ"ל: ואמר) כל הנביאים ע"י מלאך כו' והוא מיחד להם שרים נקראים אישים כו'". וכבר חלק הרמב"ן בכל זה על הרמב"ם בפ' וירא פסוק ויאכלו, ועי' מה שרמזתי בזה כבר בהיונה לד 84 בהערה (ושם מגויון בטעות הדפוס דברי הרמב"ן פ' וארא תחת וירא) והבן היטיב· — ובדרשה לד י"ד שם, אומר הרמב"ן: וכבר שאל זה ר' יהודה הלוי בס' הפייט שהיה מחבר כו', קרא הרמב"ן לס' הכוזרי „ס' הפייט" יען שהוא כתוב בצורת ויכוח ושיחה בין איש לרעהו שזו צורה הלציית — ויותר נראה, שצ"ל: וכבר שאל זה רי"ה הפייט (כלומר הפייטן) בס' שהיה מחבר וכו'· (והדבר הזה הודעתי בכתב גם להחכם רד"ק שי')· — ובעמוד 16 שם נאמר: וכן סבורים רבים מן החכמים בעלי העיון והרב מקללם, וצ"ל: והרב (הרמב"ם) מכללם. —

לענין ר' עזריאל אעיר לע"ע בזה שתי הערות קטנות וקצרות· האחת: בפירוש י' ספירות ע"ד סו"ת אומר בתשובה לשאלה הראשונה: ולפי שהוא (האין סוף) נעלם הוא שרש האמונה והוא שרש המרי, תפש בזה לשון הכוזרי בסוף סי' ע"ז מ"א: וזהו שרש האמונה ושרש המרי. כי יש לדעת שהמקובלים הולכים לרוב בדרכי רשב"ג ראב"ע ור"י הלוי, כאשר כבר אמרנו פעמים רבות; ולזה יבחרו להם גם לשונם של הפילוסופים האלה, כמו שתופשים בלבם את תורתם. (גם הדבר הזה כתבתי להחכם רד"ק נר"ו בבקשו ממני באגרת לציין לו איזה דברים של הכוזרי המובאים בספרים אחרים) וזאת שנית: כי מה שנאמר בסוף פי' י"ס של ר' עזריאל ד' ווארשא (וממנו אצל ידידנו החכם ר"א יעללינעק שי' בבייטרעגע 2 שלו לד 36): „עכ"ל החכם ר' עזריאל ז"ל שקבל מפי הרמב"ן ז"ל", נ"ל: „שקבל מפיו הרמב"ן"· —

בענין המחברת של טומאס די אקינו שהוציא לאור ידידנו הרב יעללינעק שי' ותמה עליו ידידנו הנביר והחכם הנעלה והמפואר מוה' יששכר בער נר"ו כי לא הודיע המוציא לאור בצד 15 מחלק האשכנזי איה המקום שנודע לו ממנו כי הרב אברבנאל ידע מס' מקור חיים לרשב"ג. (Frankel Monatsſ. 1853. S. 155.) ואנכי אתמה על כבוד האחרון זה דודי הרב בעער נר"ו איך שכח ולא זכר גם הוא מה שכתבתי לו בשלחו לי הספר הנכבד של מונק ושלו מפילוסופי ישראל, בזה"ל: נדקת בהערתך שר"י אברבנאל ידע שאבבנגוברון הוא הוא גבירול, ואיך לא ידע זה? והלא כבר ידע זאת אביו דון יצחק בפי' למלכים ומובא בקול יהודה (מ"ד סי' ג' ד' רי"ב ב'). — ועוד ידי נטויה לדבר ברחבה על דבר המחברות הללו היקרות שהוציא לאור ידידי ומטיבי ואיש חסדי מוהר"ר יעללינעק שי' באגרת מיוחדת אשר תודיע טיב המחברות הללו הנזכרות פה וטיב כל החבורים היקרים שהוציא לאור עד הנה וביחוד בפילוסופיא וקבלה אשר ידיו רב לו בהנה והוא מבין בספרים כאלה מאד וחוקר בהם בבינה, כמותו י"ב! —

אגרת יט·

לאחי ורעי, אלופי ומיודעי, המשכימים בתורה ומעריבים, שואלים בה ומשיבים, המה השוקדים על דברי רבותינו, בכל ארצות פזורינו — ד' עליהם יחיה! וינטלם וינשאם כל ימי השמים על הארץ, להגדיל תורה ולהאדירה אמן כי"ר· —

המאמר אשר אני מציע בזה לפני הדרת כבודכם, רעי ואלופי! אחשבהו להקדמה ודוגמא קטנה, לספרי ערך מלים החדש, אשר אני עסוק עתה בסידורו והשלמתו, לכן ההקדמה לו, תהיה כמולא את המלאה וכהקדמה להקדמה, וכבר מלתי אמורה (כתבי ישראל במכתב אל המביא לבית הדפוס ווירשויא תר"ט) בכללה, בכל זאת אני רואה, אשר להבנת המאמר הנכחי, יש צורך בדבר, להגיד מלים אחדים על תכלית מבטי בו, והמה: כל שוקד על ספרי רבותינו ז"ל יודע — או ידע מהר אם יתבונן — כי הבנת המלות הזרות או הלועזיות, אשר יבואו מספר גדול בדבריהם ז"ל, איננו דבר קטן וקל בשום פנים, ואין לחשבם כלל בחשבון באורי מאמרי הגדיות, שהניאום חכמי ההלכה הגדולים לרבנן דאגדתא ודרשני הצבור כידוע — ובערכים רבים מספרנו הנזכר (עי' לדוגמא ערך אבטיגה במאמר זה ועי' ירושלמי ב"ב פ"א הלי א' שהעתקנוהו לקמן בשו"ט פ' ט' על המקרא „קומה") ימצא החכם אשר לא התבונן עוד בכללה, איך באור מלה לועזית אחת בדבריהם ז"ל, הוא ניר שכל ההלכה למעשה תסוב עליו, לכן החוב מוטל על כל חובב עמינו ויתר פליטת ספרינו, לתמוך ולחזק ידי חכמי ישראל העובדים בשדי תרומות אלה אשר לרבותינו ז"ל בעמל ויגיעה, כמו מהמצוינים, הרב הה"ג וחוקר קדמוניות עמינו נעלה החכם הישיש ונודע כהר"ר שלמה יהודה ליב רפאפורט רב ראשון בעיר חכמים וסופרים פראג יע"א, וראש המדברים בין חכמי אשכנז הוא החכם וחוקר ומסדר נפלא כהר"ר יו"ט ליפמאן צונץ ורעם הרב החכם המפורסם, בלשן נודע ושוקד על הויות דאביי ורבא בעצמה כהר"ר מיכל זאקש דיין ודובר טוב לעדת צאן קדשים דק"ק בערלין, הראשון במאמריו האהובים ויקרים, המפוזרים הנה והנה בספרי בעלי אסופות שונים, ובספרו היקר ערך מלים (ח"א אות אלף) הנדפס זה מקרוב בפראג, והאחרון הבי נכבד בספרו היקר בשם Beiträge zur Sprach- und Alterthumskunde etc. Berlin, 1852. (Verlag von Veit und Comp.) והחיזוק הזה יבא מאליו, אם יעירו חכמי לב בארצות נודעות, לעורר את נעיריהם, לאסוף אל ביתם פעולות חכמי לב אלה והדומים להם, כמחברות היקרות להרב הה"ג וחכם יקר ונודע בתורתו וחכמתו כהר"ר פראנקעל רב דמדינת זאקסין ועוד ועוד למען הרגילם, — תחת אשר יצפצפו בצפצופי מליצות ושירים שלא בשלו עוד כל צרכם — איך נבין דברי רבותינו הקדושים אף בחלקה הנזכרת, שהכאיבוה אבני השגיאות וקוצי הבערות כמו שנבאר עוד. —

אבל דעו, רבותי ורעי! כי המלאכה היקרה וכבדה הזאת, יש לחלקה לשני חלקים, החלק האחד הוא באור מלים שלא פרשום עוד בעלי הערכין כלל, או שפרשום שלא כהלכה מטעמים שאין כאן המקום לבארם, ומקום הניחו להבאים

אחריהם להתגדר בם, והחלק השני — והוא הראשון במעלה כאשר נברר במוצא לספרינו הנזכר — הוא המלאכה הכבדה ויקרה, להעמיד על תילם הראשון, המון המלות שנתקלקלו ונשתבשו עד שאבדו צורתן הראשונה מכל וכל, למען יכירון רואיהן ויוכלו לומר זו היא המלה וזה פירושה, כי יש ויש הרבה מלות שבעלי הערכין (ורבינו נתן הרומי בתוכם) ידעו את מקבת בורן ומאין חוצבו, והכירו את תמונתן לפרשן כראוי בדוגמאות שהביאו לאיזה ערך מערכיהם, מאחד הספרים והמקומות בדבריהם ז"ל, ובכל זאת הם המה לא הכירו המלות הללו בעצמן, אם מצאו אותן בספר — או מאיזור — אחר שינוי וקלוט באבוד צורה ופנים חדשות, כפי שבראה אותן המקרה או סופר ומגיה לפי מחשבתו, ונעשו מהן ערכים חדשים, ובארום כפי מה שבארום בלא אמת — ואין קץ לכשלון אשר יכשלו המבקשים, בבקשם למצוא המלות הנעלמות מהם בספר הערוך ולא ימצא להם, יען פעם כתובה המלה בערוך כראוי ובספרינו היא משובשת, ופעם גם להפך היתה גירסא מוטעת לפני רבינו נתן ובספרים שלנו כנכון (*) ובין כה וכה לא ימצא המבאר — או מי שהוא — מבוקשו ויתע בלי מורה דרך ומנהל.

ודעו! כי אינני בא אליכם כרב ומורה, להורותכם הדרך וללמד אתכם חוקים ומשפטים לאמור כזו ראו ועשו, חלילה! ידעתי גודל ערככם, ידעתי, אבל הנני בא לדון לפניכם כתלמיד וחבר להעיר ולהזכיר להשים לב יותר מאשר עד כה לחבור הערוך והבאים אחריו, ואז לכם יהיה המשפט והחוב לגדור בעד הרעה המתרחבת ומתפרצת יום יום בגלילות שונות, שיקרבו אנשים למלאכת הקדש להדפיס ולבאר ספרי קדמונינו (כענין הנזכר)

(*) ז"ל הרר"מ זאקש בספרו הנזכר (צד 21) So wird im Jalkut
הלוה (ותשא רבקה, חיי שרה) Schim. ad 1. Mos. Sect. CX. etc.
עכ"ל. אלון זה ··· (פלסטונו ebendas. ist mir undeutlich). durch
ונראה שהעלים עינו כרגע מדברי הערוך (עם המוסף) והרבה, וז"ל (ערך פלס) בבראשית רבה פ' ס"א מי האיש הלזה רבנן אמרי הוא פילסונו (בספרים שלנו הוא ופלסוני) הלזה אלון זה עכ"ל, והוא φυλάσσων היוני „שומר" בעברית (עי' בוקסטורף צד 1749 ובמוסף) ודעת הדורש הוא לחלק מלת הלזה לשתים אלון (אחר) וזה, ואותו האחר הוא הפלסון או השומר, לרש"י ז"ל (עי' במ"כ שם) המלאך שהלך עמו לשומרו. או אולי חשב הדורש שאין לת"ח לצאת יחידי לפנות ערב ונתן לו אדם אחר לשמרו מפני המזיקין, ועתה ברור הדבר כי גם פלסטונו שבילקוט הוא הוא פלסונו הנזכר ברבה, ונשתבש קצת כמנהגנו של ספר הילקוט בכאלה (ואולי נתחלף אך סמך בטית וצ"ל פלסס׳ינו תחת פלסט׳ינו ועי' אגלינו צד 4 מה שאמרנו על „טיפיסטוס" שצ"ל „סיפיסטוס" בפסיקתא) (עי' בערכו אגלינו) והמ"כ אמר ופלסונו: הערוך הביאו ולא פירשו ורש"י פי' המלאך המלווה אותו כדאמרינן פלס (?!) מעגל וגומר עיי"ש גם יתר דבריו ואכמ"ל ויבואר בערכו אגלינו, וגם פה (כמו בהרבה ערכים) המקום להגיד לאוזן שומעת, שאינו מן הדין לאכיני לב, אשר יד להם בהויות דאביי ורבא, לשתות מבֵרכת הילקוט במקום שהמעין פתוח וקרוב לפניהם.

ולא ישאלו בעצה אף את רבינו בעל הערוך, אך כעורים מגששי קיר בחשכת שכלותם, יבארו חרשי מחשבת אלה, לפי הענין שלא כענין, וגם הטובים שבהם לא ישימו לב כראוי לבעלי הערכין, להבין ולהכיר אף שגגות סופרים היותר כרות וגלויות למבקשן, ולהעיר עליהם בגליון, ולא קטנה היא התקלה היוצאת מהם ומהמונם, וכדבר מזה במ"א (עי' במובא לספרנו הנזכר, ובערכים רבים שם) ולמען ברר מה שאמרתי ורמזתי עד כה, בדוגמאות ומופתים, המגידים יותר מתריסר גולי הרצאות דברים, כפי שירשני כוונת המאמר ורגעי המגוים, הא לכם מאמרי קראתיו בשם:

„ביצד מעריכין"

מלוקט מערכי ספרי הנזכר הנה והנה בקצור האפשרי, לפי עדת הקוראים היקרים אשר אליהם שמתי מבטי בפרט, וד' אלקים אמת, הוא ינחני בדרך אמת, וישמחו בי מבקשי אך טוב ואמת.

א (הערות אחדות מהרבה המגידות, איך אחד המיוחד בין מדפיסי ומבארי ספרי קדמוננו ז"ל בזמנינו, הוא הרב המופלג חכם וירא כהר"ר זאב וואלף מווילנא, לא דקדק כראוי פעמים לא מעטים בבעלי הערכין, בבאורו לפסיקתא דרב כהנא [ברעסלוי תקנ"א אצל הרב ר' ליב זולצבאך ובנו] ובתוך הדברים יבואו גם איזה ענינים בפסיקתא שאינם נוגעים אליו —).

פסיקתא דרב כהנא (פי' י"ו סי' ב', אות ד', דף ט"ו, א') ז"ל המבאר: בוטרגנין כן נקרא דבר מרובע שכל ארבע הצלעות ארוכות. ולו שם לבו לדברי הערוך (עם המוסף) אז ראה (בערך דגון) כי טרגנין הוא בעל שלש צלעות וטטרגנין בשני טטין הוא ארבע צלעות בלשון יוון — ולפי פירושו כאן צ"ל בפסיקתא בטטרגנין תחת בוטרגנין (והוין הראשון מיותר כי הבית היא שמושית) וצורתו ביוונית הוא *τετραγωνον* עי' בוקסטורף (צד 870) ואצלינו ערך זה.

(שם סי' ז', דף ט"ו ב') לא הוא שיש לך מונגינום הוא עכ"ל הפסיקתא ופירש (באות ב') „לפי הענין נענועים" ולפי הענין זה צריך לדחוק ולומר שחסר מלת „אליו" או „עליו" ואם דרש בבקיאים בלשון יוון אז הגידו לו, כי הוא לשון יוון ממש *Μονογενής* „בן יחיד" וכן באר החכם ובלשן כהרר"מ זאקש בספרו היקר (צד 162 *).

(שם סי' י"א אות ב' י"ז א') בסתיר לפי הענין שומר הבגדים עכ"ל, ואם שם לבו לדברי המוסף (ערך בסטייה) אז לא היה מפרש לפי ההשערה, אבל ידע שהיא מן Vestis בגד בלשון רומי, ועי' בוקסטורף (צד 382) ואצלינו ערך זה.

(שם פי' י"ד סי' ז' אות ג' כ"ה ב') פרוקופי פירש מתנה עכ"ל ולא היה

---

*) אבל מה שאמר שם (בראש הדף) בזה"ל: א und ר ist in einem hebräischen Worte, das zu erkennen sehr leicht ist, gleich im Anfange des Mid. Konen verwechselt: ום רביעי בטל אש והתמו וטבעו וקרא

אומר כן בשלוח אם התבונן על דברי המוסף ערך זה עיי"ש (פ' ט"ו כ"ט א')
„אגראן" צ"ל „אגריון" ועי' ערך אגריון אצלינו **).

(שם סי' ו' כ"ט ב') אהלות ובצוצריות שם הגרסא עגלות וקרונות עכ"ל כעלם ממנו כמו מיתר המחברים הקריאה הנכונה מבצולריות (עי' לקמן בסוח"ט פ' ב' על המקרא ותאבדו דרך ובערך כצולר אצלינו) ·

(שם סי' י"ט אות ב' ל"ב א') סקפטורים ולקמן איתא הקפטורים ולפי הענין פירש ממונים לעמוד בשעה שיושבים הב"ד עכ"ל והוא שלא כענין, כי סקפטורים הוא Scriptor הרומי והוא סופר וכותב וחסר הריש כרגיל עי' בערוך ערך סקבטר ואצלינו.

(פ' ט"ז סי' ה' ל"ג ב') „מיני ציברייה" והערוך (ערך בבבריא) הביא המאמר המובא כאן בזה"ל מהו וברבורים אבוסים ר' יהודה אומר מיני ביברים עיי"ש, ואולי גירסת הפסיקתא הזאת יותר נאמנת עם תיקון קצת שתחת „ציברייה" צ"ל ציבוסייה בסמך תחת הריש, הקל מאד להשתנות, והוא Cibus הרומי, שם כללי לכל מין מאכל ועי' בערוך (עם המוסף) ערך צב השיסי ובערכו אצלינו, ודרש מלת ברבורים מן ברא בריה (שמואל ב' י"ג ה' ז' י') אכילה או מאכל ובמלת „מיני" כוון גם על כפל הברת בר בור ועי' מה שאמר החכם זאקש בספרו הנזכר (צד 22) וקרובים דבריו להיות שהוא Cibaria הרומי ומה שדחה בעצמו אין נראה לנו, ואולי צ"ל כמו כן לקמן (פ' כ"ג סי' י' מ"ז א') כל דאכל „ציבוסא" תחת „צינורא" עיי"ש.

(שם סי' ו' אות ז' לד' א') פרומטי לא מצאתי פירושו בערוך עכ"ל ואם היה נודע את ספר הערוך כראוי למחבר, אז ראה שיש כאן שגגת סופרים קטנה, ותחת פרומטי צ"ל פרביטי או פרבטא, וז"ל הערוך פרבט בריש ילמדנו בריש כי תשא ובפסקא את קרבני לחמי, מהוא אלים ר' אבא בר כהנא אמר פרוביטא ואמר המוסף ע"ז פירש בלשון יווני כאן כבשים למעט של עיזים עכ"ל והוא *προβατα* בלשון יוון כצורתו והוא הוא המאמר ובעל המאמר שבפסיקתא הנזכרת עיי"ש ·

(שם פ' כ"א סי' ח' אות א' מ' ב') וז"ל בילקוט תהלים כי שאין הסופיטא יוכל לחשוב כי כי שהסופיטא כתוב בצד הילקוט פירוש בעל חשבון עכ"ל וגם פה לא היה צריך למחברים בגליון שעל הילקוט (עי' ערך ילקוט אצלינו) אם התבונן בערוך (עם המוסף) ערך סופיסטום ואז ידע כי כן צ"ל גם כאן והוא *Σοφιστής* היווני, שפירושו חכם ודובר טוב ויש גם בלשון רבים עי' בוקסטורף (צד 29 15) ואצלינו ערך זה · ובפסיקתא טופיסטום ונחלף אך סמך בטית ·

(שם סי' י"ז אות ח' מ"ב) ז"ל הפסיקתא „כבר גיים גיים מן הנודר ולוקים מן סוסיתא, והיו מתנגנים אלו בגסותיהם של אלו ואלו בגסותיהם של אלו,

---

שמו שמש · שמש משאת העולם. Offenbar heißt es מְשָׁרֵת und das zweite Mal ist שַׁמָּשׁ, „der Diener" zu lesen. · ואין הדברים כך, עכי"ל ·

ובמדרש כונן אשר לי, חלקתי המלים בעט עופרת דרך קריאתי כזה „שמששמש את" תחת „שמש משאת" והמחבר למדרש הנזכר (ווילנא תקנ"ו) הוא חושך ולא אור, ושבשוכים כאלה אינם מדברים הבודדים בספרי קדמונינו ב"ע ויבואו אחד אחד בערכי ספרינו הנזכר. עיי"ש ·

**) עי' לעיל מכתב ד' צד 16—15 ·

לימים נפלה קטטה זה הרג את אביו וסבר שאינו אביו עכ"ל, ועוד (שם לד ב') ככד גיים מן הגדר אלקים מן סוסיתא כ' כ' עיי"ש, והחכם אשר קרא בעינים פתוחות את דברנו בערך חמת גדר*) ומזה שאמרנו שם (אות ג') על הטטרג שהיה בין בני גדר ובני חמתן ישמע גם כאן תרועת מלחמה הזאת, אך תחת חמתן בחר מאסף מאוחר הזה (עי' ערך מדרש אצלינו) את סוסיתא, מפני שידע שהוא אחד המקומות אשר גרו בתוכו גרי יהודה וישראל (עי' ערך סוסיתא אצלינו) אבל גירסת הש"ס דילן (ערוכין ס"א א') עיקרית ויתבאר אצלינו עוד בערך גדר וכל זה היה נעלם מן המבאר, לכן הוא ממשש בצהרים בין גדר לגודר, עי' עליו, ועי' ברבה (בר' פ' ל"ז) הלשון אלו מנגנים נשותיהם כו' כו' ועי' בפסיקתא (פי"ד ק"ו ב') „גבורין".

(שם סי' י' אות ו' מ"ז א') מכתיב עצמו שרגיון למלך פירש ענינו להמנות בחיל של מלך עכ"ל ואינו מדוקדק אך הוא Scharge עבד.

(ריש פ' כ"ו כ' א') ויהי בעת שסרחה הצאן כ' עי' ערך מדרש אצלינו.

(פי' ל"ו ס"ה, ב') קומי אורי כי בא כו' כו' כו' עיי"ש כו' הולך ודורש שם אור על משיח וקורא אותו בשם חדש עיי"ש כל הענין, וכבר העיר אבי המבקרים הגאון בעל מאור עינים (פ' י"ט, פ"ה כ', ד"מ) על פסיקתא זו (עי' ערך פסיקתא אצלינו) לאמור „כל שכן כי בפסיקתא הנזכרת ראיתי כמה דברים שאינם מטעם מדרשי רבותינו, ובפרט בישעי' פסוק קומי אורי שהובא לשונה שם מבעל הילקוט תמצא ענינים אשר אין ספק אצלי שנוספו ע"י איזה היוצאים לדון בדבר החדש כמו שזכר ג"כ בעל ספר מגן אברהם עכ"ל וכוונתו הלא יבין כל קורא מבין, ואין ספק אצלי כי גם ברבה (בר' פ' א') „אמר ר' אבא סרוכניא, ונהורא עמיה שרא, זה מלך המשיח, שנאמר קומי אורי ונומר בפסיקתא" היה כתוב אחרי המקרא קומי אורי כל דברי הפסיקתא הנזכרת בענינו של משיח והשמיטוה מטעמו של הגאון החסיד בעל מ"א והחכם בעל מ"ע, ולמען לא תחסר מכל וכל ציינו לעי' בפסיקתא הנאמר על מקרא קומי אורי — ונראה שהגאון בעל מ"כ לא הבין כך, ואולי מאתו באתה תיבת ונומר תחת תיבת וכו' הרגיל על חסרון מאמר יען הוא סבר שחסר אך השלמת המקרא, וגם רצה להשמיט מלת בפסיקתא ללא נכון עי' עליו שם, וכבודו הגדול במקומו עומד במקום זה, ושגגה היא מה שכתוב בעלי התחיה (צד 15 הערה 5) „בפסיקתא א"ר יהודה ב"ר סימון" כי מלת בפסיקתא קאי אשלפני זה, ואין ענינה לדברי ר' יהודה בר' סימון כלל וכן הוא בילקוט (כ' א' סי' ג') ר"י בן סימון אומר בלי מלת פסיקתא ואין להאריך ובארנו באר היטיב לקורא חכם — ואין רגלים להשערת החכם צונץ (ג' ד' פ"ט צד 178) בעדות רבה הנזכר עיי"ש ועי' לעיל אגרת חי' צד 53.

(פי' מ"א סי' כ' אות ג' ע' א') מה קלוניפו אמר אולי כן צ"ל מהוא יפה כוף נמפה שכן בלשון יוון קורין לכלה נמפה וכדאיתא שם בשמו"ר ל"ו

*) עיי לעיל צד 18.

עיי״ש, ומזה נשתבשה התיבה קלוניפה עכ״ל ולו שם לבו לדברי הערוך (ערך קלם) אז ידע כי תחת קלוניפה צ״ל קלם נמפה והיא העתקה נאונה מן יפה כוף כי קלום καλος הוא יפה בל״י וגוף הוא נומפה (לפי אמרם ז״ל) Νυμφη כלה בלשון יוון.

(שם ו׳) והמה אפרגום פירש קשה למכור והוא בילקוט עיי״ש ולו ראה בערוך (ערך אפרגיאה) אז ידע פירוש המלה באר היטיב.

ב (הערות ובאורים על מלות „לועזיות" או „נכריות" ועל שארי ענינים במדרש שוח״ט הוא מדרש תהלים, ובתוכם בקורת על הדפסה אחת ממדרש הנזכר ובאורו, מאיש בלי שם המכונה בשם „חכם אחד מעיר לבוב" והבאור בשם „דבר חדש חדש אשר לא היה בראשונים הלא הוא פירש כחמד (?!) על כל (!!!?) המלות הזרות ומאמרים הסתומים (?!) למען ירוץ (!!) קורא בו" עי׳ שער הספר, נדפס בלעמבערג 1850 אצל שניידר" ובאמת יש לחוס על הפסד הדיו הנייר והעת, לבקר מלאכה שפלה וגמוזה כמלאכת בן בלי שם הנזכר, כי נוסף על השקרים שאמר בשער הספר „באור על כל המלות הזרות" אשר בריתוי ד׳ על הקוראים לא החשיך אף לא שליש ורביע מהן, וכן במאמרים הסתומים, הנה השחית וקלקל בשבושים מרבה להכיל את פנים המדרש, והחסיר ציוני המקראות שנמצאו בדפוס אמשטרדם, וגם ציוני הדפים החסיר בלבל וערבב ויתר הזיות (יעוי׳ דפוס זאלקיעווא משנת תק״ם אצל ראבינשטיין בהסכמות ובפנים שם וד״ל —) ותככים, אבל למען יהיה למופת דראון לחרשי משחית כנילו, רמזנו כה וכה על שגיאותיו, ומבקרי מומים המוצאים שכרם בתקלת זולתם ימצאו כהנה וכהנה בפנים ובאור הנזכר —).

פרשה א׳ על המקרא אשרי „גדול בן גדול" „אביינום בן אביינום" לא באר מאומה, וכן לא המפרש מדפוס אמשטרדם, ותחת אביינום זה צ״ל אבגינום והוא εὐγένης היווני (פאס גוטעס עדלעס געשלעכטע, עדלער אבקונפט) „מיוחס בן גדולים" אבל דרך שאלה ישתמשו היוונים במלה זאת, גם על בעל מדות יקרות וחושב טוב (עדעל געזיננט, עדעל דענקענד) וכמו שיאמרו הרומיים בכאלה nobilis generosus ולפי הנראה יהיה אבגינום דכאן — ומקומות הדומים לו עי׳ ערך זה אצלינו — מכוונה השניה שאמרנו וענינו „יקר בן יקר" כי בלא זה לא יתפרש כראוי אבגינום הראשון ולא יהיה דבר אחד עם „גדול בן גדול" (עי׳ ערך מדרש אצלינו) ובמדרש חזית (פ״א על המקרא שה״ש) אבגיטום צ״ל כ״כ אבגינום וגם שם כלולות שתי הכוונות כפי שאמרנו (עי׳ במ״כ שם) ובמדרש רות (פ״ב על המקרא ושם האיש) אבגניסט ובמדרש שמואל (פ״א) ר׳ יהושע בר׳ נחמיה (אולי צ״ל רב נחמן עי׳ וי״ר פ״ב) איוגיניסטאטי ואמר שם המפרש הנפלא מדפוס לעמבערג הנזכר (עי׳ בשער ספר זה) „אבגינום גרסינן והוא הוא ור״ל אדון ומושל עכ״ל ולא דבר נכונה, כי איננו הוא הוא אף לא אדון ומושל עי׳ בערוך ערך אבגנסטטו שפירושו „מיוחס הרבה" ומפורש בבוקסטורף (צד 36 עי׳ במ״כ במקומות הנזכרים ותבין כי אומן גדול הוא המבאר הנזכר לברר אך הפסולת מתוך האוכל, והמעריך (צד 2 ד׳ לייפציג) אמר „אבגינם" בריש מדרש שיר ובריש מדרש קהלת ובוי״ר פ״ב פירש „ראש היחס" והוא מלשון יוס גינוסיא של פרעה סוף פ׳ וישב יום לידתו עכ״ל, ואתפלא אם חשב שהברת

אב בראש מלת אבגינוס היא עברית, ויהיה נעלם ממנו מה שידוע לכל חוקר בכאלה כי תבא במקום eu ווא שביווני ורומי, ואין לומר כי כוונתו להעתיק מלת אבגינוס היווני בעברית „ראש היחוס" אחר אשר בערך אוגניסין באר בלי חסיר ויתיר „מיוחס" ואולי (?) נ"ל בו „אבגנסטטוא" (עי' מה שהבאנו בשם הערוך) ועי' בערך זה אצלינו ובדברי הרב החכם היקר מוהררמ"ז בספרו הנזכר צד 4—163 ·

(שם) אשר לא הלך: תני דבי ר"י בן קרחא עשרים אשרי כתוב בספר תהלים כ' אמר רבי תמה אני כו' ואני אומר עשרים ושנים כו' עיי"ש ולפנינו עשרים וארבעה, ועי' ירושלמי שבת פי"ו הלי א' קמ"ז מזמורים בתהלים ובמפרש שם ועי' ערכי מדרש ותהלים אצלינו ·

(שם) כי אם: „יאכדוהו כתיב" ולפנינו הכתיב יעבדוהו עיי"ש אצלינו ויש לתקן בד"א הציון „יחזקאל מ"א י"ט" תחת „דה"י ב' ו' א'" ·

(שם) על כן לא: אלו המינים האומרים טומטים הוא העולם, כן הוא בדפוס זה ובד"א ואמר המפרש הלבובי (אות י"ג) ישראל המאמינים בחדוש העולם מודים שהבריאה היא מלאה דעת ובינה אבל המינים המכחישים זה עושים היצירה לבלתי ישרה כו' כו' ואמר בדרך מליצה שאומרים טומטום הוא העולם ר"ל שהעולם הוא מתנהג שלא בסדר ראוי כטומטם שאין לו טבע מיוחד רק הוא פעם זכר פעם נקבה עכ"ל ולו ראה וידע דברי המוסף אז טמן בחובו מליצתו היפה בפניו כי ז"ל אבטומטום מדרש תהלים כ' האומרים אבטומטום הוא העולם פירש בלשון יווני מניע עצמו בלתי מניע חצוני גם מלה זו מורה על דבר בא במקרה בלי כוונת פועל והוא αυτοματος היווני ונשמט האלף (עי' ערך מדרש) ואולי היה עוד כראוי בסוח"ט שלפני המוסף, וכן יש להעיר כי נ"ל „אני בראתי את העולם בויהי כן" (עי' ילקוט) או „שנאמר בו ויהי כן" ·

(שם) „קורא לאגלין שבהם" לא פירש וברבה (בר') נמצא „שלהם" ועי' רש"י בפירושו לתהלים (פ' ז' י"א) באמרו „וחוזר ומראה גליונין שלהם ודן אותם כו' כו'" והוא לקוח מדברי מדרש זה, ועיי בוקסטורף (צד 92) ובמוסף ומ"ל (ערכי אלוגין אלגלוגין) ובפ"נ (ח"ב צד 170) ·

(פ' ב') למה: „סירותיו על פיו" לא פירש ועי' פ"נ (שם) ונראה שהוא אשפה וסרחון כמו במקום הסריות (רבה בר' פ"א ועי' במ"כ שם, ועי' בזית רענן ישעי' דף פ' א') ובעל המדרש סמך עצמו על סוף דברי המקרא (ישעי' נ"ז כ') ויגרשו מימיו רפש וטיט, וענינו הוא כמו שהים בזעפו (כיום סער וסופה) משליך על שפתו רפש וטיט כן הרשעים אין בכחם להסתיר רעתם בקרבם ·

(שם) ואני: ד"א משבתי אותדיבתיה והיא העתקה נאמנה משבושי הדפוס דואלקווא ונ"ל משחתי בחית מלשון משיחה בשמן ואתהבתיה מלה אחת ובכף אחר התיו והוא מלשון התכה ומתכות (עי' במפרש ד"א ועי' ילקוט תהלים סימ' תר"ך) ·

(סס) **שאל**: מן אגדה כו' כו' תתן לי מכלל שאמר לו שאל ושמרני מכלל שאמר לו שאל עכ"ל ואלה הם קצת דברי בספרי **ערך מלים** הנזכר בערך הגדה הנוגעים למאמר הנזכר וז"ל — באמצע הדבור — אחד המקומות היקרים (קאי שם על המקרא משוח"ט המובא שם באות הקודם) המצויינים באר היטב ובסימנים מובהקים במה להכיר חלק מחלקי האגדה, לפחות אצל מחברי הספרים בעלי המאמרים האלה, הוא מקום הנזכר, שקורא הגדה לדבר שאינו מפורש במקרא, ואין ללמדו באחת המדות שההלכה נדרשת בה (עי' ערך **מדה** אצלינו) ובשמע אך מדרך האגדה שכן הוא, וכן יש לשים עין על הא דרבה (בר' פ' כ"ו) וז"ל רב בעי קומי ר' חייא רבה מניין לשחיטה שהיא בדבר המטלטל? מן הכא דכתיב ויקח את המאכלת לשחוט, א"ל אי מן אולפן אמר לך לית הוא חזר ביה ואי מן הגדה אמר לך הוא חזר ביה עכ"ל, ויש לברר ולהשלים הדבר מהא דגרסינן בתלמודא דידן בשנוי קצת (כרגיל בתלמודים ירושלמי ובבלי עי' בערכם אצלינו, ואין ספק בדבר כי דברי הרבה הנזכרים לקוחים מירושלמי חלק קדשים האבד מאתנו עיי"ש) וז"ל (חולין י"ו א') יתיב רב אחורי דרבי חייא ורבי חייא קמי דרבי ויתיב רבי וקאמר, מניין לשחיטה שהוא מן התלוש? שנאמר ויקח את המאכלת לשחוט, א"ל רב לר' חייא מאי קאמר? א"ל ויו דכתיב אאופתא קאמר, עכ"ל ופרש"י כלומר טעם שאינו נכון קאמר כמו שהכותב ויו על הבקעה כו' כו' ל"א אותן החרילין קרי ויו עכ"ל ועי' בערוך (סוף ערך ויו) ולדעתי פירוש „ויו דכתיב אאופתא" הוא ענין אחד עם „אין למדים מאגדה" הידוע ומפתיחת המורה להרב ז"ל, או עם המאמר מרבה „אם מן האגדה הוא חזר ביה" וגליא עוד דברי ירושלמי מעשרות (סוף פ"ג) הידועים וז"ל ר' זעירא ור' אבא בר כהנא ור' לוי הוי יתבין והוה ר' זעירא מקנתר לאילן דאגדתא כו' כו' אר"ז היא אפכא והיא מהפכא לא שמעינן למיניה כלום ירמיה בני כו' כו' עי' במפרשים שם, ולדעתי באורו כי האגדה דורשת את המקרא מרישא לסיפא ומסיפא לרישא ואין מעצור לרוחה יען אין גדר לה לאמור עד פה תבוא ולא תוסיף כמדות ההלכה (עיי"ש) לכן יש להפך בה המקרא מעלה מטה ומטה מעלה ואין אשם ולזה קראה ר' חייא רבה (המעין בה בבית המרחץ, ירושלמי כלאים פ"ט ובר' רבה פ' ל"ג) „ויו דכתיב אאופתא" שהוא חריץ הנקרא בשם ויו על דבר תמונתו (עי לקמן פ' ע"ט על המקרא מזמור „ומה כער כותב ויו" ומזה אנו רואים כי תמונת הויו כשלמה אף בלי נקודה עבה על ראשו ועי' מנחות ק"ט א' בפרש"י ותוס' ד"ה קולו כ' ובסנהדרין נ"ה ב' בפרש"י שם ואצלינו ערך ויו) כי הויו יכול להקרא משני קצותיו, מראשו לרגלו בקומה זקופה ומרגלו לראשו אם נהפכהו, כמו האגדה לפי הירושלמי מעשרות שהעתקנו ובארנוהו, ואולי השתמשו במאמר „ויו דכתיב אאופתא" על כל ענין שאינו מיוסד ומוכרח בטעמים וראיות כו' כו' יעויי"ש ועי' לקמן פ' ק"ב על המקרא ואתה קדוש. —

(סס) **והאבדו דרך**: לא תהיו סוכרים שמא **אהליות ובצוצריות** אני צריך כו' כו' עיי"ש ופירש זה המפרש (באות נ') „לפי עניינו נראה שהוא עצים ומדורת אש הרבה" והוא ראה שלהבת כעור באפלה, ובד"א (המונה

בשבושים על פי הילקוט וספרים אחרים עיי' בשער הספר שם) הגרסא וצוצריות בלי בית כמו שהוא בילקוט (סי' תרכ"ג) ואמר המפרש שם „וצוצריות: מיני בושם שתקטירו לפני בתשובתכם, אהליות: לשון מור ואהלים וצוצריות לשון צרי וציפורן עכ"ל והכל גרם ופירש גם הוא בזה, כי צ"ל כצוצריות ואהלים ככך, ובצוצר הוא דבר אחד עם קסטר וגזוסטר (עי בערוך סוף ערך גזוסטר ובתוספתא שבת פי"ד ובירושלמי ב"ב פ"ג הל' י"א) והוא Casrta מחנה (לאגער) ואהלים לאנשי מלחמה הנוצאים על עיר ללכדה וכדרך המדרשים (עי' ערך מדרש אצלינו) להביא שם הלועז ותרגומו יחד, כמצא גם פה בצוצר ואהל רומי ועברי, וכוונת בעל המדרש הוא, שמא תאמר כצוצריות — קסטראות — ואהלים אני צריך לצוד את הרשעים למען אבדם, לא! אך כצון אחד אני מבעיר בתוכם ורשעים עוד אינם, ועתה קום קרא בוי"ר (פ"א) אריב"ל אלו היו או"ה יודעים מה היה אהל מועד יפה להם, היו מקיפים אותו אהליות וקסטראות עכ"ל, ופירושו שהיו מקיפים אותו בכל אלה למען לא יבא זר ואויב בשעריו להחריבו (עי' רבה במדבר פ"א ובמ"כ וביקרא ותראה שלא כוון יפה) וכן יש לתקן בפסיקתא דרב כהנא (פ' ט"ו ק"ט ב') „אמר הקב"ה פתחו לי פתח כחרירה של מחט ואני פותח לכם פתח שיהיו אהלים (כראוי) ובצוצריות יכולים נכנסים בו עכ"ל צריך כ"כ להיות כצוצריות ככך, וחכם משכיל על דבר אמת ימצא, כי גם ברבה (בר' פי' כ"ח) וז"ל „ויאמר ד' אמחה מה הם סוברים אריות גסטראות אני צריך כו' דבר אני מוצא ומכלה אני אותם מן העולם עכ"ל, הא גסטראות בגימל הוא כ"כ קסטראות בקוף (עי' ערך גסטר אצלינו) ואריות הוא אהלים או אהליות וסופר אחד הגיה מפני אמרם נ"ל (עי' בר"ר פ' ל"ב) שהקיף הקב"ה את התיבה באריות, או שבחר פה בדוגמא אחרת כדרך המדרשים (עי' בערכו) וזוה שמביא המ"כ בשם רש"י ז"ל על גסטרא „שהוא מן שררה" כבודו הגדול במקומו מונח, והמאמר כמצא גם ברבה במדבר (פ"א) בלי שם אהלים, וז"ל אריב"ל אלו היו או"ה יודעים כו' קסטראות היו מקיפים אותו כדי לשומרו עכ"ל, (ודע קורא יקר! כי יש לשים לב יותר מאשר עד כה בדבר הידוע, כי ספרי חכמינו ז"ל המאוחרים — נגד הקודמים להם — דרכם לפרש ולבאר יותר מאותם שלפניהם, ובהרבה מקומות יתראה כאלו נמצא מאמר ובאורו יחד, על כן החוב מוטל על כל מגיה ספרי רבותינו ז"ל, לבחון את דבריהם לאיזה ספר משפט הקדימה, למען שלא יצא דבר נגד המשפט, להגיה נוסחא ישנה על פי חדשה, ולהוציא ישן מפני חדש, ולא אחד ושניים ראיתי לאחד מיוחד מגדולי רבותינו האחרונים ענק בגמרא וסברא, שלא דקדק כראוי בכאלה, לדוגמא מאמרו של הלל הזקן בתוספתא ברכות (סוף פ"ו סי' לי ד' ווילנא) היקר באיכותו הגדול וכשגב, ובקצורו הקטן ונמרץ, וז"ל הלל הזקן אומר „מכנסים פזר מפזרים כנס" והוגה שם (בתוספתא ד' הנזכר) שני פעמים „בעת" „בשעת" והוא על פי תלמודא דידן המאוחר לתוספתא עתיקא הנזכרת, וכל אשר טעם טעם היופי והנועם ידע ההפרש, ויתבאר אצלינו עוד בדוגמאות הרבה בערכים רבים מספרנו הנזכר, ועי' מה שאמרנו לקמן פי י"ז על המקרא תפילה ופי' נ"ב על המקרא צדיק כתמר, ובתוספתא שם פ"ב סי' ד') — ומשולש הדבר במדרש חזית (על המקרא כתפוח) אריב"ל כו' כו' באלהיות וקסטראות ובתנחומא

גריס במדבר) קסטראות ועי' בוקסטורף (צד 2078) ובמוסף ערך גסטר ג' וואקס בספר הנזכר צד 52—112 ואצלינו בערכו. —

(פ"ג) מזמור: ז"ל המדרש ריב"ל ביקש ליסב על הספר הזה (הוא ספר תהלים) ולסדרו, יצאת בת קול ואמרה לו אל תפיחי את הישן, ר"ש ברי יוסי ביקש לייסב הספר הזה לפני רב א"ל סמוכים לעד כו', עיי"ש ועי' במפרש ד"א ואין דבריו נראים לי, ואגיד בזה מלים אחדים מספיקים לחוקר מבין, עד אשר יעמדני ד' במרחב להדפיס ספרי, ושם יושלמו הדברים בערך מדרש הגדול, ואומר:

שאלת הבקורת או הקריטיקא החדשה החודרת גם בכתבי קדשינו ואשר התירה לנפשה השאלות מה לפנים ומה לאחור בסדור ספרי קדשינו, ר"ל במעוררת ספיקות עצומות בספרים שלמים ופרשיות לא מעט, על מחבריהם זמן כתיבתם והנמשך מזה מקום מכנס וביחוד בספר תהילות זה שמלאכת ידי אומנים שונים נכרת בו — כל אלה השאלות והספיקות לא היו נעלמים בזמן רבותינו היותר קדמונים, וכבר היו אז אנשים שולחי יד בקדש, ומהם אשר הסירו גם רסן מפיהם וידברו תועה — אם לבקשת האמת כרבים מחכמי דור העבר ודורנו זה מערלים ומולים, או מזדון וכפירה כעבדים המתפרצים לאמור הותרה הרצועה — אין בידינו לפלס עתה. ויש לי ע"ז חבילות של ראיות שלא יכחישון כי אם הסכל ומתעקש — לשאלות כאלה רצה ריב"ל הבקי באגדה (עי' ערכי אגדה וריב"ל אצלינו) לסדרן עכ"פ לפי הזמנים ולסמוכם בדרושים כנהוג אז (עיי"ש) אז השיבו לו אל תפיחי את הישן וכוונו בזה לאמור „אל תעורר הענין הישן מעט (כי בזמן היותר קדום היו מעוררי הספיקות יותר רבים וחזקים כמובן —) פן ע"ז תתרחב הפרצה עוד לכל מתחכם, לסדר כתבי הקודש לפי מבטו, והיה בעיניהם יותר טוב להניח הדבר כמו שהוא, ולאמור קטנים אנחנו מהכנס ראשינו בהר קדש זה, וכאשר הצליח באמת שנים אין מספר להשקיע הדבר ע"י חכמת חכמינו בתלמוד ואביזריהו, וזכור שאלת המין בברכות למה קדמה פרשה פלונית כו' כו'? ועיי"ש בספרנו. ואמרתי שם עוד כי לדעתי קרוב הדבר אשר מישובים ודרישת כאלה יצא **ספר אגדת תהלים** הידוע (ירושלמי כלאים פ"ט וברכה) מה שלא נמצא מיתר ספרי הקדש, אך שנמצא שלמדו ההגדה שעליהם לתלמידיהם (עיי"ש בערכו) ואם נימא כדברי הרדב"ז על הא דריב"ל שראה ספר אגדה (עי' ירושלמי שבת פט"ו הל' א' ולקמן פי כ"ב על המקרא ואתה קדוש ובערכו אצלינו —) והקפיד אך על הכתיבה אפשר לומר כי מצא חן בעיניו האגדה שזכר שם וממספר הפרשיות כנגד שנות האבות (עיי"ש ובמ"ע פ' ט"ו) מפני שהיה זה מעין מלאכתו, להעמיד על בורין מספר מזמורי ספר זה, והדרשות ורמזים הולכים אצל הקדמונים יד ביד עם הבאורים והפרושים הידועים אצלינו בשם „פשטא דקרא" — אבל זאת ידע כל חכם לב כי אך השאלות והספיקות נראים כאיספקלריא המאירה מדברי רבותינו ז"ל אבל תשובותיהם בענינים כאלה נתנו אך להדרש, והיה זו אולי מטעם המקבלים שומעי לקחם או מסבות אחרות שנברר בערכו שם, הדברים האלה אני מעיר בזה ומבקש מאת קורא שומע להבין שאל ימהר להשיב כאשר יעלה מולג ההשערה הראשונה אך יפלס הענין ואחר יבקר — וידע עוד כי אין

תכלית מכטי פרטי המאמרים שציינתי בזה אם יתפרשו ככה או באופן אחר כטוב בעיני כל מבאר — אבל על הכלל יאמרו וחכמי לב הלומדים ספרי רבותינו ספר וספר מראשיתו עד אחריתו ולא זעיר שם ושם עלה אחת בכד אחת המה יבינו • —

(שם) „ארכי" „טבסים" לא פירש ז"ל המעריך (ערך ארכי הראשון נר 14) במדרש תהלים סימן (?) נ', ארכי שלו מקולקלת ובמדרש אסתר ארכיון דגרר *) פירש מקום המשפט כמו ערכאות שלהם והוא ἀρχεῖον היוני (עי' במוסף) „וטכסים" הוא כ"כ τάξις היוני ובעברית „מסודר, ערוך" עי' בוקסטורף (נד 1813) וכן הוא גם בסורית (עי' Schindler Pent. p. 189, ואוהב גר נד 109).

(שם) „איסקופי" לא פירש והמפרש ד"א אמר איסקופי כמו איספוקי פירש הערוך גלוסית כו' כו' עיי"ש והוא סקפסטס עגלה מכוסה בלשון יון כמו שתרגם עקילס כרכרות דיםעי' (ס"ו, ד') σκεπαστα (עי' בוקסטורף נד 1541) ועי' לקמן פ' מ"ב על המקרא כי אעבור כו' בסקפסטיות כמו סוכה (בילקוט שני תיבות אלו בגליון) היינו באים אנו ובנינו, ופירוש הענין כאן הוא כי העון דבת שבע הלך אחרי דוד בכל מקום היותו וגם איסקפטיות דאיכה (על המקרא גלתה) הוא אולי מענין זה ודלא כבעלי הערכין (עי' עליהם ואצלינו ערך זה) ועי' רש"י (תהלים מ"ב ה') ומדרש קהלת על המקרא הכל הבלים ויש לתקן הקריאה שם ואכמ"ל • —

(פ"ד) למנצח: „קוסטינר" אמר מפרש זה „תלין" והוא לפי הענין והרוצה לעמוד על שרש המלה יעיי' בוקסטורף (נד 2078) ובדברי ידידינו המשורר החכם כהרר"מ לעטרים (עמק הבכה לר' יוסף הכהן ווין 1852 נד 25) ואצלינו הערכים קוסטינר וקסדר •

(שם) „קונדיטון" פירש „יין טוב" ואינו מכוון אך פירושו יין מעורב בבושם ודומה לו והוא Conditus הרומי ורז"ל אמרו בהלכה „קונדיטון יש בו דבש יין ופלפלין" •

(פי ז') „דא" חרב הנרית (נ"ל הנדית עי' בד"א והיא חרב עשויה מברזל הינדואה (אינדישעם אייזען) עי' ע"ז (י"ו) ועי' בערוך ערך הנדוי ואצלינו ערך זה, ובילקוט הגרסא „ינורית" ואולי נ"ל „נורית" (פעניציש) על שם נור העיר או (שטייכערן) על שם נור אבן • —

(שם) שמע: „אכסיומא" בד"א „אנטיומא" בטית ובוקסטורף (נד 87) — והמוסף ע"י כבהוג — יקרא גם כאן כמו בפי ק"ב על המקרא תפלה „אכסיומא" ואמר שהוא ἀξίωμα היוני (ווירדע ווערטה) עיי"ש ואולי לפי הנוסחא שבד"א „אנטיומא" ופירש המפרש מנחה ודורון, ואף כי אגלו הוא לקוח מן מרוגת

---

*) נ"ל דגרר בדלית וכן יש לתקן שם בערך חמת (נד 47) גדר תחת גרר ומה שכתבתי והדפסתי בערך חמת גדר אות ב (עי' לעיל אגרת ד' סוף נד 17) היה טרם בא לעיני המעריך, ובעצם הדבר שנינו לדבר אחד כוונו, ובכל זאת ימצא עוד איזה חדשות בדברנו גם באות הנזכר • —

הדברים אולי יש לחברו עם *ὑμνῳδία* היוני שהשתמשו בו „על הוכחת דורון ועמידתו בהיכל אלהים" ואולי הוא מן הפעל היוני *ᾠδία* שפירושו בקשה ותפלה ויהיה ענינו מלך בו"ד אחרים מקבלים הבקשות (כתבי —) והתחינות הבאות אליו ממבקשי רצונו ועזרתו אבל אתה אלוהי קבל נא תפלתי בידך הפתוחה לא ע"י מלאך ולא ע"י סרף ועוד נדבר מזה בערכו אצלינו ·

(פ' ז') „עשה לו צורת עוגה בארץ" גם פה (עי' פי מ"ב על המקרא „כי אעביר" ופ' נ"ב על המקרא צדיק כתמר ובערך מדרש אצלינו) נראה לדעתי שהוא אחד המקומות שבעל מדרש המאוחר הזה — כנגד ההולכים לפניו — הליט כוונה חדשה בלשון מאמר מי שקדמו, כי עג עגה פירושו בתלמוד (עי' תענית כ"ו וש"מ) עשיית חריץ וחוג (צירקעל, קרייז,) והשרשים עוג והוג אחים המה, עי' בבעלי השרשים ולא זולת, והוא עשה מזה צורת עוגה (קוכעכפערמיג) אבל כאן יש מקום לבעל דין לחלוק ולומר כי הוא קורא לצורת המחוג בשם צורת עוגיה (עי' בערוך ערכי בדד ועג א) ובאמת אין הדבר כן, ועי' אצלינו בערכו ולקמן פ' ע"ז על המקרא „צר לו צורה" ועי' ב"ב כ"ג · —

(פ' ט') אודה: „סוריאתה" עי' במפרש זה (אות ב') ואין הדבר כן, אבל ענינו מעת צאתו מבטן מלוכלך בטיט ורפש, ועי' לעיל פי ב' על המקרא „למה". —

(שם) „האויב" „סקלית" בנה „סצליא" ואולי צ"ל „סליקום בנה סליקא" וכן ראיתי אח"כ בילקוט (סי' תרמ"ג).

(שם) „קומה" מעשה (צ"ל תעשה) הדיוטות שלהם לא פירש והמפרש ד"א אמר דת ודין שלהם והוא לפי הענין ונראה שהוא *διαιτητης* „שופט" ביונית ומערך זה יהיה לדעתי „דיאתימון" אשר בירושלמי (כ"ב פ"א הל' א') שחזר ריב"ל על כל בעלי הלשון בזמנו ומקומו ולא אמר לו אדם מהוא עיי"ש במפרש ואין כדבריו, והוא *διαιτησιμος* (פאר דען שיעדסריכטער געהעריג אדער פאן איהם ענטשיעדען) וכוונת רשב"ג הוא שגם אם נעשה השטר בערכאות שלהם הרי הוא מתנה כמבואר שם, ובילקוט (סי' תרמ"ג) הגרסא היודיטום, ואולי הוא יודיקם (עי' בערוך ערך זה) ויתברר בערכו אצלינו, ועי' זאקש בספרו הנזכר (צד 52—151) ודבריו שם אינם נראים לי · —

(פ' י') „שייר" „בורגן" ופירש (אות א') „שייר בן עיר" „בורגן בן כפר" ואין הדבר כן, אבל שייר הוא ראש שיירא (אנפיהרער איינער קאראוואנע) ובורגן הוא בעל מלון ועי' בערכו אצלינו · —

(שם) אמר בלבו: ממושך וממורט משבושי הדפוס ·

(שם) על רומוס ורומילוס מתה אמם הזאבה נזדמנה והניקתן, ובד"א הגרסא מתה אמם וזמנה הזאבה שתניקם, וסופרי חול יספרו השיחה הזקנה הזאת באופן אחר, ומהם אמרו שנולדה ההגדה הנפלאה הזאת ע"י שם מניקתם שנקראת בשם Lupina „זאבה" ברומית, ואכמ"ל ועי' אצלינו ערכי רומילוס ורומוס, ועי' בילקוט (סי' תרע"א).

(פ' י"א) כי הנה: אגרת ותתכוהו בחן כעין ספור זה בהירודות Herod. ועי' ערך מדרש אגלינו·

(פ' י"ב) למנצח: „מרגזאות" פי' (אות א') דתי המלך „והוא לפי הענין שלא כעכין" המפרש ד"א אמר איומים והתרגזות — אבל נראה שיש כאן ט"ס קטן ותחת מרגזאות צריך צ"ל מרגנאות בנון והם שוטים ועקרבים (גייססעל אונד ספיטלרוטהען) כתרגומו של מקרא (מלכים א' י"ב כ') ועי' בערוך (ערך מרגן) והוא כלורתו גם ביוונית עי' בוקסטורף (לד 1251) או הוא מן *μασγος* היוני (אוכבעזאכנען מוטהוויללינג געפרעססינג וואללוסט עכ"ט) והושאל על שופטים רעים ובני בליעל עי' בערכו אגלינו, ובילקוט (תרנ"ו) גרס מודגראות·

(פ' י"ג) עד אנה: עי' במפרש זה (אות ג') ולא הבין כי בנפשי הראשון פירושו על גוי (אויף מייכעס קארפער) ובנפשי השני פירושו בסכנת נפשי עיי"ש ועי' בילקוט· —

(פ' י"ד) „כל שלא אכל ממונם של ישראל לא טעם טעם לחם" פירושו ששונאי ישראל אינם טועמים טעם בלחמם עד שאוכלים לחם הגזול בידם משל ישראל, ע"ד הכתוב ונגזלו שנתם כו' כו' ועי' במפרש הנזכר שהרבה דברי הבאי כמנהגו.

(שם) מי: „פרוסטומיא" „פרוסטגמיא" ואמר המפרש (אות ח') „מועד מיוחד ומוגבל" והוא מספרו הגדול פירש לפי הענין וכד"א בשני המקומות „פרוסטונגמיא" ופירש המפרש כתב רשום וחתום כחוק ולא יעבור, וקרוב לדברי המפרש זה האחרון נראה באמת פירש פרוסטונגמיא בש"מ (עי' בר"ר פי' מ"א וי"ר כ"ו) למלך שאלא פרוסטונגמא — או פרוסטונגמאות — והוא בלשון יוון *προσταγμα* (אורדנונג, בעפעהל) עי' בוקסטורף (לד 1829) ויהיה פירושו כאן שהמלך נתן חוק ופקודה ליום שהיה מוגבל להחתונה ומפני טרדתו — או משום סימן לא טוב — (עיי ערכי מדרש ורומי אגלינו) יודחה ליום מאוחר, ואולי צ"ל פרתיזמא והוא יום מיוחד בלשון יוון (עי' מוסף ערך זה) אבל יותר נראה שצ"ל תחת זה פרוטוגמא והוא מלשון יוון *πρo τoυ γαμoυ* והוא „לפני הנשואים" (עי' וי"ר פי' י"א וירושלמי שביעית פ"ד וש"מ ובוקסטורף לד 1814) אחרי כתבי זאת בא לידי המעריך וראיתי הדברים מבוררים שם (ערך משתיתן לד 67—66) ועי' בערוך (עם המוסף) ערך הנזכר, וואקס (לד 152).

(פ' ח"ו) מי יגור: אלתוסבראות ופירש זה המפרש (אות ב') „אלתוסבראות ערים קטנים ודרש מגור מלשון מגורי אביו שפירושו דירה ומעון עכ"ל, ולא ידע סתום עינים זה שהוא תוסבראות Thesaurus הרגיל מאד אצל חז"ל והוא „אוצר" בשפת רומי, ובעל המדרש דכאן דרש ממגור כאלו היה שם העצם והמים שרשי והוא ממגרה דיואל (א' י"ז) שפירושו שם „אוצר" ועי' ערך מדרש אגלינו ובמפרש ד"א במקומו·

(שם) ד"א ושלעו: איקוניא ופירש (באות ג') „גם זה עיר מבצר"

וגם זה אך לפי הענין, ואולי דרש בעל המדרש סלעו מלשון סלע שהיא מטבע שיש עליה צורה (עי' בערוך ערך זה) ואיקוניא קאי על צורת המלך שעל הסלע, (עי' בערוך ואצלינו ערך איקון) ובקיאי בתולדות קסרי רומי ידעו איך מהרו אלה המלכים להטביע מטבעות בצורתם, תיכף כאשר ישבו על כס ממלכתם.

(פ' י"ז) תפילה: שמו של הקב"ה חקוק על לבם של מלאכים כמו ,,איסטרטיגוס" ופירש (באות ב') ,,פירש אבן טובה" והוא לפי הענין שלא כהלכה, ונראה שהוא מן *στρατηγός* היווני ,,שר הצבא" וקורא כאן לאותם כבוד (עהרענמעדאיללע) שנושאים אלה על לבבם בצורת המלך ושמו בשם ,,איסטרטיגום" על שם נושאיו, ואולי צ"ל *στρατηγικός* (דעם פעלד-העררן געהעֶריג, געביהרענד) והסופרים שלא הבינו הדבר עשו מזה תמונה הרגילה, וז"ל הפסיקתא דרב כהנא (פסקא כ"א מ"א א') כמו **טבלרא** על לבם של מלאכים, ועי' במאמר שם ואצלינו בערכו. —

(שם) ז"ל המדרש (ד' לעמבערג הנזכר) ,,מה נעימות בימינך נצח זה הלולב, כמו שנוטל ונוטל (?) ונוצא ובא (?) בנוהג שבעולם שני הגדיומין רצין בהפרכום מי שנוטל ובא (?) הוא נוצח, כך בר"ה כו' כו' ואין אדם יודע מי נוצח אם ישראל כו' כו', כיון שהגיע יום ראשון של חג וכל ישראל יוצאים קטנים וגדולים וטוענין לולביהם בידם, מיד הכל יודעים שנצחו כו' כו' עיי"ש, ואמר המפרש (אות ה') ,,הגדיומין בעלי דין" ,,והפרכום" (אות ו') ,,בית המשפט" והוא פירוש לפי הענין, ובד"א ז"ל: נעימות בימינך נצח זה הלולב כמי שנוטל (?) ונוצא ובא (?) בנוהג שבעולם שני הגדיומין רצין בא הפרכום מי שנוטלו בימין ובא הוא נוצח כך כו' כו' וטוענין לולביהן בידם כו' כו' ואמר המפרש ב' הגדיומין פירש ב' יודעי לשער ולכוון המרוצה לרוץ ברגליהם או בסוסים שרצים יחד לנצח זה בכך אח"כ בא הדוכס זה שנוטלו בימינו והאחר בשמאלו ומטייל עמהם יודעים הכל שזה שבימין נצח את חברו עכ"ל והגרסאות עם הבאורים כולמו גם יחד משובשים המה וההבדל הוא אך בכמות, ולהמפרש ד"א היתרון לטוב כי היה חכם תלמודי ושגגותיו שגגות חכם ואכמ"ל ובמ"א יותר מזה, ואציע בזה דברי הרבה ויקרא (פ' ל') וז"ל א"ר אבין משל לב' שנכנסו אצל הדיין ולית אנן ידעין מאן הוא נצח אלא מאן דנסיב **באיין** (בדפוס וויניציאה המרובה בשגיאות **בא־יין** בשתי תיבות) כך ישראל ואו"ה כו' כו' שישראל יוצאין ולולביהן ואתרוגיהן בידן אנו יודעים דישראל אינון נצוחיא עכ"ל, ועי' מ"כ שם שהביא דברי הערוך שם כי באיין הוא בידון והוא פירוש לפי הענין ולא לפי האמת, אבל יפה פירש מלת באיין זה, החכם בעל המוסף באמרו שהוא *βαΐον=βαΐς* היווני ,,ענף תמר" וכן צ"ל הגרסא בלי ספק גם פה בשוח"ט מי שנוטל **ביין ובא**. והוא דבר ידוע לבקיאים בדה"י כי ,,ענף תומר" הוא אות נצחון (עי' אצלינו ערך ביין) והוא ממש דבר הלולב לדברי הדורש, וכן הוא שבוש גמור לקרא **בא** **הפרכום** בשתי תיבות כמפרש ד"א, כי נוטלו בימין (אם נניח הגרסא) קאי על הביין ולא על שום דבר זולתו, ובערכו (שם) אמרנו כי לדעתנו גם גרסת הרבה (בויקרא שם) ,,לפני הדיין" היא העתקה לא נאמנה ממלת **הפרכום**

או בתמונה אחרת מעט (עי' ילקוט תהלי' סי' תר"ע באיפרפום ולדעתנו אך הריש מיותר ע"ש, ומעט מזה לקמן) שהיתה כתובה בספר קדמון להרכות כמו הפסיקתא הנאמנה (עי' ערך פסיקתא אצלינו) שהיא היפפום או איפפום בלשון יוון וקאי על מרוצת הסוסים (וועטטערעננען) הידועים לבקיאים בכחלה, אשר כל אחד רצה לנצח את רעהו בתוקף ומהירת מרוצתו (עי' ערכי היפה ופוסיתא אצלינו) ובעל הילקוט בפי' אמור (סי' תרנ"א) הביא „לפני הדיין" וכתהלים הביא כמו שהעתקנו לעיל, אך כי הציון אומר שעניהם מהפסיקתא אבל כבר רמזנו על מלאכתו בענינים כאלה בערכים הרבה מספרינו ועי' ביחוד ערך ילקוט אצלינו, ואולי יש לתקן עי"ז בתנחומא (פ' אמור ס"ח א' ד' מנטובה) וז"ל משל למה הדבר דומה לשני ב"א שנכנסו לדין לפני המלך ולא יודע אדם מה ביניהם אלא המלך לבד דן המלך אותן ולא היו יודעים הבריות מי נוצח לחברו אמר המלך כל מי שיוצא ובידו אגין היו יודעים שהוא נצח כן כו' כו' וצ"ל ביין תחת אגין ועל אריכות הדבור הנראה באמת כהעתקה מעברית לעברית נגד המדרשים הקודמים עי' ערך מדרש אצלינו, ועי' במוסף ערך הנדיוסין, וערך אגון א' ויתבאר אצלינו בערכיהם.

(שם) ממתים: רומוס ורומילוס עי' לעיל פי' י' על המקרא על.

(שם) „דא מדבר" „איטפוסין" אמר מפרש זה (אות י"ב) מין תולעים (?!) ואף כי לא רחוק הדבר שיהיה זה אצלו פירוש לפי הענין על איטפוסין כמו שהוא בגיונו, בכל זאת אומר כי יש בזה טעות הדפוס וקאי על מלת „חלודה" שלפני זה, אבל גם זאת שגיאה, כי חלודה אינה תולעים עי' כלים (פי"ג) מחט שהעלתה חלודה. אבל עפוש (ראסט) ולפי"ז לא פירש לא דימוס (כדפוס דמות) ולא „איטפוסין" וצ"ל איפופסין והוא *αποφασις* היווני (עי' בערוך ערך זה) והרבה מקומות הצריכים תיקון יתבארו אצלינו בערכו, ועל דמוס עי' במוסף (ערך דמוס ד').

(שם) „פחותה מגרדי" פי' (באות י"ג) „מעבד עורות" והוא שקר, כי גרדי הוא רוקס (וועבער) עי' בבעלי הערכין וטעה לפרש מעבד עורות, מפני שהיה מרחף בדמיונו דבריהם ז"ל וקדושין פ"ב ב') על „בורסקי" והוא מעבד עורות, אבל לא גרדי. —

(שם) „הקשיבה" „חזן" עי' מדרש שמואל (פי כ"א) וחזן דכאן אין לברר אם הוא משגיח הכנסת כרגיל אצל חז"ל (עי' בכ"ז ירושלמי ברכות ר"פ הרואה אשכחא לחזנא דאמר האל הגדול הגבור כו' כו' אבל יכול להיות שהתפלל באקראי ועי' בערכו אצלינו) אבל בפדר"א רואים אנו את החזן עומד ומברך לכלה לתוך חופתה (סוף פי"ב) „אין דרכך אלא דרך חתנים כחזן מה דרכו של חזן עומד ומברך לכלה בתוך חופתה ע"כ (שם פט"ז) וכחזן שהוא עומד ומברך לכלה בתוך חופתה ע"כ והוא אצלינו אחד מסימני בחרות המובהקים לחבור ולפחות לסדור פרקים הנזכרים ומיוחסים לר"א הגדול אצל מרבית גדולי רבותינו ז"ל, והחכם צונץ לא העיר עי"ז בבקרו את הפרקים הנזכרים בספרו (גדפ"ט צד 8—271) וכן לא העיר על מלים המיוחדים לבעל הפרקים כצנזר (פי' ט"ז) ויתבאר אצלינו יותר בערך ר"א.

(פ' י"ח) למנצח „באיסרטיא" פירש (באות ב') „בפנקס" ואינו מכוון, אך נ"ל „נכתב לחיל המלך" או „לעבודת הצבא" ויפה דקדק המרב"ס ז"ל (פירוש המשנה קדושין פ"ד) באמרו „איסרטיא" כו' כו' פנקס הגייסות שהיו יוצאים למלחמה כו' עיי"ש ועי' במוסף (ערך סרטיון) וואקש בספרו הנזכר (צד 171).

(שם) אפפוני בתרין חוטין כפולים הם נקראים אפון עי' במוסף (ערך אפפיון).

(שם) ויתגעש „מכנגניכות" לא פירש והוא *μαγγανον* היווני שהוא מכונה (מאשינע) עי' בוקסטורף (צד 1225) וביחוד למלחמה (קריעגסמאשינע) ועי' במוסף ומ"ל, ולא יפו עשו מה שנטו מדברי החכם הנזכר, כי לא יעלה תרגומם כראוי על הא „דמכנגנאות" לקמן פ' כ"ב ד"ה „ד"א".

(שם) מנוגה „למיומס" אמר המפרש (אות י"ב) „לעמו המקשיב לקולו" והחליף מימוס בדמוס, עי' בוקסטורף (צד 1219) ובמוסף (ערך מיאמוס) ואצלינו ערך זה וערך אימירון אות ג' *) וגם ברבה במדבר (פ"י) ז"ל כל שבט ושבט היה לו מיומם בפני עצמו, כיון שהיה מבקש לילך למיומם שלו, היה מעביר כל המרעה לפניו, והיה נוטל השמן שבהם, ועומד עליו ושוחטו עכ"ל והמ"כ אמר — בתומתו — שלא מצא ולא שמע פירוש למיומס זה, ולפי הענין הוא יו"ט כעין זבח משפחה עיי"ש, ובאמת הוא מימום כמו כאן, ופירושו בית שחוק תיאטרון, וענינו שהשבטים פרצו בתענוגים וכל שכיות החמדה, עד שכל שבט ושבט היה לו בית מימום או תיאטרון לעצמו להתעלם שם, וביום שהלכו לשם עשאוהו לחג משפחה, ואכלו כל שמן ובריא כמבואר שם, והמעריך (ערך מיומם צד 63) אמר שפירושו מרבק ומקום מרעה, והוא אינו באור וודאי (עי' בהקדמתו) אך לא סברי (שם) אבל דמיוני לבד (שם) ומה שהוסיף עוד א"כ יו"ט לטייל עי' במ"כ שהעתקנו, ואם עין חודרת לך תבין — וכן נ"ל ברבה איכה (בראש) מימום או מיאמום (כגירסת הערוך) תחת מתים הכתוב אצלינו, וחזרני בי ממה שכתבתי בכתבי ישראל (צד ל"ח הערה ג) על מאמר רבה דאיכה הנזכר (עיי"ש) מטעמים שונים, וביחוד אחר שלמדני החכם הגדול בוהלין Bohlen, das alte Indien ꝛc. שהשם Mumie לחנוט הוא מזמן מאוחר, ולא מזה בלבד אני חוזר בי ממה שכתבתי שם, אבל מדברים הרבה שאין דעתי היום כדעתי או, אם מפני שהלימוד והשקידה הורוני — בעז"ה — להכיר שגיונותי או מפני שהשגתי פה הספרים שחסרו לי שם ועוד סבות אחרות כמו שאברר במ"א אי"ה — נחזור לענינינו בהא דמימוס ואומר להקורא אוהב אמת שיקרא עוד המאמר בוי"ר (פ' ה') וז"ל וסר מרזח סרוחים: מרזח מרזוחים א"ר איבו י"ג דמסיאות היה לכל שבט ושבט ואחד לכולם, וכיון שגרמו העוונות ובאו לידי עברות ומעשים רעים נטלו כולם ולא נשתייר מהם אלא זו (?) בלבד כו' כו' עיי"ש ואמר המ"כ י"ג דמסיאות מרחצאות גאים ומתוך פרש"י בתרי עשר נראה שהיו בתי משתאות

*) עי' לעיל אגרת ד' צד 15.

משובחות עכ"ל ובעל יפ"ת אמר כ"כ מרחצאות אבל שאל שאלת חכם היכן רמיזא ענין מרחצאות? עיי"ש יתר דבריו, ולי נראה שדמסיאות דכאן הוא כ"כ מימסאות דלעיל והם בתי שחוק משתאות ושמחה, והוא באמת פירוש מרוזח לפי דעת רש"י ויתר המפרשים, ועי' שוח"ט פ"ג דברי רשב"ן, וכמ"ל סוף ערך מזרח ואצלינו בערכו ובערך חמת.

(שם) „אריסטון" לא פירש והערוך אמר זה סעודה של יום והשיגו המעריך (צד 16) באמרו שהוא שם לסעודה מתי שתהיה, ולכאורה נראין דבריו ממקום אחד בדברי חז"ל, אבל יש להעמיד דברי הערוך ועי' בערכו אצלינו.

(פ' י"ט) יום ליום: „כפנוסין" אולי צ"ל „כפיוסין" (עי' במפרש ד"א) והמוסף אמר שהוא Fenus הרומי „נשך ותרבית" בעברית, ובילקוט (סי' תרע"ב) הגרסא „בפיסטין" (?) ועי' בוקסטורף (צד 1761) ואצלינו בערכו.

(פ' כ') למנצח: חסר בדפוס לעמבערג ובד"א ז"ל המדרש „קרבו רבכם יאמר ד' הגישו עצומותיכם „קומטורים" של בני עשיו והם אומרים רשב"ע מי עשה „קומטורים" של בנין והוא אמר להם אני אני כביכול (עי' תשבי ערך זה ואצלינו) שנאמר (תהלים ס"ח) נותן תעצומות לעם עיי"ש ופירש המפרש „קומטומורים" (או „קומטורים") סניגור מליצי יושר שלכם עכ"ל ואין ספק בדבר כי קומטומורים (או קומטורים) דכאן הוא דבר אחד עם „קומנטרים" של נכרים (גיטין כ"ח ב') „וקומנטרים" המלך דירושלמי (יבמות פ"ו הלי ה') ויתבאר אצלינו בערכו ועי' ילקוט (סי' תר"פ) ובוקסטורף (צד 2056).

(שם) „סנגיו" ובילקוט „סימניו" ואין צורך לשנות עי' במפרש ד"א.

(פ' כ"ב) ד"א על: מהלכין בקצריצתא בדורא בחדא בקעתא דארבאי ובד"א בקריצתא בחדא כו' כו' ובילקוט כראוי דארבלאי וכן הוא בירושלמי (ברכות פ"ק) ועי' במפרש ד"א ואצלינו ערך ארבל.

(שם) למנצח: „מכניא" ובד"א כראוי „מכנכיא" ועי' במפרש שם שלא הבין ועי' לעיל פ' י"ח על המקרא ויתגעש.

(שם) „תרמון לנו אתון נורא" נעשה „אמכירום" ובד"א „אבירום" ואמר המפרש לדעת הערוך נראה לפרשו הפסד עיי"ש, ולא כוון אל מטרת האמת, כי צ"ל כאן אמכסירום והוא דבר אחד עם אמקסירות בקוף הנזכר במדרש חזית על המקרא „עלה בתמר" והוא ἡμίξηρος היווני „חצי יבש" „חצי שרוף" ופירושו שהתנור נתקלקל ונשחת מרוב יבשות שנשרף ע"י רבוי העצים והאש, וגדולי רבותינו כ"ע כבעל הערוך, רש"י, והקודמים להם כלאו למצוא פתח תיבת המיקסירו (כן היה הגרסא לפני רש"י) אשר בסנהדרין (צ"ב ב') וגרסו ופרשו כה וכה (עיי"ש ובערוך ערך סר הטליסי) כי חשבו שהיא שתי מלות נפרדות ועברית עיי"ש ובאמת היא מלה אחת עם מה שנמצא כאן כפי שבארנו ובמדרש חזית שהעתקנו, וקאי על התנור וזהו לך הכבשן והומקסירו, ויותר יש להתפלאות על בעל המוסף שידע המלה היוונית במקומה שם על מדרש חזית, ולא שם לבו להעיר בערך סר הטליסי, אבל אין זאת הפליאה הראשונה והאחרונה אצלי על החכם היקר הזה ועל מלאכתו, ויבואו אחד אחד בערכו אצלינו, ובילקוט דניאל (אלף ס') גרס הומק־סידו, כמובן.

(שם) ואתה קדוש: אריב"ל יבא עלי אם נסתכלתי בספר אגדה מימי, פעם אחת מצאתי ספר אגדה ראיתי מאה ושבעים וחמש פרשיות שכתוב בתורה אמירה וצווי כנגד מאה ושבעים שנותיו של אברהם אבינו שנאמר לקחת מתנות באדם זה אברהם שנאמר האדם הגדול בענקים הוא, ומאה וארבעים ושבע מזמורים שבספר תילים כנגד שנותיו של יעקב אבינו, מה טעם ואתה קדוש יושב תהילות ישראל, ומאה ועשרים ושלש פעמים שעונים אחרי הקורא את ההלל הללויה, כנגד שנותיו של אהרן ומה טעם יראו את ד' קדושיו זה אהרן שנקרא קדוש שנאמר לאהרן קדוש ד' עכ"ל, והמאמר הזה נמצא כ"כ בירושלמי שבת (פי"ו הל' א') אריב"ל אנא מן יומא לא איסתכלית בספרא דאגדתא, אלא חד זמן איסתכלית אשכחיה כתוב ביה מאה ושבעים וחמש פרשיות שכתוב בתורה דבר אמירה צווי כנגד שנותיו של אבינו אברהם, דכתיב לקחת מתנות באדם וכתיב האדם הגדול בענקים, מאה וארבעים ושבעה מזמורים שכתוב בתהלים כנגד שנותיו של אבינו יעקב, מלמד שכל הקילוסין שישראל מקלסין להקב"ה כנגד שנותיו של יעקב, שנאמר ואתה קדוש יושב תהילות ישראל, מאה ועשרים וג' פעמים שישראל עונים הללויה כנגד שנותיו של אהרן, הללויה הללו אל בקדשו, אעפ"כ אני מתבעית בלילה (עי' במפרש שם).

ואם דברים הנזכרים מגידים כי היה ריב"ל ממנגדי האגדה, אנו מוצאים לעומת זה במקומות אחרים שהיה משמיע הגדות לתלמידים, והיה בקי בהן, ודרש מקראות עליהן (ברכות, ב"ק ירושלמי פאה פ"ב וש"מ הידועים עי' מ"ע פי' ט"ו וכתבי ישראל כ"ה—כ"ז) ובמדרש שוח"ט פ' כ"ח (לפי גרסת בעל מ"ע) אמר ריב"ל כי לא יבינו אל פעולת ד' אלו ההגדות:

על הסתירות הללו *) עמד ראשונה שואל אחד לרבינו הרדב"ז בעל התשובות הידועות (עי' שה"ג אות ד' צד ל"ד די קראטאשין, וקה"ד ל"ז א' די ברלין, וצונץ צור געשיכטע צד 425) ורבינו זה חתר לתוך הדבר כפי חכמתו הגדולה הסובבת במחוג יראתו ואמונתו הנודעות, ותמצית דבריו המה, כי לא בחלה נפשו של ריב"ל על האגדות בכלל ופרט, חלילה! ואך על כתיבתם קפיד מטעם דברים שבע"פ אי אתה רשאי לאומרם בכתב עיי"ש, ובדרך זה הלך המפרש לירושלמי (שבת שם), וכבר אמרתי שאין דעתי נוחה בדעת רבינו (עי' כתבי ישראל שם). ואחריו בא איש הטעם אחינו האדומי בספרו המאיר כל הימים (מ"ע פט"ו) ובקר הדבר בכחו הגדול, ולא לבד על מאמרי ריב"ל

*) אמנ"י שביאור: ומדוע לא עמד איש על הסתירה בזה גם בדברים המסופרים מר' זעירא, בין המסופר ממנו בירושלמי דמעשרות לקינתור האגדה ובין הנאמר במדרש שמואל פ' ט"ו: אר"ש בן לקיש אל תאמר מה היה .. א"ת אלו היה ר' זעירא קיים הייתי למד הגדה לפניו אלו היה ר' טרפון קיים הייתי למד תורה לפניו כו', נמצא פה גדלו ותקפו וגבורתו של ר' זעירא במדרש הגדה — וא"כ נחשבה האגדה מאד בעיניו — כגודל כח ר"ט במדרש ההלכה, כי הוראת תורה פה היא מדרש ההלכה [וכן קורא גם ר' יוחנן מדרש ההלכה בשם תורה סתם (קידושין מ"ט ריש ע"ב) וזהו הענין שא' ר"א בברכות (י"א ב') למקרא ולמדרש צריך לברך כו', ופי' שם רש"י: מדרש הוא קרוב למקרא, ובזה יובנו גם דברי הגמ' דמועד קטן (ג' ב') אלא הלכתא לר' ישמעאל קראי לר' עקיבא, רש"י: הלכתא לר"י דלא נפיק לה מקראי כו' עי' בכל מלה היטב, ודו"ק —] האם נאמר גם פה עם הרב מאור עינים: „תרי ר' זעירא הוי" או: „הדר ביה מקמייתא"!? —

הגראים כמנגדים פקח עינו הבהירה, אבל הניע שאלות יקרות, אחרי אשר קבץ כעמיר גורנה דברי גדולי החכמים נ"ע כבעל הכוזרי (סוף מאמר ג') והריא"ז (שלטי הגבורים פ"ק דעבודת הצלמים) ודברי הרשב"א (פ' א"ע ופרק הרואה דברכות) עם דברי הגאונים, גזר אומר בזה"ל (שם ע"ז סוף ע"ב) „אמת הדבר ומה שידיעתו מצטרכת, כי עכ"פ לא כל מדרשיהם על הכתובים יעלו אצלינו בחדא מחתא להשפט שנאמרו מאתם כפי המצאות הנזכרות ומחכמות עצמם, אבל יש כדבר ר' שמשון בעל הכריתות בחלק נ"ע להפריש בין הי"ג מדות שבהן כדתני ר' ישמעאל התורה נדרשת, היינו שאנו למדים מהם קלות וחמורות ודינים, ושלשים ושתים כתיבות אשר בם (כמאמר ר' אלעזר בריה"ג) האגדה נדרשת, אשר מהם אין אנו מוציאים (עי' בכ"ז ערך מדות אצלינו) שום אחד מגופי התורה שזכרנו, כי האמנם כל הנלמד מן האחת מכל הי"ג מדות הנזכרות, בשנם יתיחם אליו שם מדרש הרי הוא פשט גמור שאין להרהר אחריו ולמשכו אל ציור מאומה, ועל כן תמצא להם ז"ל בתוספתא דסנהדרין פ"ז ובברכות פרק אלו דברים לענין סדר הלימוד מדרש ואגדה נזקקין למדרש ובפרק האיש מקדש על מנת שאני שונה חזקיה אמר הלכות (פרש"י ואלפס משניות) ר' יוחנן אמר תורה ומפרשינן בגמרא מדרש תורה, שהוא המדרש אשר יורנו גופי תורה כאמור, ולדעת ספר אוצר הכבוד סתרי תורה, ועליו אמרו באדר"נ (פ' כ"ח) כל מי שיש בידו מדרש ולא הלכות לא טעם טעם חכמה הלכות ולא מדרש לא טעם טעם יראת חטא אי נמי מדרש ולא הלכות גבור ואינו מזוין הלכות ולא מדרש חלש וזיין בידו, יש בידו זה וזה גבור ומזוין ע"כ, ובשום בחינה לא יתערב אצלינו מדרש זה של תורה הנזכר עם המתואר בשם לוויה מדרש אגדה או אגדה סתם, כי זה הוא תורה עצמה ככתבו וכלשונו לנו ולבנינו עכ"ל (א) כו' כו' אמנם (שם ע"א א') מי שלא הולך לו מן הטבע החן המצטרך

(א) ויפה השיג ידידנו המוציא לאור (בעלי התחיה צד 26 הערה 7) את הרב החריף ושנון היקר כמוהרצ"ה קאצינעלינבוגען מווילנא, שמנה (בספרו נ"ע על ל"ב מדות דריה"ג ווילנא תקפ"ב) את המאמר מאדר"נ (פ' כ"ח) הנזכר בין המאמרים המספרים בשבחו של אגדה (עיי"ש בהקדמה) ולא הרגיש כי שם מדרש הנזכר שם הוא מדרש תורה או מדרש ההלכה. ועוד תגדיל הפליאה על הרב החכם הנזכר ע"י דברי בעל מאור עינים הברורים ומפורשים בדבר הזה, והוא הוא בעל מלחמתו של אחינו האדומי (עיי"ש בהקדמתו כי לוחם הוא בחזקה — אף כי לדעתי לא יצא ובידו ביין) ומהראוי היה לו להיות בקי ורגיל בדברי זה הפרק שהוא מקום המערכה — ובמ"א (ערך מדרש) אמרתי להמליץ בעד הרב היקר ההוא, אשר התענגתי פעמים רבות בחברתו, וידעתיו לנכא מלא ספרא דגרס ודייק בספרי חז"ל, ושותה מהיר בים התלמוד הגדול להעלות פניני חכמה ודעת למרבה, וכה אמרתי — אחרי אשר הבאתי מאמרים רבים לברר שם מדרש מהוא אצל קדמונינו — ואם נפרש שם מדרש בהא דאדר"נ (פ' כ"ח) כדברי החכם בעל מ"ע, שפירושו הלכה גמורה בלי תערובות שום לימוד אחר, מה זה מקום ליראת חטא למי שבוחר בו, יותר ממי שבוחר בהלכה? (ובהתחיה שם לא הועתק המאמר מאדר"נ בשלימות, כאשר היה ראוי בענינים כאלה —) ועוד יש לבעל דין מקום לאמור, כי אדרבה ההלכה מביאה לידי מעשה! ודוחק לפרש כי בלימוד המדרש יגיע המקראות שעליהם ידרוש — אבל קרוב בעיני, כי השם מדרש במקום זה, הוא כעין

בשפתותיו כו' ויאמר דברים כאותן אשר נזכיר בפי"ט על הי"ח תקוני סופרים ועשר הנקודות שבתורה וכיוצא בהן מן הנמצאים בקצת הספרים בפסיקתא (עי' בדברנו לעיל בפסיקתא נר 120) וילמדנו ומדרש אבכיר כו' כו' עיי"ש,

---

מדרשי מכילתא וספרי (עי' ברכות רש"י שם) ודומיהם, הנמצאים אצלינו עוד כהויתם אז ובשנוים מעטים (עי' בערכם) והמה בלולים בהלכה ובפעם בפעם בענינים שאנו מכנים אותם היום בשם הגדה והמה מוסרים והתעוררות להקיץ נרדמים לאהבת ד' והחפץ במצותיו, להתבונן ולעשות כו' כו' ואם כן יש בו מאיזה צד שבח למה שקוראים אנו בשם הכולל אגדה היום וחכמ"ל ועיי"ש, ועוד מצאנו חבר להרב הנזכר ששגג כ"כ בכאלה, והוא הגאון הנעלה כהרר"א פלעקלעס (בעל תשובה מאהבה) כי ז"ל בקונטרס אהבת דוד (פראג תק"ם י"א א') בעבור שלא היו שוני הלכות רק עסקו במדרש האגדה (כמו שבארנו) ורב הונא הוא דאמר למדרש אין צריך לברך עיי"ש והיא שגגה כי מדרש שהזכיר רב הונא (ברכות י"א ב') הוא בוודאי מדרש תורה או הלכה עיי"ש וגם יתר דבריו שם אינם נאמנים עיי"ש. אבל התנחומים שניחם בעל התחי' (שם) את בעל הנתיבות לאמור „ואולם אל יפול נא לב הרב החכם בעל נ"ע .. כי כבר זמן רב לפניו טעה הטעות הזאת ממש בעל אותיות דר"ע (אפס כי טעות בעל האותיות עוד גדולה מטעות של בעל הנתיבות) כי ז"ל באות א' זכרו תורת משה עבדי .. תורה אלו תנ"ך חוקים אלו הלכות ושמועות ומשפטים אלו אגדות ותוספות וכולם נאמרו לו למשה בסיני, וכאן הקורא שואל מה למשפטים עם אגדות? ומה לו לאגדות פה כי הושם להם מקום בין משניות ותוספות? אך האמת יורה דרכו כי דברי אותיות דר"ע לקוחים ממכילתא ספרא וספרי ותלמודנו (אך בעל האותיות שינה בדבריהם) כי במכלתא יתרו פ"ב נאמר והודעתי את חוקי אלהים אלו המדרשות (מדרשי ההלכה הנלמדים מהמדות הידועות) כו' ובספרא אחרי מות משפטי אלו הדינים כו' כו' עכ"ל עיי"ש, והתנחומים הללו של מה בכך הם כי אי אפשר כלל לתלות בוקי סריקא כזו על מחברו של אותיות דר"ע, ולאמור שלא ידע לפרש שם מדרש כי אם על אגדה (וכן מוכרח הרר"ש זאקס לומר, כי אם נניח שידע לפרש שם מדרש להלכה ולהגדה, מי זה פתי יסור לאמור שיטעה אך בר בי רב דחד יומא לפרש שם מדרש הנאמר על חוקים הגדה ולא הלכה?! —) אחרי שאנו רואים אותו אומר (דף ד' ב' ד' אמשטרדם בנוספות שלא נמצא בדפוס וויניציה) בתר היטיב: במשנה ובמדרש בהלכות ובאגדות בשמועות ותוספות כו' שנאמר מגיד דבריו ליעקב כו' כו' (שם י"ג ב') שאפילו אדם קורא תנ"ך ושונה משנה ומדרשים הלכות ואגדות שמועות ותוספות (שם כ"ד א') נביאים וכתובים משנה מדרש הלכות ואגדות (שם כ"ו א') תורה מקרא ומשנה ומדרש הלכות ואגדות שמועות ותוספות, — עתה נשאל האפשר לומר שלא ידע בעל אותיות דר"ע כי יש מדרש שאין פירושו הגדה?!! — אבל יש לשים לב כי המאמר דשם (י"ב א' ד"א) חקים אלו הלכות ומשפטים אלו אגדות כו' הוא נוסף שם מאיזה סופר לא נודע, ככל המאמר דשם עד ע"ב ד"ה בי, וז"ל המגיה שם „ע"כ מצאנו בכתב מה שלא היה במה שנדפס מקודם בוויניציה, וגם בפנים יש כאלה" ובערך ר' עקיבה אברר אי"ה כמה רחוקים בערכם דברי ד"א הנוספים על הנדפס בדפוס וויניציה, כי חוץ מה שאין גבול לחופש אשר לקח לו מחברם לדרוש האותיות, כי פעם לא חשב את ויו השמוש כמו א', ב, קוף ועמדה כו' וקרא כו' ובמ"א (נ' א') אומר ויו לפני כו' אומרים לפניך בשבח וזתה קדוש כו' כו' ויך ד' בעם כו' כו' וכן אינו חושב (שם אות ז') הלמד של לזונות עיי"ש, ואינו משים לב לתלמודא דידן כמו (א' א') „אעי"פ שלא היו מקבלים מהם היו להם להוכיחם" ולא בחר בדברי התלמוד הישרים „אם לפניך גלוי לפניהם מי גלוי" שאין תשובה לדבר, שם (ב' א') אני עתיד

סוף דבר מכל הנאמר אילו תראה כי אחרי רדב"ז שתירץ מאמרי ריב"ל לחלק בין כתב לבע"פ, אמר בעל מאור עינים שאפשר אילו שסני ריב"ל המה (מה שלא רחוק כלל —) אי נמי הדר ביה (מה שזאת כ"כ דבר הרגיל בחכמים החותרים אחרי האמת —) ונשארו שני הדברים אצל תלמידים שונים ומי ששנה זו לא שנה זו, ודברי רבינו הרדב"ז קשים עלינו לקבלם מפני ראש דברי ריב"ל שהעתיק בעצמו, ושם נאמר הכותבה והדורשה לשני ענינים נפרדים ודוחק הוא לומר (כמפרש הירושלמי) שפירוש של הדורשה הוא מתוך הכתב, והוא (בעל מ"ע) העיר הפליאה על יתר מאמרים חוץ מדברי ריב"ל והמה ידועים עתה על ידו, כמו מירושלמי שבת הא דר' חייא, ומעשרות הא דר' זעירא דהוה מקנתר לאילן דאגדתא וגוא לון ספרי קסמין (ב) ולהפך בפרק אין דורשין

לקרא לעצמי טמא טמא שנאמר (ישעי' ו') ובתוך עם טמא שפתים אנכי יושב ולפי דברי התלמוד נענש ישעיה עי"ז ונמצא הוא האומר, (ד' א') דרשת הויו ווי ווי (שם ה' א') הואי ועוד ועוד (שם ה' ב') אל תזוח דעתך עליך שהרי בהמה וחיה שקצים ורמשים הלא הם כמותך שנבראו עמך שנאמר אדם ביקר כו' ואחריו מה אומר כו' כו' עיי"ש וכמה מיוסרים מזה דברי התלמוד הברורים ,,יתוש קדמך" — אבל פחותים במדרגה מהם המה דברים הנוספים באמצע ויתברר שם ואך על דבר קטן אעיר את הקורא שיעי' (שם כ"ב ב') ולא עוד אלא שמעולה בהמה מן האדם שהנוגע בנבלת אדם טמא טומאת שבעה אבל הנוגע בנבלת בהמה אינו מטמא אלא טומאת ערב עכ"ל ועי' משנה ידיים בסוף ובתוספתא מה שהשיב ריב"ז להצדוקים ,,לפי חיבתן היא טומאתן"· נחזור לדברינו וכיוצא מאמר דומה לזה שבדף י"ב באיזה לד נמצא בשני הדפוסים (וויניציא י"א א' אמסטרדם כ"ד ב') ז"ל ואומר זכרו תורת משה עבדי תורת משה אלו תנ"ך חוקים אלו המדרשות והמשפטים אלו שמועות והגדות שנאמר מגיד דבריו ליעקב ע"כ הכי יאמר גם כאן שלא ידע בעל האותיות שיש מדרש שפי' מדרש תורה או מדרש הלכה? — אבל החוקר יבין שאין להוציא תולדות מספרים כאלה שלא עדה עליהם עין בוחן ומבקר עד ימינו אלה, והמופת (שם י"ג ב' ד"א) ז"ל שאפילו אדם קורא תורה נביאים וכתובים ושונה משנה ומדרשים הלכות ואגדות שמועות ותוספות מושבות ומעמדות והגדות וכל סדרי בראשית כו' כו' (וכן הוא בד"ו ד' א') ותרי אגדות אלו מאי ניהוא? — ואם אספר בזה כל אשר חנני ד' בספר אותיות דר"ע לסדרו ולבררו אז אהרוס בעצמי את הגדר שנגדרתי לי לכמות המאמר הנכחי, וארמוז בזה אך על דבר אחד, והוא שבעל קורא חכם לדעת כי בעל ספר זה (ויתר ספרים כפרדר"א ועוד שיתבררו בערכיהם) שם לו לקו ומשקולת לחתום כל פרק, פרשה, או סימן (בד"א בלבלו וערבבו הוסיפו וגרעו מהעדר דעת וחמדת ממון להקטין כמות הספר) באיזה מקרא כמו (אות א' ב' א' ד' וויניציאה) כל אורחות ד' חסד ואמת, לכן תיקף (שם סוף הד"א הראשון) הסיום בשמי מרום בתוך מלאכי השרת היא הוספה מאוחרת וכן (שם ב' ב' ובד"א ט' א') ,,אלו או"ה" היא ג"כ הוספה והמבין ב' הדפוסים זה לעומת זה ימצא כי גם בזה הבלבול בד"א ניכר — ושים לבך עוד לדברי בעל האותיות (ד"ו י"א א' וד"א כ"ז חן) ד"ה ד"א ריש ואכמ"ל · —

(ב) באמצע ערך אגדה אמרתי ,,ובזה תדע כי ללא אמות הוא לציין כל הנמצא במשנה וברייתות ותלמוד מעניני רפואות קמיעות לחשים והשבעות ועוד בשם אגדה, ולתת אותם לירושת נחלה לרבנן דאגדתא אשר קמו בימים האחרונים ואל יתעך שם ספרי קוסמים דירושלמי (מעשרות) הידוע, שכל קורא יחשוב מיד בספרי כשפים שהמה הקמיעות והלחשים בדורנו ואצלינו (עי' התחיה לד 28

כל מטען אלו בעלי אגדות כו' כו' ואין מהצורך לכפול הדברים שנשנו ונשלשו וממחברים שונים (עיי"ש ותן אוזן קשבת לרוח הגדול המדבר אלינו מספר „מורה נבוכי הזמן" שהשאיר אחריו ברכה האדם הגדול בחוקרים החושב הנעלה הרר"ן קראחמאל נ"ע שער י"ב לד 223—205) וע"ז חרץ משפטו כאמור „אגדות חלוקות הן יש מהן שטעמן כטעם לשד השמן, ויש שאין עונין אחריהן אמן" והמשיל אחדות מהן עם המלאכים שנבראים יום יום מנהר דנור עיי"ש כי ראוים הדברים למי שאומרם בדעת והשכל, סוף דבר המתבונן בדברי המאורים שהזכרתי בעין פקוחה ולב טהור וחפץ ללמוד שלא על מנת ללמד באותו יום ואותו שעה, ימצא כי בכלל דבריהם כלולים כל דברי הבאים אחריהם בכאלה, אך כל אחד רצה לברר לדעתו איזה הגדות יכנסו בכלל הגרועות שעליה רגנו החכמים נ"ע. אבל גם בזה לא קלעו אל השערה בכל, כי החליפו העתים והאנשים ורמזתי ע"ז (בהערה) שהמנגדים (וביחוד ר"ז) התנגדו על כל הדרשות הכתובים דרך הגדי ואכמ"ל.

(שם) ד"א כך: „פזמא" דידי סליקא ובד"א „פומא דידי סליקת ביה" ואמר המפרש שם „חן שלו" ובערוך (ערך זה) הביא לשון הפסיקתא פומא דידי סליקת ביה במיתן לי אוריתא והוא היוני ποσιμα „פוירת ונדיבת" (עי' במוסף) ואולי הוא מן πεισμα=πεισις „בטחון" בל"י (פערטרויען, צופערזיכט) גם אמונה (גלויבען, איבערצייגונג) וקאי על ראש המקרא גול אל ד' כו'

בהערה וערך מלים 88 אות ג') כי המתבונן על כל דברי ר' זעירא שם יבין ויכיר, שלא ישרה בעיניו ההגדה מפני אפשיותה רצוני לומר שאין לה מדה להדרש לכן א"א גם להקשות ולפרק עליה, וביד הדורשה להטות המקרא כחפצו ורצונו לדבר מתקבל ולאינו מתקבל, וחכמים יבינו המכשולות אשר יצאו ויוצאות עוד מכמו אלה וד"ל — ולקמיעות ולחשים אין מקום כאן כלל וכלל, וברור ויציב המה דברי המפרש בירושלמי שם (אף כי אולי אך מזלו ראה) בזה"ל, מקנתר לבעלי הגדה וקורא להון ספרי קסמין כאלו ח"ו אמרו דבר שקר בפירוש הכתובים מה שלא קבלו מרבותם עכ"ל וקאי על הכת הידועה שבארו אז הכתובים לפי מבטם למען חזק את החדשות אשר בקשו והם המה ספרי „קוסמין" דחולין (י"ג א') וטעם שם קוסם להם הלא גלוי וידוע לכל משכיל — והנני בטוח כי כל מתבונן בסקירה כללית על כל הנאמר מרבותינו ז"ל על הגדה, ולא על מאמרים קטועים. אז ימצא שאין סימן מובהק לסמן כל מאמר הנראה בעינינו לאגדה לאמור כי כך היה בעיני האומרו ובני דורו, וידע עוד כי לא היתה האגדה בכלליה ובפרטיה דבר נסמן במדות וכללים מימי המשנה עד רבנן דאגדתא ומהם עד מסדרי התלמוד, ומה שהיה אצל אחדים מהם אגדה ודרש היה אולי בעיני השני פשטות המקרא (וכן הוא עד היום בין חכמי ישראל ליודעם במדינות וארצות שונות) והתבונן אמרם ז"ל בחולין (דף ז') פשטא דקרא במאי כתיב עיי"ש) ומה שנמצאת אצלינו בריתא מיוחסת לריה"ג ונאמר בה „בל"ב מדות האגדה נדרשת" ומונה „ברבוי" כו' כו' (עי' בכריתות להר"ש מקינון ובנ"ע להרב מוהרצק"ב ואצלינו ערכי ריה"ג ומדות) נראה שלא היתה נודעת בזמן התלמוד לכל כי מצאנו אשר ר' זעירא זה המקנתר לאילן דאגדתא שלא תלמידו לשמוע דרשת ר' לוי ושם שמע „שיש רבוין גם באגדתא" ואכמ"ל. —

ויתכ׳ פה בשוח״ט הגרסא הנכונה דידי כיוד בסוף ולא דידיה ואכמ״ל ועי׳ בערכו אצלינו.

(שם) ואתה: „קוכייתך״ ובד״א „קוכיעתך״ וכן הוא בערוך והרבה מקומות מדברי חז״ל, ואמרו בעלי הערכין (עי׳ בערוך ערך זיטויטום בוקסטורף לד 2072) שהוא עיטְקֵיאָ κεντηζα ἐυσιν היוני ולדעתי אין הדבר כן, אך הוא מלשון ערבי ויתבאר בערכו ועי׳ במעריך (לד 95) ודבריו אינם נראים (עי׳ עוד שם לד 101) ויתברר בערכו אצלינו. —

(פ׳ כ״ג) **בנאות:** „**הסיטון הזה**״ ואלה דברי בערך **אמיינטין:** ז״ל הירושלמי (שבת פ״ז כ״ט ב׳ ד״ד) המלכנו: ההין דמוגפר עאל מני נתבלין אליקא כו׳ כו׳ (עי׳ במפרש שם) רבנן דקסרין המייכטין חייב משום מלבן, ופירש המפרש המייכטין אותם שעושים המייכות והם הכתונת עכ״ל והדברים סתומים על שום מה יתייבו עושי הכתונת משום מלבן? אבל באמת נראה שיש כאן חסרון מה ופירושו הוא המוגפר או הנותן באש את המייכטין, והוא בגד ידוע ארוג מפתילי אבן (עי׳ במוסף והבאים אחריו ובבוקסטורף שהעתיק לקמן) ותייב כדין משום מלבן מפני ששרפתו הוא כבוסו (כלשון הזה מפורש כפי זכרוני במקום אחד בדברי חז״ל על האמייכטין, אבל הוא נעלם ממני לשעה —) וכמו שמפורש במדרש חזית המובא מבעלי הערכין (עי׳ במוסף) וז״ל נא ולמד מן האמייכטין הזה שאינו מתנהן אלא באור עכ״ל, ומי לא יראה עתה כי בשוח״ט (פ׳ כ״ג על המקרא בנאות דשא) תחת „נא ולמד מן **הסוטין** הזה שאינו מתנהן אלא ע״י האור צ״ל **המיינטין** הזה, כמו שהוא במדרש חזית, ובעל הילקוט מפני שלא הבין ענינו — אף כי לפניו היתה עוד הגרסא המוטן במים — הוסיף מלת **סלמנדרא** וכתב (סי׳ רנ״א) נא ולמד מסלמנדרא המוטן הזה שאינו מתנהן אלא ע״י האור עיי״ש, והוא הדבר שאמרתי פעמים הרבה אודותו, כי בענינים כאלה כבודו הגדול במקומו מונח — והתענגתי לראות אח״כ כי החכם בוקסטורף (ערך סלמנדר לד 2233) אשר הרבה יקר ראתה עינו, עמד גם ע״ז, ובעלי הערכין הבאים אחריו אשר אכלו מפריו לא ידעו לבחור בטוב — וגם להחכם נוגן ראיתי שהרגיש בהא דירושלמי (עי׳ גדפ״ט לד 217 הערה שם).

(פ׳ כ״ד) **על:** שבעה ימים כו׳ מבולבל ומשובש ויתבררו אצלינו בערכיהם.

(פ׳ כ״ה ד״א ב׳) „בקיסטון״ אחד בד״א „מעשה היה בקסרין״.

(שם) **זבור:** ידו „עטיקא״ בד״ז „עקומה״.

(פ׳ כ״ז) „דא״ „אכסיטורין״ לדעתי הוא דבר אחד עם „סקנטרין״ (כגרסת הערוך) או „סקווטרים״ (כמו שהוא בספרים שלפנינו בבר״ר פ׳ כ״א עי׳ במ״כ שם) ופירושו עי׳ בבוקסטורף (לד 1538) בכתבים Statuta שכתבת לנו עיי״ש וצ״ע על החכם הנזכר (עי׳ אצלו לד 23) ועי׳ זאקש לד 152 ולקמן פ׳ פ״ד על המקרא ילכו. —

(פ׳ מ״ד) **כי אעבור:** „סקפטיות״ עי׳ לעיל פ׳ ג׳ על המקרא מזמור.

(שם) ז"ל המדרש ,,ומהוא המון חוגג לשון יווני הוא חוגים של מים, כשם שלא היו לחוגים של מים שעור כך לא היה להם לישראל שעור כשעולים לרגל, לכך המון חוגג עכ"ל ועי' במפרש ד"א, ואעתיק בזה קצת דברי מערך אגוגא וז"ל -- באמצע הענין — והחכם בעל מערכי לשון הוסיף ערך חדש (מפי בוקסטורף) לאמור געגע: במדרש איכה רבתי על פרשה פרשה ליון בידיה א"ר לוי כהדין געגע דלא פסק לא בימומא ולא בלילא, והפירוש לזה המאמר כתבתי בהערה ל"א בערך הקודם עכ"ל עיי"ש דבריו הבלתי מתקבלים, ואחריו בא מבקרו הגדול (אשר מדבריו אין למעט כי אם מעט מזעיר, אבל יש ויש להוסיף ענינים יקרים בערכים שונים ובבעלי הערכין ויבא אצלינו בספרנו) ואומר (תולדות ר"ן בבכה"ע תק"ל רשימת מלים לד 60) כזה"ל געגע פראש (?) רמ"ל הביא כאן מדרש איכה קשה הבבנה וז"ל בקול רינה כהדין געגע דלא פסק כו' אולם הקושי היא במלת געגע ומ"כ פירש בשם ערוך כהר ולא כמצא זה בערוך גם אין מקור להוראה זו בשום לשון (?!) כו' כו' ורמ"ל האריך בדחוקים עד שרלה כו' כו' ואללי קרוב מאד שגעגע הוא צפרדע כו' כו' עיי"ש ועל האחרון הוא מאהבינו החכם ומבקר כפלא אתפלא מאד, איך לא התבונן כי לא בוקסטורף הוא הראשון אשר מצא את מדרש זה, ולא בעל מ"כ הוא האיש אשר יסקר באמונתו, כי הדבר מפורש בערוך וז"ל אגוגא דמיא דמגילות איכה מי יתן ראשי מים עכ"ל, וע"ז אמר המוסף בלשון יוון כנור ואמת המיים עכ"ל והוא σύγγα היווני שהוא כנור (קאנאל) ורמ"ל לא בחר במלת יוונית הנכונה עיי"ש, לכן כחכם רואה את הנולד לא הלך המוסף אחר בוקסטורף בזה ולא נפל בפחת השגיאה להלין ערך ישן לחדש, והערוך ליין המקרא שעיקר הדרשה תסוב עליו ורמ"ל ליין הפרשה (והיא סבת שגגתם) וכן לא יפה עושה מאהבינו החכם הנזכר, מה שאינו מעתיק לשון המחברים כהויתם (עי' במ"כ שהביא כאן ועי' אצלינו ערכי אבלט, אימירון וש"מ) אבל אם היה כתוב בערוך שלפני המ"כ יותר מעט מאשר אצלינו לא אוכל לברר אף כי נראה קצת, וז"ל רש"י (תהלים מ"ב ה') המון חוגג שהיו הולכים לחוג ועל ככה יסד הפייט ,,עולם המון חוגג ושוטף ככהר ומדרש אגדה לשון יווני שקורין לבריכות מייט חוגגין" עכ"ל וגם ממנו העלימו עין ישנים כחדשים מבעלי הערכין ויתברר אצלינו בערכו, וזה שנמצא בשוח"ט (פי' מ"כ על המקרא כי אעבור) ומהו המון חוגג לשון יווני הוא חוגים של מיים עכ"ל הם המה דברי הערוך ממדרש איכה (ונראה שהיתה גרסת הערוך שם כהדין אגוגא דמיא) כדברי רש"י שהעתקנו, וסוף המאמר בשוח"ט ,,כשם שלא היו לחוגים של מים שעור כו' כו'" הוא הוספה מבעל מדרש זה או מסופר מאוחר (עי' לעיל פי' על המקרא וערך מדרש אצלינו) והתבונן בדברי הפייטן שהביא רש"י (והוא אצלינו ביוצר לפ' שקלים פיוט אלה אזכרה) ויתברר עוד בערכו ועי' סינדלער (p. 3) וכוזאקס (לד 174—56) ונראה שנעלם גם מחכם זה האחרון דברי הערוך וביחוד דברי המוסף, וכן מה שאמר (שם) שלא נמצא שם σύγγα היווני אלל בעלי השרשים לכנור (קאנאל) אין הדבר כך, וכן מה שרוצה להגיה בילקוט (?) — או יותר נכון בשוח"ט — הוא לדעתי מחודד אבל לא מכוון, ועי' ברכה בר' (...)כהדין ירדנא דלא פסק לא בימומא ולא בלילא.

(נ"ב) צדיק בתמר: ז"ל המדרש מה התמרה זו יש לה תאוה כו' אמרו רבותינו מעשה היה בתמרה אחת שהיתה באמיהו (נ"ל בהמתן וכן הוא בד"א) ומרכיבין אותה ולא היתה עושה פירות אמר להם דיקלי אחד תמרה זו היא רואה ומריחה (נ"ל מיריחה וכן הוא בד"א) והיא מתאוה לה והביאו ממנה מיד עשתה פירות כך כו' עיי"ש וז"ל הרבה (בר' פ' מ"א) א"ר תנחומא מעשה בתמרה אחת שהיתה עומדת בחמתן ולא היתה עושה פירות עבר דיקלי אחד וראה אותה אמר תמרה זו צופה מיריחו כיון שהרכיבו אותה עשתה פירות עכ"ל.

עתה נראה מה בין ראשוני בעלי המדרש להאחרונים מהם, ונעיר קורא חכם להתבונן עתה בזה ובמ"א (ערכי מרריש והמר אללינו) ימצא הדבר מבורר יותר בראיות הרבה, ואומר! בעל הרבה (בר') דבר בלשון קצרה ובאה כאחד, ובחפצו להגיד כי התמרה התאוה תאוה אמר ע"ז בלשון נקיה צופה מיריחה, ונקיט יריחה מפני שהיא עיר התמרים (דברים ל"ד ג') ונמצאו סביבה עלי תומר לרוב, ואין כוונת הדורש שחשקה בתמר פרטי כאשר הבינו אחרים לא בנדק (עי' מ"כ שם) אך בתמר אחד יהיה מי שיהיה, וכוון שהרכיבו אותה מיד עשתה פירות, ונראה שידע בעל מדרש הקדמון הזה מטבע התמרים שאין כולם צריכים להיות מורכבים שיעשו פירות ואך כפעם בפעם הוא דבר נחוץ (יעי' בערכו שם) אבל בעל שוח"ט שהיה רחוק לפי הנראה ממקום התמרים ולא נהנה מפריה — שינה את הענין וחשב לבאר ולא עלתה בידו, ועל כי חשב כי כל התמורים צריכים הרכבה לכן נאנס לומר כי התאוה היתה לתמר מיוחד העומד ביריחה והמבין יבין, וכן היה נאנס להוסיף „ומרכיבין אותה ולא היתה עושה פירות" ותמרה „זו" היא רואה מיריחה ועוד ועי' במדבר רבה פ"ג ונם הוא מאוחר כידוע ועיי"ש במ"כ בשם רש"י והילקוט (תהלים תתמ"ה) נראה שלקח דבריו מהרבה (כמו שהוא הגיון בגליון) והיה לפניו שינוי קטן או אפשר חשב לתקן כי אצלו תחת „דיקלי" „אדם אחד" ותחת „תמרה זו" „הרכבה זו" וגרסת הרבה נאמנה (עיי"ש, ועי' לעיל. המשך יבא ועי' חתימות המאיר.

(דוגמא משמעת כי על מלה אחת לועזית תלוי כל שלטי גבורי ההלכה למעשה ועוד ערכים ודברים אחדים מספרי ערך מלים)·

אבטיגה (Aba, Arab. eine Art Obermantel, Toga, desgleichen bei den Römern).

א) ז"ל הספרי (פ' ראה על המקרא השמר לך ד' מי ב' דפוס וויניציה שנת רנכ"ו) ופן תדרוש לאלהיהם לאמור שלא תאמר הואיל והם יוצאים „באבטיגה" הואיל ויוצא (?) בארגמן הואיל והם יוצאים בתולסין אף אני אצא בתולסין כו' כו' עיי"ש, ובספרי עם פרוש זרע אברהם (ד' ראדוויל, פסקא פ"א) בזה הנוסח „שלא תאמר הואיל והם יוצאים באבטיגה" (הואיל ויוצא בארגמן אף אני אבא בארגמן נ"א — והיא מהילקוט —) אף אני יוצא באבטיגה הואיל והם יוצאים בארגמן אף אני יוצא בארגמון הואיל

וגם יוצאים בתולסין (כ"א בקילבין — וגם זה מהילקוט) ע"כ, ובספרי דפוס המזורג אך גרסת הילקוט כרגיל, לדאבון נפש כל חכם, אבל מדפיסים החדשים שלא ידעו ערך הספרים — וכבר הבאנו לצורך הענין הרבה פעמים להראות, שאף שבושי גרסאות הנראים בעינינו לדבר ברור, כי המה שגגות סופרים או מדפיסים, אין למוחקם מתוך הספרים מכל וכל, אך צריך להניחם במוסגר או בגליון, כי משגגה מפורשת במקום אחד יש ללמוד הרבה במקומות אחרים הסתומים וסתומים גם לפני קוראים חכמי לב, ויתבררו ויתצרפו אך ע"י חכם ואומן באלה הענינים, (עי' ערך אימירון אות א ובערך זה סוף אות ב ושארי ערכים אצלינו) וכן יבין המבין איך יקר מפז כפעם בפעם גם רמיזה קטנה המרמזת לנו, כי אלו ידי סופרים ומגיהים באיזה מקום והכמ"ל, והבא אל באור המלה הנזכרת ואומר:

ב) מלת „אבטינה" לא ראיתי לאחד מבעלי הערכין שיבארה כראוי עוד,

ולדעתי קרוב מאד שהיא מורכבת משתי מלות אב וטינה והשניה היא תרגום והעתקה בלשון המובן ומורגל יותר בזמן ומקום איזה סופר, ורצוני לומר כי אב הוא Aba מעיל ידוע מאד עד היום בין הערבים (עי' Arveu merkw. Nachr. 3. Th. S. 245. Ritt. Asien IX. 161. 720. XI. 822. פרייטאג פרש זה) והיה בלי ספק בימים הקדמונים לבוש מיוחד לכהני אליל (עי' Arveu שם) ונשאר עוד היום אצל הפלאווין השם Aba למעיל (קוטע) המיוחד לכמרים, והוא לקוח אצלם מהערבים כידוע לבקיאים בשפה הזאת, ונראה שהיה צבעו לבן בעצם וראשונה (עיי"ש) ולמען קוראים בארצות אדום תרגם חכם אחד שם מעיל ערבי הנזכר בשם טוגה Toga הרומי הידוע, והיה תרגומו מכוון כן בדבר הצבע שגם הטוגה היתה בתחילתה לבן (עי' Mart. II. 9.) וכן על דבר תשמישו שגם הוא היה בגד חשוב ומקודש אשר כשאוהו הכהנים ביום חגם (עי' Baro, 1. 1. F. 133.) ושם טוגה מוזכר כבר אצל רבותינו כי ז"ל הערוך: טג: במדרש פנים אחרים של וישלחו טוגיות אינן חייבים בציצית עכ"ל (ועי' במוסף שם) והוא בלי ספק דבר אחד עם הא דספרי (פ' תצא פי' רל"ד) כסותך פרט לינה כו' (וצ"ל לטינה) לפי שאינם מרובעים עכ"ל, ולפ"ז נראה כי יפה כוון החכם בוקסטורף (צד 1124) לפרש הא דירושלמי (סנהדרין פ"ב) ולבוש לבין דידך שהוא טוגה (עיי"ש ועי' במפרש על הירושלמי ובזרע אברהם בספרי שם ואצלינו בערכו) נחזור לענין שאנו עסוקים בו ונימא, אף כי אבטינה יכול להתפרש עוד לשם מעיל אחד (עיי"ש בחכמים הנזכרים) הדבר ברור בעיני כי „ארגמן" הבא אחריהם הוא תרגום שלישי (או שני) של אב — טינה — או אבטינה — לפני הקוראים היודעים אך עברית, ואולי מפני שכוון על הטוגה פראטעקסטי T. Praetaextae שלבשו השופטים והיה בה פתיל ארגמן (עיי"ש) או על טוגה פורפירא T. Purpirae שכולה ארגמן והטעם שחשב המתרגם הזה לאסור הארגמן אין לעמוד בברור (עי' בכ"ז לקמן אות ג) אבל קרוב שהיה מרחף לפניו דבר כרבלתא דברכות (כ' א') ומה שנאמר עליה שהאיסור לילך בה מפני שהיא אדומה ויש בה פריצות כדברי הערוך (עי' ערך כרבל אצלנו) או כדברי רש"י שהוא בגד חשוב (?) כפירושו שם (ועי' אצלינו ערך כרבל) וכן גליתי דעתי במ"א (עי' ערכי תלם ותלש

אצלינו) „שתולסין" דכאן הוא כמו כן מלבוש מיוחד לכהני פרס הנקרא בשם תאלים או תאלסאן ובערבית טילסאן (עי' פרייטאג שרש זה ושפת חכמים ליעללינעק צד 30 ועי' פראנקעל כתבו עתו משנת 1844 צד 469) וקרוב לוודאי אצלי כי הגרסא הנאמנה היתה שלא תאמר הואיל והם יוצאים באבא (או באבטיגה אם הוא שם אחד) אף אני אצא באבא הואיל והם יוצאין „בהלסין" אף אני אצא בתלסין וטיגה גם ארגמן היו כתובים במלים בודדים אך דרך באור, ולא היו כלל אצלם המלים הואיל ואני יוצא כו' כו' כמובן, ואך המעתיקים חשבו אח"כ לצדקה אם יתקנו (לפי סברתם) בהוספת הואיל ואני כו' אצל כל אחד, ומזה נשאר עוד (כדפוס וויניציה הקדום להבאים אחריו) הערבוב והבלבול בגרסאות הואיל כו' כו', כי היה לפי הנראה לפני סופר הספרים שממנו הדפיסו עקזעמפלארען שונים ולא ידע בנפשו איך לפשר הדבר ואכמ"ל וחכמים יבינו. —

ג) ועיי"ז נכון פירש דברי הספרי על מכונס, שהוא מפרש המוקראות פן תדרוש לאלהיהם וכן הענין המוכר שם, כי המה באים להזהיר את עובדי ד' במקדש וקדשיו, והמה הכהנים הלוים משרתי אל חי, שלא יעלה על לבבם לאמור, כי לבישת בגדי החמודות שלבשו כומרי עץ ואבן יושבי ארץ כנען בעבודתם, אסורים אך לעבוד בהם עבודה נכריה, אבל משרת אל חי אשר יבחר באלה לתפארתם לשרת בקדש אז הותרו לו, וע"ז באתה האזהרה לאמור שלא תאמר אדרוש לאלהיהם לאמור, איכה יעבדו הגוים האלה את אלהיהם אעשה כן גם אני (והוא חפץ חזק משנות דור דור בין בני ישראל לעשות כמעשי••••••) — ואלא גם אני „כאבא" „ותלסין" כמוהם, ואמרה תורה פן תנקש אחריהם, וגזירת הכתוב הוא שלא להוסיף על הבגדים המפורשים (עי' ספרא פ' אחרי מות פ"א הל' ה') וכל האזהרות הללו לא הועילו כי גם בבית שני — אשר רבים מכהניו היו בקיאים יותר בלשון וחכמת יוון משפת ודעת ישראל — נראה נגע זה במשרתיו, ולא לחנם ליתה העזרה (פסחים נ"ז א') לא מכאן יששכר איש כפר ברקאי דהוי כריך ידי בשיראי ועבד עבודה, ועי' סוף דברי הספרי „יש כן לעבודה ויש כן למתעבד" שהוא מתבאר כראוי לפי דברנו ומפרשיו לא דקדקו כראוי (עיי"ש) ומאד שמחתי בראותי כי מאורינו ורבינו הרמב"ן ז"ע ברוחו הטהור ראה דברנו אלה בפשט הכתובים בלי דברי הספרי, וז"ל (פירש התורה ד' קלייט בי ד' וויניציה) — אחרי סתרו את פרש"י — אבל פירוש הפרשה כי עד הנה צוה ד' פעמים רבות כי בבואנו אל הארץ נעקר ע"ז ומשמשיה ונאבד את שמם, וצוה שנעשה זה מיד כאשר אנחנו יורשים אותם, ועתה אמר כי כאשר יכרית ד' הגוים המה מפניו, וישתקע שם ע"ז מן הארץ, ונשב בארצם לבטח, לא נחשב בלבבנו הנה הכרית ד' מפנינו עובדי אלהים אחרים בעבור שהיו עושים כבוד בעבודה שלמה למעשה ידי אדם עץ ואבן ואין ראוי לתת כבודו לאחר ותהילתו לפסילים, כי כן אסר זבוח קטור ונסוך והשתחויה בלתי לד' לבדו, והנהוג במלכים כי המתהדר בכבודם לתת עטרה בראשו או ללבוש לבוש מלכות כהם אחת דתו להמית, אם כן אעשה אני לשם הנכבד כאשר היו עושים הגוים לאלהיהם וייטב לפניו, לכן הזהיר לא תעשה כן, כי הדברים המתועבים לפניו היו עושים לאלהיהם, ולא אסרם מפני המעשה שיהיה

נכבד וראוי לעשותו לפני ד' לבדו, רק מפני הכוונה שהיתה בהם לעבודת אלהות כי גם את בניהם ואת בנותיהם ישרפו באש שהוא דבר מתועב לפני ד' לשפוך דם נקי אף כי להיות אכזרי על פרי בטן לא ירחמו, ועל כן אומר על כל הדבר אשר אנכי מצוה אתכם וכו' להזהיר על מעשה הקרבנות ועבודת המקדש שלא תוסיף עליו ולא תגרע ממנו, וזה ענין הפרשה הזאת באמת אבל רבותינו כו' כו' ועל דרך הפשט הזהירה כו' ועתה בפרשה זאת הזהיר לא תעשה כן לד' אלהיך לעבדו במקדשו בעבודות שלהם עכ"ל. וכמה גדולים דברי רבותינו הקדמונים, שכללו כל אלה במלת אבטיגה והלסין!! —

ד) ורבינו משה איש האלהים בן מיימון ז"ל הרכיב גם פה (עי' ערך מיימון אצלינו) מאמרים מפוזרים וסותות ופרושים שונים לצאת ידי כולם כדרכו (עיי"ש), לכן נלאו הבאים אחריו לבא עד תכלית דעתו הברורה בהלכה זאת ואמרו מה שאמרו, כמו שנגיע מעט מהרבה, וז"ל (עו"ג פ' י"א) אין הולכים בחוקות הגוים, ולא מדמין להם לא במלבוש ולא בשיער וכיוצא בהן, שנאמר ולא תלכו בחוקות הגוים ונאמר ובחוקותיהם לא תלכו, ונאמר השמר לך פן תנקש אחריהם, הכל בענין אחד הוא מזהיר שלא ידמה להם, אלא יהיה הישראלי מובדל מהן וידוע במלבושיו ובשאר מעשיו, כמו שהוא מובדל מהן במדעו ובדעותיו, וכן הוא אומר ואבדיל אתכם מן העמים, לא ילבש במלבוש המיוחד להם, ולא יגדל ציצית ראשו כמו ציצות ראשם, ולא יגלח מן הצדדים ויניח השיער באמצע כמו שהם עושים, וזה הנקרא בלורית, ולא יגלח השיער מכנגד פניו מאזן לאזן ויניח הפרע מלאחריו כדרך שעושים הם, ולא יבנה מקומות כבנין היכלות של עכו"ם כדי שיכנסו בהם רבים, וכל העושה אחד מאלה וכיוצא בהן לוקה עכ"ל, ויעוי' בכ"מ שם ואכמ"ל, ודברי רבינו הגדול הנזכרים מורכבים מספ"א (פ' אחרי מות) ומדברי הספרי ראה שהעתקנו למעלה בענין, ודבריו אינם מבוררים כדי צרכם, כי מתחילתם „אלא יהיה ישראלי מובדל מהם וידוע במלבושיו ובשאר מעשיו כמו שהוא מובדל מהם במדעו ודעותיו" משמע כי לא דוקא משום שיש איזה סמן עכו"ם במלבושים עצמם, אך מפני שצריך הישראלי להיות מובדל מצוין וניכר (?) גם במלבושיו, ולפ"ז אין נ"מ בדבר לשום מה העכו"ם נושא בגד זה, ולו יהיה גם ברור הדבר שהוא אצלו אך מתורת המנהג הנהוג, או שמצא תמונת בגד זה יפה ומועיל באיזה צד, בכל זאת אין להישראלי להדמות אליו — אבל ממה שאמר אחר זה „ולא ילבש במלבוש המיוחד להם" משמע שהבגד מיוחד לעכו"ם מאיזה טעם כמוס, אבל יש לדחות קצת לאמור כי דייק ותני מיוחד להם שפירושו שהוא בגד שנושאים אותו כל — או רוב — העכו"ם, כי אם לא כן נמצא אתה אוסר כל תמונות הבגדים על ישראל, כי היום ילבש עכו"ם זה בגד זה ומחר עכו"ם אחר בגד אחר, והדבר מוכרח שאין לאסור (לפי דעת האוסרים) אך בגד שנושאים אותו רוב העכו"ם הדרים במקום שישראלים דרים בו (כי א"א לומר בכוונת רבינו, שהוא סובר שהישראלים יציינו א"ע בבגד מיוחד בתכניתו —) אבל ממה שכלל כל אלה עם הא דבלוריות שהוא מחששא דעכו"ם (עי' ע"ז י"א י"ט סנהדרין כ"א כו' כו' ועי' בב"י על הטור סי' קע"ח) וכן גילוח השער פניו שהוא „קומי" (עי' מהרי"ק שרש פ"א ובכ"מ על הרמב"ם שם) וכן דבר בנין היכלות דעכו"ם

נראה שחשב האסור לשמן עכו"ם, ונשמע עוד דבריו ז"ל בספר המצות (ל"ת, מצוה ל פ"ו א' ד' בערלין תרל"ג) הזהירנו מלכת בדרכי הכופרים ומהתנהג במנהגותיהם, ואפילו במלבושיהם וקיבוציהם במושבם, והוא אמרו יתברך לא תלכו בחוקות העכו"ם, וזה הפירוש לא אמרתי אלא בחוקים החקוקים להם מאבותיהם, ולשון ספרי ובחוקותיהם לא תלכו בנימוסיות שלהם ובדברים החקוקים להם, כגון טרטראות וקרקסאות, ואלו הם מינים ממושבם שהיו מתקבצים בהם לעבודת הצלמים, ד"א אומר אלו דרכם של אמורים שמנו חכמים ר' יהודה אומר שלא תגדל ציצית ולא תספר קומי, ומי שעשה דבר מאלה חייב מלקות, ונכפלה הענין מזה האזהרה במקום אחר, והוא אמרו השמר לך פן תנקש אחריהם שמא תדמה להם ותעשה כמעשיהם ויהיה לך למוקש, שלא תאמר הואיל והוא יוצא בתלוסין (בד"א כ"א בקלוסין —) אף אני אצא בתלוסין (ואולי לא היה לפניו מלת אבטיגה או לא שם לבו עליה — עי' ערך מיימון שם) וכבר ידעת לשון הנביא על כל הלובשים מלבוש נכרי וזה כולו להתרחק מהם ולגנות כל חוקותיהם ואפילו במלבוש, והתבארו משפטי מצוה זו בויו מסכת עכ"ל ודברי רבינו שבבו את הלחן שלחן א"ע אחד מגדולי האחרונים הגאון מוהרי"ק בעל התשובות הנודעות וז"ל (שרש פ"ח דף ס"ד ד' קרימונה) — אחרי אשר באר מה נקרא חוק — וענין השני יש לאסור משום חוקות הגוים כו' לענ"ד הוא הדבר אשר שייך בו כדנוד פריצות גדר הצניעות והענוה ונהגו בו הגוים גם זה אסור, ואם הלכה כתנא דבריתא דספרי דקתני שלא תאמר הואיל והם יוצאים בארגמן (? —) אף אני יוצא בארגמן וכו' הואיל ויוצאים בקלוסין (!) אף אני כו' שדברים הללו דברי שחץ וגאוה הם ולא באלה חלק יעקב אלא דרכי ישראל ודרכם להיות צנועים וענוים ירשו ארץ ולא לפנות אל רהבים, ואף זאת נראה דווקא דהיינו כשהוא עשה להדמות אליהם ולא לתועלת ידועה, כדמשמע הלשון כדקאמר שלא תאמר הואיל והם יוצאים כו' ולא קאמר סתם ולא בארגמן (?) וקולסין (?) כמו שהם יוצאים אלא וודאי נראה דלא שייך לאסור משום הלוך אחר חוקותיהם אלא היכי שהדברים מראים שהישראל מתדמה אליהם כגון שעשה התמוה שאין לתלות טעם בעשייתם אלא מפני חוקם כדפרשתי לעיל, וכן האומר הואיל והם יוצאים וכו' שהוא מתכוון להדמות אליהם כדפירשתי אבל בענין אחר לא כו' כו', ואשר כשענו האוסרים על דברי רבינו משה שכתב שיהיה הישראלי מובדל מהם במלבושין ושאר מעשיו כו' אין משם ראיה כלל, דפשיטא דרבינו משה לא חייב להשתנות מן הגוי עכ"פ מדכתב אח"כ וז"ל לא ילבש במלבושיהם המיוחד להם לימא לא ילבש במלבוש הדומה למלבושיהם אלא וודאי דלא קאמר אלא במלבוש שכבר נתייחד אליהם ופרשו הישראלים ממנו משום צניעות (?!) וכדפרש"י בפרק בן סורר ומורה, או משום טעם אחר, ודין הוא התם שיאסור דכוון שנתייחד להם מפני גיותן ופרשו הישראלים מפני יהדות, או כשלובשים הישראלים נראה כמודה להם ונמשך אחריהם, וטעם זה לא שייך אלא במלבוש שנתייחד לכל אומתן מחמת גיותן כדפרשתי אבל כו' כו' ויפה שכתבתי שאם כן שיצטרך הישראל לשנות מלבושיו ממלבושי הגוים עכ"פ, א"כ אין אדם צדיק בארץ ודור שכולו חייב הוא זה, שאין אדם בדור הזה שלא ילבש לבוש הדומים ללבוש זקניהם או ללבוש ילדיהם,

והאיך יפלה אדם פה ויצפצף לאסור מה שנהגו כל ישראל בפומבי, ולכל הפחות היה להם לירא ולומר אם אין ישראל נביאים בני נביאים הם, וק"ו בן בנו של ק"ו שיש להם על מה שיסמכו מתוך דברי רבותינו ז"ל, ואין הישראלי מחויב להשתנות מן הגוים כלל, ועיקר רק שלא יהיה מלבוש מיוחד להם וכדפרשתי כו' כו', דלכל הפירוש פשיטא שלא עלה על דעת הרמב"ם לאמור שיצטרך לשנות כל המלבושים, כי מאחר שניכר הוא מובדל בין ישראל לעמים פשיטא דאין צריך יותר כו' כו' ועיי"ש יתר דבריו הראוים למי שאמרם.

ה) וכל מעיין חכם הלא יראה את הלחץ אשר לחץ בחזקה את הרב הגדול הנזכר ליישר המסילה בכאלה, כי מעבר מזה עומד לפניו שכלו הזך והישר אשר הורהו כי בלתי אפשר הוא לאסור המלבושים שלובשים העכו"ם מפני טובם ויפיים לבד, ומעבר השני רצה להשוות כל המאמרים הנפרדים כערקתא דמסני כרבלתא ודברי הרמב"ם וספרי, וביחוד הטהו אל השל מלת ארגמן העברית שבספרי, ועל אבטינה ותלסין לא שם לבו מטעם מוסד — לכן הרכיב איסור הבגדים חששא דפריצות, גאוה, ואביזריהו, וגם כבודו הגדול במקומו עומד בדבר זה, כי לענ"ד האמת תאמר שדברי הספרי נאמרים אך לכהנים בעבודתם ולא זולת דבר, אך יש לצדד כוון שעכשיו תפילה ואביזרה במקום קרבנות הנה, אולי יש מקום לאסור להעובדים לשאת בגדים הנראים כאבטינה וד"ל, והמאמין יחוש ויחדל — ועי' סמ"ג (הל' עו"ג ד' ו' כ' ד' וויניציה ורמ"א ביו"ד שם סי' א' סעי' א' וצ"ע) אבל בפומבי אגיד! שלא באתי לחתוך הדין וההלכה, כי אך לפרש מלת אבטינה כונתי, ולפי צורך הענין בארתי הספרי לדעתי, ועל רבני ומורי ישראל המשפט לבחון ולהורות — ועי' ערך מלים לרפאפורט ערך אבטינה (נד 3).

איזן איזי, (is, herschen, sanscr.: ἴσος gleich, ähnlich)

ז"ל הרבה (במדבר פ' י"א) עד שלא חטא שלמה היה רודה בשידים ובשידות, והיה מושל על השדים שנאמר כו' כו' שדה ושדתין דהוה איזין בהון, כיון שבנה בית המקדש וכל מעשה אשמדי (עי' ערך זה אצלינו) וכיון שחטא טרדו אשמדאי, ולאחר שחזר למלכותו היה פחדו עליו, והביא ששים גבורים שהיה משמרים מטתו עכ"ל, וכתב המ"כ: שדה ושדתין שדים זכרים ושדים נקבות, ה"ג ושדתין דהוה אזיין בהון, והכי גרס במדרש חזית, וכן במדרש קהלת, ופירוש שהיה מתחממין בהון כד"א אזה יתירה (דניאל ג') וכן מצאתי בספר ישן דגרס בהדיא אזיין בהון שידין והיו מחממין אותן ובילקוט קהלת גרס תוו בהון עכ"ל, ובילקוט אשר לפני (ד' פפד"מ רמז תתקס"ה, על המקרא עשיתי לי שרים) ז"ל שדה ושדות שדה ושדתין תוון יתהון פירס (?) שידין היו מרוממין אותן עכ"ל ואין ספק בדבר כי הפירוש הנמצא בפנים הוא מאיזה מגיה (עי' ערך ילקוט אצלינו ובילקוט שם על המקרא עשיתי לי ברכות) ואין מקור לפרש תוו על רוממות, ונראה שתחת מרוממין שבילקוט צ"ל מחממין והחלוף קרוב ונראה, וכן בילקוט מספר הישן שראה המ"כ, אבל גם לחמום לא אדע מקור לפרש במלת תוו ויתברר יותר בערכו אצלינו, ולצ"ע יעוי'

במוסף ערך תו, ובערוך תוה, ובתשבי שרש תהה, ואנלנו לקמן. וכן היא הגרסא לפנינו במדרש שה"ש (פ"ג ו') בחסר ויתיר קצת (עי' ערך מדרש אנלנו) שדה ושדתין דהוה אזיין בהון, כיון שחטא כו' שהיה מפחד מן הרוחות, וכן במדרש קהלת שדה ושדתין דהוה אזיין בהון, עיי"ש, ונראה שהמפרשים אזיין מתחממין (כבעל מו"כ בבאורו ובעל ספר הישן שנכנס פירושו בפנים הרבה, וכן בילקוט כמו שאמרנו לפנינו) הביאם לזה לא בלבד מה שמצאו אזה חמוס בלשון ארמית, אך עוד יותר מה שהיה מרחף לעיניהם, הנאמר על השדים את בני האדם במ"א (עי' רבה בר' פ' ד') וז"ל א"ר סימון כל מאה ושלשים שנה שפירש אדם מחוה היו רוחות הזכרים מתחממים ממנה והיא יולדת מהם, ורוחות נקבות מתחממים מאדם ומולידות ממנו, הה"ד אשר בהעותו והוכחתיו בשבט אנשים ובנגעי בני אדם עכ"ל, (ועיי"ש פ' כ"ד על המקרא זה ספר תולדות) אבל כמה רחוקים דברי באורם באזיין מדרך המתקבל!! הלא יראה וירגיש כל מעיין ישר, כי באר היטיב נאמר שקודם שחטא שלמה הוי אזיין בהון, וחמוס השדים והשדות הוא עון פלילי (עי' ערובין י"ח, ודרשתם על המקרא הנחמים באלים וש"מ) ואך שחוק יעשה לנו המפרש (וכדמשמע קצת מגרסת הספר הישן שבמו"כ וגרסת הילקוט שלפני) כי החמוס דכאן יהיה ענינו שאם נתקררו האנשים מחורף וקור באו השדים לחממם (?!) לכן נראה לי אחת משתי אלה, אם כי אזיין דכאן הוא מן אין is ממשלה בשפת הודו (סנסקריט) ומזה isi אדונית (הערנין) כתעודת החכמים המצויינים (Jablonsky opus C. Bohlen, ß. a. I. 2 Th. S. 458). Isis ולדעתם הוא גם באור שם הגדא איזים שאלל המצרים והיוונים עם יתר עמי קדם (עיי"ש), וענינו שהיה מושל על השדים כו' והוי אזיין בהון, שהיו רודים ומושלים בהם ככל מעשה אשמדאי שהשתמש בו שלמה לצורך השמיר עי' גיטין ועי' פסקתא דרב כהנא פסקא הי' ד"ה ד"א והבית בהבנותו ואגדות חלוקות ואחכמ"ל, ויבא בערך מדרש אנלנו, וכן היה נראה לפרש מלת איזו (בויו בסוף) או איזי (ביוד בסוף) הנזכר כה וכה בתלמוד בסגנון לשון „אימא לי איזו" ויהיה פתרונו אדון מר ורב *) הידועים, ולכן אמר אבוה דרב חמא לרב חמא בנו (גיטין פ"ט א') אימא לי האיך הוה עובדא, ולא אמר איזי כרגיל מפני שלא יאמר האב לבנו מר או רב כמובן,

---

*) בערך רב אמרתי כי התואר הארמי (גם סורי וערבי עיי"ש) רב על אדון וגדול במעלה (עי' מלכים ב' כ') הוא קדום בזמן לתואר רַבִּי או רַבִּי (עי' תשבי שרש רב) שנעשה בזמן מן הזמנים (עיי"ש) תואר מיוחד לגדולי התנאים והבאים אחריהם, קרוב לתואר דוקטור אצלנו (עי' בוקסטורף צד 2176) — אבל רב הקדום ממנו נקרא גם מאשה לבעלה כמו שנמצא גם על כתובה צורית (עי' Journal des Savants 1842 P. 513—31.) ובאדר"נ (פ"א) אמרה חוה בדעתה כל הדברים שהפקדני רבי מתחילה שקר הם לפי שאין חוה קורא לאדם הראשון מתחילה אלא רבי, ושם רב השתמשו בו גם בזמן התנאים והאמוראים ואח"כ מבעלי אומנות על זקניהם (איהרע מייסטער) וגם שודדים על ראשי חברתם (איהרע הייפטלינגע) (עי' סוכה נ"א א' ב"מ פ"ד ב'), ומה שנמצא כפעם בפעם אצל הגירים (אפאסטעל) התואר רַבִּי אין לברר ע"ז מאומה כידוע שעוד מרחף ענן גדול על זמן תבורם. —

וכן כשסמך ר' יוחנן (סנהדרין ל' ב') את ר' יוסי בר' חנינה ונכנס עמו עי"ז בהכירות יותר כסומך לנסמך גם תהה על קנקנו מעט (עיי"ש) לא אמר אליו עוד איזו כלפני זה אך „בני!"

ב) או יש לפרש דהוה אזיין כהון מלשון ίσος היווני שתרגומו הנאמן לכל תולאותיו ואפני הדבור שהשתמשו בו סופרי יוון, שוה, דומה (גלייך, עהנליך), ונראה שעיקר הנחתו היתה מתחילה על דברים השוים בכמות והושאל אח"כ גם על שווי האיכות, כמו דומה בתוארו, במשפט האזרחיות וכדומה, לכן יש לומר כי עשו ממנו רבותינו פעל (עי' בספרו היקר של החכם מוהרי"מ זאקש הנזכר לד 4—6) ואמרו ע"ז אזיין, וכאורו שהיו מתרועעין באהבה ואחוה בלי מגרעת על רגל הידידות, כנהוג בין אנשים השוים איש לרעהו במחשבה ופעולה, וכן אולי יש לפרש איזו או איזי שהזכרנו באות א' מדבריהם ז"ל ונאמר שעשו רבותינו ממלה היוונית שם, על פי הכוונה שהליטו בתוכה, היינו ששני אוהבים שוים איש לרעהו כמדובר, ונראה שלזה כוון היש מפרשים שהביא הגאון מהרש"ל בחדושיו (ב"מ ע') וז"ל איזו נ"ב „יש מפרשים אוהב".

ג) אבל עוד יש מקום לבאר מלת איזו או איזי, על פי דברי דיודור הסקילי Diod. sic. 1. 14. ואחרים עמו, שאמר כי Isis פירושו זקן (אלט) ויהיה ענינו איזי זקן שקנה חכמה, אבל יען לא נודע לנו באור מלה זאת על זקנה מחוקרים זולתו לכן לא נרחיב הדבור בזה, אבל אילולא דמשתפינא מן יקיפוני בעלי הלשון כהני תרנגולא דבי בקי, או אמרתי השערתי, כי גם השם הצורי איזבל דקרא (מלכים א' ט"ז וש"מ) הוא מורכב מן איז — ובל (או בעל כי הבלעת העין הוא דבר רגיל אצל הצורים עי' דברי החכם Quatrémer במכתב עתי היקר בשם: Journal des Savants 1842, ובדברי החכם היקר מוערס Movers בספרו הנחמד (Die Phönizier 1. Band 6. Cap. S. 170—90.) ולפי דברינו (באות א) שאיז הוא אדנות, טעמו מלכת הבעל, והוא כמו בלאדן (עי' גזעניוס) שהבעל אדון לו, או המושלת ע"י הבעל (עיי שם בשם בלטשאצר) ולפי באורי השני (עי' אות ב) שאיזי לשון יוון הוא שוה, דומה, ובמושאל גם על ידידות, אז יהיה פירוש איז בל ידידות הבעל (עי' ש"ב י"ב כ"ה מלכים ב' כ"ב א') וראיה לדבר כי השם איזבל הוא מורכב משתי מלות (עי' גזיניוס ודבריו אינם נראים בעיני) יען נמצא גם בהרכבה הפוכה Belesis אצל דיודור Diod. sic. 2. 24. ונקרא בשם זה כומר בבלי אחד גדול מאד בין אחיו החוזים בככבים ומגידי הבאות, ומבואר שם כל מעשה תקפו וגבורתו את ארבציום המדי עיי"ש, ועוד יש להעיר גם על שם איתבעל אביה אבל אכמ"ל — ועל באור שם צורי במלה יוונית אין להתפלאות עי' דברי הבלשן היקר Quatrémer במקום הנזכר לעיל על מלת דאיקנא היוונית, באמרו שאין זה רחוק משום פנים לאמור, שלקחו הצורים מלים מהיוונים כו' כו' עיי"ש.

ד) ודברי מאהבינו הרב החכם מוהר"ר ש"ר בספרו ערך מלים (לד 41 ערך איזו) צריכים תיקון א' מה שהציג בראש הערך ίσος, Vertrauter, Freund והוסיף אח"כ והנה מקור הקרוב למלה זו איזו היא לדעתינו לשון יוונית כפי

שרשמנו בתחילה והוראתה שם חבר הדומה ושוה לחברו יעוי' מדרשי מלים עכ"ל, לזה אני אומר כי גם האליניסטי היותר בקי בשפת יון לא ימצא במדרשי מלים, שיהיה הוראת isos „חבר" ותרגומו הוא אך דומה שוה כפי שאמרנו ולא יותר — אבל היותר זר בעיני הוא כי הוסיף לאמור „אמנם החכם בעללערמאן (געשיכטליכע נאכריכטען איבער דיא עססעער צד 120) יוסיף ביתר באור שהוא חבר הנאמן בסודותיו · וכפי הנראה קבלו הסוריים מיוונים מלה זו איזו אשר בלשונם מורה דבר הנאמר בסוד בין שני רעים . ובמלת חבר נברר אי"ה כי אחד משני הטעמים הנכונים הוא זה למה שנקראה הכת הנודעה ביהודים בזמן הקדוש של בית שני בשם איסיא . ולפ"ז כו' כו'" ע"ש יתר דבריו — ופה אשאל הכי אפשר (והוא לפי הנראה אפשר ומכוון) כי חשב המחבר כי מלת ισασιν אשר בבעללערמאן — או יותר נכון בפורפיריוס — הוא דבר אחד עם isos וכל מתחיל יודע שאין להם שום דמיון והתחברות — כי אם לעיני הרואה אך האותיות — ופעל ισασιν הוא גוף שלישי מן οιδα (איך ווייס איך קעננע) „יודע, הכרה" יעוי' שם בפורפיריום Porphirius p. 133. Ed. Rhoer ובהעתקה הרומית אשר בידו, ולפ"ז בטלים כל דברי החכם שהעתקנו — ושכרי לפני כי נדרתי בעד התקלה אשר היה נתקל בה עוד בערך חבר · אמר עוד „ולפ"ז אימא לי איזו גופא דעובדא כו' כו' וכפי זכרוני נמצא נ"כ לפעמים איזי ויהיה פרושו ידידי כי תמיד תבא שאלה כזאת אחר איזה מאמר מתמיה לכאורה שאמר חכם אחד בשם חכם אחר גדול, ובא רעהו וחקרו אם שמע כן בפירוש או הוכיח לו כן מאיזה מעשה שראה ממנו, ואולי הוכחתו אינה מבוררת „לדוגמא (כ"מ ע' א') אמר רב ענן אמר שמואל מעות של יתומים כו' כו'" „אתמלא איך אפשר לתת כללים ולכתוב מלת תמיד ואין כל המקומות שניזכרו במו לשון זה לעינים גלוי ומבורר, עתה ישים נא לבו על דברי הש"ס ביומא (ל' ב') מאמר רבינא אמר ר"י לדבריהם דרבנן קאמר · · לדידכו אודו לי איזי (ביוד) ושם אין מאמר מתמיה לכאורה ולא אמר חכם אחד בשם חכם אחר גדול (יעויי"ש) וגם דבר רמי בר יחזקאל לרב הונא (שבת קל"ח ב') אימא לן איזי (ביוד) לא יהיה כפתור ופרח לפי כללא דכייל מר שי', ונראה בניזקין היה עוד כי חשב החכם שנמצא. אך שנגון הלשון „אימא לי איזו גופא דעובדא" אבל לא כן הדבר · —

וותק, (Ehrenname einer frommen Sekte in Mischna und Talmud.)

א) הראשון בין חכמי ישראל שגלה דעתו בדפוס כי הוותיקין שהיו גומרין — ק"ש — עם הנץ החמה (עי' ברכות ט' ב' וש"מ) הם המה הנקראים אצל בן מתתיהו (קדמוניות ספר י"ג פ' ה' סי' ט' וש"מ) וידידיה האלכסנדרוני ויתר סופרים רבים (עי' במונוגראפיא לבעללערמאן הידועה) בשם איססים Essäer oder Essener, היה החכם היקר וסופר נעלה ר' שלמה לעווינזאהן בספרו מחקרי ארץ (כ"ט ב') כי העתיק לעברית השם Essäerthor הנזכר אצל בן מתתיהו (מלחמות .2 ,4 ,5) בשם שער הוותיקים, והמשכיל מוהרי"ק אשר לא ידע — לפי הנראה — דבר האיססים מה הוא, הוסיף (בהדפסה החדשה ווילנא תקנ"ט ח"ב צד 21) במוסגר אחרי דברי החכם הנזכר או שער

עזרא (?!) Essäerthor • ובהרבה ערכים מצאנו מקום להעיר על דרכו של החכם היקר בעל מחקרי ארץ, להשמיע בברור דעתו בדברי חז"ל בלי קול המולה ודברים הרבה — כמו שקרא להבעדואינען Beduinen בשם בי־דונאי ואין ספק אצלי כי פי' כך המשנה דכליס (פ"ט מ"ו) תגורו של בן דינאי ואין מקום להפלאת החכם מהרר"מ סטראשון (פ"ל ח"א צד 43) לאמור „ולהפלא כי החכם ר"ש לעווינזאהן אשר הצטיין במה שידע היטיב לתת תמונות עבריות לשמות נכריות כוון ג"כ לזה כו' כו' עיי"ש עתה ילמוד החכם סטראשון משם וותיקין כי הצטיין מוהר"ש לעווינזאהן גם במה שידע היטיב לבאר דברי חז"ל בדרך חדש ולחלק מחכמתו לחכמי לב במעט אומר והציונים בדבריו שם מסובבים המה ויש לתקנם, ועי' במאמר דרכי משה (ואלקוואת ת"ר אצל מייערהאפער) להרב הה"ג הוא מרא דשמעתתא ודאגדתא וסופג את הכל כהר"ר צבי הירש חיות דף ו' ע"ב מה שאמר מטהרת הקדש אצל הוותיקים או האיססים ועוד ועוד עיי"ש היטיב — ונכונת הרב הגדול הנזכר (שם לפני ד"ה והנה) נתקיימה בהרב הה"ג וחכם נודע כהר"ר ז' פראנקעל (עי' מכתב עתו .Zeitschrift 1846 S (441—61 וכתב עתו החדש (1853 S. 3—40 61—73) ובכתבי את כתבי ישראל (ווארשויא תר"ט) לא היה הספר הזה לעיני כיתר ספרים הנדרשים לעיונים כאלה — ועי' ערך וותק אצלינו •

המשך המאמר במחברת הבאה •

ישראל באֶהמער •

הערה •

אמר המוציא לאור: הרבה תשובות יש לי להשיב על תפיסותיו של המעריך האגרת הנ"ל ידידנו הרב החכם השלם החוקר החריף כהרר"י באֶהמער נ"י, אשר הוא רוצה לתפוש בהן את קונטריסי, ואשיב אי"ה תשובות נכוחות את כל ונוכחת באגרת מיוחדת ולא יהיו דברי תשובותי ת"ל רקים מחדשות. ופה באתי רק לגולל את חרפתי אשר אמר במאמר מוסגר: „(וכהתחיה שם לא הועתק המאמר מאדר"נ בשלימות כאשר היה ראוי בענינים כאלה —)" (צד 134 בהערה) ועוד נטה קו על הדיבור הזה נגדי הקשה כנידים, להוסיף חטאי על פשעי (לפי דעתו) במאמר דאר"נ • ואני אודה ולא אבוש, כי בתומת לבבי לא הבנתי מתחלה אל מה ירזומון מליו, אך שאלתי את פיו לאמור: ענה בי מה חטאתי כי קצרתי בלשון האדר"נ וכתבתי ב' פעמים „וכו'"? (כנהוג אצל כל המחברים — וגם החכם הכותב הזה יחי' לא ישנה המנהג הזה — לקצר בלשונות שיביאו מספרים המצויים בידי כל אדם, ומי מחכמי ישראל העוסקים בחכמת ישראל, (בלעדי אני הגבר ראה עני • • •) שלא יהיה בידו ש"ס? ומי הוא ממחברי ישראל הבלתי עשירים, בעונות! שלא יחוסו על כספם אשר יוציאו בהדפסת ספריהם ואשר לא יושב להם ולא יעתיקו הדברים בקיצור?) והוא החרים — ועושה מלאכת ה' רמיה, הוא, המעתיק דברי מי שקדמו שלא כראוי ח"ו בהוספה וגרעון ובשינויים, חלילה לי

חלילה לעשות כדבר הרע הזה! אבל המעתיק הדברים בקיצור, ואם יעשה זה רק מאהבת הקיצור ובסמכו על המעיין — אשר רק למענו יכתוב — כי יעיין היטב במקומות המצוינים, ועוד יגיד כי יקצר במלת „וכו'" מה זה רע!? — אח"ז התבוננתי כי כונתו למה שהעתקתי רק מאמר: כל מי שיש בידו מדרש ואין בידו הלכות .. ולא את המאמר: כל מי שיש בידו הלכות ואין בידו מדרש לא טעם טעם של יראת חטא. וכונת עקיצתו של הר"ר באַהמער בזה, אשר לא יבאר, היא: כי רוצה אני לסמא את עיני הקוראים בהביאי המאמר מאדר"נ שאוכל להסתייע ממנו, שפירושו של מדרש באדר"נ פה הוא מדרש הלכה, ולא הבאתי את המאמר שהוא סיוע לשכנגדי שמכוון מדרש פה הוא הגדה מצד מה שכתוב יראת חטא והם מאמרים מוסריים הגדיים המביאים לידי יראת חטא. וא"כ לדעת החכם הכותב הזה, ידעתי בפירוש יראת חטא והתבוננתי למרוד בידיעתי! ולא הייתי א"כ ירא חטא ... וע"ז אשיב: כי אנכי לא הרגשתי אז שרק מאמרי הגדה מביאים לידי יראת חטא כאשר לא ארגיש בזה גם עתה — ואמנם הרבה שגיתי והרבה אשגה, אבל תמיד אשגה בשגגה ולא אשגה בזדון חלילה! זאת יעידו עלי כל יודעי, ת"ל, כאשר אקוה בטח. ואולם בסוף הדבר, אודיע להקורא כי בתחלה כתבתי לא רק הלשון של אבות דר"נ בשלימות, כי אם עוד הוספתי הגהה שם והיא נכונה לדעתי, וכה היה לשוני בהתחלה שם צד 26: —

[אך בהבנת מאמר אחד שגה מאד הרב המחבר במח"כ, והוא המשל האחרון שמביא שם מאדר"נ: „ר' יצחק בן פנחס אומר, כל מי שיש בידו מדרש ואין בידו הלכות לא טעם טעם חכמה, כל מי שיש בידו הלכות ואין בידו מדרש, לא טעם טעם של יראת חטא, הוא היה אומר. כל שיש בידו הלכות ואין בידו מדרש חלש וזיין בידו, כל שיש בידו מדרש ואין בידו הלכות זה גבור ואינו מזוין, יש בידו זה וזה גבור ומזוין" כי הכונה גלויה כו' כו' כו' בסוף פרק אלו מציאות. (ונראה לי שנפל טעות פה במאמרו הראשון של ר' יצחק, וצ"ל: „כל מי שיש בידו הלכות ואין בידו מדרש לא טעם טעם חכמה" יען כי הוא רק גמר ולא סבר, והשמות: חכמה, מדרש, תלמוד, שמוש ת"ח, וכדומה, נרדפים המה אצל רז"ל (ובמ"א נאריך בזה בעזרת השם) וכן צ"ל: „כל מי שיש בידו מדרש ואין בידו הלכות לא טעם טעם של יראת חטא" כי לא המדרש הוא העיקר אלא המעשה, והמעשה תלוי בידיעות ההלכות. וראיה להגהתי המאמר השני של ר' יצחק שם: „הוא היה אומר" כלומר: זה המאמר השני פירושא קא מפרש למאמר הראשון, מפני מה אמר ר"י, כל מי שיש בידו הלכות ואין בידו מדרש לא טעם טעם חכמה, מפני שהוא היה אומר ג"כ: כל שיש בידו הלכות ואין בידו מדרש חלש וזיין בידו, כי ההלכות הן מהקניינים החיצונים ככלי זיין, כי נקנות הן רק בדרך הקבלה והלימוד מזולת, לכן הוא חלש מצד עצמו — כי לא טעם טעם חכמה, כי אך החכמה תתן כח לעשות חיל — רק זייניה תלוי עליו; אבל המדרש הוא מהקניינים הנפשיים, כי המדרש הוא כח החכמה אשר תנוח בלבו וזו כחו וגבורתו התלוי בו ולא בזולתו. ומפני מה אמר ר"י: „כל מי שיש בידו מדרש ואין בידו הלכות לא טעם טעם של יראת חטא" מפני שהוא אמר ג"כ: „כל שיש בידו מדרש ואין בידו הלכות

וזה גבור ואינו מזוין" הרצון: שיש לו רק תורה (מדרש) ואין בו מעשים טובים (הלכות, שמכחם יבואו המעשים הטובים) והוא אמנם גבור שיש לו כח לעשות טוב, אבל אין כלי מלחמתו בידו להוציא כחו לפועל —) ואולם אל יפול נא כו' כו' כו'] ·

ועתה אשאל נא את הקורא אם לא היה לי יותר לכבוד אם הייתי מעתיק המאמר מאדר"כ בשלימות עם הגהתי זו? האם היה לי סבה — אחרי הדברים האלה — להחריש ממאמר דאר"כ: „כל מי שיש בידו הלכות ואין בידו מדרש לא טעם טעם של יראת חטא"? — ואולם מדוע השמטתי המאמר הזה דאר"כ בשלימותו עם הגהתי עליו? הוא דבר פשוט, כי ראיתי שכבר עשיתי שם הפסקה גדולה במאמר שצייניתי שם בין שני חצאי אריח מן המלות: אך בהבנת מאמר אחד, שבצד 26 עד: תמורת מדרשות אגדות, שבצד 27 וכל הדברים האלה המצויינים שם בין שני חצי אריח הם כדמות הערה בתוך הערה, ואם הייתי שומר הסדר הנאה ונכון, היה לי לעזוב כל הדברים הללו, והיה לי להתחיל מיד אחר הנאמר שם מקודם „כי מצד אחד הנה היא (האגדה) מהוללת מאתם · · · בשבח האגדה," במאמר: „ומצד אחר נמצא כי זלזלו חז"ל בכבוד ההגדה", ואם הייתי מניח שם — כאשר כתבתי בתחלה — עוד גם המאמר המוסגר הזה בין שני חצאי לבנה, ממאמר דאר"כ הנ"ל עם ההגה עליו, כי אז היה נראה המאמר הזה כהערה להערה שבתוך ההערה, והיה נפסד עוד הסדר הנפסד כבר · וכמה אני מתחרט על רוע הסדר שבחוברת התחיה ביחוד! וכבר הוכיחו אותי ע"ז חכמים גדולים וטובים, ונדקם נפשם בזה · ומטעם הזה השמטתי עוד כמה דברים את"כ מהתחיה, וכן בויגין שלם אשר היה כבר מסודר בדפוס, אשר ישנו עוד בידי, דברים יקרים ונכבדים ת"ל עוד בעניני אגדה וביחוד על דבר ספרי מגלות יוחסין, ספר יוחסין, ספרא דאדם וכו'; וכבר הראתי הבוינן הזה לכמה ממיודעי — ואחרי אשר הוכרחתי להשמיט הגהתי למאמר דאר"כ לכן קצרתי גם בלשון האדר"כ והעתקתי רק המוכרח להבנת הענין. — ודע נא הקורא, כי אני מדפיס כעת הדבר אשר השמטתי מהתחיה מתוך הכ"י הישן אשר כתבתי אז בהתחיה, ואשר נסדר ממנו התחיה, לא גרעתי ממנו ולא הוספתי עליו אפי' אות אחת, אך עפ"י שיש בידי להוסיף הרבה — מתוך זה הכתב עצמו אשר הראיתי גם להחכם הזה הר"ר באֲהמער עצמו מאז · כי דע הקורא, שפעם אחת אמר לי הרב הזה, שיש לו תפיסה עלי על מה שתפסתי את הרב החכם ר' נבי ק"ב שי' כי נדק בזה הרב הנ"ל ממני, יען שנאמר באדר"כ „יראת חטא" וא"כ הכונה באדר"כ על מדרש אגדה ולא על מדרש ההלכה; מיד הוצאתי לפניו הנייר הזה אשר נתיישנה כבר שכתובה עליה המאמר מאדר"כ הנ"ל עם הגהתי, להראות לו שעל פי הגהתי זו כבר נתבטלה תפיסתו עלי, ולא מצאה הגהתי חן בעיניו · ועכשיו אמנם רוח אחרת עם החכם הזה, כי בענין הדבר הוא כמסכים עמי, רק יאשימני שלא העתקתי כראוי המאמר דאר"כ, ועל הרב רנ"ה ק"ב הוא רק כממליץ — וצר לי מאד כי הוכרחתי להאריך בדברים של מה בכך, לנקות את נפשי · —

אגרת כ·

הנני מודיע בזה לפני המשכילים יודעי ספר יודעי העתים אשר עברו על המחברים דרישה על עת חיי המחבר ס' שער השמים המיוחס לר' גרשון אבי הפילוסוף הנודע ר' לוי המכונה „רלב"ג"; כי נלפנה עתו מיודעי הדברים בעתם, ויודעיו לא חזו ימיו· ועם זה אעיר דברים אחדים גם על גוף הספר, בראותי כי אחד מנקובי ראשית משכילי הדור לא בא בשעריו כראוי, ויהפוך את שער השמים לשער האשפות, ויביא בו בני אשפתו; קלע באבנים אל שער השמים וחטא, כאשר יראו הקוראים למטה· —

ואל תהי קלה בעיני הקוראים הנכבדים החקירה על דבר ספר אשר כל עצמו הוא רק מלאכת הקיבוץ (כאשר עשה אחריו בעל שבילי אמונה) מספרים עבריים וערביים, וכל חידושו הוא רק דברים מעטים מלשונו לפעמים (עד שבחלק השלישי לא חדש דבר מלשונו, עי' הקדמתו) וכל כחו אינו רק לכלול ולקצר (וכמעשה הפסקנים בעלי קיצורי הדינים בימים ההם בצרפת —) כל מה שקרא ושמע מפי חכמי עמנו וחכמים אשר לא מבני עמנו, ומקשה עשה את חבורו כאלו מבטן אחד יצאו כל הדברים ועט אחד כתבם — אל נא תהי קלה הדרישה על אדותיו, כי דבר הספר הזה היה יקר מאד אז; וזאת לפנים בישראל, תופשי התורה לקחו מפיו תורת הטבע, כאשר בימנו אחינו התורניים ברוסיא ופולין אשר לא ישמעו שפת עם אחר, כי תאוה נפשם לאכול גם מעץ הדעת בטבעיות יקחו להם את ספר הברית או יהגו בס' ראשית למודים· כה עשה רבינו בעל המפה, עסק בטבעיות של אריסטו מתוך ס' שער השמים הזה ויכלולו עם חבורי חז"ל — (עי' בסי' ז' מתשובותיו התנצלותו לפני הרש"ל) וכן הרב הפר"ח ליו"ד (סה"ג ח"ש אות ש' סי' כ"ג). ואף גם הרב ר"ע מן האדומים נכבדות על הס' הזה יטיף, רק בדבר הזה חטא כי נתן כבודו לאחר — לר"י לטיף· — 1)

---

1) עי' מאור עינים חלק קול אלהים ופ' י"ו וי"ז· והנה הרואה במ"ע כי יזכיר סוף המאמר הראשון (קול אלהים) ומאמר ב' שער ב' ממנו, (פ' י"ו) יזכור מיד כי לא יתכן לציין כן את שער השמים של הלטיף הידוע לנו מתשו' ריב"ש שנחלק לשערים והשערים לפרקים ולא למאמרים והמאמרים לשערים — עוד יזכור מיד כי עניני שער השמים של הלטיף הם אלהיים והמובאים במ"ע נ' פעמים הם כלם ענינים טבעיים; לכן גזרתי אומר מיד כי הוא שער השמים של ר"ג· ובדקתי ומצאתי מיד כי כן הוא, שמה שמובא בק"א ובפ' י"ז (מס' שע"ה בסמיכי ממנו, היינו במאמר השניי) כמצאים שם במקומות המצוינים מלה במלה (לבד שינוים קטנים) והמסומן בפ' י"ו נמצא בשע"ה שלנו הענין ולא המלות; לכן כתבתי לעיל (צד 93) מה שכתבתי· ועכשיו ראיתי שכבר העיר ע"ז בקצרה רבי חיים מיכל ז"ל, (עי' צונץ כ"ח ז' צד 2—121) והנני יוסיף פה להפליא על חכם גדול כר' עזריה המיסד חכמת הביקור בישראל, איך נעלם ממנו ענין וזהות שער השמים של הלטיף והחליפו באחר, והלא הוא היה בידי בן עירו ומיודעו החכם ר"י מוסקאטי!? כי הנה הוא כותב בקול יהודה מ"א סי' פ"ז ד"ה או בנבריאל: „וכבר ביאר ענינו החכם לטיף על השכל הפועל (צ"ל: וכבר ביאר ענינו של השכל הפועל הח'··) [וע"ז רמזתי למעלה צד 91 במאמר המוסגר בד"ה: והנה —] בס' שער השמים שער א' פ' ט"ו ובשער ג' פ"א ובס' גנזי המלך ראש פ' כ"ד" (ועי' גם מ"ה

אמנם הסבה אשר הניעתני לחקור על אדות הספר הזה וזמן חבורו, היא התעסקותי בספרי הרמב״ם ז״ל. כי בהיותי מתעסק בהם הרבה, נואז, ונתחקה על שרשי אמונתו, ושטתו באלהיות, והולך ותר אחרי דרכיו עם מתנגדיו, כאשר כבר שנותי דברים מעטים בענין הרמב״ם ודעותיו בפי „היונה״ זעיר שם זעיר שם; וכן התלותי כבר לדבר ביחוד בחיברת „התחיה״ מדרכי הרמב״ם לכסות את ערות אבות דעות נפסדות ומגונות בעיניו ולא יקריב משפטו לנגדים בעלי הדעות ההן כי לא ישא את שמות הבעלים ההם על פיו, רק כלה ונחרצה הוא עושה עם דעותיהן במשפטו החרוץ עליהן; — הנה הביאני העסק הזה להעביר ג״כ במספר מפקד ספרי הרמב״ם, וארא כי נתיחסו לו שני ספרים ללא אמת. האחד הוא ספר היה ונמצא, הוא „ספר המצא״ (עי׳ למעלה אגרת ה׳ צד 22). והספר השני המיוחס להרמב״ם לא נמצא עד הנה ולא ימָצא לעולם ועד, כי הס׳ השני הזה לא היה ולא נברא כלל — הוא „ספר הנפש״. — כי הנה בסוף הקדמת ס׳ „שער השמים״ המיוחס להחכם „רבי גרשון בר שלמה הקאטלוני״ כאמר: „והחלק השלישי מחכמת האלהות וכו לא חדשתי דבר מלשוני אך אספתי מס׳ הנפש אשר חבר הרב מאור הגולה רבינו משה בר מיימון כו״. ובהוצאה החדשה של הס׳ שער השמים הזה אשר הוציא החכם ר׳ וואָלף היידענהיים ז״ל (רעדעלהיים תקס״א) נכתבו שתי התיבות הללו „מספר הנפש״ באותיות מפורדות, לאמור: ראה זה דבר חדש כי חבר הרמב״ם ספר הנפש! — וכן כתוב בשם הגדולים (שם): „שער השמים ס׳ מדבר בב״א וכיוצא ובתכונה ומחכמה האלהית מלוקט מס׳ הנפש להרמב״ם״. ולפניו כתבו כן גם הש״י ובעל סה״ד. אבל באמת לא היו דברים מעולם, לא חבר הרמב״ם ס׳ נקרא „ס׳ הנפש״ וא״כ לא לקט ממנו בעל שער השמים, רק טעות דמוכח נפל פה בהקדמת ס׳ שער השמים, ונ״ל: „אך אספתי מס׳ הנפש לאריסטו ומדברים בנפש בשמנה פרקים וס׳ המורה אשר חבר הרב וכו׳״ או לשון כדומה לזה; כאשר יראה המעיין היטב בחלק השלישי שם שרובי דבריו בנפש מלוקטים מדברי הרמב״ם בפרקיו והמורה, ומדברי אריסטו ומפרשיו — ובפירוש אומר שם המחבר בפנים בחלק השלישי הזה שהוא כותב דברי אריסטו, בזה״ל: „כתב אריסטוטלוס בתחלת ספר הנפש וכו׳״ (דף ע״ח ע״א למטה דפוס רעדעלהיים) ולהלן שם (פרק ו׳ דף פ״א ע״א למטה) „וכן הסכים אריסטוטלוס בסוף עיונו״ כלומר: בסוף עיונו מהנפש, היינו: בסוף ספר הנפש; כמו שהביא מתחלה דברי אריסטו „בתחלת ס׳ הנפש״. ומלבד זאת הנה נראה הקדמת ס׳ שער השמים נלקית בחסר וטעותי סופר. עיין הדבור המתחיל שם: „ומפני כי החכמה הזאת היא עמוקה ... ומעיני רוב חכמי אומותינו נעלמים״ ותיכף ומיד בא הדיבור: „ואין ראוי למעיין בספרי שיתקני לעז מנא כו׳״ (והוא לשון המורה בה׳ מא׳) ואין המשך וקשר כלל לשני הדיבורים האלה, לכן נראה שחסר כאן, בין המאמר המסיים בתיבת „נעלמים״ ובין המאמר המתחיל „ואין ראוי״ מאמר אחר מתחיל במלת: „לכן״ ... או כדומה לזה —

סי׳ ד׳ כד״ה והביא זה, ד׳ רנ״ה ע״ד) — ואם לא היתה נראית הטעות הזאת שלש פעמים אצל ר׳ עזריה הייתי אומר שפלטה קולמוסו הטעות הזאת רק בשגרת הלשון....

וכן נאמר שם בהקדמה: „והחלק השני מחכמת התכונה וכתבתיו רובו מלשון האיפרוני ומעט אספתי בו מספר אלמגסטי כו׳“ ובלי ספק צ״ל: „האלפרגאני“ תחת „האיפרוני“ — ויען שהאלפרגאני הוא באמת כעין קצור מהאלמגסטי, לכן לא הוצרך המלקט בעל שער השמים הזה אחרי שלקט רוב הדברים בתכונה מהאלפרגני, ללקט עוד מהאלמגסטי רק מעט, אחרי שהרוב ממנו בא גם בהאלפרגאני. —

והנה הדבר הזה כתבתי בשכבר הימים בקצור נמרץ אל ידידי החכם הנכבד החוקר היקר הנודע הר״ר קירכהיים נ״י בפ״פ דמיין, ויטיב עמדי החכם המפואר הזה וישלח לי ספר למודי הנבואה וס׳ הנפש וכחותיה להחכם המהולל ד״ר שייער שי׳ משם, וכתב לי (במכתב מן אסרו חג פסח תר״ט) כזה״ל: „תקבל בזה ספרי אוהבי החכם שמעון שייער ובס׳ נפש האדם וכחותיה תמצא שיוע לדבריך מה שכתבת אלי על ענין ס׳ הנפש“. וע״ז אודה לו בכל לבב, כי כל בעלי אסופות ישרי לב הדורשים בתם לבב בספרי קדמוננו אשר יחננו אותי בספריהם היקרים או בספרי מאהביהם גומלים לי באמת חסד רב, כי על אפי ועל חמתי אין ידי משגת לקנותם, ומה אעשה ונפשי חשקה בתורתם ואין מחיר בידי לקנות חכמה? — — אבל אם באמת שמחתי מצד אחד לראות מתוך מבוא ס׳ הנפש וכחותיה הנ״ל (S. 6) כי דעת ה׳ דר׳ שייער כדעתי שלא חבר הרמב״ם ס׳ נקרא שמו „ספר הנפש“ הנה מצד אחר צר לי לראות כי חכם נכבד ומתון כהחכם הזה הר״ר דר׳ שייער הוא נוח לכעוס על המחבר ס׳ שער השמים על לא דבר, כי יבהל ברוחו וימהר בקולמוסו להוציא עליו משפט מעוקל ויטפול עליו שקר לאמור: כי בזדון יעשה זאת המחבר ס׳ שער השמים ליחס להרמב״ם ס׳ הנפש אשר לא נודע לנו ממנו תמול שלשום; והוא (המחבר שער השמים) ידע כי לא חבר הרמב״ם ס׳ כזה ואשם לכתוב כי חברו, בזדון ינקר את עיני הקוראים לאמור כי החלק השלישי מספרו ידבר בחכמת האלהות מה שלא ימצא שם דבר באמת ממה שאחר הטבע רק עניני חכמת הנפש לבד, כן על צד הספור בלבד (פאָפולאֶר) וכן על צד הבאת הראיה והעיון (שפעקולאַטיף). אלה דברי החכם דוקטור שייער. ויש לו לבקש באמת סליחה ומחילה וכפרה מנשמת המחבר ס׳ שער השמים, כי חשד בכשר ונתנו חנם למזייף דברים. ולו לא הספיק לו הר״ר שייער בשטחיותן של דברים והיה מתבונן היטב בגוף הספר, כי אז היה מוצא כמוני הצעיר, היום, כי יד הסופרים ולא חכמים, אשר כתבו להם או לאחרים את הספר שער השמים היתה במעל הזה, והמחבר וספרו נקיים! — כי באמת נשתבש הס׳ שער השמים מאד, ולא רק הקדמתו, כאשר ראינו כבר, כי אם הספר בעצמו נשתבש הרבה, לא רק במלותיו, 2)

---

2) כמו: ד׳ י״ד א׳ שורה י״ז: שלא יחושו חוש כפשיה׳, צ״ל: כפשי. ד׳ כ״א א׳ שו׳ ד׳ מלמטה: ציכון, צ״ל: כיכון. ד׳ ע״ב א׳ שו׳ ט׳ מלמטה: לכוין אל הנעות, צ״ל: הנאות. ד׳ ע״ו א׳ שו׳ י״ד מלמטה: ההכר, צ״ל: יכיר. ד׳ פ׳ א׳ סוף שו׳ י״ז מלמטה: משלם, צ״ל: משלים. ד׳ פ״א א׳ סוף שו׳ י״א: כמה, צ״ל: במה. — וכן ד׳ ע״ח א׳ שו׳ ב׳ מלמטה: ועל זה המין, צ״ל: המון. ושם ע״ב ריש שו׳ א׳: ככל, צ״ל: בכל. [ושנים אלה המה מתוקנים בשבילי אמונה הנתיב השישי, ויש להשוות בכלל פרקי שער השמים מהנפש עם השבילי אמונה שם — —].

שקצת מהן יש לתקן על פי ס' יקוו המים לר"ש בן תבון 3) ופרק ה' ממאמר י"ב שנשתבש יש לתקן ע"י ביאור ר' נתנאל בר' נחמיה הכספי לכוזרי כ"י 4) בפירושו למאמר ה' סי' י"ב בד"ה: אמר החבר יתבאר מציאות הנפש 5) והחכם המפואר המדייק באמנות שלא להוציא דבר שאינו מתוקן מתחת ידו, הרב ר' וואָלף היידענהיים ז"ל, לא יצא ידי חובתו באמת בהדפיסו הס' הזה מלא שבושים מפה אל פה, ולא חש לתקנם ולא הרגיש בהם כלל במחילה מכבודו הגדול ז"ל, ואעפ"י שהוא אומר בשער השני: „ועתה נדפס שנית עם הסרת השבושים שנפלו בדפוס ראשון ועם הגהה מדויקת", — לא רק מלותיו נשתבשו, כי אם גם חסרים בו כמה דברים ומאמרים שלמים 6) וקצת מהחסרון יוכל להמצות ע"י פירוש הכוזרי כ"י הנ"ל לר"ן הכספי, שמביא דברים מס' שער השמים הזה החסרים בהנדפס אשר לפנינו. 7) וביחוד נראה שחסר לנו רוב החלק

---

3) למשל: שער השמים דף ג' ע"ב שורה ב' וג': והאיד האש הזה יעלה בחברת האיד הלח ויכנס לבנין העב כו' שצ"ל „לבטן" תחת „לבנין" — עי' יקוו המים צד 150, שם דף ד' ע"ב שורה ח' וט' מראש שער החמישי: גם יש נהרות שמתמידים יציאותם השלגים הנמצאים על קצת ההרים תמיד כאשר יתיכם השמש נבלעו המים ההם ונכנסים בבנין ההרים, צ"ל ג"כ „בבטן" תחת „בבנין" — עי' יקוו המים 153, שם דף מ"ה ע"א שורה כ"ד וכ"ה: והחכם בן רשד כתב: „כי לא המצא אדם מאדם הוא מכת הצפרדע", ואין לזה מובן כלל, אך צ"ל „הנמנע" תחת „הצפרדע" — עי' יקוו המים צד 8, ובא הטעות יען שמדובר שם מקודם מאדם עכבר וצפרדע — „וכת הנמנע" הוא כמו „שער הנמנע". [בעריך, קאַטעגאָריא דער אונמעֶגליכקייט].

4) הוא העתק בידי מהכ"י הנזכר בקונטרים הפליט צד 13, והוא נמצא גם ביד שד"ל יחי' שלא בשלימות; כי הוא הוא הפי' הקדמון בלי שם שהזכיר החכם הזה במכתבו להחכם רבי גדליה נר"ו הנדפס לפני מ"ב מהכוזרי של ר"נ ברעכער זה (ד' ד' א') עיי"ש.

5) כי כפ"ה משער השמים ד' פ' ב' שו' ב' מראש הפרק אחרי מלות: בצמחים הצמיחה, חסרות המלות: ובבע"ח ההרגש והתנועה. ושו' ג' שם: תחת „בנפש האדם שהיא תעשה לו השלש פעלות" צ"ל: בנפש האדם שהיא אחת ותעשה אלו השלש פעולות. שם שו' י': וכתבו הפילוסופים זה הדעת, צ"ל: וסתרו תחת וכתבו. שו' י"א: נפש צומחה, צ"ל: צומחת. שו' ט"ז: נעלם, צ"ל: יעלם. שו' י"ז: „תהיה אם כן הנפש החכמה ושכלה" וצ"ל: תהיה הנפש אם כן חכמה ושכלה. וד' פ"א א' שו' ג' אחרי התיבות: לכל המין, חסרה תיבת „כפי", ואצל הכספי כתוב „כמי" והוא טעות סופר.

6) כגון: בסוף המאמר השמיני, כתוב: והרופאים האחרונים אומרים כי בשבעה חלאים דומים הולדות לאביהם וכו', עיי"ש ותמצא כי חסרים שם איזה חלאים (מי יתן ויחסרו כולם!) אפס נמצא המאמר בשלימות במקור חיים פ' תזריע (ד' צ"ו א' סי' י"א במרגליות טובה) וחכמי הרופאים אמרו כי בשבעה חלאים ידמו הבנים לאבות כו'.

7) שם. והתחלת הבאתו לשון שער השמים של פ"ה הנ"ל, היא בזה"ל: כמ"ש אריסטו בס' שער השמים דז"ל (דבר זה לשונו) .... וסיום הפרק אצלינו הוא במלות: וכפי הזדמן מזגו. ואולם הכספי יוסיף עוד לנו אחר הדברים האלה בשם שער השמים, לאמר: „ויחלקו הכחות האלו הנפשיות לשלשה חלקים והם מה שהשתתף בו החי עם הצומח והוא כח הצומחי אשר ימשוך ממנו

השני, שאומר שם בהקדמתו: „וסופו (סוף החלק השני) כתבתי מדברים רבים מהחכם אבן סינא וכן קצת מס' החכם אבן רשד ומס' השמים והעולם", ולא נמצא לא דבר ולא חצי דבר מכל זה שם רק מעט מאלפרגני ואלמגסטי ומס' המורה (הפרק הראשון לקוח מהמורה ח"ב פ' כ"ט, הפי' הב' ממורה ח"ב פ"ד) הגם ע"ז יאמר האדון ד"ר שייער כי לא כתב המחבר מימיו הדברים האלה שהבטיח בהקדמתו ולא התכוון רק לזייף ולהטעות את הקורא? — ואחרי שכן הוא הדבר, אומר ג"כ, שקרוב לודאי כי גם החלק השלישי לא בא אלינו בשלימותו, ובאמת היו מלוקטים שם כל הענינים האלהיים מלשון הרב המורה, כמו שאומר המחבר בהקדמתו· מלבד שגם חכמת הנפש הלא היא שייכית לחכמת אלהות, וכן המאמר מאבן רשד הבא בסוף הספר „ביחס השכל החמרי אל השכל הנפרד" הלא הוא ענין עמוק אלהיי? ואם לא התעסק בפירוש המאמר הזה המעמיק באלהיות הלא הוא הר"ם נרבוני? —

ואחרי אשר הסירותי מעל המחבר את תלונת הח' דר' שייער בזה ויצא נקי ת"ל מחשד הזיוף, א"כ בטלים גם דברי שייער מה שאמר כי המחבר לאו בר סמכא הוא ושלכן לא נוכל לשפוט מתוך הדברים שלקח המחבר שלנו מתוך ס' „רוח חן" על זמן חבור הס' הזה האחרון· וע"ז אני אומר כי יש ויש באמת להוציא תולדה אמתית מתוך זה על זמן חבור הס' הזה רוח חן, ומתחלה נברר בבירור גמור זמן חבור הס' שער השמים באופן שלא ישאר עוד שום ספק בזה. ואומר: בדף ל"ה ע"ב כותב המחבר: „ושמעתי מפי החכם ר' שלמה הרופא" ·· והוא החכם הרב רופא המלך אלקרטב"י ר' שלמה בן דוד שנתן

כח הגדול והולדה וקבול המזון ובזה יתדמו הב"ח המרגישים עם הצומח זולתי התנועה המקומית והרצונית אשר בזו יבדלו ויפרדו כמבואר וכן מה שהשתתף בו האדם עם שאר החיים וכו'". וא"כ חסרנו הרבה מפי ה' אחרי שגם הכספי יסיים עוד, במלת: „וכו'"· — ושם להלן בד"ה מהכוזרי: ויתבאר שהנפש איננו הווה, כותב הכספי: „אמנם יבואר הדרוש כלו מזה המאמר בביאור רחב בשער השמים במה שגדר אריסטו הנפש ואמר כי גדר הנפש קיום (שלימות) ראשון ומשלים גוף טבעי כליי חי בכח, דז"ל מן הדברים המתקיימים והמשלימים שני מינים המין הא' נקרא ראשון והמין האחר נקרא שני, הראשון הוא בעבורו וממנו הפרט נעשה פרט בפועל כמו צורת הסייף כי מפני צורת הסייף נשלמה ומקוימת הווייתו וזולתו לא היתה סייף בפועל, והמין השני הוא מפעולות הדבר ההוא כמו מחתיכת הסייף וכן תאמר ברופא, אחר שקיום הראשון שלו הוא חכמת הרפואה כי זולתה לא תוכל להיות רופא, והקיום הב' חכמתו בפועל, ר"ל כשהוא פועל במלאכת הרפואה שהוא כמו חתיכת הסייף, והנפש הוא קיום ראשון לגוף כי בהווייתה יצא הגוף לפועל, וזולתה לא יוכל להיות שום בע"ח"· וכל זה חסר בשער השמים שלנו, ונראה שהיה מקומו בפי' ג' מאמר י"ב, ששם בא הלשון: כי גדר הנפש היא עצם משלם (משלים) גוף טבעי חי בכח — ואח"ז ראיתי לשטיינשניידער במפתח האוצר (צד 325) שראה בשער השמים כ"י שהיה להחכם המנוח הר"ח מיכל ז"ל מהאמבורג, שער י"ב פ"ג משונה מאד מהנדפס ויש בו חלק בגדר הנפש לדעת הפילוסופים אפלטון ואריסטו ב' עמודים, וכן פ"ו וז'; עיי"ש· ולהלן שם בדבור: מהעמידה חדשה, כותב הכספי: וזה נמשך למה שמבואר בס' שער השמים דז"ל ומן הכח המדמה יהיו ג' ענינים וכו', ואצלנו (ד' ע"ו א') יבואו לו ג' ענינים. —

מעט רפואה לרד"ק בחליו באבי"לה ושעל ידו שלח הרד"ק אגרתו המתחלת: ,,יהודה אתה יודוך" שכתב לאלפכר, עי' אגרת זו לרד"ק וכן אגרתו המתחלת: לא אחדל לדבר אליך — ואז היה הרד"ק זקן בא בימים ור"ש בן תבון כבר הלך לו לעולמו, עי' האגרת הראשונה הנ"ל מענין בן תבון, — והמחבר הלא הוא אומר ששמע מפי הרופא ר' שלמה הזה עצמו. דף מ"ה ע"א כותב המחבר: ,,וכבר ראיתי קונטרס אחד שחברו חכם אחד מן האחרונים והכריע כדעת בן ציני ואמר כו'" החכם הזה האחרון, וא"כ קרוב לזמנו של המחבר, הוא הוא ר"ש בן תבון והקונטרים שחבר הוא הוא ס' יקוו המים שחבר בזקנותו (ונדבר ממנו במ"א אי"ה) עי' היטב בשער השמים שם מקודם ולאחר כן, ובס' יקוו המים צד 8 — דף לי ע"ב למטה: ,,והגיד לי אחד מפי חכם אחד מחכמי האומות ושמו מייסטיר"א מיקי"ל כו'", הוא הוא מיכאל סקוטו"ם חברו של ר' יעקב אנטולי שמביא ממנו הרבה דברים בס' המלמד (עי' היונה צד 31) ולדעתי המגיד להמחבר הוא הוא אנטולי בעצמו — ואולי צ"ל והגיד לי חכם אחד מפי כו'. ואנטולי הזה הוא הוא חתנו של ר"ש בן תבון (עי' היונה שם). אך הראיה היותר מכרחת והמגבילה בדיוק ובצמצום זמן חבור הס' שער השמים, היא כי בדף י' ע"א יספר המחבר, לאמר: ,,ודבר זה נתחדש בזמננו מהיום עשרים שנה בים קרוב לאי מאיי אינגלטיר"א" כו' כו' והספור הזה לקוח אות באות ומלה במלה מס' יקוו המים צד 161 (וגם ראש השער הזה — השער הראשון מאמר שני — הוא לקוח מיקוו המים צד 7, וכבר אמרנו למעלה כי יש לתקן קצת שבושי הס' שע"ה מתוך ס' יקוו המים—) רק שבספר יקוו המים כתוב: כי היה המעשה זה יו"ד שנה. ומזה אנו למדין כי נתחבר הספר שער השמים עשר שנים לאחר חבור ס' יקוו המים — וכבר אמרנו כי נולד הס' יקוו המים לזקוניו של הר"ש בן תבון. מעתה יש להסתפק מאד אם ר' גרשון זה המחבר ס' שע"ה הוא באמת אביו של החכם הגדול ר' לוי. — מעכשיו ידענו גם זמן חבור הס' רוח חן 8) שגם ממנו אסף המחבר שלנו הרבה, כמו שהעיר בצדק כבר הא' שייער בעצמו, ונדבר עוד מזה גם אנחנו אי"ה בחלק השני ממאמרינו זה הקטן; ששם הנני לדבר ביחוד מהרכבת חלקי הס' שער השמים, כלומר אדבר מהספרים השונים שאסף המחבר ספרו 9).

---

8) ובדרך אגב הנני מגיד פה כי ר' נתנאל כספי עשה פי' לס' רוח חן והוא מביאו בפירושו הנ"ל לכוזרי.

9) לע"ע אעיר: כי האפרגאני היה אצלו כפי הנראה בהעתקת אנטולי הנ"ל, ויש לפני הקדמתו ומפתח שעריו בכ"י ישן; וזה לשון הקדמתו: ,,ספר אלפרגאני, בשם ה' זה הספר נקרא אלפרגאני על שם מחברו והוא לקוח על דרך הקצור מספר אלמגיסטי להודיע תכונת הגלגלים ומהלכי הככבים ידיעת קבלה ואני יעקב בר אבא מרי בר' שמשון בר' אנטוליו ז"ל העתקתי אותו מפי נכרי אחד ודקדקתי אותו מלשון הערב, וכדי להמציאנו לדורש את דרושו ראיתי להקדים ענייני שעריו שהם שנים ושלשים, השער הראשון" כו' כו'. (וגם מזה תראה טעות ר' יש"ר מקאנדיא באמרו באגרת אחוז (מ"ח צד 13): והר"ר יעקב אנטולי דיין באלכסנדריאה .. העתיק .. וס' אלפרגנו. ועיי' מ"ח חלק אשכנזי צד 54 הערה 49, ועי' במ"ע פ' מ"ב ממעלת ההעתקה הזאת של אנטולי על הרומית). — מזה שכתב ד' ה' א': וכן אמר החכם רבי שמואל אבן תבון במקו' שקורי' קראו בגבול אדלי כו', ולא הגיד לנו המחבר היכן אמר זאת רשב"ת, ואני מצאתי הדבר הזה בהעתקת ס' אותות השמים של

ואני באמת נוטה מאד לסברת החכם הגדול גייגער, שר' יעקב אנטולי בעצמו הוא הוא מחבר הס' רוח חן הזה, כבר גם מצד התדמות סגנון הלשון של ספר „המלמד" עם לשונו של הס' רוח חן — אך אין פה המקום להאריך בזה. וטענתו של שייער שם (צד 5—4) כי איך יתכן שר' יעקב אנטולי יהיה המחבר ס' רוח חן, והלא הוא היה בקי ויודע בטיב לשון ערבי, ומדוע ישים לנו דברי המורה עפ"י ההעתקה העברית של ן' תבון ולא עפ"י גוף הערבי? אינה טענה כלום, כי גם בס' המלמד שחברו בודאי ר' יעקב אנטולי הזה, גם שם מעתיק לנו דברי המורה רק עפ"י התרגום של ן' תבון; וכל זה מפני כבודו של ן' תבון שהיה חותנו ורבו של האנטולי (עי' היונה שם). —

ואחר כל הדברים האלה נמשכת לדעתינו מדרישתנו זו הבלתי נכבדת כ"כ אולי מצד עצמה תולדה נכבדת בקורות השכלת עמנו. כי אם אמת נכון הדבר (וכן נראה) מה שהקדמנו זמנו של המחבר שער השמים מהנחשב עד כה, הנה ממולא הדבר נשכיל ונדע לדעת כי כבר לפני ר"י קמחי ומשפחת אבן תבון התעסקו רבים בעמנו במלאכת העתקת ספרי חכמה מערבי לעברי. כי בידי המחבר הזה שחי לפחות בסוף ימי ר"ש ן' תבון היו כבר מועתקים מלשון ערבי ללשוננו (עי' ריש הקדמת הספר) ספרי חכמה, המחוברים מחכמנו וחכמי ישמעאל, שלא התעסקו — או שלא התעסקו עוד — המעתיקים הידועים בהעתקתם. ואם כן היה כבר אז הצורך בדבר; וזה אות מורה על רוח החכמה אשר התנוססה בשכבר הימים בקרב ישראל יושבי פרובינצה. — ואתם המבינים בספרים,

---

אריסטו לרשב"ית; וראיתי הס' כ"י הזה רק רגעים אחדים ביד המשכיל יודע העתים הר"ר פיליפאווסקי ש' מלונדון. — ריש ד' ע"ח א': והביא החכם בכתב הדעת כו', על אדות הספר הזה של אלפרבי עי' דברי החכם מונק בלב"ל דעם אריענטס מספר 17 צד 260 לשנת 1848 אשר ההעתקה העברית הישנה ממנה הגיה ותיקן ופירש כל הדבר הקשה החכם הבדרשי ולפני המחבר שלנו היתה א"כ ההעתקה העתיקה. — על דבר איזה ספרי הישראלי שהיו בידי המחבר שלנו עי' למעל' (צד 90) ואוסיף פה: כי מה שכתוב בשער השמים ד' י"ז א': וחי' א' כתב .. מזון כל האילנות כו', אולי הוא מספר המסעדים להישראלי. וכן מה שכתוב שם ד' י"ח ב': ואריסטוטלוס כתב בס' המסעדים כי יש אילנות .. מושך מזונו כו', וד' י"ט א': ואריסט' כתב בס' המסעדים כו', נראה שהכונה כי מלא המחבר מובא כן על שם אריסטו בס' המסעדים של הישראלי; [וכבר ראינו לעיל (הערה 7 צד 551) אצל ר"יב הכספי לשון כזה על מחבר שלנו: כמ"ש „אריסטו בס' שער השמים", שהכונה גלויה שמובא הדבר המיסומן של אריסטו בס' ש"ה — ולשון כזה מצאנו גם באגרת תשו' של הח' פריפוט דוראן לאחד מתלמידיו, התחלתו: „שאלתני .. פי' על דבור אחד לשלמה כתוב בס' התמר" כו' (עי' ב' Zur Rabbinischen Spruchkunde S. 67 של הח' דוקעס) כלומר: שבס' התמר שהוא חבור חכם ערבי מובא דבור מיוחס לשלמה המלך ע"ה, ודוקעס טעה (S. 66 שם) לחשוב באמת שנתיחס ס' התמר לשלמה]. ועי' שם בשע"ה ד' כ"ג ב': ויש סבות אחרות לפי חלוף מזונו ומסעדיו (מלשון הכתוב: וסעדו את לבבכם). וס' המסעדים הוא הוא מה שקורא ר"א בר"ש ן' חסדאי בהקדמת העתקת ס' היסודות בשם ספר המאכלים (לב"ל ד' א' 1849 סימן 42). גם דברי שער השמים בד' ס"ג א' בענין המעים לקוחים הם מהישראלי, (עי' לעיל צד 61) רק שבשע"ה יש טעות סופר שתי פעמים שכתו' שם (סוף שו' א' ושו' י"ב מלמטה): המעי הגר, וצ"ל: הכס. ועי' ממעי היסר ד' ס"ה א'. —

אתם היושבים בבתי אוצרות, ויש לאל ידכם לבחון ולבדוק גנזי נסתרות, עליכם המצוה, לחקור ולבדוק בהספרים הטבעיים, הרפואיים, התכוניים והאלהיים אשר ימצאון לפניכם בהעתקות שונות, שמהם אסף המחבר שלנו, ותשוו הדברים שבכתובים עם הספר הזה, ונרדפה לדעת: אם המעתיקים, והדברים — הם עתיקים, ידיעה ברורה, ותופע נהרה. —

הצעיר המוציא לאור **ש. ז.**

אגרת כא.

לידידי החכם החוקר ידיו רב לו בתושיה כהר"ר **שניאור זקש** שלום!

ידעת ידידי כי בכל כחי פניתי לדרוש ולחקור קורות והשתלשלות חכמת הקבלה, בהיכלה כלו אומר כבוד, בה ישבו ונועצו יחדיו בעלי עומק המחשבה, אליה יבואו גדולי הראשונים, עניניה נכבדים ויקרים מהויות דאביי ורבא, וגם לא נעלם ממך שארץ התקירה הזו סגר עליה המדבר, דרכיה כמשוכת חדק, וכי צריך לעיין היטב בכ"י המפוזרים הנה והנה בארצות שונות. ע"כ אודה את ה' בכל לבי שהקרה לפני העתקות יקרות מספרי החכמה הזאת, חכמה היא ואינה מלאכה כי אין לי שום תועלת זמנית ממנה והרוצה להתחכם בחכמה הזאת אל יתעסק בדיני ממונות. וגם הכרתי בזאת כי אין דרכי כדרך כמה חכמי זמננו להסתיר ולהעלים מה שיש להם, שולחנם שולחן גבוה, ספריהם ספרי קדש וטמונים בחדרי חדרים למען לא יקרב זר אליהם; חפשי אשלח העתקותי ללמוד וללמד וגם לך הענק אעניק היום מיקבי דרכתי לבדי:

א) בבייטרעגע שלי ח' ב' צד 30 נסיתי לפרש מה שהביא הראב"ע בשטתו הארוכה לס' בראשית בשם ר' שלמה ן' גבירול על ענין גן עדן, ועתה מצאתי בפי' י"ג מדות לר' אשר בן דוד בן הראב"ד ז"ל (ודודו ר' יצחק סגי נהור) אשר הועתק לי מכ"י מינכען נו' 92 שבעלי הקבלה עשו להם חיל בפי' גן עדן של רשב"ג. והא לך מה שכתב ר' אשר הנ"ל בסוף פירושו לשלש עשר מדות: ויטע ה' אלהים גן בעדן מקדם עדן היא החכמה הפנימית שנחקקו בה ל"ב נתיבות פליאות חכמה והיא כמעיין וכשורש לגן והגן כמו אילן (ואולי צריך להגיה בפי' רשב"ג כמו אילן במקום ,,והגן המלא ההמון" דברים בלי הבנה) שיש לו ענפים הרבה והיא יונק מן השורש תמיד ומן המעיין באין סוף בלא שום פירוד ובלא שום הפסק בעולם לא יום ולא לילה ולא שעה אפי' רגע וזהו שאמר הכתוב ונהר יוצא מעדן לכך אמר יוצא ולא אמר יצא מפני שאינו פוסק וכל עת הוא מתפשט במדות ע"כ נקרא העולם הבא ר"ל שבא תמיד בלא הפסק להשקות את הגן כי' להשפיע אורו וכבודו וברכתו בכל אילו המדות כדי שיעלה רצונו על ידם לכך אין לפרד המבורך שהוא האילן מן המברך שהוא השורש והמקור דמתברך ממנו וזהו עדן לפי שהכל אחד והמפריד נקרא קוצץ בנטיעות ונקראו אלו ג"כ צרור החיים והצדיקים גמורים כשמתבקשים בישיבה של מעלה נפשם צרורה בצרור החיים כמו שאמר לדוד והיתה נפש אדוני צרורה וגו' מכאן רמז שאין הצרור נפרד מן הכבוד הפנימי שהוא כמעיין וכשורש לכל באומרו את ה' אלהיך תירא

ומשם ולהלן נקרא עולם הנפרדים כש"כ ומשם יפרד ר"ל שמשם משפיע כח למדת הנפרדים שהם בכל צד מדי' רוחות המשתלחים לכוונה ענינים וכו'. בין תבין ידידי שר' אשר בחכמות שלמה ב"נ החכים ודי לך ברמיזה ·

ב) בשער הסוד והיחוד והאמונה לר' אלעזר מגרמיזא (כ"י מינכען נו' 42) מצאתי בשם ר' שבתי דונולו וז"ל: ושבתי הרופא כתב בספרו בתוארנו בהכרת פנינו לא נאמר אלא בצלמנו כדמותנו שכל דבר דומה זה לזה נאמר בו צלם לפי שאדם עולם הקטן ודומה לכל מעשה האלהים · ומזכיר שם ג"כ הר' אבינדור הצרפתי וסוד היחוד ששאל ר' יהודה מספירא את ר' אלעזר מספירא, ובתוך השער הזה ג"כ מה שמביא הרמב"ן בשם ר' אלעזר מגרמיזא באגרתו להתגלות ס' התורה והמדע ·

ג) ר' משה די ליאון בס' השם שלו מביא בשם ר' עזריאל פי' על עלינו לשבח וז"ל: וראיתי לכתוב פי' עלינו לשבח ולפי דעתי כי הוא מהחכם ר' עזריאל· עלינו לשבח יש לנו אינו אומר אלא עלינו מאותו כח שיש עלינו אנו ממשיכין השבח. לאדון הכל ככתוב אמור לחכמ"ה אחותי את ומודע לבינה תקרא הילכך סמך לו הגדול"ה · בראשית בחכמ"ה שהיא לעולם שהיא כח מוטבע המצוייר בכח מורגש ועל המוטבע אנו אומרים שלא עשאנו וכנגד מושכל ומורגש ומוטבע הזכיר לא שמנו ולא שם חלקינו ולא שם גורלינו ואנו מתפללים למל"ך הוא מלך הכבוד מלכ"י חסדו ופחדו ומדת רחמיו והם כח מלכות שבהם מתקדש ומתברך וכנגד הגדול"ה והגבור"ה שהם כח המים והאש הזכיר שמים וכנגד יסוד העולם הזכיר ויוסד ארץ ומושב יקרו הזכיר כנגד רחמים וכנגד הזיו הבא ממשך החכמ"ה מפנימים הזכיר ממעל וכנגד כבוד יושב הארץ הזכיר שכינת עוזו שאותו הזיו הוא בגבהי מרומים שם הוא מתפשט ונמשך למטה · כורעים ומשתחוים ומתפללים למלך נוטה שמים ויוסד ארץ ומושב יקרו ושכינת עוזו הוא אלהינ"ו ואמת היא מלכנו · בשמים כח מורגש · ממעל כח מושכל. מתחת זו כח מוטבע אין עוד ע"כ לשון החסיד ז"ל. ר' עזריאל הנ"ל נזכר ג"כ בשם ר' עזרה בערך מעון, ובמקום אחר ר' משה די ליאון אומר: ופי' סמיכת גאולה לתפלה כתבתיו בעלה אחד של זוהר! — והאיש משה מזכיר ג"כ ר' שלמה בן פטיר הכהן בס' ממלכת כהנים · —

ד) ר' אברהם אבולעפי"א (אשר כל ספריו אפין בדפוס אי"ה) כתב ספרו היקר אור השכל לתועלת שני חכמי מיסינה, וז"ל בהקדמה: והנה העירתני על זה לעשותו כן אהבת שני חברים מאוהבי החכמה מכלל מבחר בני מסיני אשר באי סקיליא"ה אשר הקריבוני אליהם מאד והם סרים אל משמעתי ושמם ר' אברהם המשכיל (אל אברהם הזה כתב עוד אגרת הנמצאת בעקד הספרים אשר בפארים fonds de l'orat. נו' 24 וידידי היקר החכם בעער ראה אותה בהיותו שם בקיץ הזה) ור' נתן הנבון ז"ל וזה כי בהיותי עמם ימים מעטים בקשו ממני לכתוב להם בקצרה הקדמות כוללות מענין ידיעת השם הנכבד והנורא ומרוב אהבתי אותם אהבת אמת הכרחתי עצמי לתת את שאלתם ברצון כי הזמן והמקום והחסרון היו בזה כנגדי למונעי אבל מתוך גבורת האמת עליהם נלאתי המונעים והשדלתי להשלים חפצם בעזרת הצור · בדף ס"ז של כ"י שלי אומר: ידוע שסתרי האותיות הם ענינים עמוקים מאד וכבר נכתבו

עליהם סודות הרבה מפורסים בדרכי אותיות דר' עקיבא ובפרקי היכלות דר' ישמעאל ובס' הבהיר ובס' יצירה ובספרים אחרים רבים ממיניהם . וגם קצת מדרכי הנקוד נרמז בס' הבהיר אף מה שנרמז בס' צחות ובמאזנים ובס' השם לבן עזרא שכתב שם עניני הנקוד לפי הדקדוק גם רמז קצת מהסודות אין לנו צורך להשיבו פה וגם לא לשנות מה שאמרו אחרים וגם חידשו גם כן ספרים רבים על ענין זה מזמן קרוב מאד על פי אנשים חכמים מחוכמים בסתרי קבלת ידיעת השם עכ"ל · בלי ספק רומז על ספרי ר' יוסף ניקיטילייא"ה על סוד הנקוד, ומזה נ"כ ראייה שר' אברהם אבולעפיא הוא גלגול ר' אברהם אבן עזרא · — לא אוכל לכתוב יותר, ידידי, מחמת צער שיש לי היום, וה' ישמרך מכל חולי ומדוה, ולאחר רפואתי רפואה שלמה אכתוב לך עוד על ס' עולם קטן לר' יוסף ן' צדיק ז"ל ·

ידידך ומוקירך אהרן יעלינעק ·

פה לפסיא, יום ב' אלול תרי"ג לפ"ק ·

אגרת כב ·

ווילנא, יום א' ט"ו לירח מנחם אב תרי"ג לפ"ק ·

ה' עמך נוטע הכרם, כרמך תטע ותחללנו!

בשרתני ידידי ואתבשר כי נשאת את ידך לשוב לנטוע את כרם החמד אשר הושת בתה אחרי מות הכורם ונוטעו הראשון הוא החכם מו"ה שמואל ליב גאלדנבערג ז"ל, וגם שלחת לי מפריו למראה פרי עץ הדר תאוה לעינים ונחמד להשכיל · אף זכרתני אתך ידידי וגם לי קראת לתת ידי עמך לטעת שורק בתוך כרמך הנחמד · ואתה ידעת כי רבו טרדותי יומם בעבודת ספרי הקדש אשר עלינו המלאכה לגמור בדפוס ולא אוכל להתעלם אף רגע, ולילה ולא ינוח לי מעבודת משא אשר עלי במלאכת ספרי אוצר הספרים · גם לא הנחתי ידי מס' שם הגדולים והנני מוסיף לאסוף עוד הגהות הערות השמטות תקונים ונוספות מספרי קדמונים עליו אף אחרי צאתו לאור בידי · — ואמנם לבלתי השיב פניך ריקם, הנה הבאתי בידי זמורה להביא לפניך · אם תיטב בעיניך ונטעת אותה על ערוגות מטעך, ולא, וזרית אותה הלאה כזמורת זר וכנצר נתעב תשליכנה ·

דע ידידי! כי זה מקרוב שלח לי ידידנו החכם המפורסם מהר"א יעללינעק מלייפציג את ספרו משה בן שם טוב די ליאון כאשר בקשתי ודרשתי ממנו . ובעברי עליו ראיתיו נוגע בקצה עטו בס' אבקת רוכל ומחברו, ולא בא בחקר דבר זה עד תכונתו כי רק מדי עברו נגע בו · גם קראתי דברי ידידנו החכם המפורסם דר' שטיינשניידער ע"ד ספר שני בכרך 61 בס' הפליט שנעתקו בו (צד 41—43), וראיתי שגם הוא נגע בזה ובס' אחד המיוחס לר"א זכות בע"ם היוחסין, ובסוף דבריו כתב כי עוד לא באנו עד עתה אל תכלית דבר

אמית בחקירה זו; לכן אמרתי אענה אף אני חלקי על הדברים האלה אשר העיר ידידנו החכם הנ"ל בספרו זה:

א) כנגד 11 הערה 3 כתב כי לא ידע מה ראו על ככה ליחס ס' אבקת רוכל לר' מכיר תלמיד רבינו יהודה בן הרא"ש, ויותר נכון ליחסו לר' יעקב הנזכר בריש ח"א מס' שליסי בו שכ' שם ואני יעקב זעיר חבריא וכו'.

ב) ושם בפנים העיר על גנבת דברים (Plagiat) מס' הנפש החכמה ונמצאה הגנבה בס' אבקת רוכל והגנב במחתרת נחבא אל הכלים ושמו פלאי. —

והנה על דבריו הראשונים כבר קדמו ועמדו גדולים רבים לפניו, ומהם הג"מ נכי הירש אב"ד ור"מ דק"ק ברלין ז"ל בהגהותיו ע"ם ספתי ישנים אשר ראיתי מכ"י מהרש"ד ז"ל. והרב החכם ר"א כרמולי כריכו עם הרב החכם דר' צונץ החליט בפשיטות שס' אבקת רוכל חיברו ר' יעקב דוכריין והוא מטעם הנ"ל (עיי' אנכאלען לשנת 1840 נד 202 הערה 1). — וכפי שנודע לך ידידי זה לי שם שנים נכנסתי בדברים על אודות מחבר חלק הסודות על הרבה דינים בס' הנפש החכמה, ומתוכם נמשכתי גם אני אל הדרישה והחקירה ע"ד ספר אבקת רוכל ומחברו *) וזו היא:

לרגל המלאכה אשר לפני בחבור ס' אוצר הספרים אשר אנכי עוסק בו זה כמה, זה דרכי לקחת לפעמים איזה ספר הבא אל ידי ולעבור עליו בפתח השער לראות אם נכון הוא בידי ואם מתאים כן בספרי לכל מחלקותיו. ואם ראיתי כי מום בספרי ולא שלם הוא עמדי בכל חלקיו, ונגדרתי את פרציו וחזקתי את בדקיו ומלאתי את מחסוריו והיה תמים. — ויש ספר אשר עברתי עליו מראשו עד סופו, ובפרט אם ראיתי כי אין בפתח השער נכונה או אין שם בעליו עמו או כי נכללו בו כמה חבורים קטנים ומחובר מחלקים רבים וענינים שונים וכדומה. — והנה שקידתי זאת כתנה פריה למכביר, והיא שעמדה לי לא אחת ולא שתים להציל דבר אמת בפנים שונים. כי פעמים רבות בגאתי בעקבות רושמי ספרים שהיו לפני כמ' ספתי ישנים סדר הדורות וכו', מצאתי וראיתי כי הלכתי בשוא נתעה ויוליכוני שולל; אשר ע"כ שמתי לי לחוק לבקש ולדרוש

---

*) הדירוש הזה ע"ד ס' אבקת רוכל שלחו מחברו י"ן אל החכם הגדול צונץ סי' והיה מונח תחת ידו עד בוא דבר המחבר אלי באגרת מן יום ג' ך' שבט תר"ית, לקחת מיד צונץ ולהדפיסו ביונכתי. ואנכי יחלתי לעת מצוא לי מקום נכון להדפיסו; ועתה שלחו לי שנית עם הנוספות. — והחכם בן-יעקב סי' כתב אלי אז באגרת ההיא כדברים האלה: „ויען כי ברחות ידידנו הרב וכו' מוה' נכי הירש קאניגסבערגער את מאמרי זה, כלתה נפשו לראות את ספר נפש החכמה בעצמו אשר עליו יסובו דברי, וכבואו לידו נגלו לפניו חדשות ונצורות גם ע"ד ס' הזהר ואם ייטיב לך ולקחתי אותו מידו ושלחתיו אליך" מי יתן ויבואו דברי הרב המפורסם הזה הגדול בתורה ובחכמה נר"ו אלי וכבדתים! — ועי' ס"יר בכ"ח ג' נד 52 למטה — ועי' הדימויים הנפלאים אשר השוה לנגדנו החכם יעללינעק יחי' בספרו המופלא הנ"ל ע"ד הר"מ דיליאון, כי הגיע לשונות רבים של ס' הזהר ושל ס' הנפש החכמה, זה למול זה, מערכה לקראת מערכה, וקרא זה אל זה ואמר: אנשים אחים אנחנו ואב אחד לכולנו! — ועי' בויכוח הנעים והנחמד של ידידנו הנעים והנחמד מוה' שד"ל נ"י בסופו (נד 136). — המו"ל.

אחרי כל ספר עד מקום שידי מגעת, ולראות בעיני אם נכונים דברי עליו בספרי לכל מחלקותיו. — ולמען הראות כי האמנם לא שקר מלי, אערכה בזה לפני הקורא דבר אחד לדוגמא.

בימי חג שבועות העבר בא לידי ס' הנפש החכמה לר' משה בר ש"ט די ליאון שחיברו בשנת ה"א וחמשים בעיר ואדי"ל הגאר"ה, *) ועמדתי בפתח השער לראות אם כנים דברי אשר כתבתי עליו בספרי אוצר הספרים ע"פ ספר שפתי ישנים לאמר: „ס' הנפש החכמה. הג"מ משה בר ש"ט די ליאון. סודות בענין הנפש והנשמה ועונשה ותחיה"מ וסודות על הרבה דינים [וכתובים פי' על הגדה ש"פ וגם פי' על קצת הגדה ש"פ לר"י גיקטיליא]. באזיליא, שמ"ח, 4." — ראינו בזה כי כל הספר הוא לר"מ די ליאון. ואולם בעברי על דברי המלבה"ד בהקדמתו ראיתי כי אך בחלקו"ת ישית למו והבדיל בין מחבר ספר הנפש החכמה ובין מחבר הסודות על הרבה דינים, כי זה יכתוב ידו שם: „— — — וראיתי להקדים חמשה חלקים בתחלה ס' הנפש החכמה להאשל הגדול הגאון רבינו משה בר שם טוב וכו' ואח"כ אחל בבאור סודות מ"ע ול"ת כי אין מוקדם ומאוחר וידעי רבנן ומחלי וכו'. גם מצאנוהו מקושרים בכרך אחד אמרנו שימצא מילתא היא וכו' וכו'. והאיש המחבר הזה מוכרח שהי' עניו מאד מאחר שלא נזכר ונתעלם שמו בחבורו וכו' ואנחנו דרוש דרשנו לדעת היש שם בקרבנו אם אין יגענו ולא מצאנו. אין זכרון לראשונים וגם לאחרונים מאן הוא מרא דשמעתא וכו' וכו'". מדבריו אלה למדנו כי ס' הנפש החכמה איננו כולל רק חמשת חלקים או ששה סימנים הראשונים מן הספר, וכמו שמבואר גם בהקדמת המחבר בעצמו וכן נמצא בסוף סי' ו' כתוב: סליק. וחלק הסודות על הרבה דינים מסי' ז' והלאה הוא למחבר אחר זולתו אשר לא נודע לנו בשמו והוא פלאי.

ואני כמעט נטיו רגלי ללכת אחרי המלבה"ד לקיים דבריו ולבטל ע"פ עדותו את דברי בעל הש"י, לולא נתתי את לבי לעבור על כל הספר באמרי אולי אמצא בו איזה זכר ושארית לשם מחבר חלק הסודות על הרבה דינים אם בפירוש או מזכרון איזה ספר אחר שחיבר וכדומה לזה. וכאשר עברתי עליו ראה זה מצאתי שמזכיר את ס' הרמון גם בתוך ס' הנפש החכמה בח"ב וגם בחלק הסודות על הרבה דינים בריש סי' כ' ע"ש, ובשני המקומות גם יחד מגיד לנו שהוא חיברו, א"כ ידענו מזה אל נכון כי גם חלק הסודות על הרבה דינים הוא לר"מ די ליאון; ונדקו דברי הש"י אשר לא חזה שוא בהקדמת המלבה"ד, והגיד לנו לתומו דבר אמת כי אב אחד לכל הספר. ועל המלבה"ד תלונתנו אשר לא שם לבו לעבור על כל הספר, ואך למכשול הבכיר מלין בהקדמתו. ואלו פספש ומצא כאלה, ונחלץ הוא מלחץ הסערה דחוקה, ורגלי קוראי דבריו נשמרו מלכד; כאשר לפי הנראה באמת נכד נוקש ונלכד אחד מגדולי חכמי דור זה ברשת זו טמן המלבה"ד מבלי שים לב. ואתה הקורא הטה אלי אזנך ושמע!

---

*) זה יותר מחמש שנים אשר כתבתי בתולדות ר"מ די ליאון משפט הספר אבקת רוכל, ויותר מחמש עשרה אשר רשמתי בקובץ לקוטים שלי ששאב הספר הלז מספר נפש החכמה. אני י"ט צונץ.

מטבע כחות הנפש הוא כי רעיון מחולל רעיון וזכרון ענין אחד מזכיר ענין זולתו · ככה קרני גם אני בעברי על ס' הנפש החכמה ונמצא בו זכרון ס' הרמון ב' פעמים כנ"ל, נזכרתי כי כבר מדובר בו בפי הרב החכם דר' כרמולי וילטשהו לחץ שנון לירות לאיש ריבו הרב החכם דר' צונץ באי' מעלי העתים *) · ואמרתי בלבבי אולי כבר העיר החכם ההוא ע"ז, והלכתי לדרוש בו ולשמוע מזה בפיו; אפס בקראי דבריו ראיתי כי אך ריבו הוא יריב ולא נגע בענין זה כלל· ועכ"ז נפלאת בעיני מדוע לא זכר החכם ר"א כרמולי בריבו מזכרון ס' הרמון ראשונה בתוך ס' הנפש החכמה, והביא בידו זכרון הס' ההוא שנית בחלק הסודות על הרבה דינים, הלא דבר הוא? ופליאה קטנה וקלה זו הולידה פליאה גדולה ורבה ממנה, והיא: אחרי אשר ידענו והוברר לנו כי מחבר ס' הרמון הוא ר"מ די ליאון, א"כ גם ס' אבקת רוכל אשר ע"ז רבין שני החכמים הנ"ל הוא לא כדברי זה ולא כדברי זה · לא לר' מכיר כדעת הרב דר' צונץ ולא לר' יעקב דובריין כדעת הרב דר' כרמולי; כ"א לר"מ די ליאון הוא בעדות ס' הרמון שמזכיר בו בח"ב מספר שני וז"ל: דבר זה כבר כתבתי אותו בס' הרמון הוא טעמי המצות וכו'! אך לפ"ז יקשה עוד מה שנמצא בריש ח"א מספר שלישי בו כתוב: ואני יעקב זעיר חבריא וכו', ור' יעקב זה מאי עבידתיה ומה לו פה? וכאשר כבר תפש בזה הרב מהר"א כרמולי והשיג על הרב החכם דר' צונץ שמיחסו לר' מכיר. — עיניך הקורא רואות כי עתה נאחז הס' הזה בסבך הספקות יתר מאד מאשר היה עד כה, וכגון דין צריך חפוש ועיון לברר וללבן הדבר, ולחקור ולדעת בן מי זה העלם?

תרתי בלבי לחקור ולדרוש ולמצוא פשר דבר בכל הענין הזה, ואקח בידי ספר אבקת רוכל ונמצא כתוב בו בפתח השער לאמר: „אבקת רוכל, בזה החבור כללים חדושים רבים גדולים ונוראים, ולכן קראתי אותו אבקת רוכל וחלקתי אותו לשלשה ספרים וכו'" · ועל שער איזה דפוסים אחרונים מס' זה נוסף עוד: „שם המחבר נעלם מזה הספר, ועיין בספר (צ"ל בסדר) הדורות שמכונה בשם הרב רבי מכיר תלמיד רבינו יהודה בן הרא"ש ז"ל·" (עי' בסדר הדורות דף ס' ע"א ושם בשמות כל הספרים באות א' בשם היוחסין· ועי' ביוחסין ד"א דף קכ"ד ע"א) · ואחר אשר עברתי גם עליו מצאתי וראיתי כי כל הספר הזה או רובו ככולו מלוקט ונאסף ומחובר מספרי קדמונים זולתו שהיו לפניו. כמו אותות ימות המשיח אשר בריש ח"א מספר ראשון בו, ראיתי ג"כ בס' עץ חיים כ"י (באוצר כ"י לייפציג Cod. 17) לר' יעקב בר יהודה חזן מלונדרין שחיברו בשנת ה"א מ"ו וכתוב לפניהם וז"ל: „והעתקתי אותות ממשיח ממדרשי רב האי גאון·" (ע"ש בח"ב ריש סי' מ"ט). אבל רבו השנויים ביניהם וארכו הדברים יתר מאד בס' זה מאשר שם בכ"י ההוא. וכל ספר שני בו לכל חלקיו הוא הוא בעצמו ס' הנפש החכמה מחלק שני בו עד סופו!! ושנויי הנסחאות ביניהם הם מפאת העתקות והדפוסים כנודע· ואף כי יתר דברי ספר ראשון וכל ספר שלישי בו לא נודע לנו עד כה איה מקום מוצאם; אפס אחרי הודיע לנו בע"ס היוחסין כי רבי מכיר בעל אבקת רוכל היה תלמיד רבינו יהודה בן הרא"ש, רב לנו באלה להניה האפלות ולהפיץ אור על הס' הזה ועל מחברו· ואמרנו כי האמנם ר' מכיר שהיה תלמיד ר"י בן הרא"ש וחי א"כ ערך

*) Israelitische Annalen 1840. Seite 202. Anmerkung *

שבעים ושמונים שנה אחרי ר"מ די ליאון, הוא המאסף והוא המחבר את כל ספר אבקת רוכל, כי הרים ולקט נתחים נתחים מספרים אחרים שהיו לפניו וקרב אותם אחד אל אחד והיה הספר אחד מכוון ספרים שונים. הספר הראשון באבקת רוכל אם שהוא כלו אחד ממדרשי רב האי גאון, או שלקח ראשו ורובו מאחד הספרים שהיו לפניו והעתיק אותות ימות המשיח ממדרשי רב האי גאון אל תוכו, או מצא בו גם את האותות האלה. הספר השני הרים מס' הנפש החכמה לר"מ די ליאון כנ"ל. והספר השלישי מאיש לֶקַח ושמו ר' יעקב. ונראה בעיני שהוא ר' יעקב דובריין אשר היו דרשותיו בכ"י בסוף ס' הנפש החכמה ביד המביאו לבה"ד הוא ר' אבא בומסלא ואמר להדפיסם נ"כ כמבואר במפתחות הס' שם סי' ע"ב וכו' ע"ש. ובסוף הספר אחרי סי' ע"א כתוב וז"ל: „שבח והודיה לאל נורא אשר עזרני להדפיס הס' הזה עד הלום אבל חסרתי דרשות של ר"י קטליא ז"ל ודרשות של רבינו יעקב דובריין ז"ל כאשר רשמתי בסימנים וכו'." ונראה שכן היה וכן נמצא לפנים ס' הנפש החכמה עם דרשות ר' יעקב דובריין הנ"ל בסופו גם ביד ר' מכיר בכ"י, ומן המורם מהם עשה ספר השלישי באבקת רוכל שלו. ולפי שדרכו רק להעתיק ולהציג דברי זולתו ככתבם וכלשונם, לא יפלא עוד מ"ש בריש ח"א ממנו „ואני יעקב זעיר חבריא" כי הוא בעל הדברים וממנו לֻקח כל הספר השלישי. (ולא אריב עם ידידנו מהר"א יעללינעק אם יעמוד על דעתו לומר שהוא ר' יעקב שמ' נו' אשר למענו חיבר ר"מ די ליאון את ספרו הנה"ח כמ"ש שם בהקדמתו, אף שלא נראה בעיני). ולכן מי שאוחז בזה ומיחס ס' אבקת רוכל לר' מכיר, יש לו על מי לסמוך ומאן דתני הא לא משתבש; כי בע"ס היוחסין והנמשכים אחריו המה בתומכי דעתו, ועל ידיהם נשען גם הרב החכם דר' צונץ, וכל היוצא בעקבותם ככח הקבלה דרכו כידוע בענינים כאלה.

גם ראה זה מצאתי שבא לידי ס' מתוק לנפש מיוחס לבע"ס היוחסין ז"ל בעצמו, וראיתי שגם הוא יצא ללקוט לקוטי בתר לקוטי מס' אבקת רוכל לבדי בקצור ושנוי הסדר. כי ריש ח"א שבו המדבר מיצירת האדם ועל כמה עולמות הוא מתחלף עד פטירתו, הוא ח"ב מספר שלישי באבקת רוכל. ויתר דברי ח"א וכל ח"ב וג' בו עד תומו, הוא ספר שני באבקת רוכל הנ"ל מח"ב עד תומו, והוא ח"ג ד' וה' וסדר תחיה"מ מס' הנפש החכמה בתוספת סיום שלא נמצא בס' הנה"ח הנדפס ונמצא רק בס' אבקת רוכל לבד. מזה ראינו כי ס' אבקת רוכל היה ביד ר"א זכות בע"ס היוחסין ז"ל, והוא הרים ממנו ראשו ורובו, ויעשהו כתבנית ספר בפ"ע. ויכול להיות כי בס' אבקת רוכל שהי' בידו היה כתוב שֵם ר' מכיר בראשו, או שהי' נודע לכל שהוא המחברו ע"פ קבלה איש מפי איש.

ואולם אחרי הדברים והאמת האלה הנה לא הותרו בזה רק שני הספקות הגדולים והעצומים אשר העירותי למעלה. אבל עוד שָאַר הקטן אשר יצא ראשונה על הרב החכם דר' כרמולי שהביא בידו מזכרון ס' הרמון שנית בחלק הסודות על הרבה דינים, ולא זכר את הנזכר ראשונה בתוך ס' הנפש החכמה. ונראה בעיני כי הרב מוהר"א כרמולי לא עבר על כל ס' הנה"ח. ורק

ומאשר מצא בסדר הדורות שכתב בשמות כל הספרים אות ר' וז"ל: „ס' הרמון מובא בס' נפש החכמה סי' כ' וכו'" לקח את ס' הנה"ח אל ידו וחיפש במקום הנסמן מסדר הדורות, ושם ראה את דברי המלבה"ד בהקדמתו ע"ד חלק הסודות בו שהוא למחבר אחר, ואח"ז בסוף המפתחות מצא זכרון ר' יעקב דוברין · וכן ראה בס' אבקת רוכל נזכר ס' הרמון כמו בחלק הסודות וגם כתוב בו „ואני יעקב זעיר אבריא;" ובכח המציאות האלה הלך ליחס ס' אבקת רוכל לר"י דוהריין.

ואחרי כל אלה עינינו נשואות אל הרב החכם ההוא אשר עודנו חי עמנו היום, מדעתי כי ידיו רב לו ולא יבצר ממנו לחזק את דעתו בראיות ברורות נכוחות ונכונות ולישר צעדינו אל נתיב האמת; או להודות ולתת כבוד לאמת מאהבת האמת והשלום ככתוב והאמת והשלום אהבו!

ווילנא י'ו'ם' א' כ'ז'י'י'ן ת'מ'ו'ז' לפ"ק·

את הדברים האלה כתבתי אז (וכן גם עתה בקצת שנויים וקצת תוספות וגרעון) רק להכריע לדעת המיחסים ס' אבקת רוכל לר' מכיר תלמיד רבינו יהודה בן הרא"ש, ולא כדעת הרוצים ליחסו לר' יעקב הנזכר בריש ח"א מספר שלישי בו כאמור·

ופן תאמר אלי ידידי: הן עתה תגדל הפליאה ותרב התימה מה שהעיר ידידנו החכם מהר"א יעללינעק בדבריו האחרונים על גנבת הדברים כנז' למעלה סי' ב'; כי עתה נודע שם האחד אשר לא ידענו עד כה, ואתה הגדלת והוספת עוד שני לו הוא ר"א זכות בע"ם היוחסין הנגב עתה לפנינו גם הוא כמגנב דברים! על זה אשיבך מלין ואומר: אם בהשקפה ראשונה עיני אדם יראו זרות ונבהל ברוחו להוציא מפיו מלין, אין ספק כי יצא משפט מעקל. אך טוב אם בדעת יתחקה על שרש כל דבר, אז אז יבטח כי תעשינה ידיו תושיה ולאמת יוציא משפט· גם בנדון שלפנינו אם נחפשה ונחקורה להבין הדבר לאשורו, וראינו כי האמנם אין זאת! חלילה לאנשי שם כאלה משלוח יד במלאכת זולתם, וחלילה לנו לראות אנשי שם כאלה כמגנבי דברים! ואמנם למען גול מעליהם חרפה ובוז ראוי לשים לב אל זמן חיי הגדולים האלה שלא היו הספרים מרובים ולא היו מצויים ביד כל אדם· כי בימי ר' מכיר שהי' תלמיד רבינו יהודה בן הרא"ש, מלאכת הדפוס לא נגלתה עוד, ואף בימי ר"א זכות בע"ם היוחסין אין חזון דפוס נפרץ, וכל הספרים היו להם רק בכ"י. ובבוא איזה ספר ליד אחד הגדולים וייטב בעיניו, ויקחהו ויעתיקהו לו כלו או לקט לו ממנו ככל אשר בחר, ולפעמים אסף ולקט מספרים רבים ושונים מזה אחד ומזה אחד ואיברם יחד להיות בידו ללמוד או ללמד או להגיד דבריו לרבים· ככה עשה ר' מכיר בספר אבקת רוכל שלקט והרים אותו מכמה ספרים שונים כאמור למעלה· ולפי שהיתה כוונתו רק לתועלת נפשו, להיות עמו וקרא בו כל ימי חייו; לכן לא נשא עיניו רק אל המאמרים ולא אל אומריהם להגיד לנו מבטן מי יצאו הדברים. ואף כי לפי הנראה משער הספר היה עם לבבו להשאירו אחריו לספר לדור אחרון, כי על כן קרא לו בשם; בכ"ז לא עלתה על לבו לקרוא שמו עליו, מפני שלא עשה בו דבר זולת מה שלקט מספרים אחרים וקרב אותם זה אל זה· אך אחרי מותו כמצא הספר בין כתביו ובראשו כתוב לאמר: „בזה התבור

בכללים חדושים רבים וכו' ולכן קראתי שמו אבקת רוכל וחלקתי אותו לשלשה ספרים וכו'", חשבו שהוא חיברו ובכן נתיחס אחריו, וכן קיבל גם בעל היוחסין איש מפי איש וכן הגיד לנו לתומו. — וגדולה מזו קרה אחרי כן לר' אברהם זכות בעו"ם היוחסין עצמו בס' מתוק לנפש שקיצר אותו ומס' אבקת רוכל להיות עמו לנפשו, אשר לא לבו הלך ליחסו לעצמו ולא פיו דבר לקרוא עליו אף שם ספר כלל. והעד ע"ז כי אחרי מותו לא כביר כאשר נמצא הקונטרס הזה בגנזי כתביו מכתב ידו וחשבו שהוא חיברו והובא לדפוס על שמו (קונסטנטינא, רעי"ו, 4) לא נקרא עדן בשם פרטי, אך הדפיסו על ראשו: „סודות גדולים מחכמי האמת וכו'" שהם פרט היוצא מכלל מהותו. ולמקץ שבעים שנה אח"ז נדפס שנית (וויניציא, שמ"ז, 8. *) בשם מתוק לנפש אשר קרא לו כן המדפיס או המביאו לבה"ד.

אתה הראית לדעת כי כל האומר ר' מכיר חטא, כל האומר ר"א זכות חטא אינו אלא טועה. כי שני הספרים האלה כס' אבקת רוכל כס' מתוק לנפש, שניהם רק מיוחסים הם לבעליהם ע"פ מקרה וע"ד ההוה ולא לפי האמת. ומי יודע כמה שמות ספרים ומחברים נמצאים לנו כאלה גם מבלעדי אלה? — ומענין הדברים האלה כתבתי גם לידידנו החכם דר' שטיינשניידער כ"י בחדש סיון משנה העברה.

ומדי דברי בספרים ומחברים והיו דברי האחרונים בספרים המיוחסים למחברים אשר לא חברום, והייתי בעיניך כבא להוציא בנים מבית אבותם ולרחק הקרובים; עתה יבואו דברי להגיש לפניך ספר אחד אשר אין בעליו עמו ולא נודע מי חיברו, ואותו אגיד לך למען תשוב וראיתני כבא להשיב לב אבות על בנים ולקרב הרחוקים. — הספר אשר אמרתי לך הוא ס' הכלבו אחד מן הפוסקים הראשונים אשר ידעת כי כבר נלאו שלמים וכן רבים למצוא שם מחברו ולא עלתה בידם, (עיין בשפתי ישנים במקומו, ועיין קורא הדורות דף כ"ה ע"ב ועיין בשם הגדולים שלי ח"ב במקומו. ובקונט' שם הגדולים לכבד מהר"ש שלינשטאט אשר הוצאתי לאור בדברים עתיקים קונטרס שני תמצא דעת חדשה בזה ע"ש). — ויען כי מה שנגלה לי אודותיו מצאתי בדרך מלאכתי לאסוף הגהות והערות וכו' לס' שם הגדולים כאשר הודעתיך למעלה ראש, וכבר נכתבו הדברים בתוך ספר שם הגדולים שלי במקומם; לכן אמרתי להציג לפניך כל הענין הזה ככתוב שם. וזה הוא:

No: 130 רבינו אהרן הכהן מלוניל חיבר ארחות חיים וכו' ועוד יש ח"ב כ"י מדיני אסור והתיר וכו' — ס' הכלבו הוא מעתיק על הרוב ספר ארחות חיים ועיין מ"ש מרן בכ"מ ריש הלכות שופר עכ"ל. ור"ל שכתב שם מרן וז"ל: ובכלבו כתב וכו' והוא מדברי ארחות חיים וכו', וא"כ דעת מרן שהכלבו לקח דבריו מא"ח ע"ש. — ואני ההדיוט בעברי על ס' ארחות חיים וס' הכלבו לא נראין לי הדברים מכמה טעמים:

*) ויעל שער ד' ווילנא (תקנ"ט, 16) הנמצא לי, כתוב שנדפס ראשונה במנטובה שנת שמ"ו. ודפוס זה לא נמצא זכרו לא בשפתי ישנים ולא ברשימת רד"א ולא באוצרות חיים לר"א מיכל ז"ל.

א) רבים מאד הדינים בארחות חיים אשר אין בכלבו כלל, גם רוב דיני ס' הכלבו הם בא"ח עם תוספת דעות וסברות מגדולים רבים ותוס' טעמים.

ב) בארחות חיים מביא דברי כמה וכמה גדולים בשמותם תדיר כמו הרמב"ן הרא"ה והריטב"א ורבים זולתם, ובכלבו לא נזכרו כלל לא הם ולא ספריהם. ואף שמובא בו הרמב"ן ג' פעמים מלבד מה שבסופו כתוב משפט החרם שלו; הנה רק א' מהם הוא בדיני ש"ע א"ח וב' פעמים בדינים אחרים, ע"ש דף קמ"ח ע"ד ודף קנ"ג ע"ב וד', אבל בארחות חיים הנדפס רק בדיני ש"ע א"ח לבד הובא עד שמונים פעמים. וכן הריטב"א לא נזכר בכלבו רק פעם אחת בדיני אישות ע"ש דף קנ"ד ע"ב, ובארחות חיים הנדפס לבד מובא יותר מעשר פעמים. והרא"ה שלא נזכר בכלבו כלל הובא בא"ח קרוב לשבעים פעמים.

ג) ס' ארחות חיים מסודר בסדר נכון כש"ע ויצא חוצן כלו למחלקותיו, חלק ארח חיים לבד ודיני אסור והתיר לבד וכן שאר חלקיו, וכל הלכותיו מחולקות לסעיפים קטנים; לא כן ס' הכלבו, כי בלולים עלו ובאו בו הלכותיו בלי סדרים, דיני א"ח בתוך דיני י"ד ודיני אה"ע בתוך דיני א"ח וכדומה. וכל הלכה והלכה היא במוצק אחד באין הפסק כלל מראשה עד סופה, כאלו חייבין לאומרה בנשימה אחת.

ד) כתוב בארחות חיים הל' יוה"כ סי' יו"ד וז"ל: „היה שבע מאכילה גסה וכו' ולפי שמצאתי בס' המכתם שכותב שזאת השמועה בט"ס ברוב ספרי הזמנים ומשנה הלשון כמו שקיבל מרבו ז"ל, חקרתי ודרשתי ומצאתי ספר מוגה ביד מי שהגיהו מידו באלכסנדריא של מצרים מספרי כתיבת הרמב"ם ז"ל וראוי לסמוך עליו; מחקתי הלשון שהעתקתי מהמכתם וכתבתי אותה כאשר היא כתובה שם לא פחות ולא יותר;" עכ"ל. והרואה בא"ח יראה הלשון שהוא כמו ברמב"ם שלנו הל' שביתת עשור פ"ב הלכה ז', אבל בכלבו הלשון מגומגם ע"ש דף ע"ו ריש ע"ב.

ה) בכלבו דף ב' ע"א כתוב ב' פעמים ואני הכותב מצאתי וכו', והדברים ההם כתובים בארחות חיים בלשון וי"א (ע"ש דין מאה ברכות סי' ל' ול"א). ורק שני אלה נשתנו מרבים זולתם הכתובים בא"ח בלשון וי"א וכתוב גם בכלבו כן. —

מכל אלה מוכח דא"א לומר שס' הכלבו הוא מעתיק מס' ארחות חיים. כי למה לא הביא דינים רבים הכתובים בא"ח? ולמה לא הזכיר גדולים רבים ומפורסמים כהרמב"ן והרא"ה וכו' ולא הביא מדבריהם רב או מעט? ולמה לא שמר גם סדר הארחות חיים לכל הפחות, אף שהיה לו להטיב עוד ממנו כנודע שכל אחרון משתדל להטיב ולהועיל בספרו יותר מאשר לפניו? ולמה לא העתיק בהלכות יוה"כ הלשון כפי שמתוקן בארחות חיים ע"פ ספרי כתיבת הרמב"ם ז"ל, וכתב הלשון המשובש ע"פ ס' המכתם כפי הנראה? ואיזה מניעה מצא בשני אלה שכתב ואני הכותב מצאתי, ולא כתבם בלשון וי"א כמ"ש בארחות חיים?

עתה נשובה נא לראות אולי נוכל לומר דוק לאידך גיסא! היינו שבעל ארחות חיים הוא מעתיק על הרוב ס' הכלבו שהיה לפניו וסידרו בסדר נכון כדרך הש"ע למחלקותיו, וכל הלכה והלכה חלק לסעיפים קטנים. ועוד הוסיף בו דינים וטעמים ודעות וסברות מספרי גדולים אחרים שהיו לפניו ולא לפני בעל

הכלבו • — אבל אחרי העיון ראיתי דגם זה ליתא . לפי שבעל ארחות חיים מביא תדיר דברי זולתו ככתבם וכלשונם בשמם או בשם ספריהם ; ומזה נשתנה ס' הכלבו לבדו מכל הגדולים הרבים זולתו , שלא הזכירו בשמו בכל ס' הארחות חיים כלל, אף שלקח רוב דבריו ממנו וכתב אותם ג"כ ע"פ רוב ככתבם וכלשונם ?

ולצאת למרחב מן המצר הזה נראה בעיני דבר פשוט כי ס' הכלבו וס' ארחות חיים שניהם אחים גם יחד, שניהם אב אחד להם , שניהם בני רבינו אהרן הכהן הם , ושניהם ספר אחד הם אך בשתי מהדורות • ס' הכלבו הוא מהדורא קמא שחיבר בנעוריו , ולכן נעדר בו הסדר הנכון וגם נפקדו ממנו דינים רבים ודעות וסברות מגדולים שונים וספריהם ושמותם שלא נודעו לו עוד ולא שמע את שמעם • וגם כל רואיו יכירוהו כי מלאכת רב לעיר ומעשה נעורים הוא • כי מריש ס' הכלבו עד סוף סי' קט"ו , הוא מסודר להלכות שונות ככל ס' פוסק . אבל מסי' קט"ז והלאה נקבצו ובאו בו ענינים שונים בלי סדרים, והם : תקנות קדמונים, קצת מדרשים ואגדות, דינים מלוקטים מספרים שונים ומכל ספר וספר כפ"ע, כמו דינים מהרא"בן דינין מתשב"ץ ואח"ז דינים שונים • דינין מהר"ף ושו"ת, דיני ר"י בעל המנהג , ואח"ז עוד פסקי לקוטות מהר"ף • פסקי בעל התרומה ואח"ז עוד דינים שונים וקצת שו"ת הגאונים • עוד דיני מקוה מהר"ף ועוד דינים שונים ועוד שו"ת הגאונים ועד אחרן משפט החרם להרמב"ן . ונראה לעין כי אחרי שסידרו להלכותיו כמו שהם עד סוף סי' קט"ו, והיה כל ספר הבא לידו אח"ז והרים ממנו ככל אשר בחר או העתיקו כלו ונתן לו מקום בסוף ספרו ראשון ראשון כפי שבא לידו להיות לו למשמרת עד עת מצוא . ואולי גם בעבור זה נקרא בשם כל בו לאמר : בו פסקי דינים והלכות , בו לקוטי דינים שונים , בו שו"ת הגאונים בו אגדות ומדרשים • — אבל ס' ארחות חיים הוא מהדורא בתרא שחיבר לזקוניו • כי ברוב שנים הוסיף חכמה ודעת וגם נוספו לו עוד ספרים רבים מגדולי הדורות אשר לא ידע לפנים ; אז אמר לבו לשוב לערוך אותו בדרך אחר ולתת הנוספות איש איש על מקומו הראוי לו • ובכן שב ויעשהו כלי אחר בשנותו את סדרו לטוב ויחלקהו למחלקותיו בסדרים , דיני א"ח לבד ודיני אסור והתיר לבד ושארי דינים לבד , וריוח שם בין דין לדין בסימנים וסעיפים קטנים וכדומה • ועוד הוסיף עליהם רבות מגדולים אחרים וספריהם, כן בדעות וסברות וטעמים על הדינים הראשונים, כן בתוספת דינים רבים בתוך כל הלכה והלכה . וכאשר שינה את סדרו לטוב , כן שינה גם את שמו וקרא לו ארחות חיים . — ואולם בין כה וכה נעתק ספרו הראשון ביד א' מתלמידיו הראשונים, וזה זכה ונתפשט בכל תפוצות ישראל, וגם הקדים לעלות על מזבח הדפוס כמה פעמים לפני ס' ארחות חיים .

ודע כי בס' הכלבו דף קי"ד ע"א מזכיר את זקנו ה"ר דוד הכהן והלכות טרפות שלו עיי"ש , וגם זה עד ממהר כי מגזע הכהנים מחצבתו • — עוד זאת אדרש להגיד כי רבו השגיאות וטעיות הדפוס בשניהם , ויש להטיב ולתקן הרבה מזה אל זה •

עתה אתה ברוך ה' התענג על רוב שלום כנפשך ונפש אוהבך ורעך הדו"ש

יצחק אייזיק בן־יעקב •

אגרת כג ·

ב"ה · ידידי הרב החכם השלם! שלום רב!

מכתבו היקר ט"ו תמוז הגיעני אז · פתחתיו והנה בעל היונה נושא אלי כפיו עלה-זית טרף מכרמו זה, עלה לתרופה על בני מיכה יוסף כי טרוף טרף · — הוא העלה (82. 83 בהערה) אשר בו העלה ידידי את בני המות לעמוד חי בין החכמים החיים — וכאשר ראיתיו גם זה לא נכיר בקרב חכמים ילין, בגלל העלים הנעלים להחכם המשורר מה"ל נ"י בעיר וויען המדברים שפת אשכנז, עתה כן בקדש חזיתיו לראות עזו וכבודו בכרם חכמים כרם חמדת ישראל, כרם יבנה הוא לכל בוניו למודי ה', הכרם השמיני אשר קם והתעורר ידידי לבנות ולטעת בארץ העברים; ואני אודנו פה בארץ תחת בני, כי טוב חסדו עמו זה האחרון מחיים שפתיו ישבחונהו, וכאשר ידובב עוד שפתי ישנים במכתב אחר אשר לבני ייעדנו שם, לדבר גם על חמודות נפש חמדה זו ועל מחמדי שיריו, כן אברכנו בחיי, ובשמו אשא כפי אשר אספוק יום יום · —

עוד מצאתי שם בעלה ההוא (עמוד 81. 82) חלק האחרון מתשובת הרב החכם שד"ל יצ"ו אשר השיב לאחד מתלמידי המשכילים היקרים נ"י, ואותה הראני התלמיד הנבון כבואה אז, אבל בכתבו הוא תחלה לשד"ל לא הראני אז דבריו, וגם העלים ממני ולא הגיד לי, ואך עתה הנני רואה קצת מהם מובאים שם למטה בני הערות, אשר לא אוכל להניחם מבלי אוסיף עליהם דברים, ואלה המה: באות ג' מובאים דבריו אשר עליהם השיב הרשד"ל כי בעיניו קרובים המה, ולדעתי גם טובים ונכוחים הם, ולא רק המקום זה שהזכיר תלמידי שם, כי אם גם בכל המקומות שבא אך לשון מלא עם אחרי בכל המקרא, מתרגם אנקלוס גם יונתן: אשלים עם בתר; וגם הוראת לשון זה בעברי כן היא כדבריו שם, וכאשר כתב המבאר (דברים א' ל"ו) ז"ל: כל מקום שיבוא מלא ואחריו אחרי, הוא ענין ההסכמה והשלמת הרצון ע"כ · ואוסיף עוד רק להעיר על מה שלא בא לשון זה בכל המקרא כ"א בענין המרגלים לבד, בס' התורה ובס' יהושע, ורק אחד יחיד נמצא עוד במ"א גם על שלמה: ולא מלא אחרי ה', אשר מזה שפטתי שפוט שענינו הוא: אם בשתי דעות מתנגדות בענין אחד נראה בכ"א מהן נטיה אל האמת, והאדם ממלא בדעתו את הנטיה לדעה האחת, יאמר ע"ז מלא אחרי, — וציור מליצה זו הוא כאלו ב' הדעות באו בב' כפות המאזנים בשקול הדעת ועומדים בלב המתבונן בקו השוה והוא מניח טעם נוסף הבא לכף האחת אחרי אחת הדעות ומכריע כף זו למטה, אשר לפי"ז לא יחסר אולי עוד כל מאומה במליצה זו כדעת המפרשים, והרד"ק בשרשים. והנה הענין הזה היה גם במרגלים, כי גם הם הגידו ב' אמתיות: הא' היא כי הארץ טובה, והב' כי יושביה חזקו מעם ב"י ולא יוכלו לכבשם, ואף כי הבטיח ד' להוריש להם את הארץ לא הביאו טעם נוסף זה לכף האחת אחרי הדעה הא' הנוטה לרצון ה' ולהכריע לעלות אל הארץ בטח, כ"א שהכריעו בלשונם את העם לצד הב', וע"כ אמר עליהם: כי לא מלאו אחרי ה'. ויהושע וכלב שמלאו אחרי טובת הארץ הנוטה לרצון ה' אשר בכף האחת גם את הבטחון בה', אמר עליהם: כי מלאו אחרי ה', וכן מצאנו שלא הכחישום יהושע וכלב בכל מאומה, רק

שהוסיפו על דברי שאר המרגלים את הבטחון בה', כמש"ש אם חפץ בנו ד' וגו' וה' אתנו אל תיראום, וכן אמר ע"ז מרע"ה במ"ת: ה' ילחם לכם, ובדבר הזה אינכם מאמינים בה' וגו', ואך בזאת לבד הכריעו לצד האחד מצד האמתיות שהגידו המרגלים; אבל אלו דברו המרגלים שקר ואך יהושע וכלב הגידו האמת לא היה מבדיל ביניהם במלילה נכבדה כזו שהוא המלוי אחרי ה', אבל היה אומר כי אלה דוברי שקר ואלה דוברי אמת · וכדומה. וכן בשלמה אחר שספר שם כי נשיו הטו את לבבו שלפי הוראת לב בעברית פירושו שכבר התעו גם דעתו ושכלו לחשוב כי גם אלהי נשיו אלהים המה, ולא מלא את הנטיה אחרי ה' באמונתו כי אין זולתו אלהים, אמר עליו ג"כ: לא מלא אחרי ה', אבל לולא נתעה בדעתו וידע כי שקר המה והיה עובדם רק מאהבת נשיו לא הקל עון כבד כזה בלשון כבוד כזאת · וכן הדבר כאן לדעת התרגום (לפ"ד תלמידי) שאם בלבך נטיה לכאן ולכאן בשוה, אני מניך להטות ולמלאות הנטיה אחרי הרבים אשר בשני צדדי האמת· ומה מאד השכיל המתרגם הגדול הזה להסיר בתרגומו זה את המבוכה הגדולה אשר מצאו רבים במצוה זו כנודע כבר ליודעי ספר. —

וכן דבריו שם בהערה השנית אות ד' נכונים מאד, כפי שהודה והגיד גם הרשד"ל יצ"ו, אבל רק בתכלית הדברים שהוא לקיים הנסח הישן בתרגום מַפק ותאיב, ואינו רק אפשר לבד כדבריו שם כ"א גם ודאי וגם מכרח כמו שאבאר, אבל כל שאר דבריו שם בענין זה חסרים חסור עוד, ולא הגיד אותם כפי גדרם האמתי וצריכים תקון רב — ולמען האמת לא אכסה גם על תלמיד חשוב כבן, וגם על תלמיד מבין בחכמת סופרים כמוהו, וכרועה עדרו אבקר את דבריו אשר לא ראיתים עד הנה · וראשונה, מה שכתב שם וז"ל: כי אין דרכו לתרגם שניהם בינונים רק כשהפעלים שונים זה מזה כמו אלו שהבאתי (רצונו הרשד"ל, שהביא וישובו המים הלוך ושוב גם והמים היו הלוך וחסור שהפעל אשר בא לפני המקור הא' הוא שונה ממנו פי' משרש אחר) אין האמת כן, כי רבים באו בתרגומים בבינונים אף במקומות שהפעלים אינם שונים זה מזה והוא שהפעל הקודם הוא כפל המקור הראשון, כמו וילך דוד הלוך וגדול, ואזֵל דוד אָזיל וסגי. וילך אתה אישה הלוך ובכה, ואזֵל עמה בעלה אָזיל ובָכי· ותלך יד ב"י הלוך וקשה, ואזֵלת — אָזלא ותָקפא. ושמעי הולך — הלוך ויקלל ושמעי אָזיל — אָזיל ומְלַטֵט, ומזה כבר מובן כי גם מה שכתב אח"ז: אבל בהכפל הפעל יתרגם תמיד הא' מקור" אינו כן, כמוכח מאלה שהבאתי, ואולי ראה גם הוא בכ"ר מעט מאלה הסותרים דבריו וכתב ע"כ: והרבה כיוצא בזה בתרגום יב"ע" ולא כתב שתמיד הוא כן כמו שכתב כן על אנקלום. — אבל באמת היה לו למצוא סותרו גם בתורה כי וילך הלוך וגדל ת"א ואזֵל אָזיל ורבי, רק שאני לא הבאתיו למעלה יען כי הוא טעות המנסחים האחרונים כמו שאבאר. ואח"ז נתן טעם לזה ואמר כי בכל מקום שאין פעל כפול לפני המקורים יחסר הפעל לפניהם כמו והמים היו הלוך וחסור הוא כאלו אמר הולכים הלוך וחסרים חסור, לכן ת"א כפי הכונה אזלין וחסרין" וכמה מעוּתים דברים אלה, א) הלא א"כ בכל מקום שאין פעל כפול ות"א ויב"ע בבינונים הוא יען כי יחסרו בכתוב בינונים אבל במקום שיש פעל כפול והוא עבר כמו וילך הלוך ואכול ויצא יצוא ושוב, הלא

או יחסר גם לפני המקור הבי פעל עבר כי לא יתכן או שיהי' החסר בינוני כאלו אמר וילך הלוך ואוכל אָכול או וילא ילוא ושב שוב, כ"א וילך הלוך וַיאכל אכול, וילא ילוא וַישב שוב, ולמה תרגם גם שם את הבי' בבינוני ואזַל מיזל ואָכיל וכפַק מִפַק ותָאיב ולא ואזַל מיזל ואכַל, וכפַק מִפַק ותַב. ב) גם באלה שהבאתי למעלה שבהם בא הפעל כפול והוא גם עבר למה תרגם שם גם המקור הראשון שלו וכן גם השני בבינונים, היאמר איש כי גם בין פעל עבר ומקור שלו יחסר עוד גם בינוני. ג) ומי הגיד למתרגמים כי בכל מקום שלא בא פעל כפול לפניהם יחסר אך בינוני כי תרגמו בכל המקרא מקורים אלה לרוב בבינונים אם כבר עיניהם ראו כי במקום שבא הפעל הכפול הוא גם עבר וגם עתיד כמו וילא ילוא ושוב ואכלתם אכול ושבוע, ולמה במקום שלא באו ראו המתרגמים כי אלו באו שם היו אך בינונים, אף כי במקום שראו שהפעל השונה הנמלא לפניהם הוא עבר כמו ויסע אברם הלוך ונסוע שת"א ונטַל אברם אָזיל ונָטיל אשר אם גם חסרו בו הפעלים הוא כאלו אמר ויסע אברם וילך הָלוך ויסע נסוע, והיה לו לתרגם ונטל אברם ואזַל ונטַל. ד) איך יאמר כי אנקלום תרגם כפי הכונה אזלין וחסרין, הלא הכונה לדבריו איננו בינוני לבד כ"א בינוני ומקור בינוני ומקור ואיך עזב את האמור בכתוב ותפש רק את החסר ואיננו בכתוב, הלא לפי"ז היה לו לעזוב יותר כל מקור אשר גם הפעל כתוב עמו כמו הלוך הלכת ולתרגם רק הכונה אזלת ולמה תרגם מיזל אזלת, ועוד כי גם במקורים אלה לא עזב את המקור ותרגם הולכים הלוך ודבר אָזלין מיזל ומִמללין. ולמה יגרע עוד המקור הזה אשר אך הוא הכתוב ופִעלו חסר, לומר כי החסר הוא המכוון והכתוב איננו מכוון. ה) למה עזב הוא אך עתה את הראשון מן השנים שהביא הרשד"ל שהוא וישובו המים הלוך ושוב שעל שניהם אמר למעלה „כשהפעלים שונים זמ"ז כמו אלו שהביא" ונמלט להביא ראיה על חסרון הכתובים רק מן השני שהוא והמים היו הלוך וחסור, הלא אין זה כ"א שהי' ירא גם הוא לתת חסרון בינוני בדוי מלב בכל הכתובים האלה אשר מלאו את פני כל המקרא, ־אף כי להחסיר בינונים בזה הראשון אשר הפעל השונה שלפני המקורים הוא פעל עבר, וע"כ נאחז בזה השני בדעתו כי פה יש ברור חסרון בינונים האמור מפורש בס' המפרי' והמדקדקים, ושכח כי מדרך אחרת באו הגדולים האלה להביא חסר בכתוב זה והוא יען כי מלאו בו זרות אשר לא כפי דרכי הלשון ולא יכלו לפרשו כ"א בחסרון מלים, והוא אשר דבור המליאות היות לא יחבר לעולם לפעלי עבר או עתיד, יען כי כבר יכילו הם עצמם בקרבם סמן הרכבת הנושא והנשוא שהוא הוראת דבור המליאות, ולא יחבר גם למקור יען כי במקור לא יובן כל עצם נושא הפעולה, וע"כ לא יוכל המקור להיות נשוא מקושר לעצם הנושא ע"י דה"מ היה, אבל יחבר לשם כמו הייתי מלך ובפעלים אך לבינוני לבד, כמו הָיה רועה, יהיו רועים, והייתי עשוק, ועוד רבים, וע"כ: היו הלוך וחסור הוא מאמר שלא יחבר בלשון כ"א בשום ביניהם בינונים כמ"ש הרד"ק, או למעט את החסרון ולעשות מן הבינונים ומן היו פעלי עבר: והמים הלכו הָלוך וחסרו חסור, כמ"ש בהשכל החכם ב"ז (תל"ע שמ"ד) · וכ"כ הרד"ק על והתיות רגוא ושוב כי חסרו הבינונים, והוא ג"כ מטעם שלא יוכל המקור

להיות הנשוא לנושא שהוא עצם, (ועוד בזה דברים), ועתה איך נלמוד מזרות דבר אחד זר ויחיד בכל המקרא על כל המקורים כאלה המתורגמים לרוב בבינונים; וככל אלה הם גם סוף דבריו שם ע"ד הטעמים לכל מבין, והנני בא להגיד פה בקצרה את דעתי בענין התרגומים והטעמים האלה: הנה ידוע כי הבינוני יבוא בלשוננו בכל הזמנים, אם פשוט בעת הדבור כמ"ש נתן לדוד והנם אוכלים ושותים לפניו, ואם לצייר העבר כפי שהיה אז בהוה כמ"ש המגיד אל איוב אחרי מות בניו, בניך ובנותיך אוכלים ושותים. או לצייר העתיד כפי שיהיה אז בהוה כמ"ש בניך ובנותיך נתונים — ועיניך רואות וכלות, (ואין צורך עוד לפרש ופרעה חולם, והאבן גדולה, והעם עוברים, ושרה שומעת, בחסרון פעל היה, כ"א בחסרון מלת הקישור הוא היא הם החסרים לרוב, והבינונים ציורים הם) או שיבואו הבינונים גם אחרי פעל מוחלט מג' הזמנים כמו וילך הפלשתי הולך וקָרֵב, ויצא המן — שָׂמֵחַ וטוב לב. ויהי קול השופר הולך וחָזֵק. ודוד עולה במעלה הזיתים עולה ובוכה, ותרא — וכל עם הארץ שָׂמֵחַ ותוקע, ובינונים רבים כאלה במקרא גם בעבר ובעתיד. ויש אשר יחליף העברי את כל הבינונים המציירים האלה במקורים במקום שירצה להורות עוד איזה כונה אשר יורה אותה רק המקור המשולל גם מכל עצם ומכל זמן, (ומקום זה אין די באר זאת ומעט מזה בתל"ע שמ"ד) אבל יסוד ענינם הוא ענין הבינונים האלה שבאו תחתיהם, ועל כן יבואו ג"כ בכל הזמנים כמוהם, אם בזמן הדבור כמו הלוך וטפוף תלכנה, פשוע וכחש, אָלֹה וכחש, נאוף והלוך בשקר, ואם לצייר ג"כ העבר והעתיד כפי שהיה הוה, או שיהיה הוה, כמו וילך הלוך ובכה, ילכו הלוך ובכה, וכל אותם שהבאתי למעלה, וגם הם רבים במקרא בג' הזמנים, והזמן האמתי של הבינונים והמקורים האלה הוא מבואר או מובן תמיד בענין כל הספור; וזה לנו האות כי המקורים האלה הנה באים תחת הבינונים האלה כי לפעמים לא יחליף כ"א את הבינוני הא' במקור להוסיף בו את כונתו בזה, והשני ישאר בינוני כשהיה כמו הולך הלוך ובוכה, יוצא יצוא ומקלל, ותלך — הלוך וקשה, וילך הלוך ורָב, הלוך וגדול, הלוך וגָדֵל (כי גם זה תאר, יען כי נמצא גם הולֵךְ וגָדֵל, ובמציירים אלה לא נמצא הא' בינוני והב' מקור, והרד"ק במכלול נסתפק בו) אבל הראשון מאלה השנים לא יבוא בינוני כ"א כשהפעל הקודם נפסק משניהם ע"י איזה דבור שביניהם, או כשאין כל פעל לפניהם כמו שתראה בזוגי הבינונים שהבאתי פה. אבל כשהפעל הקודם הוא דבוק סמוך וקרוב אליהם, אז לא יהיה לעולם הראשון בינוני, יען כי לא יתכן לספר פעולה אחת (כי דבוקים אלה הם תמיד מפרש ומענין אחד) בשני דבורים מפעל זה דבוקים זה בזה והמה מזמנים שונים, (ואין זה דומה לנטעו נוטעים וכדומה, כי שם הבינוני שם תאר ולא ספור הפעולה עצמה המסופרת בפעל נטעו) ואף אם הפעל הקודם ג"כ בינוני לא יתכנו לבוא גם ב' דבורי פעל, שוים בענינם בזא"ז על דרך ספור פעולה אחת, ולא יכפל כל פעל כ"א בפעל ומקור, שיבואו כן לחזק הפעולה עצמה לבדה ולא גם הגוף הזמן המין והמספר, והבן (משא"כ השם שהוא יבוא כפול כלו לחזק, יען כי אין בו כ"א הוראת ענין עצמותו לבד, וגם א"א לגרוע מזה ממנו) וע"כ יהיה אז המצייר הראשון הדבק בפעל הקודם תמיד מקור ולא

בינוני, אבל אם הפעל נפסק מהם כאמור אז יעשה לו העברי את המציירים
האלה כחפצו, אם שניהם בינונים או שניהם מקורים, או הראשון מקור והשני
בינוני, ככל אשר הראיתי למעלה פה. ומצאנו עוד כי לפעמים כשהסתפק
במקור הא' לציור, השיב את השני לאמתתו ועשהו עבר במקום שבא לצייר העבר
בזה כמו הלוך ויקלל, הלוך ויתנבא, הולכים הלוך ותקעו, ותלך הלוך וזעקה.
ואין ספק כי לא במקרה שינים המה בכל מקום; ויש למצוא טעמים בכל אלה
ויארך זכרם, וכל נבון תחבולות יקנה לו. ובא המתרגם ללשון ארמי לשון
אחרת וראה את כל אשר עשה העברי במציירים האלה לאמרם פעם בב' בינונים
ופעם בב' מקורים ופעם במקור ובינוני או במקור ועבר, ולא רצה לרדת לעמקי
הכונות הגדדיות אשר היה להעברי בכל מקום שהוא פונה אחריהן כה וכה, אחר
שהוא מתרגם להמון העם, כאשר גלה זאת הרשד"ל נ"י באו"נ, או שראה כי לא
יוכנו מלשון הארמי ענינים דקים כאלה, והלך והשוה את מדותיו לתרגם את
כלם בבינונים כמו שתמצא בכל המקומות האלה, ועשה הוא תמיד את אשר
עשה העברי לפעמים, אחר שבאמת כל המקורים האלה אם זוג ואם נפרד
וכן העבר השני, כלם תחת הבינונים המה באים. ובזה הקל הרבה גם מעל
כח הזכרון להמון העם שהיו התרגומים שומים רק לפניהם, אבל לא עשה
כן כ"א כשהפעל הקודם הוא נפסק או גם איננו בכתוב ההוא, יען כי גם העברי
לא אמרם לפעמים ב' בינונים כ"א במקום כזה, אבל כשהפעל הקודם דבוק
בהם, אשר אז נשמר גם העברי להיות הראשון תמיד מקור, נזהר גם הוא בזה
מאד לתרגם אז אותו לבדו במקור, ואת השני עשה בינוני תמיד כדרכו כאשר עשהו
העברי לפעמים. וכן תראה באותם שהבאתי למעלה בראש דברי שתרגם
אותם שניהם בינונים אף שהפעל כפול, ורק יען שהם נפסקים, אף כי עשה כן
בכל נפסק וגם שונה עוד, או באין כל פעל קודם בכתוב כמו ויסע אברם הלוך
ונסוע, ונטל אברם אזל ונטיל, וישובו המים — הלוך ושוב, ותבו מיא — אזלין
ותיבין (והי' מתרגם כן אם גם הי' כתוב בהם וילך, וילכו,) וכן תרגם כל
השכם ודבר — ולמד — והעד — והערב, כלם בבינונים. וכן נאוף והלוך,
אלה וכחש, ואת השניים האלה אשר השיבם העברי לפעלי עבר המובאים למעלה,
תרגם גם אותם בינונים להשוות מדותיו, ואמר אזיל ומלטט, מיזל ומשכח, אזלין
מיזל ותקעין, חוץ מן האחרון שתרגם ואזלת מיזל וצוחת בעבר כמו שהוא בעברי
(ופה טעה הרד"ק וכתב שתרגמו בינוני, כאלו תי"ו הרפה הוא לבינוני
לנקבה בארמית כמו בורחת בעברית) ולפעמים שנה גם את הפעל המחלט
שלפניהם ועשאו בינוני, כמו הלכו הלוך ונעו אזלין מיזל ונעין, ועלו עלה ובכה
וסלקן מסק ובכן, וילך הלוך ורב אזיל מיזל וסגי (לזרות העברי שם), וכן השיב
לפעמים את המקורים האלה לאמתתם, כמו שתרגם מציירי עתיד בעתידים:
ואכלתם אכול ושבוע ותיכלון מיכל ותשבעון וכן תרגם יקבר סחוב והשלך; וכן נגון
והציל וגו', וכן החל וכלה, ומציירי עבר בעבר: הכה ופצוע מחהי ופדעיה, וכן תרגם
פצוע וכחש וגו', ויש אשר תרגם בשמות ותארים: נתוש ואבד טלטול דאבדן,
השכל וידוע דחכים ואליף, הכל כפי שהיה יותר נאות לדעתו ופירושו בכתובים
אלה. וכל זה יען כי ראה גם את העברי עושה לפעמים כענין זה בהם, כנזכר

אבל בפעל דבוק לפניהם הראשון מקור בכל התרגומים כמו בעברי באין יוצא בכל המקרא · ואין צרך להתבונן בזה שיהיה אז הפעל גם כפל המקור, יען כי לא יתכן להיות ולא גם נמצא פעל דבוק במקור מצייר כ"א פעל כפול (ומה שנמצא והלכת מהר וחקרת היטב הם תארי הפעל), מלבד היו הלוך וחסור המתבאר בחסרון מלים, ואשר לפי דרכנו זה כבר יובן גם הוא בלי כל חסרון עוד, והוא יען כי פעל היה בעבר או בעתיד יוכל לבוא דבוק גם לבינוני שונה ולהתאחד עמו לפעל אחד עבר או עתיד של זה הבינוני, אשר לא יוכל זה כל פעל זולתו (כ"א לבינוני המתארו כמו ויצא חוצן) ואחר שהמקורים המציירים האלה הנה באים תחת הבינונים כמבואר, מה שע"כ הם גם מתורגמים לרוב לבינונים, ע"כ יוכלו כבר גם המה להתדבק בפעל היו כמו הבינונים עצמם שבאו תחתיהם, וכן גם והחיות רצוא ושוב, ומובנם הוא עתה והמים היו הולכים וחסרים והחיות רצות ושבות, וע"כ דינם פה לתרגמם בבינונים הוא עוד יותר חזק מבכל מקום · סוף דבר כי מה שבא תרגום המקור הראשון במקורים אלה פעם בבינוני ופעם במקור, איננו תלוי במה שפעל הקודם שונה או כפול, כ"א במה שהוא נפסק או דבוק לבד · ולפי"ז יש לתקן עתה עוד מה שתקנו בחומשים האחרונים וילך הלוך וגדל ואזל אזיל ורבי, תחת שהיה הנסח בראשונים (כמו מ"ג באזילי ואמסטי' וחומש קוסטאנדי*) שהוא השביעי באו"ג והוא גם אתנו פה) ואזל סגי ורבי · והיה סגי בלי עברי והלוך בלא תרגום, ויפה תקנו, אבל לא ידעו לתקן כדין: ואזל מיזל ורבי · ואך זאת להזכיר כי בכל מקום שבאו מקורים הנראים כאלה אבל באמת אינם מציירים, כ"א שהם כשמות המקרה ובכל מקור יחיד הבא דבוק עם פעל מחלט שלו (שענין אומרים אמור כמו ומעלה מעל) אותם יתרגם תמיד במקור כמו: לא אדע צאת ובוא למפק ולמיעל, וכן תרגם ידע — מאום — ובחור, השמרו לכם עלות — ונגוע, שלח —ודבר און, ממצוא — ודבר דבר ·

ומדות בעל הטעמים בזה אלה הם: בפעל נפסק (ואף שהוא כפול) והמציירים שניהם בינונים או מקורים ואף אם הא' מקור והב' בינוני או עבר, אז דרכו תמיד לחברם יחד להיותם גם מחברים באמת בענין הציור, וגם כי לא יכול אז לחבר את הא' אל הפעל הרחוק ממנו, אף כי באין כל פעל לפניהם כמו והעם הולך ורב, פשוע וכחש; ואם הפעל דבוק בהם שאז הא' תמיד מקור, חבר אותו אל הפעל הקודם אף אם השני ג"כ מקור, למען השוות גם אותו

---

*) מדי הזכירי חומש זה זכרתי כי באו"ג מביא בשם שמואל לעקלערק כי אולי הגי' בת"א פי תולדות נחשירכן בכי"ת והמלה פרסית כי שם קורין לצייד כ"נחירואן והם מבטאין ג' רפה קרוב לש"ין ומסיימין קצת שמות באותיות ואן או כן ע"כ · ולא זכר ולא פקד מה הנו"ן שבראשו, וחומש זה היה ביד המחבר, והפרסי מתרגם בכל התורה כל פעל וכל שם משרש צוד במלת נכשיר · וגם מצאתי כי יתרגם חשן דושן, ואפוד ברין, ובריח פושתיון · ועי' ס' מל"א צד ל"ד שמביא בשם הרב הגי' שי"ר כ"י כי כן היא המלה בלי פרסי בנו"ן בראש ובן בסוף · וכן יתר' שלשה סה וז"א בחדש השלישי הוא חדש סיון. ואולי גם דרכן בעברי שרשו דר מלשון דרדר שפי' ג"כ קוץ ובא בסיום הפרסי כן וע"כ הרבוי כדרבונות בב' סיומי הפרסי ובנוא השני, רק מפני הכלל הנודע (תלי"ע ז') חסר הוי"ו במכתב ·

לכל מקור הבא עם פעל מחלט שלו לחזק הפעולה שהמה דבוקים יחד גם בענין הענין, וע"כ יצא לו וילך הלוך ואכול שוה אל וילך הלוך שהוא סוף הכתוב . ולא שוה לו וילך הלוך ובכה אל הלוך ובכה ילכו , או והעם הולך ורב אל וילך הלוך ורב, אשר כל אזן מלין תבחן, שמוע תשמע והבין תבין כי כל המציירים האלה מחברים הם גם יחד לפי אמתת ענינם כמו כל אותם שבאו לבדם או אחר פעל נפסק מהם, ובענין ובמוכן הלא שוה גם הלוך וגדול שאחר וילך אל הלוך וגדול שאחר וילך דוד. אבל גם שנויי הטעמים האלה הם לפי מצב המלות וסדרם ולא לפי ענינם הפנימי, והנה גם חבור ופירוד המקורים האלה עפ"י הטעמים איננו תלוי ג"כ במה שהפעל הקודם כפול או שונה כמ"ש בסוף ההערה הזאת, אבל הוא תלוי אך במה שהפעל נפסק או דבוק. ומה שלא חבר ג"כ בטעם: היו הלוך, שהפעל הוא דבוק במקור (ונלמד אליו גם בענין כאשר כבר הוכחנו שהמקורים בכתוב זה מורכבים בבינונים ממש שתחתיהם המה באים תמיד, ומתאחדים עם הפעל היו לפעל אחד) הוא ג"כ מטעם האמור, כי הטעמים אינם כפי הענין הפנימי אבל כפי הנגלה מן המלות לעינים, ואחר שתמונתו הוא מקור לא יכול לחברו גם בטעם לדבור המציאות היו כפי כל האמור למעלה, כי למראית עין הלא משגה הוא אף כי לשמע אזן העם בעת קרוא מקרא בטעמים. ובהערה נאמר: אולם כשלא נכפלו כו' כמדבר להניח כלל על רבים, ואח"ז הזכיר פעל העזר שאינו כ"א במקום הזה וכאלו רק עליו ידבר, ואח"ז הביא זה הכתוב רק למשל כאלו שוב על רבים מדבר, מה שבאמת כלל הוא אבל לנפסקים רבים, כמו שדבריו שם „כשיכפל הפעל" המה כלל אבל לדבוקים רבים •

והנה אחר כתבי כל זאת שבתי לחפש בס' או"ג בל"ב נתיבותיו אשר עליהן לכלול כל דרכי שנויי התרגום אולי כבר בא שם שמץ דבר מכל זה ולא מצאתי, אח"ז פניתי גם אל ההקדמה, וראה זה מצאתי שם בתוך דברי הרב בעל חומש יאי"ר וז"ל הנעתק שמה „ולפעמים על דרך עבר ועתיד שידבר לה"ק עתיד במקום עבר או בהפך, כגון אז ישיר בכן שבח; וכן בכל דבר ההוה שידבר לה"ק לפעמים לשון עבר ולפעמים לשון עתיד, והתרגום יתרגם כלם לשון הוה, כגון יקח את האהל וכל הפרשה, וכן כסה הענן את המשכן וכל הפרשה, וכן כלם" ותפסתי בתר' וגם מצאתי, כי כן רבים גם כאלה, וכזה חזקו גם דברי מאד כי ישנה התר' גם המקורים האלה לבינונים שבאו תחתיהם או לאמתתם לעבר או לעתיד; ומצאתי עוד כי כן ישנה לפעמים אף בינוני אחד מצייר לאמתתו, כמו ושרה שומעת, רבקה יוצאת, כי שומע יוסף, שתרגמם בעבר, ועוד רבות מאד כאלה הוא מחליף את הזמנים, מה שאין להאריך פה, ואתמה כי נשמט כתיב רחב כזה (ההולך ברחבה על פני כל התרגומים) מתחת יד הרחבה של הרשד"ל אף אחר שהעתיק בעצמו בהקדמתו דברי הרב הנז' • ונתיב א' וי"ז שם אינם מענין זה כלל.

גם מכתבו החמשי בכרמו זה (נד 22) אשר אותו שלא אלי שלם קראתי, באמרו עוד כי אותו קרא אז גם באזני החכם בני יקירי ז"ל ומצא המכתב גם בעיניו (עין רואה ואזן שמעת) חן רב, ומצאתי גם אני כי כן הוא, וחן חן לו! חנן אותו אלהים דעת, וברכה זו גם הבדלה — להבדיל בדעה בינה בינות הגדולים חוקרי לב האלה הראב"ע והרמב"ם, אשר זה אברהם כמשה שר את שירו, וזה משה האיש כאברהם הכיר את בוראו; אבל שלש אלה אנכי נוטל על מכתבו זה:

א) אחר שהוא קורא בכל המאמר לדברי פלטו וראב"ע בספריהם בשמות

אלה: משל דמיון מליצה, חדות חדות, לשון סתום, חלומות ומראות, עמוקות וסודות, וחזק אותם עוד גם בלשון הרמב"ם ע"ז „מסתירין הדברים — מדברים בחדות" ודברי ארסטו ורמב"ם בספריהם: הוא קורא בכל הפוכי שמות אלה, לא היה לו עוד לקרוא לפי"ז בהערה 4 לדברי פלטו בשם: לשון בני אדם, (ספרי ארסטו (אשר כמעשה פלטו) הנגלות, ספרים החצונים" ולהפך קרא שם לדברי ארסטו: (ספרי פלטו (אשר כמעשה ארסטו) הנסתרות, מגלות סתרים" ואם גם יובן למתבונן *) כי פה בהערה דעתו בהבדל גוף הספרים עצמם יוצאי חוץ וספוני בית, אבל לפי מה שבכל חדושיו ודרושיו שראינו, הנה דעת שפתיו תמיד אך ברור מללו ובכל דעותיו נגלות הנה מאמרותיו. הי' לו לבחר ע"ז לשון אחרת או להעיר על מה שרצונו עתה בלשון זה בהערה זו, אף כי הוא ספר עת' היוצא חוץ גם הוא לכל קורא, ואני נסיתי לתת דבריו אלה ליודעי ספר לאמור קרא נא זה וזה, ואמר לא אוכל כי סתום גם הוא ·

ב) כבואו לדבר על הרמב"ם באהבתו את השכל יותר מן הדמיון ואת האמת יותר מן היפי, העתיר לדבר קשות בשם הרמב"ם על המליצה והשיר שהם כל כבוד בית ישראל מעולם, כבוד כל אבותינו ונביאינו מדור דור, וישראל אך בהם עוד יתפאר לעיני כל העמים, כי בכל חכמי העמים ובכל מלכותם מהוללים הם כל הימים; יראה נא ידידי מה בין לשון הרמב"ם ללשונו, המצוא מצא בדברי הרמב"ם בכל המקומות שהביא שם אף אחד מן הלשונות אשר הוציא הוא מפיו בנד 31.30. כי יאמר על הרמב"ם „נגעלה נפשו — בשירים, פגול היא לא תרצה — בחלה נפשו בהם — לכן היתה בזויה ונמאסה בעיניו המליצה כו';" ועתה ישמע נא ידידי באזניו מה שהוא בעצמו מביא בשם הרב „כתבך הבהיר, אשר בכל קצות הזהיר, מה נעמו לשמע אזני, ויפיפו טוריו בעיני, — ויתמהו מלאות לשונך כל נכוני, (ואני מוסיף מזה ולהלן שם) והשתעשעו בעניניו רעיוני, ואפרוש אותו לפני — ויתפארו בך זקני ורוזני, וישימו אותו נזר ועטרת, וצפירת תפארת, ולדברי חזיון ערך אותו כל עורך, ויקראו לפניו אברך, ויעלוהו על לב השמים, ונתון אותו על כל ארץ מצרים" יאמר נא ידידי הידבר כן איש על מה שבחלה ונגעלה נפשו ועל מה שהיא פגול ובזויה ונמאסה בעיניו כדבריו? היתכן אמרו על האיש האומר על מליצות זולתו: „מה נעמו לשמע אזני" „כי לא היה יכול לשמוע בקול שרים וחורזים"; ואם נכון לראות כל מה שחפש ומצא והביא. שם מדברי הרב אשר דבר על המליצה והשיר לא נראה כ"א שימעיט הוא מעט בכבודם, וידבר רכות בדרך כבוד ובשלילה ויאמר: בעיני לא ישרים, הדרכים — לא סלולים, ועוד בו לשון חכמים מרפא להכנים רפואה במכה לומר „מקצתם" וגם יודה בפיו ויאמר „שהיא דרך אבותינו לפנים, וכל אחינו בספרד לה פונים" והלא יראה כי הוא מדבר בחסרון המליצה והשיר רק כפי ערך המעט שחסרה ידיעתו בהם מכל המשוררים הגדולים אשר היו לפניו, ויגרע מכבוד השיר והמליצה אך כפי המעט שגרעו המה את נחלתו בארצותם, כפי שיורה גם החרוז על הכתב (שהביא), כי בהגיעו „נעמו כל אזנים" וגם מעוט מעשיו בהם, ומה שאמר כי גדול כמוהו לא יהלוך קרי הוא רק תשובה לאומר כי אולי מקרה הוא

*) ומה גם כי באורתי כונתי במלות לועזיות *) המוסגרות בין שני חצאי לבנה, המו"ל ·
*) עיי"ש כי גם הן ממלות הזרות והנסתרות, הכותב ·

שלא אהבם בטבע ולא לאומר כי מקרה הוא שלא חלק לו בהם הטבע ואין כל גדול בחכמה ותבונה ועצה כנגד ה׳ יוצר זה הטבע, ועוד כי כפי דברי חכמי הטבע יהיו תמיד השכל והדמיון מתנגדים ברבוי ומיעוט בכל איש כפי תולדתו. אבל הוא ידידי סופר מהיר ודובר נכוחות! הוא אשר לא שמר את הערך הזה, הוא אשר הוציא מפיו קשות הרבה (בשם אדונינו הרב ז״ל) יותר מאשר נגרע חלק נפשו בשיר ומליצה, וכל קורא ספרי ידידי ואגרותיו, ויראה הגיוניו ומליצותיו הלא יאמר כי כפוי טובה הוא למליצה ושיר. *)

ומי לא יודה לדבריו כי רם ונעלה השכל מן הדמיון והאמת מן היופי, אמנם כי זה רק בלמודיות ובנגלות הטבע וכדומה אבל לא בנסתרותיו ובאלהיות, כי בהם נכעלו מעיני השכל שערי האמת וכל מבקשיהם בשכלם כלם כצאן תעו ובאין עינים זכות יגששו, כבוכים אנחנו כלנו בארץ באין מורה תעלומות אלה בשכל, כ״א בתורה באמונה וברגש לבב יקום דבר, וכל האומרים לראות באור האמתיות האלה מעולם ועד עולם, עורו כלם תמיד איש את עיני רעהו ואמר לו הלא בחשך אתה הולך, לילה לך מחזון זה, וחשך ומעקשים תשים לאור ולמישרים. לא כן היופי, לנו הוא נתן למורשה, כלנו יודעיו או מכיריו אנחנו, וכל יופי אם בטבע ואם במלאכה כאשר אך נאמר עליו מאז ומימי קדם כי יפה הוא אך נעים, כן הוא ביפיו ונעמו לעולם יעמוד; וכן כל נעם ויופי בשיר ומליצה אשר יצאו מפי הקדמונים, מהוללים ומשבחים המה עדנה גם בפי האחרונים, ואחריהם בפיהם עוד ירצו גם מעשי ידיהם, ואין פוצה פה למרות עיני זולתו בכל אלה. ואם בכל מה שלמעלה מן הטבע רבו הדעות ואחריהן האמונות, כפי רוב הארצות והמדינות, הנה ביופי ובנעם אין המחשבות שונות, בכל העברים ובכל הפנות, עד אשר הם בצדק יקראו בשם אמת וזה שמם לעולם וזכרם לדור דור, והפילוסופיאה אשר תאמת היום הנה למחר תשקור. ומה אענה לדבריו כי הרמב״ם רצה לעבוד את ה׳ רק בשכל ואמת (פילוסופיאה אמתית) ולא רצה לעבדו בדמיון, לא כן ידידי! הוא רצה לדעת אותו גם בשכל ואמת, וה׳ יודע אם בא מרום קנו, אבל לעבוד את ה׳ לא נוכל כ״א בנעימי תפלות ושירי תהלות ומליצות נמרצות, וכן עשה וכן גם צוה לעשות גם אדונינו הר״מ ז״ל, ועוד לא עבד איש את ה׳ בדברי קהלת ובמחקריו, כ״א בדברי דוד ובשיריו, ואם בקשו לגנוז ס׳ קהלת על דעותיו, בכל זאת לא חטא איוב בשפתיו. — ובמה תוכל הפילוסופיאה הנזומה והערומה, לעבוד את האלהות הרוממה, ובידה אין כל מאומה, לאמור כי ד׳ שמה — ואין מלה בלשונה לאמור לו כי הוא זה, כי תאמר גם היא כי כל ניבה נבזה, והיא באה אליו לשלול שלל ולבוז בז, באמרה כי בכל תהלה אך תבז, אבל המליצה והשירה המה ירוננו בגאון ד׳ ולהנה כפנים, לעוף אל רום שמים, וכל הנביאים ואנשי הרוח עפו ביעף היופי לעבוד את ה׳ בהדרת קדש, ובגיב נאוה כאמנו נעימות. ובאמרי ספר הודו לאלוה נורא הוד, ולא בפילוסופיאה קלונת הכנפים בכל דור (ולא היופי כאשר אמר אמור) דור עושה לה כנף ודור קוצץ, זה בונה וזה יהרוס ויפוצץ, וכאשר ידידי בעצמו פה יגיד לנו, כי לו חי הרמב״ם היום עמנו, אזי השליך ארץ ורמס ברגל, כל הפילוסופיאה של פילטע והעגעל.

*) לא הודעתי דעתי רק דעת הרב ז״ל, המו״ל.

ועתה ידידי הנה אם עוד רבות אתי בעטי, במהלל השיר והמליצה, ובהלול הפילוסופיאה, אבל יראתי כן ימוד לי כמדתי ויאמר, כי קנאתי למליצה ושיר יותר מאשר ידעתים, ע"כ אחדל מהלל ומהלל עוד, אבל טוב מזה כי נשלימה יחד, ובשלום יחדיו נתן תודה איש לרעהו לאמור: את הכל עשה יפה בעתו, ולכל ענין זמן ולכל חפץ עת, וכל אשר חנן האלהים את נפש האדם הכל טוב ויפה קשט ואמת: דמיון ושכל נפגשו, יפי ואמת נשקו, גם ה' יתן הטוב וארצנו תתן יבולה, ישית עלינו מהודו, ויאיר עינינו באמתו.

ג) להעירו לשום עינו הפקוחה על ההגהה, כי מי יודע המכשלה הזאת ת"י הפועלים יותר ממני, אשר עיני ראו בכל ימי מוסך הדפסת התנ"ך זה כשש שנים, והנה בקראי את המכתב החמישי הזה ודמיתי כי לא נדפס עוד ורשמתי על הגליון כל טעות הדפוס, ועלו כשלשים במספר, ורבם בחסר ויתר אבל ישנו ההוראה, וה' בנקוד והוא כָל והתגלו שנדפסו בקמץ וצ"ל בפתח, והא' טוב יותר סלל. והמסגרת 26 שורה ה' מקומה מעט הלאה בשורה זו, ואשר מלת „שכין" 32 ז', אבל למה זה כתב ותחז חסר א' והתי"ת פתוח, ולא כתב ותאחז כמשפט כמו ותאחז במשפט ידי ולא כבואו פ"א במקרא.

ואמר ידידי במכתבו הנ' והנ' אלי (להעירני להשיבו על הא') כי דאג וחרד לשלומי ע"ד השמועה ששמע כי תקרב המחלה חלי רע לבוא בעירנו מערי סביבותיה, והנני להודיעו כי כן הוא כי קרבה וגם באה ונהיתה זה כשני ירחים, אבל בגבורות ישע ימין ה' רפו ידיה החזקות, וגם במצות נשיא הכבוד שר הצבא מאוד נעלה השליט הגדול על כל מחוזות אלה היושב בעירנו, לא יתנו שוטרי העיר להביא אליה כל מכר אֹכֶל משחת ורע, נירי חלי רע הנאמנים, וע"כ גם העם נזהר ונשמר מאוד לנפשותיו, מלבד אשר כפי ראות עיני הרופאים זה כבר פעמים ועתה גם שלישית, יאמרו כי גם מושב העיר בעמק ומימיה אשר אין בארץ כמוהם לטוב, מרפים המה את ידי החלי רע ונאמן הזה, אפס כי דלת העם המתאוים תאוה לכל מאכל אשר לא יאכל עתה, מחסרון לב ומחסר כל, המה נאחזים במצודת דגים מתים ופירות חיים (אבל המתים מתי מספר) וכל יושבי העיר בדאגה פן יוסיפו אלה לחטוא בנפשותם ונתנו ידים להמחלה להשתרע בעיר ולא תבחין עוד — לק"י! — והנה מאשר ידעתי וגם שמעתי כי כן דלת העם עושים בכל עיר ומדינה, ראיתי לטוב וישר להודיע לרבים את אשר דרשתי ע"ז להזהיר את העם הזה ולבוא עליהם בחזקת יד תורתנו הקדושה, להחרידם וליראם בדברי קדשה, ולהראותם כי התורה הזאת הנתונה לנו זה כשלשת אלפים ומאתים שנה, היא גם היא כבר הביאה אז מרפא בכנפיה, וכתבה לנו מקדם ובאר היטב רשימה על ספר (כמעשה הרופאים) במצות אלהים רופא כל בשר, פרטה על פי ה' ביד משה רבינו את כל מאכל אשר לא יאכל בעת ובמקום אשר תהלך המחלה חלי רע הזאת. ואעתיק פה דברי בקצרה מאד, ידוע את אשר הקשו המפר' בפרשת מתאוננים (במד' י"א) על מה שנענשו העם שם בקברות התאוה ולא במדבר סין (שמות ט"ז) הלא גם שם שאלו בשר, ועוד גם הלינו שם על שהוציאום ממצרים להמיתם, ויגנו אחרי שבתם במצרים על סיר הבשר, וגם אז נתן להם השלו, אבל לא השחית בהם ולא חרה אף ה' גם

להכותם בו כאשר עשה פה? והנה ידוע כי שבעים הזקנים העתיקו פה את השם „לזרא" בשם חלי רע עי' אוה"ש ש' זור, ואני הוספתי כי גם בשם הזה הלכה לשוננו אחרי תולדות העצם אשר תקראהו בשם זה, והוא כי יש בשרש זור גם הוראת הסחיטה כמו כי רגל תזורה, ויזר את הגזה, ופעל המחלה הזאת הוא לסחוט את הקיבה ולזרות (אולי זרא משו' זרה) מתוכה את כל אשר בה דרך שני פתחיה (הקאה ושלשול), ה"י, ותהיה עתה השאלה כפולה מה היה עונש פה כי נבחרה מחלה זו לענשם בה כפי מדת העון? אכן הדבר פשוט ומבואר פה בכתוב, כי שם במדבר סין שאלו רק בשר ולחם אשר עליהם יחיה האדם, וגם את מצרים לא הזכירו שם כ"א ע"ד שישבו שם על סיר הבשר ואכלו לחם לשבע, אשר באמת אין בזה כל חטא ומרי לבקש אדם מחית נפשו, אבל פה התאוו תאוה פי' שבקשו דברים שיחיה האדם גם מבלעדם, והם רק תאוה לבד, ואך יתרה עשו לבקש מותרות ונעתרות, והוא במה שהזכירו בשאלת הבשר גם את הדגה, הקשואים והאבטיחים, החציר, הבצלים והשומים; וירא ה' כי אך תאוה המה מבקשים, כמליצים ורגנים, להלאות אלהים ואדם ולנאץ את ה' ומשה עבדו, כי לא ישנה ה' אלהים חקות שמים וארץ גם על יתרות כאלה כאשר עשה בלחם ובבשר, והמה מתאוים שיהפוך להם כל ישימון המדבר לים דגה ולגן הירק; ויאמר ה': הנני נותן להם בשר כשאלתם אבל עם הבשר הזה אביא גם את הזרא הזו אשר כל היתרות האלה שהזכירו ויהו אחריהן בתלונתם זו (שהוא כל הנז' בכתוב זכרנו את הדגה וגו') הן הנה כחצים וכחרבות בידיה להכות כל אוכליהם נפש, וגם עתה כל העם מגוסת חרב והרג גם מפני זכרון שמות כל היתרות האלה, ולא יזכרו ולא יפקדו ולא ישמעו עוד על פיהם, בראותם כי הזרא הזאת מתהלכת במדבר הזה· זו חטאתם וזה פריה· ומה מאד יוכן עתה מה שיאמר הכתוב ע"ז שם: ורוח נסע מאת ה' וגו', אשר שם במדבר סין לא נזכר רוח זה בשליו כ"א אמר שם ותעל השליו וגו', גם לא נמצא בכל המקרא שיבוא לשון נסיעה על הרוח כ"א פה ובתהלים ע"ח: יסע קדים במדבר, אשר גם שם יספר בלשון זה את הדבר הזה עצמו המסופר פה עי"ש, אבל עתה אנחנו יודעים את מסע הרוח הזה כי הוא רוח (אויר) הולך ושב ברוח, והוא האורח הנוסע עתה מעיר לעיר וממדינה למדינה ומתהלך בכל הארץ. — יתן ה' ויצרו צעדי אונו ותחמסו עקביו מלכת עוד, והוריד לשאול רגלו ומשכנו לאבדון·

והנה לד"ק נמצא עוד אחד בתהלים נ"ה: מרוח סועה, שעשוהו לבינוני זר מן נסע, ואם גם כן הוא כנים דברי, והמשורר ימשיל שם את אויביו לרוח הנוסע הזה (כי לרוח מגויה אין כל ענין שם), וע"כ גם יאמר: ואימות מות נפלו עלי· ואולי גם מ"ש שם: מי יתן לי אבר כיונה אעופה וגו' הוא ג"כ לקוח ומשאל מתולדות מחלה זו, לדעת האומרים כי גם עוף השמים ידעו מועדיה, וינסעו ויעופו מכל המקום אשר תבוא שמה, מהתקשות האויר אז.

בין כה וכה אנחנו מוצאים חיים בספור זה כמו בכל ספורי התורה, ומוציאים מדבריה אלה את כל משמרת נפשותינו בימי חול המחלה במקומנו מכל האכל אשר גם כל חכמי הרופאים ומעשי כל יום מורים אותנו להשמר ולהזהר מהם ביום הזה. והם הדגים (ואולי אין מעט בכלל כי אמר דגה המורה רבוי)

הקשואים (גורקען) האבטיחים (קירבזע, מעלאנען) החציר (כל ירק גנה ושדה כמו (לויך) והשאר וכמשמע בכתובים) ובצלים ושומים חיים כבר נודעים למשחית·

ובשמוע ידידי הרב הגדול כו' כמוהרנ"ה ק"ב נ"י את הדברים אך יוצאים מפי, והראני בערוך ערך גס ז"ל: בפסקתא כו' אני אמרתי לתת לכם לחם קל שלא יהא אחד מהם נוסא (ובילקוט נוטא) ודלוריא אוחזתו והן מתרעמין ואמרין ונפשנו קצה וגו' פי' גוסא אכילה גסה ונפיחות בטן דלוריא לשון לעז כו' וז"ל המוסף: א"ב נראה שהגי' הנכונה היא גוושא ודיירא כו' ומסיים כי בלשון רומי פי' גוושא מין חלי הקאה ופי' דיירא חלי שלשול ע"כ. [אמר המו"ל: ועי' גם בערך בטן ב' —]. ויצא לי מזה כי חז"ל כבר ידעו מחלה זו וידעו כי גם בדור המדבר כבר היתה מחלה זו, והמן היה ע"כ קל מאד כדי לשמרם מרעת מחלה זו. והנה הדברים שאמרו בע"פ המה כעין הדברים אשר הראיתים פה כתובים בתורה·

ובדבר העלים מכרמו זה אשר שלא אלי עוד בין כה וכה, הנה מהרתי להשיבו עתה בטרם נפניתי עוד להתבונן בם, ולא אוכל כעת כ"א להעירו ע"ד הבאור לידידנו היש"ר ני' צד 78 79 על הכתוב ה' זכרנו יברך,*) אשר בקראי אותו ראשונה עם אחד מבחירי תלמידי בכי"ס הרבנים, עניתי ואמרתי אליו: לא אדע למה ישנה את הנקוד אם הלא ייטיב באורו היש"ר הזה גם כפי שהוא מנוקד עתה, מן השם זכר בקמ"ץ בכנוי רבים מד"ב ואם גם נקדו את הרי"ש בקמ"ץ מה שצ"ל בציר"ה, ידעתי כי יש חלוף נקוד זה במקרא ולא אוכל מצוא אותו עתה בוכ־וכי· אח"ז פניתי ולקחתי פי' הראב"ע ומצאתי כי הוא מביא באור זה בשם רבי משה וכמו שאני אומרו וגם מקשה עליו מקמ"ץ הרי"ש, וממ"ש בית ישראל על הנקבות; ושבתי לראות בשרשים לרד"ק ומצאתי כי גם הוא מביא פי' זה בשם י"מ, ומיישב גם כל מה שהקשה הראב"ע ע"ז, והוא מביא הראי' על חלוף הנקוד שהוא ילבשם תמורת ילבשם· וגם הוא מטעים טעם זכרון הזכרים במה שהם העולים לרגל· ועכ"ז יפרש בית ישראל לכלול גם הנקבות לא כהיש"ר, והנה רציתי לתת היתרון להיש"ר במה שהשם זכור הוא שם הכלל מאח"כ זכר, ועיי"ש ברד"ק, אבל גם זה איננו מכרח אחר שנאמר כל זכורך, (וצ"ע) ואולי הוא רק כמו זכר ובא על ב' משקלים, גם אין זה כדי עוד לשנות הנקוד עליו· ובהראותי הדבר הזה לפני הרב הגדול החכם והנגיד הנעלה ידידי כנפשי כמוה' מתתיהו סטראשון נ"י, הראני בב' מקומות בס' הזהר כי גם הוא יפרש על הזכרים, כי בסדר ויחי (ד' רנ"ג ע"א) ע"פ ויברכם ביום ההוא, ר' יוסי פתח ואמר ה' זכרנו יברך אלין גוברין כו', וברא"ש פ' במדבר ר' יצחק פתח ה' זכרנו יברך אלין גוברין כו'· — וגם הראני אות השאלה המוסגר בצד 94 מכרמו זה, כזה „מר (?) שבתו" ואמר, שצ"ל: „מחשבתו"· והראני עוד במ"ר ס' ויקרא פי"א וס' במד' פ"ז ז"ל: מהו לורא רב הונא אמר לורנא ולבוטני ופי' הר"מ די לונזאנו במעריך קיא ושלשול, והראני עוד ע"ז

*) גם מכבוד הרב החכם המצוין דוקטור גייגער נ"י נשלח לי בענין זה מכתב חכמה להפליא ויבוא אי"ה בחוברת הבאה, יראה הקורא וישבע נחת. המו"ל·

במכילתא בשלח ובמו"ר שם עוד מאמרים כאלה ומה שהתבונן בהם עפ"י בקורת כבקרת חכם אמרי קדם ויארך זכרם פה. —

ווילנא, ליל כ"ח מנחם אב שנת תרי"ג. **אד"ם הכהן לעבענזאהן.**

אגרת כד.

לידידי הרב הנעלה, העולה במעלות התורה והתושיה, ויורד לעמק דעות שוכני ארץ נשיה, השולח את היונה רבת העליליה, וקורא חכמי דורות עולם לעמוד לתחיה, היושב בעיר בה חכמה פוריה, ונפשות ביתו שם לא חיה, והוא עוד יטע הכרם אשר היה לשאיה, לצמאים לדבר ה' למחיה. ה"ה החכם השלם כמוהר"ר **שניאור זקש** נ"י.

הנה כמו שמכתבי הראשון היה רק מענה על השאלים אשר שלח לי אז, כן אענה פה חלקי גם על השאלה 49 50 אשר שלח לי עתה. והוא ע"ד פי' הרשב"ם (שמות ג' ט"ו) אשר זה חמש שנים דרשתי ברבים מתוך כ"י שלי בכל הדברים האלה, וקצת השומעים גם העתיקו להם את דברי אז. והנני מעתיק לו גם דברי בקצרה מדרושי זה, גם יתר באורי שם על כתוב י"ד וט"ו אחר שאלתי בהם: א) מה זה ויאמר הב' למדבר אחד בכתוב י"ד הלא די אם אמר אשר אהי' ולב"י תאמר אהי' וגו'. ב) ומה עוד גם ויאמר הג' למדבר זה עצמו בכתוב ט"ו. ג) ולמה לו באמת לבוא אל ב"י בב' שמות אלה ולא די באחד מהם, או רק בשם הוי"ה לפי האמת שזה השם הוא כפי שיקראהו כל זולתו, וגם משה בקש רק את השם אשר יגידנו לעם. ד) ואם גם רצה בשניהם, למה לא חבר גם שניהם במאמר אחד ולקצר לאמר: אהי' הוי"ה וגו' שלחני וגו'. ה) מדוע אמר (לפי' הרשב"ם) על השם אהי' לעולם ועל השם הוי"ה לדור דור. ע"כ אני אומר כי ויאמר השני הנאמר סתם הוא מוסב על מרע"ה כאשר כיוצא כן גם הרבה במקרא בב' מדברים זא"ז שלא להזכיר בכל מענה את שם העונה, ותמצא עוד כזה גם בספ' זו ובשאחריה עיי"ש, רק כי תי"ו הנכח במלת תאמר התעה את כל המספר' לחשוב כי הם דברי ה'. ופי' הכתובים כן הוא, בתחלה השיבו ה' רק המאמר אהי' אשר אהי', שהיא תשובה על השאלה הא' מה שמו, ובטרם שהשלים ה' את מענהו להשיבו גם על השאלה הב' „מה אמר אליהם, חשב משה כי זה הוא כל מענהו כלו, והוא א"כ תשובה גם על מה אמר אליהם, ורצונו שיאמר גם אליהם אהי' שלחני וגו' (כי אשר אהיה הוא רק פי' השם אהי' כהראב"ע) בשמו הפרטי, ולא אלהי אבותיכם שהוא רק שם כללי כמו שחשב משה לומר להם (בכתוב הקודם), והוא למען לא ישאלו עוד מה שמו, אבל יען שנפלו עוד ספקות בלבו אולי הוא רצון ה' שיאמר להם גם הוא, את השם וגם את פירושו עמו: אהי' אשר אהי', או שיספוק להם את השם אהיה ממד"ב לנסתר כמשפט הלשון, ויאמר להם, יהי', ועוד גם בו הספק אם לאמרו לבדו או עם פירושו: אשר יהי', או שלא יאמר להם כלל מתחלה כל שם פרטי, רק שמתחלה יאמר להם כפי שחשב משה בכתוב הקודם שהוא אלהי אבותיכם וגו', ואם יאמרו לו מה שמו (כמו שהוא חושש) אז יאמר להם את שמו הפרטי

וכיון כי ספקות אלה ועוד כאלה הם בענין רם ונשא כזה שהוא ענין השם אשר לעולם הנכבד והנורא, לא רצה לעשות בזה דבר מדעתו (כנ' דברים) ולא גם לשוב ולשאול את פי ה' את דעתו, כ"א שנועץ בנפשו לדון בזה לפני ה' כתלמיד הדן לפני רבו, והוא במה שישוב על מענה ה' להיות חוזר ושונה לפניו את מענהו זה (הקצר והסתום) בהרחבת לשון באר היטב כפי היותר נראה לו לבארו, ויראה היכשר כן בעיני ה' אם לא. וז"א ויאמר כה וגו' פי' שאמר משה כי מענה ה' זה הקצר כן הוא במלואו, וכאלו אמר ה': כה תאמר אל בני אהי' וגו', ובזה עוד יותר נכון הוא מה שלא אמר ויאמר משה כי באמת איננו מאמר משה כ"א שהוא בעצמו מאמר ה' הקודם רק כפי שמשה מרחיבו עתה לבארו כמתורגמן, ועי"ז מהר ה' ,,ויאמר עוד אל משה, פי' שבא עתה להשלים עוד גם יתר דבריו, ולהבינו כי מ"ש אהיה אשר וגו' השיבו בזה רק על השאלה הא' מה שמו, אבל על שאלתך, מה אמַר, הנני משלים עתה להשיבך כי כה תאמר אל בני (לא כפי שדנת לפני מדברי תחלת המענה), הוי"ה אלהי וגו' שלחני, ביו"ד לפני השרש כדין לנסתר, כי חלילה לאדם שיקראני הוא בשם אהיה שהוא למד"ב וכאלו הוא קורא א"ע בשמי, ובסוף הכתוב יבאר דבריו וטעמו (כאשר הראיתי דרך זו בכל המקרא בבא"ח שלי) כי זה השם הא' הוא שמי אשר פי ה' יקבנו כמד"כ, וזה השם הב' הוי"ה הוא זכרי כפי כל המזכירים אותי הנסתר מהם.

ומה שלא בא באמת השם השני יהיה וכדינו (והראיה ממ"ש כי מה הוה, אינה ראיה לשאר הזמנים שלא בא בהם כן בכל המקרא) הוא מטעם כי כל מלות העתיד עיקר הוראתם הוא רק על הזמן הבא (ואך לפעמים יכללו גם את ההוה ואך במקום שיוכיח על זה כל המאמר כנודע) והיה נשמע מן השם יהיה כאילו ישלול חלילה מציאות ה' בהוה, ועי"כ הורכב השם השני הזה אשר נמסר לבני אדם מן יהיה ומן הוה כפי שהוא נכתב אתנו, משא"כ בשם אהי' אשר רק ה' ידבר בו ודי לו להורות על העתיד לבד, ועל מציאותו בהוה הלא יעיד פי המדבר ית' (והוא טעם שני שאין לאדם לקרוא את ה' בשם אהיה, כאשר כן לא נמצא עוד זה השם בכל המקרא, ומכל זה תצא הוכחה ··· ותוכחה ···) וזה ההבדל עצמו הוא גם בין לעולם ובין לדור דור (הבאים לפעמים נרדפים במקרא) כי לעולם יורה רק העתיד לבד כהשם אהי', ולדור דור יורה כשם הוי"ה על ההוה והעתיד יחדיו, כי גם פירושם בכל מקום הדור הזה בהוה והדור שאחריו בעתיד (אשר הוא יכלול כן גם כל דור הבא ואח"ז). ועתה עינינו הרואות את כל כבוד המאמר האלהי הזה: זה שמי לעולם וזה זכרי לדור דור, כי הוא נדר כפלא מאד לבני השמות הנכבדים האלה, וכולל ב' ההבדלים שביניהם בדרך מאד נעלה. כי זה שמי לעולם יגדר את השם אהיה שהוא מד"ב ועתיד (כי מלת לעולם המורה גם נצחיות יורה כי פי' שמי הוא ,,מה שאני הנכרי קורא לי בפי" ולא שהאדם חולק קוראני בו) וזה זכרי לדור דור יגדר את השם הוי"ה שבו מזכיר כל זולתו את מציאות האל הנסתר בדור ההוה ובדורות העתידים. ומזה מאד יובן עתה מה זה שהרבה לתאר רק את שם ההוי"ה בתארי הדורות אלהי אבותיכם — אברהם — יצחק — ויעקב, מה שלא עשה כן בשם אהיה. — והטעם אשר נודע ה' לבני האדם בב' שמותיו אלה רק במציאותו בהוה ובעתיד ולא גם במציאותו בעבר מימות עולם, הוא יען כי ציור מציאות ה' באמת בבחי' האדם

המציירו הוא רק ציור כמצא אחד, שמציאות זה האדם המשיג וכל יתר הנמצאים אשר הוא רואה תלויה במציאות הנמצא ההוא. והאדם (אשר הוא המשיג האחד בארץ והשגתו היא רק בדרך הזמן) אין למציאותו חלק ונחלה בימות עולם כ"א בזמן ההוה וברגעי העתיד שאחריו, כי מציאותו בעבר כבר חלפה עברה לה ואיננה ולא תשוב אליו עוד. וכל ימיו עברו נחשבים רק כימי התהו, ע"כ ב' השמות האלה הבנוים ג"כ משרש היה שהוא דבור המציאות לרמוז על מציאות ה', לא התודעו אל האדם כ"א על הזמנים שגם הוא האדם הולך ונמצא בהם בסבת מציאות ה', כי רק אז השגתו את הממציא אותו ואת כל הנמצאים היא השגה שלמה ואמתית. ועי"כ גם לא נזכר בתורה השם הוי"ה בטרם נברא האדם המשיג את ה' ית' בדרך זו אשר השם הזה מורה עליו. עי"כ. ולי שם בדרוש זה עוד דברים בפי' ב' השמות האלה, ולא אאריך פה. *) והנה מדברי ידידי

---

*) אמר המו"ל: כאשר שלחתי את המכתב הזה אל ידידי האדם הגדול הרב הכותב שי' ואחר שנסדר באותיות הדפוס לבקרת ולהגהה כשאלתו, והעירותיו לשלוח לי גם יתר דבריו אלה בפי' השמות, כן גם שלחם אלי לתתם בהערה במקום הזה. וזה לשונו בתשובתו אלי: —

„ידע ידידי כי בהעתיקי לו את דברי אלה הראשונים לא נפניתי אז אל הכתבים להעתיק מתוכם כ"א שהעתקתי מזכרוני, וכבואי עתה להעתיק לו שאריתם מתוך הכ"י בדרוש הזה מצאתי כי נשכח מלבי אז איזה דברים והם: מתוך השאלות (אשר יותרו בבאורי זה) נשמטה עוד שאלה ו': מדוע לא הזכיר משה לעם גם השם אהיה כמשמע ממו"ש (שם ד' ל"א) וישמעו כי פקד ה' ולא זכר הכתוב שם גם השם אהיה, וכן לא זכרו משה להם בכל מקום אח"ז, אשר לפ"ד המפרשים נהו פה ה' על השם הזה ראשונה לאמרו לב"י; וכן גם שאלה ז': מדוע לא אמר גם במאמרו הב' ויאמר עוד כמ"ש במאמרו הג'; ועוד שאלה ח': מדוע פירש במאמר ג' כי ה' הוא האומר אל משה ולא פירש כן במאמר הב', אף כי באמרו ויאמר עוד כבר הגיד כי הוא האומר הקודם. ועוד שאלות כאלה אשר ימצאם גם הקורא. — ואח"ז בבאורי על ויאמר הב' מצאתי שם עוד פי' אחר והוא שיהיה ויאמר זה מהוראת מחשבת דמיון אשר יש עוד לפעל אמר כמו ואמר פרעה, אמר אויב, ועוד רבים, וכן יאמר פה כי משה חשב ודמה בלבו כי במענה ה' אהיה אשר וגו' אמר ה' לאמור כה תאמר אל ב"י אהיה וגו', וה' ראה ללבו ומהר ותקן את דמיונו וגלה לו במאמרו הג' את דעתו במאמר הא'. ובפי' שני השמות האלה בדרך אחרת זה לשוני שם: כאשר רצה בעל לשוננו הקדושה להביא שם עצם פרטי על ה' ית' אשר יאות לפי עצמותו הנעלה מאד, ולא יכול לבנות השם הזה מכל מלה בלשון יען כי כל מלה מורה תאר איזהו מה וכמו שהוא ענין כל שם בלשוננו, וכל תאר בלשון לא יהיה במשמעו כ"א כפי השגת המדברים את התאר ההוא, ואנחנו בני אדם כל ציורי השגותינו הן רק בדרך תמונות חמריות ונכבשות גם תחת יד הזמן והמקום אשר כל יסודם ועניינם הוא ההשתנות וכל ענין האל ית' הוא שלא ישיגהו כל שנוי וכל רבוי וכל ענין חמרי, ע"כ בחר לבנות לו את השם מהמלה היותר פשוטה בלשון אשר לא תתאר כ"א מציאות וישות לבד מבלי הוראת כל מהות וכל משיג וכל תאר מה אף כי כל תנועה והוא דבור המציאות שהוא השרש היה; אפס כי גם השרש הפשוט הזה לא נקה עוד גם הוא בפי האדם מכל חלאת אנוש, ושתים הנה קוראותיו א) כי נחלק בידו גם הוא לג' חלקי הזמן הרודה בו ובכל ציוריו, שהם עבר הוה ועתיד, אשר אם נבחרה באחד משלשתם לשומו לשם האל ית' ישלול הוא את מציאות ה' מיד השנים הנשארים, ונגרע חק האל הנצחי. ב) כי גם יסוד הוראתו שהוא היות דבר מה נמצא אין בכח האדם להכיר גם מעליו ולהפשיטו גם אותו את בגדי החמר אשר הוא האדם יושב

שם אין לברר מהו אשר העירו אליו הרד"ק ז"ל ומה המה הדברים אשר לו (המ"ל) המה; וכפי הנראה מלשונו, העירו החכם הוזה רק על הסבת

בקרבו, ואך בצאת המשפט מלפניו על דבר מה כי הוא הוה ונמצא כן אז יתיצב לפניו כמו לבוש דמות הגוף ועוטה מעיל רקועי מקום וזמן, כי מבלעדם לא יוכל כל נמצא להראות לפניו, וא"כ הלא נחללה חלילה גם בשרש זה שם אלהינו —

„ומה עשה בעל הלשון?" חפש ומצא בלשוננו חלק זמני אשר לפעמים יבוא ויפשוט על כל ג' חלקי הזמן גם יחד, והוא העתיד — אשר לעת מנוחה הוא בא להורות משך זמן תמיד כמו החכמה תחיה, החכמה תעוז, יביע אמר וגו', יין ישמח, האדם יראה — וה' יראה, ודומיהם הרבים מאד, המורים עבר הוה ועתיד אשר לא יסוף מן הנושא, ויבחר גם את העתיד בשרש זה להקדישו לשם ה' אמנם כי עוד גם בזאת לא עלתה לו ארכה שלמה, יען כי גם היא לא תצלח כ"א בשם אשר פי ה' יקבנו על נפשו כמו"ב כי הוא יאמר אהיה, ואותו לא נוכל עוד לפרש כעתיד בודד הפשוט אשר אין לו חלק ונחלה בעבר ובהוה אחר כי הוא ה' המדבר עתה בהוה וישנו, וא"כ ע"כ הוא העתיד התמידי הכולל כל הזמנים, אבל מה נעשה בשם אשר כנואה אנחנו לקרוא לה' הנסתר מאתנו הלא לנו המשפט לומר יהיה, והוא הלא יורה גם הוראת עתיד פשוט, יהיה ולא עתה ולא לפנים או אולי גם יהיה ואחר יחדל מהיות כמו: יהיה טל, ואיך נקראהו בשם אשר כתוב בפניו יענה ואשאנו לאלהים — ע"כ השכיל עוד והגדיל לעשות לשם ה', ויצר גם את העתיד לנסתר בשרש היה באופן שלא יוכל להורות עוד על העתיד לבד כ"א שיהיה מכרח שהוא מן העתידים המורים התמדה כמו שהוא הענין בשם אהיה וכאמור, והוא במה שהחליף את היו"ד עה"פ בו"ו שלא יבוא כן כ"א בהוה לבד בשרש זה (עי' היטב בשרשי רד"ק) והוא א"כ גם עתיד וגם הוה עפ"י הכרח יו"ד האית"ן והו"ו הבינוני בפעל זה, אשר עתה מוכח מתוכו כי איננו העתיד הפשוט כ"א שהוא ע"כ העתיד המתמיד הכולל כל הזמנים וכמו השם אהיה, אבל בזה כבר הפליא עצה להעיר גם מן הכבדות הב' שהוא מהשיג את מציאותו בציור אמרי אשר ישכנו עוד קו ציור המקום והזמן אשר עליהם הטביע השגתנו, כי עתה כאשר השם הוא בנוי מהוה ומעתיד גם יחד, יורה לנו ההוה כי הנה הנהו וישנו, כפי שיאספו עלינו כל הנמצאים כלם להכירו ולהחליט מציאותו, ויו"ד האית"ן יורנו כי השגה זו איננה ברורה עוד לנו עתה בהוה כ"א שהיא כאלו עתידה עוד לנו לרגעים יען כי בכל עת ורגע אשר כל הנמצאים יורו על מציאותו באצבע לאמור כי הוא זה, ואנחנו נקרב אליו אז להשיגו כן עד מהרה אנחנו נדחים מרגע זה ושבים לאחור, לאשר לא נוכל עוד להשיגו ברור להיותו נעלה ומרומם מאופני השגתנו (ע"ד וירא העם וינועו ויעמדו מרחוק) והנמצאים כן ישובו תמיד כרגע להראנו עוד אל השגה זו והוא תתרחק שוב מאתנו (ע"ד אמרתי אחכמה והיא רחוקה ממני) וכן אנחנו נעתקים תמיד מרגע ההוה אל רגע העתיד בענין השגה זו, כי מצד הנמצאים היא לנו תמיד בהוה ולנכח פנינו לאמור הנה אלהינו זה! ומצד רוממותו ית' היא נדחת אל העתיד והנעלם לאמור החקר אלוה תמצא! כי כן גם העתיד הוא יותר נעלם בזמן גם מן ההוה היותר גלוי, וגם מן העבר אשר אם גם הוא נעלם עתה כבר היה גלוי לנו לפנים, וכן הנמצאים יגלו את ממציאם בהוה שהוא גילוי רב, והוא האל ית' אל מסתתר בהוה ושדי לא מצאנוהו אז וחביון עזו בעתיד היותר נעלם, ונקוה לו כי שם נמצאנו עוד, אחר כי נפשנו יודעת מאד כי יש ה' נמצא כעדות כל הנמצאים כלם, עד שאנחנו נגרשים תמיד מהשיגו בעוד רגע ולא נוכל עוד, אבל תקות אנוש לקרבה תמיד יותר אל השגה זו כפי רבות חכמתו יום יום ועד עת צאתו מבית חמרו• והנה מרוצתנו תמיד בכח הנמצאים אליו ית' להשיגו, ושובנו ומניסתנו מפניו לרוב גדלו ולרום כבודו הוא ענין רצוא ושוב בחיות הקדש וענין אהבת ויראת ה' בבני האדם, והרצוא והאהבה הם בתארי החיוב והשוב והיראה המה רק בשלילת הפכם אשר בה אנחנו

המאמר בא"ת ב"ש לחילופו הפשוט. — [אמר המו"ל: כן היא ידידי החכם

מסתפקים בחיים האלה כמ"ש וראית את אחורי וגו' שהוא ע"ד משל כאדם הרואה את האדם מאחוריו אשר את פניו לא ראה מעולם ולא יוכל לדעת אז כ"א שהוא אדם נמצא, אבל לא ידע איך ומי הוא, ורק זאת ידע גם ממראה אחוריו כי איננו אחד מכל האנשים זולתו אשר אותם ידע ויכיר היטיב גם איך ומי המה, והכן זה גם במה שאלילת הנגות הוא אחורי השבח. ובא היו"ד המורה בהשגת ה' על העלם העתיד לפני אותיות הוה המורה על גילויה, כמקדים להזהיר לבלתי נהרסה לקרבה אליו ית' לתת בו תארי החיוב כפי שנדמה לנו מן ההוה, רק שנכיר ונודה במציאותו לבד אבל במהותו לא נחלט ונחייב עד מה, כ"א שנשלול ממנו כל חסרון וכל העדר כפי שיכריח הענין האלהי, וע"כ נתנה לנו הרשות בלשון להשתמש בחצי הראשון מהשם שהוא השם יה המורה על העלם אבל לא בחצי הב' המורה על הגילוי כאלו היתה השגתנו בו שלמה, ואנחנו אין מזכירין גם השם שלם והוא רק לסבת אליו הב' כמובן ממה שנזכיר את השם יה. רק שבא השם יה נ"כ רק בשירי תהלות הגשגבות הבאות על הנפלאות היותר גדולות, הנעלמות והנעלות מדרכי הטבע כמו האל ית' אשר רק השם יה הזה מורה על העלמו, כאשר כן בא ראשונה בתורה בשיר קריעת ים סוף. וכן בכל מקים, (ועוד לפרש בזה הרבה בשה"ק וחז"ל מה שאין זה מקומו)."

„והנה כל זה נעשה בשם יהיה הנסתר אבל בשם אהיה המד"ב אשר אין בו גם כבדות זו השנית לא שגה בו מאומה, והוא יען אשר פי ה' הוא המדבר בו, והוא הלא ישיג וידע א"ע ידיעה שלמה וברורה ואמיתית כי הוא בעצמו הלא ידע ברור מה שהוא, וז"א אהיה פי' אני מלדי הלא אני הוה הויה במהות חלוטה ומחוייבת וגם מעולם ועד עולם (כהוראת פעל עתיד זה שהוא בהכרח עתיד מתמיד כאמור) אבל איך ומה היא הוית מהותי זו ע"ד חיובי, זאת לא יוכל האדם הנברא מרכב לשמוע ולהבין, וע"כ אין לו לדעת אותי כ"א שאני הוה תמיד (אהיה) זאת אשר אני הוה תמיד (אשר אהיה) פי' הויה אשר אך אני לבדי יכול לדעת אותה איך ומה היא ולא אחר זולתי (ע"ד המאמר אלו ידעתיו הייתיו): אמנם כי לפון במאמר זה עוד ענין נכבד אחד והוא, כי הנה השרש היה יורה מציאת הנושא לבד כמו איש היה, או מציאת תאר בנושא כמו הייתי מלך (עי' אוה"ש) ואמר פה ב' הפעמים אהיה לב' ההוראות מה שהוא גם יופי בלשון, ויהיה אהיה הא' מהוראה הב' אבל סתם ולא פירש איזה תאר נמצא בו יען כי ראינו כל התארים שהם כל השלמיות (כי תארי הנגות הם אך חסרונות והעדרים שלא יפול עליהם לשון הויה) ואהיה הב' הוא מהוראה הא', ובזה יצא לך פירושו: אני הוא (אהיה) חי חכם יכול עליון נצחי וכן כל השלמיות, בזה אשר אני אך נמצא (אשר אהיה) פי' כי כל תארי השלמות האלה אינם נוספים חלילה על עצמותי כמו שהם בזולתי, כ"א שכלם המה רק עצמותי לבד (כנודע) וזה אשר אני נמצא הוא מציאותם, ואיננו חי בחיים כו' כ"א אני הוא חיי וחיי הם אני וכן כלם."

„ואמר עוד כי לאשר כל עתיד מתמיד יבוא תמיד בפעלים שהם טבעים בנושא וכמו שתראה גם במשלים שהבאתי למעלה והוא יען כי מה שבטבע יתמיד, א"כ הפעל היה המורה רק מציאות לבד כשבא גם בו עתיד מתמיד כמו שבא בשני השמות הנכבדים האלה (שכבר הוכחנו למעלה שהם ע"כ מן העתידים האלה) הלא יורה ג"כ שמציאות נושא השמות האלה היא טבעית ומחוייבת בו, והנה הדבר הזה הוא אשר כל גדולי חקרי לב לא הגיעו לעמוד בסודו כ"א אחרי רוב שנים ורוב עמל ויגיעת שכל והוא אשר קראהו בשם מחוייב המציאות, ולשוננו הקדושה היא הקדימתם מאז היתה, ולפנה לנו גם הענין הנכבד הזה בשמות אשר קראה לאלהי קדם. ע"כ לשוני שם. והמשכיל ידע מה מהדברים אשר בדרך הא' יש לצרפם גם אל דרך זו הב', כי לא שניתים פה".

רד"ק פי' הראה לי רק דברי הרשב"ם ופתרונם ברגע כמימרי', וכל יתר הדברים שם כהערתי למעלה (צד 49) לי הם, ואם אנכי חטאתי שם בלשוני, מידי יבוקש עוני, ורד"ק נקי! — ואני אין לי חומש עם פי' הרשב"ם, וס' ק"ש לא ראיתי מימי; ועי' גם כ"ח ו' צד 65 בהערה (שהיא של הרב ש"ר נ"י)] · ואם גם בימי הרשב"ם ואח"ז בימי המחבר הס' קרן שמואל מפרש הרשב"ם, היה עוד גם א"כ זה כדבר סוד להסתיר בו איזה מאמר, גם אם אמרו כי בא"ת ב"ש הוא, — הנה לא היתה זאת גם אז כ"א לקוראים בספרים אבל לא למבינים בהם — אף כי בימינו עתה אשר זיל קרי בי רב הוא, ומי גם מכל קוראי דברי הרשב"ם היום, ולא יפתרם על נקלה, וכאשר כן גם ראיתי בשלתי עתה לא' מאוצרי ספרים להשאיל לי ספר ק"ש, והנו מפרש גם הוא כן, ומצאתי בו עוד כי להקל מלאכת המעשה מכל קורא כבר כתב שם אחד מן הקוראים על הגליון את הא"ב א"ת ב"ש עם פתרון המאמר הזה · אף כי כמוכע הוא מ"ש „כבר עמלו בזה בעלי נוטריקון כו', כי מי יודע כל אלפ"א - ביתו"ת אלה יותר מהמה שזה כל חכמתם. וירחה עוד כי מ"ש שעמק פשט זה שמי הוא לדעת הרשב"ם: שהוא קורא א"ע, אינו כן, כי לא אמר זאת הרשב"ם (בא"ת ב"ש) כ"א על האל"ף באהיה, אבל על זה שמי לא אמר כ"א שהוא מוסב על אהיה, כמו שבאמת אין הוראת שמי בכל מקום, מה שאני קורא א"ע, אבל מה שגם כל זולתי קורא אותי, רק אני בבאורי זה הוכחתי זאת מן לעולם וכמ'. וכן מש"ש בדעת הרשב"ם וז"ל: ויו"ד שביהיה כו' וזה עומק פשט הכתוב וזה זכרי שהוא זכור כו', הנה שכח תחלת דבריו שבאר שם כי פי' הרשב"ם על וזה זכרי הוא על השם א"ד ולא על השם הוי"ה וכן האמת, כי כן יאמר הרשב"ם מפורש בתחלת דבריו שם שלא הביאם· כאשר כן הרשב"ם גם ישכיל פיהו בכל פירושו זה לכתוב לשון קריאה על שמות העצם ולשון זכירה על השמות שמכנים בם, כלשון הכתוב הזה לפי פירושו (ואגב ראיתי כי תחת הנדפס ברשב"ם שאנו קורים (הפך ממה שצ"ל) מובא שם בק"ש „שאין קורין" וכן נכון) · אבל מכל זה לבי רואה שהרד"ק נ"י לא כיון לפרש ולפתור לידידי דברי הרשב"ם רק שהראה לו דבריו שם באתב"ש והגיד לו בכת אחת גם את פתרונם, וידידי בכתבו אח"ז את הערתו זאת לא היה עוד ספר הרשב"ם בידו, ובאמת היה לי רק להעירו לעיין בו ולתקון לפיהו את דבריו, ולא להיות בזה כמשיג עליו, ואם לא עשיתי כן וכתבתי כל אלה הנני בזה רק כבא במקומו, — אבל סוף דבריו כי הרשב"ם לקח פי' זה מהראב"ע ולא מלבו הוציא כו' מבלי שהביא ע"ז דבר מוכיחו, לא ישרו בעיני כי אחר שהיו שניהם בזמן אחד הלא יכול להיות גם בהפך,*) אבל טוב לדון את שניהם לזכות שכ"א לבו ראה ומצא פי' זה כפי שנראה גם ממה שיתר דבריהם בכתוב זה שונים

---

*) אמר המו"ל: גם ידידי הרב רשד"ל שי' כתב אלי השנה זו, בזה"ל: „ראיתי במקרה מה שאמרת כי רשב"ם שמע מראב"ע, ומי הגיד לך שלא היה הדבר בהפך? והלא רשב"ם היה זקן יותר מראב"ע, כי רש"י מת בתתס"ה, ורשב"ם כתובת עמו, א"כ לא נולד אחרי תתנ"ז, וראב"ע כתב עד שנת תתקכ"ז (עיין שפת יתר), ואז רשב"ם (אם היה בחיים) היה לפחות בן פ', והוא ראב"ע (אם מת בשנה ההיא) לא היה אלא בן ע"ה · ועוד הנה שמענו שראב"ע ור"ת כתבו זה לזה, ולא שמענו כזאת על ראב"ע ורשב"ם, נראה מזה כי בבוא אברהם צרפתה לא היה רשב"ם חי, או היה זקן וישש וכחו תשש" ·

הם זה מזה. ובדבריו אלה על הרשב"ם אני אומר על הרמב"ן אשר גם הוא יבאר כן את הכתוב הזה ומדבר גם בלשון הראב"ע, ולא בשמו. אפס כי ממש"ם כי זה דבר מפליא שהרשב"ם יסתיר דבר והראב"ע יגלה דבר וכ"א יהפוך דרכו ודרך בני ארצו, הנה אנכי הרואה קצת ראיה מזה לדבריו, כי אם שמע הרשב"ם,פי' זה מהראב"ע שדרכו הוא כחפצו להסתיר, לא יכול גם הוא עוד לגלותו, והראב"ע אחר שגלהו כבר כפיו לאחד ממגלי דברים, וירא̈ כי לא יכול עוד הצפינו וגלהו גם הוא בעטו בפירושו.

והי' יפרוש עלינו סכת שלומו, ויפרוש לנו זכרו ושמו אשר להם גם תאות נפש ידידו הכו"ח יום ג' א' דר"ח מרחשון תדי"ר פה ווילנא יע"א.

אד"ם הכהן לעבענזאהן.

אגרת כה.

ידידי היקר שלום.

בערב ר"ח כתבתי אליך, ובעצם היום ההוא כתבתי לבני בכורי המתגורר בפריס, ה' ישלח לו רפואה שלמה, והגדתי לו כי מצאת חתימות שם חסדאי במכתבו למלך כוזר, וערכתי לפניו האותיות הרשומות אחר ספרוט, הלא הנה **אנח אבן נרוק**, ואמרתי לו כי לשון החרוזים ההם דומה ללשונו של מנחם. והנה ביום אתמול קבלתי תשובת בני הי"ו, בה יודיעני כי האקרוסטיכון ההוא כבר העיר עליו החכם לעדבער בספרו אוים-וואהל*), ועוד הוסיף בני ואמר כי אולי קצת טעיות נפלו בראשי החרוזים

---

*) **אמר** המו"ל: אנכי לא ראיתי הערת ידידנו הרב החכם הגדול המפורסם רבי יוסף לעדבער נר"ו בזה, כאשר לא ראינו שנינו שכבר קדמנו בהערה זו הגאון החכם בעל קול יאיר; כמו שהעירני ע"ז מחדש ידידי החכם הר הזהב נר"ו באחד ממכתביו אלי, בזה"ל: „אגב גררא אודיעך כי גם אני שמחתי עם החכם שד"ל על מציאתך בר"ת שם ר' חסדאי בראשי החרוזים של אגרתו למלך הכוזרים אבל אח"כ מצאתי כי כבר קדמך במציאה הזאת הגאון בעל תשובת קול השני בסוף התשובה". (ועי' גם ס"ר בכ"ח ו' צד 19 סעיף ח' —). אבל מכל מקום, מקום הניחו לי החכמים האלה, במה שמצאתי שלא חתומה עוד החתימה בשם: ספרוט, כי אם היא נמשכת והולכת עוד עד סוף כל החרוזים שבקדים בהם החסדאי אגרתו, וכי תשלומה היא: אן חאפן (חאכן) נר"ו חזק; עי' למעלה צד 86. ודעת ידידי היקר הרב הכותב הי"ו אמנם איננה כדעתי, והבוחר יבחר. ואם אמת נכון הדבר אשר דברתי כי סוף דבר החתימה

הוא: חזק, אזי אינם מחוזקים דברי הרב הה"ג מוה' ס"ר נ"י, באמרו: (כ"ח שם סעיף ט') שלא מצינו מלת חזק אחר חתימת השם בחתימות הקדמונים שבארצות הערביאים" ואין חיזוק לדבריו (שם צד 20 וכ"ח ז' צד 83) ממלת „חזק" היות הקליר אטלקי. — ואחרי שנתגלגל הדיבור על דבר מכתב איש החסד החסדאי למלך הכוזריים נעשה חסד גם עם דיבור אחד של תשובת המלך החסד הזה, שז"ל: „ונחדש מה שנקדם בעיני (כין? כימי?) אבותינו" כלומר: נחדש האהבה שהיתה מלפנים בינינו (בין אבותינו) ואותה האהבה נניח ברכה אחרינו לבננו „ונשום אותה ירושה" כו', והמליצה בנויה על

ההם, ואולי במקום **אנח אבן נרוק** נ"ל **אני אבן סרוק**. ותהיה
האגרת מלאכת מנחם, שכתב אותה במצות אדוניו. אז בדקתי
החרוזים ההם, וראיתי כי רובם נכונים למבין ובלתי צריכים שום תקון בראשם,
ואז עמדו הנו"ן והחי"ת ונשתטחו לפני ואמרו לי: נו"ן וחי"ת של **מנחם**
אנו, הלא תכירנו? אז נפקחו עיני, וראיתי כי האל"ף שלפני הנו"ן והאל"ף שאחר
החי"ת אינן אלא תמורת המימי"ן של מנחם, כי אחר שמנחם עשה החרוזים
ההם בשם אדוניו, וגם חתם בראשם שם חסדאי ושם אבותיו, לא יתכן שירשום
בהם שם אחר, באופן שיודע לכל כי לא חסדאי, אך מנחם כתב החרוזים ההם.
לפיכך עשה בעקבה והוסיף אחר חתימת חסדאי ושם אבותיו אותיות אחרות,
שיוכל הקורא לחשוב שלא נרמז בהן דבר, ושהחרוזים ההם לא נוספו אלא
להשלמות הענין, ולא לכוונה אחרת; ועם כל זה אם יבא יום שיוכל וירצה
להתכבד בחרוזים ההם ולומר*) Hos ego versiculos feci, tulit alter honores,
(ואולי קוה להמיר עבודת חסדאי בעבודת מלך כוזר, וללכת לפניו ולומר לו אני
הוא שנתתי כבוד לשמך בחרוזים ההם), יוכל להראות לכל כי שמו ושם אביו
רמוז בהם. לפיכך מה עשה? החליף שני המימי"ן אשר במנחם בשני
אלפי"ן, ולא רצה להחליפן ביו"ד (באתב"ש) או בבי"ת (באלב"ם), אבל לקח
לו תמורה אחרת, וזו היא:

א ב ג ד ה ו ז ח ט י כ ל מ נ ס וכו'
מ נ ס ע פ צ ק ר ש ת א ב ג ד ה וכו'

והנה הקורא הרואה **אנחא בן נרוק** צריך להחליף שני האלפי"ן בשני
מימי"ן, וימצא **מנחם**. אבל מה נעשה לצרוק הכתוב
במקום סרוק? דע ידידי כי החרוז אשר בראשו הנו"ן השניה הוא נעדר
הבנה, והוא בהכרח צריך תקון. בא וראה:

נוגי המועד אז לאל יביעו העת שקוינוהו הנה באה
נצח קרית מלך רב תקיאם כאשר קאה
רוממות מעוז תראינה עיני שארית הנמצאה

החרוז השני אין לו הבנה, כי הוא מתנגד ממש למה שלפניו ושלאחריו,
שאם קרית מלך רב (היא ירושלים) תקיא אותנו לגלא כאשר קאה, מתי תבא
העת שקוינוה, ומתי תראינה עינינו רוממות אל מעוזנו? והחכם גייגער נלייט-

---

מליצת הכתוב: חדש ימינו כקדם; והדיבור הזה מוסב על הדיבור הקודם לו:
וכבר היו בעיני (כימי? כידי? בין?) אבותינו אגרות דרישות שלום" וכו',
והיינו מחרישים מהדיבור הזה (כי מי לא ידע שכך הוא כוונתו? —) לולי
שראינו לחכם אחד מחכמי עמנו המפורסם בחקירת דברי הימים שבספרו
מקדמוניות העבריים חרש רעה על הדיבור הזה, וקרא הגבר הזה: ונחרש
תמורת ונחדש, כי החליף דל"ת ברי"ש, זה חליפתו, וזה תמורתו, שננתו,
לפרש ולתרגם הדיבור ההוא כי המלך חפץ להחריש ממה שנפל בין אבותיהם,
ובהערה מלומדת הוא דורש וחורש אחרי טעם החרישה, ולו היה מחריש לדעת,
היה חכם חרשים, והמלה „ונחדש" צועקת אליו, לאמר: (לא: חרש לאמר
—) מדוע על גבי חרשת? החורש! — ולמה תבקש להשמיד להרוג ולאבד
את היו"ד ולשלוח בה ובי יד!? — (כי מהראוי ונחריש ולא ונחרש) בי
אדוני! אל תגזול דל"ת ממני ורי"ש אל תתן לי.

*) פירוש: אני עשיתי השירים, וכבודי נתנו לאחרים. המו"ל.

שריפט שלו (חלק חמישי עמוד 459) פירש קרית מלך רב תקיא יושביה, הם אומות העולם היושבים בה עכשיו · אבל לפי זה הנה העקר חסר, ואיך יהיה כנוי תקיאם חוזר לגוים שלא נזכרו כאן כלל · לפיכך אין ספק כי מאמר נאת קרית מלך רב וכו' אין להבינו כמשמעו, אבל צריך להבינו בתמיהה, והוא צריך תקון קטן מאד, והוא להוסיף ה"א בראשו, ולקרות: הֲנָאת קרית מלך רב תקיאם כאשר קאה? מעתה אם נשקיף בא"ב של מנחם מלמעלה למטה, נמצא הה"א מתחלפת בפ"א, ואנו צריכין לסמ"ך ולא לפ"א — אבל אם נעיין בה ממטה למעלה, נמצא ה"א מתחלפת בסמ"ך, והנה לנו **מנחם בן סרוק** ·

והוצרך מנחם לכל הדוחק הזה, למען גם אם שונאיו ימצאו חידתו ויכירו אותיותיו, או אחד מאוהביו יגיד בו ויגלה סודו, יוכל לכחש ולומר: במקרה היה הדבר, ומעולם לא נתכוונתי לכך, שאם הייתי רוצה להשתמש בתמורה, הייתי מחליף כל אותיות שמי, ולא קצתן לבד, ועל כל פנים לא הייתי מחליף אחת מלמעלה למטה ואחת ממטה למעלה ·

אתה עתה ברוך ה', אם תדפיס אגרתי מיום ער"ח, תספח אליה גם את זו, יראו חכמים וישפוטו. ואם לא הועיל מכתבי זה אלא לפרש חרוז נאת קרית מלך רב וכו', דיינו; כי אמנם אם גם שאר דברי אגרתי זאת הם השערות המוטלות בספק, הנה היות החרוז הנ"ל דרך תמיהה, ולא מאמר מחייב, הוא למעלה מכל ספק · ואתה שלום וביתך שלום וכל אשר לך שלום

פאדובה, י"ב ניסן עתידין להגאל לפ"ק · ידידך שד"ל ·

אל הגביר היקר המהלל ברב התשבחות
כמ"ר גבריאל טריאֶסטי הי"ו
כי חלה ויחזק
ויתפלל תפלת נעילה בביה"כ אשכנזים
בנועם. קולו קול עז ככחו מאז וככחו עתה
והעיר פאדובה צהלה ושמחה ליהודים היתה אורה ושמחה וששון ויקר ·

עַל רֹב מְרִינוּ, עֹצֶם אַשְׁמוֹתֵינוּ   אַךְ הַשַּׂר הָעוֹמֵד לִימִין צוּרֵנוּ
הַמֶּלֶךְ הַמִּשְׁפָּט הִתְאַנַּף בָּנוּ   מִיכָאֵל מֵלִיץ יֹשֶׁר הִצִּילָנוּ
אָמַר לַחְטֹף צַדִּיק מֵעַל רֹאשֵׁנוּ   וַיִּתְחַנֵּן לֵאמֹר חוּסָה מַלְכֵּנוּ
וּבְךָ הִפְגִּיעַ אֶת־חַטֹּאת כֻּלָּנוּ ·   אַל־תְּאַלְמֵן פָּאדוֹבָה מוֹדַעְתֵּנוּ ·

הֵן פֹּה לָבוּשׁ בַּדִּים לִשְׂמֹאל כִּסְאֲךָ   מִי כָמֹהוּ רַב־חֶסֶד, מַשְׁבִּית בְּכִי,
הוּא גַבְרִיאֵל אָחִי; וּבְדָרֵי אֶרֶץ   מִי מַחֲזִיק בֶּדֶק, מִי עֹמֵד בַּפֶּרֶץ? —
הָאִישׁ גַּבְרִיאֵל גַּם־הוּא מַלְאָךְ   וַיַּעַן הָאָדוֹן וַיֹּאמֶר: יְחִי ·

מוצאי יום הכפורים, **העבד שמואל דוד לוצאטו** לפ"ק ·

אגרת כו׳

ידידי היקר שלום ·

באגרתי הכוללת קצת הגהות בטעמי המקרא *) לא דברתי מאומה על טעמי אמ״ת, וגם עתה לא לזאת באתי, ואולי אי״ה אניף ידי גם עליהם פעם אחרת. רק אחת אערוך לפניך היום, וזה מפני חדוש שנתחדש לי בהבנת אחד מפסוקי תהלים מתוך ההתבוננות בטעמיו · הט אזנך ושמע · כל ימי הייתי מצטער על פסוק איך תאמרו לנפשי נודי הרכם צפור, מה טעם בא כנוי הרבים במלת הרכם? ועתה מקרוב התבוננתי בטעמי המקרא הזה, ומצאתי בהם דבר שאין הדעת סובלתו, והוא כי בה׳ חסיתי הוא ברביע, ואיך תאמרו לנפשי הוא באתנח, וידוע כי האתנח מפסיק יותר מהרביע, וכאן בהפך היה צריך שיהיה בה׳ חסיתי מופסק הפסקה גדולה, ואיך תאמרו לנפשי היה צריך להיות דבק עם נודי הרכם צפור. ואחרי התבוננתי בזה קצת ימים נגמרתי בלבי שהאתנח שבפסוק הזה אינו אלא טעות סופר, כי אי אפשר שבעלי הטעמים יטעו טעות גדולה כזאת, לחבר בה׳ חסיתי עם איך תאמרו לנפשי, ולהפריד איך תאמרו לנפשי ממה שאחריו · ובהיותי מחפש בלבי לדעת איך כתבו בעלי הטעמים את הפסוק הזה, ראיתי שאם האתנח לא יתכן, נראה כי בעלי הטעמים הדביקו איך תאמרו לנפשי עם מלת נודי, ועל ידי הרביע מונרש הפרידו נודי מן הרכם צפור · ומה שלא נתנו האתנח במלת נודי הוא מפני שאין דרך לבוא אתנח בספרי אמ״ת אם אין אחריו רק שתי תבות, ושתיהן בלתי ארוכות (כמו שכתבתי באגרתי אשר בס׳ תורת אמת), ומלות הרכם צפור שתיהן בלתי ארוכות. ובהתבונני יום ויומים לדעת מה יהיה המכוון במלות הרכם צפור, אם תהיינה נפרדות ממלת נודי, ודבקות בגד מה עם בה׳ חסיתי (כי הרביע שבחסיתי הוא מפסיק פחות מהרביע מונרש שעל נודי) אז בא בלבי פירוש חדש למלות הרכם צפור, ואמרתי: מאמר שונאי דוד שהיו אומרים לנפשו אינו אלא מלת נודי, אבל מלות הרכם צפור הן תשובת דוד המשיב לשונאיו ואומר להם: בה׳ חסיתי, והוא סלעי ומשגבי לא ימוט לעולם; אבל אתם, ההר והמשגב שלכם הוא דבר שאין לו קיימא, והוא כצפור המעופפת ממקום למקום, על דרך התעיף עיניך בו ואיננו כי עשה יעשה לו כנפים כנשר יעוף השמים. הפירוש הזה הוא לבדו מתיישב על לשון הכתוב, כי כנוי הרבים במלת הרכם לא יתפרש כהוגן בדרך אחרת; והוא מתישב ג״כ על טעמי המקרא, כי יפה נקדו חסיתי ברביע, ונודי ברביע מונרש · ואמנם המעתיקים שלא ירדו לעומק כוונת בעלי הטעמים, וראו שהתרגום הארמי מחבר נודי הרכם צפור כמאמר אחד, היו טעמי הכתוב הזה זרים בעיניהם, וחשבו להגיהם, ונתנו אתנח תחת לנפשי, תחת כי אין משפטה אלא לטעם משרת, ומלות איך תאמרו לנפשי משפטן להנקד על דרך אשר לא-הביר תפלתי (תהלים ס״ו כ׳), כלומר מהפך מרכא מרכא, או (לפי נסח רו״ה ובעל תורת אמת) מהפך טפחא מרכא.

דע ידידי כי הספור האיטלקי אשר תרגם ידידנו החכם דוד קאסטעל מלא

---

*) אגרת ארוכה ונפלאה כוללת ק״ן הגהות בטעמי המקרא עפ״י כ״י ישנים ומוסכרא ישרה, תבא אי״ה בחוברת הבאה, יראו ישרים וישמחו. המו״ל ·

אותו גם בני בכורי (ישלח ה' דברו וירפאהו)*) בעיר פריס, והעתיקו והביאו עמו, ובראותו אותו עתה נדפס בכרמך הראני כי בהעתקתו אשר העתיק בפריס במקום קרדינאלי גיורגיאו כתוב Cardinale san Giorgio, ובמקום עיר קיארא כתוב Coura, ובמקום מאסטרא רורנו כתוב Mastro Rocco, ובמקום בריאנדה כתוב Brianda, והראני כי גם החכם זעלינג קאססעל במאמרו הנכבד יידישע געשיכטע אשר בס' ענציקלאפעדיע עמוד 204 העתיק Brianda. גם הראני בענין האנוסים אשר באנקונה כי מה שכתב החכם דוד „מהם נשרפו, שמנים מהם הושמו באניות“ איננו מדוקדק, אבל מספר 80 הוא כולל גם הנשרפים וגם הנתונים באניות, והראני כי ככה העתיק גם החכם זעלינג, שם עמוד 153. גם הראני כי במקום פאולו השלישי הנזכר בענין אנוסי אנקונה כתוב בהעתקתו פאולו הרביעי, וכן העתיק (עמוד הנ"ל) גם החכם זעלינג. עוד לענין האשה העשירה אשר נתנה בתה לבן רופא מלך תורקיא, הראני בקונטריסו כי בספר *Charrière* Negociations dans le Lévant, Paris, 1850. חלק שני עמוד קע"ה קע"ו מצא כתוב כדברים האלה: La depêche du baillé était principalement faite pour l'affaire des deux soeurs portugaises qui sont ici, nommées Mendés, la fille de l'une desquelles le médecin du Grand Seigneur, qui est juif, poursuit d'avoir à Femme, parce qu'elle est merveilleusement riche. לכל הדברים האלה תתן ידידי מקום בכרמך הנחמד, וה' יברכך וישמרך, וירחם על

הכו"ח פה פאדובה, היום כ"ז מרחשון תרי"ד, ידידך **שד"ל**.

---

*) אמר המו"ל: אהה, החכם הנפלא, האברך הזה, אב בחכמה ורך בשנים, שמו הטוב כשמן תורק, כהר"ר **אוהב גר לוצאטו**, עלה אל האלהים ביום ד' כ"ה טבת תרי"ד לתוגת נפש אביו הנעלה ולדאבון נפשות כל חכמי ישראל, אחרי אשר חלה יותר משנה, תנצב"ה. וכבר נודע לשם ולתהלה בשערי העמים ובישראל גדול שמו ע"י חבוריו המחוכמים אשר כתב בלשון צרפת; כי גדולים כהם חקרי לבו בלשונות בני קדם, ובדברי הנשיא שחקר כבוד עמו בארץ מרחק··· ועוד ימים אחדים בטרם נתבקש בישיבה של מעלה והוא שוכב על ערש דוי חקר ודרש וכתב על דבר היהודים אשר בארץ כוש··· אללי לנו! —

אוהב גר אך גר היה פה, בא עליו הקרץ   הה, מות! מדוע פרצת עליו פרץ?
המעט קטפת ילדים נחמדים מאב רם?   מעט מאד היו ימי שני חייו, מעט ורעים;
ומה רבו מעשיו, מה נפלאים!   כי חטפת לך גם הבכור הודם הדרם,
עודנו מפליא לעשות — ועלה מן הארץ·   על בחיר בחורים גזרת כליון וחרץ.

לא השארתו שריד והוא לשרידי לשנות חרד
בל הטית לו חסד. וחסד עשה וצדקה
עם חסדאי משנה המלך אשר בספרד;

כמו חסדאי כן גם הוא דרש ליהודים
שבין בני כשיים מפזרים מפרדים,
הפרדתו, הוי מות, מנו פתאם; והנה — צעקה! —

מה מאד יכאב עלי לבי בזכרי כי רוב גדולי חכמי ומשכילי הדור העוסקים בחכמת ישראל או המה חשוכי בנים או כי אין לב בנים כלב אבות ורוח אחרת היתה אתם למורת רוחנו • • • וזה האחד זצ"ל אשר היה לאל ידו ולבו היה ישר למלאות מקום אביו המהולל בקצוי ארץ, גם זה האחד איננו כי לקח אותו אלהים! — ומה מאד תאבל עלי נפשי בזכרי צרות נפש שד"ל היקרה והעדינה כי הוסיף ה' יגון על יגוניו ומכאוב על מכאוביו כי מאז הוא מעונה ומדוכא אלהים בִּעֵר גדול בניו וכמה מיוצאי חלציו דשנים ורעננים אשר כשתילי זתים היו סביב לשולחנו כבר המה שתולים בבית ה'! • • • אהה, פלצות אחזתני ונרתעתי לאחורי בהגיע אלי אגרת ידידי האב הרב והרם הזה מי"ז נאוועמבער תרי"ד, לאמר: „ה' ירחם עליו [על הבן] ועלי, ויכזיב נביאי השקר • [רופאי אליל] והנה כל ישעו וכל חפצו [של הבן הנחמד ז"ל] הוא להשלים (בטרם יֻלקח) מלאכתו על היהודים אשר בארץ כוש, ובקש ולא מצא עדיין אסיפה גדולה של אגרות היעזואיטען, אשר בה נמצא ספור השמד הגדול שהכו הנוצרים ביהודים בארץ ההיא" וכו' וכו'• הֵנָּה כמדקרות חרב ירדו הדברים האלה וחדרו בחדרי לבבי וחרדו כל קרבי פרץ נחל דמעות מעיני וירד על לחיי! — ומי הוא אכזר ולא יעירנו לבו ואם גם לב אבן בו ולא יכהו ולא יוציא מים מעיניו בשמעו כי בחור רך וטוב עודנו בימי הילדות והשחרות הכל, ידע כי בא יומו וקברו פתוח לנגד עיניו, והוא למות ישחק, נכחו יעמוד, ועפעפיו יישירו נגד מלוא העינים וחרדות לא ילבש, אך במו פיו יתחנן לו לאמר: כתר לי זעיר, כי עוד אחת לי לעשות טוב בעמי • • • • וכן פנה עוד המנוח הזה זצ"ל כמעט קט בטרם סגר את יומו אל ידידי החכם מש"ש פה בדבר האסיפה הנזכרת. רק אהבה עזה ממות לישראל ולספר ולשון ישראל ורגשת קדושת האומה מרחש רק האהבה הנפלאה הזאת תוכל עשות זאת ורק רגש נורא הוד זה רק הוא יתגבר על כל וגם על המות הרע הזה! — שמעו זאת והתבוננו בחורי ישראל ראו וקחו מוסר הבוזים ליקהת אם! • • • • ומה אומר גם לצדקת שד"ל (יגונו יחדל!) כי בכל צרת לבבו אז מדי כתבו אלי האגרת הנזכרה „נאנח בשברון מתנים ובמרירות" בכל זאת באהבתו הגדולה הקדושה והטהורה לחכמת ישראל וברוחו הנדיבה מאין כמוה הטה אלי חסד נדרש לי ויתן לי את כל שאלתי העתקת דברים מכ"י על דבר ס' שימושא רבא וס' תגין — ה' ימלא כל משאלותיו! לא יוסיף עוד להדאיבו ולא יתן מוט לצדיק, ה' ינחמו על כל הבא עליו, יתן לו כח וחיל להתגבר על כל צרותיו אשר עברו עליו (ולא יוסיף עוד לראותם!) למען טהר ידים זה יוסיף אומץ לצאת לישע עמו ולישע חכמתו, ועוד ימים רבים יהיה מגן אבות בדבריו הנעימים מחיה מתים במאמריו המחוכמים! עוד יראה זרע יאריך ימים, ובנים ובני בנים יוּלדו לו על ברכיו, אמן• אך לזאת נתפלל כי ימהר נא ויחיש האב הנכבד נ"י להוציא לאורה דברי הבן היקיר נ"ע האחרונים! וזכרון אוהב גר נ"ע לא יסוף ממנו כאשר לנצח לא ישכח ספר אביו הי"ו הספר הנחמד והמפואר אשר שם הבן הנחמד והמפואר ז"ל בקרבו! — ואלה דברי ידידי הרב המשורר והמדקדק הגדול החכם הנעלה מוה' אד"ם הכהן נ"י בשמעו ממני הבשורה הרעה הזו: —

והנה נִצוֹתי מראות במכתבו כי שָׁדד שד"ל שוד משדי, ואלוה הלבישו קדרות אֵבל כמדַי, ויקח גם את בנו אהובו אוהב גֵר, כפִצְעֵי הפתוח באין סוגר, וזכרתי

וראיתי כי שבר אל שבר קורא ודובר — כי הנה ח"י אייר שנת תבי"ר אך כבוא את השמועה לאוזני הרשד"ל, כי מות בני יקירי מיכה יוסף ז"ל, ויקונן עליו קינה רבה ביום ההוא ושלחה אלי, ינחמהו ה' כצדקתו וינחמהו בשמחות עד בלי די! וכן ח"י אייר שנת יגדי"ת כתב לווין לאחד ממכירי אשר ישב שם וז"ל: תברך בשמי להנכבד בן-יעקב ותבקש ממנו לברך בשמי את האד"ם היקר הכהן ולומר לו כי מה שכתבתי לו אשתקד ל"ג בעומר הרשות בידו להוציא לאור (והוא דבר שאין צריך לאומרו) אבל יד אלוה נגעה בי ובסוף סיון שעבר מת לי ילד בן שבע שנים ואח"כ חלה בני בכורי בעיר פארים וזה זיי"ן חדשים שהוא בבית החולים ומעי המו עליו, וזכרון אד"ס הכהן ותלאותיו מוסיף יגון על יגוני ואין לי כח לכתוב אליו בטרם ירחם עלי אבינו שבשמים וישלח רפואה שלמה לבני בכורי, עכ"ל. וחרדתי אל השמועה בהגיע הדברים אז לידי, וגם אמרתי: הנה הייתי פחד למיודעי! — ועשיתי כן גם אני לבלתי בוא אליו עוד בכתובים לזכרון, אחר שהייתי לו זכר לצרה ויגון ושברון, — עד שירחמנהו ה' ויגהה מכנו בכורו, את מחץ מכתו ומזורו, ואז יחלוף כליל גם זה מגורו — ואהה! כי השלום קויתי היה לחרדת אלהים, פחד פחדנו ויאתה ואשר יגרנו בא בא — — לכי יצא כשמעי זאת ונפשי נבהלה עד מאד, רוחי חבלה וכאבי נעכר, כי שבר גדול זה אך לי לבדי הוא נכר, והוה בהוה ושוד בשוד נגש ונזכר, במות לאיש מסכינו בן חכם ומאד יקר, ושניהם — שנותם במותם עשרים וארבע, גם חלי אחד את נפשם קבע, ובכן מכוס יגון אחד כרוה נשבע —· אבל כאלמתי דמיה החשיתי מטוב — כי איך אשיחה, ורוחי תתעטף בי, ואחרישה — ולבי חם בקרבי, ושיחתי כאש תבער בתוך הגיגי, וע"כ דברתי אך מלה בלשוני, לשכך מעט חמת רוח יגוני, ויצא מעט שירי זה, בהגיון הזה וכיב נכוה, כי רעיוני פרוע כפרע, ושירי מצער וגם נגרע, והוא באחד ועלי עשור ומלרע·

אויה לִי אֶל שָׁמְעִי כי נכבה נֵר
וּלְמוּת הַבֵּן רַב הָבֵן אוהב גֵר
הָיה לָעָם עֵדִים ולאביו זֵר
בֵּן כִּיקָרוֹ וּכְסִפְרוֹ אוהב גֵר
גָזַר אֵל מבית אֵל עוֹנֶה וָעֵר
רָצָה בוֹ קָחוֹ לוֹ אֵל אוהב גֵר·

תיקונים השמטות והוספות.

צד 5 למט' בהער': להלכת ר"י הלוי, צ"ל: להלכת אריסטו הידועה בלשון ר"י הלוי·

סוף צד 40, הוסיף החכם הכותב הרב שליי"ם נ"י לכתוב אלי אח"כ, בזה"ל: —
„לא אחדל מלהציע את מבוכתי בדבר הספור המפורסם; כי בוועד הכולל לכהני הנוצרים בניצא סביב לשנת 320 למספרם נתיסדו החוקים לקביעות פסחם, והם: שלא יחול לעולם כי אם באחד בשבת, ואחרי כנגד הירח במהלך האמצעי (ר"ל אחרי יום י"ד למולדו האמצעי), ואחרי התקופה האמצעית של האביב, ומטרת כוונתם היתה שלא יפגע פסחם עם יום הראשון של חג המצות שלנו ביום אחד· ואמנם בספרי זכרונותינו מבואר (ואין בו שום ספק לפי עדות

התלמוד נ"כ) שלא נתיסד חשבון הקביעות באומתנו רק סמוך לשנת ד"א ק"כ 360 למספרם, ואיך יתכן לומר שנשמרו כהני הנוצרים סמוך לשנת 320 בעת יסדו חוקי קביעותם שלא יחוגו עמנו כאחד את פסחם, אחר שלא היה עוד בידינו חשבון קבוע כלל. וקריאת המועדים היתה מסורה להנשיא ובית דינו לעשות כה כטוב בעיניהם, לפי צורך הזמן והמקום? אך שלא לדחות שמועה זו מכל וכל אפשר לומר כי נתחלפה באזני השומעים. ואולי הלל ובית דינו מייסדי העיבור שלנו התחכמו בחוקי קביעותם להשמר שלא נחוג עמהם ביחוד את חג פסחנו, אולם לא מצאתי עלה מספקת לזה בכל ספרי התלמוד והמעברים, וגם לא רמזו ע"ז כלל, ואולי היה דבר זה אחד מסודות העיבור שהעלימום מאד כידוע, ונשכחו אחרי התיסדות הקביעות מכל וכל."

ריש צד 55 גם הלום, מתוספת דברי ידידי החכם יה"ש לדברי ידידי החכם מש"ש ביונתי צד 18—19 על דבר ר' לוי בן אברהם בן חיים וכן מדברי מש"ש שם ראינו כי שחת הלוי בריתו אשר כרת עם הרמב"ם אחרי ראינו זאת ככר מדברי החכם הכולל צונץ בספרו: צור געשיכטע כו'. כי מדברי צונץ שם (צד 471) על אדות החכם הזה ראינו שהאמין במשפטי הכוכבים (נגד דעת הרמב"ם); כי החלק הג' מספרו לוית חן הוא לרוב בענינים האלה, וכן נראה מדברי שני החכמים האלה, מש"ש ויה"ש, שקצר ולקט החכם הלוי הזה מספרי הראב"ע השונים בענינים הללו, יען האמין להם מאד. — והנה אמרתי ביונתי (מצד 87 עד צד 90 ועי' ג"כ מה שכתבתי מזה בקונטרים הפליט צד 31—32) כי הפילוסופים שבימי הרשב"א, שעליהם יצא הקצף ממנו, האמינו מאד במשפטי הכוכבים, וכי החולקים עליהם, וביחוד ר' אבא מרי, התנגדו להם מאד גם על דבר הדעת הנפסדת הזאת, וכי החולקים האלה הלכו בזה, ובדברים אחרים, בדרך אשר הורה לנו המורה לצדקה. עיי"ש היטב ביונה ובהפליט. וזה נגד דברי החכם הגדול גייגר בכרך החמישי ממכתבו העתי, על דבר המחלוקה הלזו אז, שלדעתו שם (צד 101 וצד 109) שנאו הפילוספים דרכי האמורי ולכן התלוננו על הרפואה בצורת האריה, ואך נהפך הוא. וביונה שם (צד 90) אמרתי כי יש בידי ראיות על זה, ות"ל לא הבטחתי על שקר. אך גם פה לא אוכל להציע ברחבה ראיותי על זה, ובאמת אין מהצורך לזה, רק לרשום: עיין היטיב במנחת קנאות ובתשובות הרשב"א הבאות בענין זה, ומאליו יודע — כי הפילוסופים דרשו י"ב שבטים כנגד י"ב מזלות, ומטעם הזה פרשו להם ענין האורים ותומים על כלי הנחושת הנקרא אסטרולב, ור' יצחק דלאטש עשה להם עפ"י משפטי המזלות צורת אריה לרפואה; האם כל זה דרך הרמב"ם? — ומדוע העמיד ר' אבא מרי עקרי הדת על אמונות החדוש וההשגחה אחרי העקר שהכל תלוי בו ידיעת מציאות ה'? מדוע? — בעבור שראה הפרצה אשר תוכל לצאת מתוך האמונה במערכת הכוכבים, כי היא תחייב קדמות מפני שהכל תלוי ועומד בגזרה קדומה והכל בידי מזרות שמים ותבטל כל חדוש בריאה והנפלאות כולם ואין מקום לבחירה ואין תועלת בהשגחה.... ואיך היה עולה על דעת ר' אבא מרי כי יד ר' יעקב בן מכיר ן' תבון תכון עמו ואיך באמת זרועות ר' יעקב הזה אמצוהו בתחלה, בטרם הביא את לבבו קרובו ר' יהודה בר' משה אבן תבון כמוספר כל זה במנחת קנאות, איך היה יכול להיות הדבר הזה אם היה ר' אבא מרי רק כאחד האנשים אויבי החכמה ושונאי בעליה? — ויען מה הסב ר' יהודה ן' תבון הזה את לבב קרובו ר' יעקב

אחורנית וממחשבת ר' אבא מרי, יען מה? — יען גם אביו ר' משה פירש כן ענין האורים ותומים (כמובא במקור חיים פ' תצוה) 1) על דרך פירוש הראב"ע בארוך ובקצר, שהרמב"ן והאברבנאל מתלוננים עליו (בפ' תצוה שם). וכבר רמזתי בהיונה ובהפליט (שם) כי גם הרב בעל צדה לדרך יתלונן על פילוסופי הדור ההוא בענין ההוא אותן התלונות ממש של ר' אבא מרי עליהם; ושלא להאריך אזכיר רק דבור אחד ממנו במאמר ב' כלל ד' פ"ו, שז"ל: וקונדרים כפירת החוזים (ספר משפטי המזלות עם כלי נחושת —) ספר הברית להם בשבתם בביתם ובלכתם בדרך ובשכבם ובקומם, הם האורים והתומים להם, הם החשן והאפד באהליהם" • • • • ועוד היה נמצא כזה בידי בני אחינו בארץ ערב בדור החולף (עי' ס' משא בערב צד ט"ו). וגם ר' יעקב ן' מכיר עשה כחש נחשת הוא ס' רובע ישראל 2) (עי' יה"ש פה צד 57) — ולא ידעתי אם הוא אחד עם הס' שהזכיר הרב נייגר ממנו ושישנו בידו בכ"י שהוא תרגום פירוש האסטרולב (מ"ח חלק אשכנזי עמוד 57) — והבדרשי הנה בסוף דברי בחינת עולמו, סוף דברו אל לבו: סוף דבר • • לבי • • תאמין בכל מה שהאמין בו • • הרב המורה הגדול רמב"ם ז"ל", אבל תראה כי האמין גם במה שלא האמין בו הרמב"ם וכי דברי הראב"ע היו לו לעופל ובחן כי יבחנו דברי בחינתו בפ' שנים עשר מכח שנים עשר מזלות, שאין מגזרותיהם הגלות 3). ובכל התגלגלותו בכתבו הידוע אל הרשב"א 4)

---

1) ועי' שם הלשון של הר"מ ן' תבון: ומזה שאמרו חז"ל שצורת יעקב חקוקה בכסא הכבוד ר"ל כסא הכבוד הוא גלגל המזלות, (וזה דעת הראב"ע בכסא הכבוד —) וכן באה ההתגלגלות במנחת קנאות (צד 92) על דבר ר' לוי: גם מי"ב שבטים שהעמיד כנגד י"ב מזלות, אמר הקב"ה ליעקב • • קבעתי איקונין שלך בכסא כבודי • • והם י"ב מזלות כנגד י"ב שבטים שהעמדתי ממך וסמך מן המקרא יצב גבולות עמים למספר בני ישראל". עי' ראב"ע למקרא זה • —

2) מה טעם שם רובע ישראל לאסטרולב? — אבל כי תעיין היטיב בדברי הראב"ע בפ' תצוה, בארוך ובקצר, ובפי' ומספר את רובע ישראל, ובפי' יצב גבולות עמים למספר בני ישראל, ובמפרשי הראב"ע ובהערה שלמעלה, ובמה שנביא להלן מדברי ר' לוי בענין האיפוד והחשן, אז תבין כי הכלי נחשת היה רבוע כמו חשן המשפט, כי ד' מפלגות בכלי נחשת בעלי ג' מזלות כמו ארבעה טורי אבן שבחשן נגד ד' דגלי השבטים שכל דגל אחד הוא רובע ישראל — ונראה מזה למדי כי לא יצא המכירי מאצטגנינות. ועי' גם בכוזרי מ"ג סי' י"ז בדבור: ולא מצא הענין האלקי • • וסדרם במדבר כסדר הגלגלים ארבעה דגלים כארבעת רבעי הגלגל ושנים עשר שבט כשנים עשר מזלות. ועי' מהרש"א בחידושי אגדות דפ' הרואה ד"ה אבן שבקש עוג • 3) והרב קוניץ בס' העוין, לא דק בעיון, כי הרכיב לראשי דברי הפרק הזה תמיד דברי הרמב"ם, ולא רכב ונלא על דבר אמת — אך אמת דתו לבאר את הס' בח"ע „לפי דרכי הרמב"ם" עי' השער וההקדמה ופ' י"ב פסוק י"ז.

4) הרב המופלג החוקר החכם המפואר מוה' יוסף ווייסע נ"י בתולדות ר' ידעיה, (כוכבי יצחק חוברת ה') חושב: כי „יקרה נפש הבדרשי בעיני הרשב"א" ממה שנפנה מקום לכתב ההתגלגלות הבדרשי „בין תשובות הרשב"א מה שלא נעשה כן לאחר" (צד 12) וכי מצאה ההתגלגלות חן בעיני הרשב"א יען לא באה תשובה ע"ז ממנו, ואחרי אשר אין מדרך הרשב"א להציג בתשובותיו גם דברי השואלים, מכל זה ישפוט, כי שב אף הרשב"א והניח ידו מהחרם (צד 15) ולזה ישער עוד (צד 16 למטה) כי נקרוא נקרא הבדרשי אל הרשב"א לברצלונה להעתיק „ספרי חכמנו מערבית ללה"ק". אפס כל הדברים האלה יפלו ארצה, כי נראה לדעת אשר הרשב"א לא אסף כלל את הכתב ההוא בתוך ילקוט תשובותיו,

בענין האורים ותומים 5) בכל זאת הלא יודה שם, כי ידיעת ובחינת משפטי הכוכבים היא למעלה ונכבדת מחלומות הצודקים, ואם כי היא פחותה ולמטה מהנבואה, בעבור שלפעמים יטעו בעלי דיני הכוכבים בדיני גזרותיהם אם לא ישמרו התנאים הדרושים לחפץ המלאכה הזאת, ואלה הם גם דברי הראב"ע — ומדברי התנצלות הבדרשי שם, תראה, כי יודע הוא ברבו הרמב"ם „שאינו מאמין במלאכת המשפט" ומתכוון למרוד בו בזה! — וכי נפן עוד להלאה שם בהתנצלותו נראה לענין חכמת התכונה שאעפ"י שיודה שם שדרכה של מלאכת משפטי המזלות להזיק, בכל זאת כל דבריו הם מעין דברי ר"א בר חייא (וידענו כבר האמנתו במשפטים ובמבטים) בהתחלקות התכונה לשני חלקים, חלק החזיון, וחלק הנסיון, ואם כי חלק הנסיון גרוע מחלק החזיון, מ"מ מוכרח הלומד ללמוד שני החלקים כי הם רק שני ענפים מעץ דעת אחת — אבל הרמב"ם אומר: אין צורך ללמוד ולנגור כאישון, רק החלק הראשון, אבל חלק הנסיון, הוא רק שגיון; המה, בעלי הנסיונות, גזרו גזרות הכוכבים ובא הצדיק הרמב"ם ובטלן! — ויען נטה ר' ידעיה אחרי הראב"ע לכן עשה פירוש לפירושו על התורה (עי' צונץ צור געשיכטע וכו' עמוד 468 ותולדות ר' ידעיה בכוכבי יצחק חוברת ה' צד 16 ודברי החכם דוקעס ע"ז בלב"ל ד' א' לשנת 1848 צד 259) והזכירו ר' נתנאל הכספי בביאור הכוזרי כ"י מ"ג סי' ז' בד"ה והם נשמעים, בזה"ל: וזה כי האדם הנימול שלם ·· כי הנחתך דבר נוסף כאשר אמר הא"ע אם יאמר אדם השם אמר לאברהם הי' תמים והנה בהמולו הוא חסר הבהמות יוכיחו כו' 6) וביאר החכם שן בוכיט דלוכיל זה הלשון בספרו בביאור ס' הא"ע דז"ל כו'" · ונראה באמת שהפי' בלי-שם לפי' הראב"ע כ"י המונח בפאריז שהביא לנו קצת לקוטים ממנו החכם דוקעס (שם) הוא הפי' של הבדרשי הזה, כי ראוים הדברים אליו, כן מצד האמנה בגזרות הגרמיים השמימיים, וכן מצד השתדלות המפרש לפרש גם שם הגדות רז"ל באופן שתהיינה מסכימות עם השכל; כאשר ראינו השתדלותו זאת היתירה כבר בכתב ההתנצלות, וכן בפירושו המיוחד להגדות, כמובא אצל בעל יפה תאר וכו' (עי' צונץ שם) · והנה החכיב בענין יעקב דסוף ברכות מביא שלש פעמים קצת פירושים מפי' להגדות המכונה להרב ר' יצחק בר ידעיה, והוא מתלונן שם בצדק על מחבר הפירוש „שהוא הולך לקצה האחרון בהוציא מאמרי רז"ל ממשמעותיהם ועשות להם צורות בפירושים שאינם מסכימים אל אמתת כונת המאמרים ושאי אפשר לסבלם כפי לשון התלמוד ושלא כדרך הפשט המורגל בדברי חז"ל וכונתו לסתור סברת מציאות השדים המפורסם בתו' שבכתב ובדברי חז"ל

וכבר הלך לו הרשב"א לעולמו בשעה שהעתיק הסופר לתוך הקובץ מתשובות הרשב"א גם כתב הבדרשי למצוא חן בעיניו, והציגו על מקומו בין דברי ריבות על הענין הזה; וראה הקורא כי על גב כתב ההתנצלות כתוב לאמר: כתב ההתנצלות אשר שלח אנבוניט אברם לרשב"א זכרו לברכה. ובלעדי זאת: נאספו גם תשובות ממהר"ם בר ברוך לתוך אסיפת תשובות הרשב"א · —

5) מזה שהביא דון יצחק בפ' תצוה (קס"ב א') בשם הבדרשי, בענין זה בד"ה: וכתב אנבוניט בפי' זה המאמר וכו' וכו', הן הן הדברים שדבר הבדרשי גם בכתב ההתנצלות, אך אצל דון יצחק באים הדברים בתוספת והרחבה. —

6) נראה שנמצא זה בשטה האחרת להראב"ע, וקצת מזה תמצא אצל דון יצחק על שם הר"ן ואצל ר' יצחק קרא בתולדות יצחק בסתם, ובודאי לקחו זאת מהראב"ע, והרמב"ם חולק על הדעת הזאת במורה (ג' מ"ט) ·

והאמונה שראיית העין מזקת" וכו', והוא חושב שם „שאולי המחבר הוא בנו של הרבי ידעיה שסדר מאמר בחינת העולם להיות שכחו גדול בלשון הלציי" ; ואני הצעיר מוסיף: שלא לבד מצד הלצתו ראוי הוא הפירוש להתיחס לבן המליץ כי אם גם מצד דרכי הפירוש עצמו — ואומר עוד, כי אולי הוא פירוש ההגדות לר' ידעיה בעצמו, רק טעה הסופר וכתב: ר' יצחק בר' ידעיה, תחת: ר' ידעיה בר' אברהם בר' יצחק. — עתה נשוב לענינו של ר' לוי בר' אברהם בר' חיים שהתחלנו לדבר בו: מאז ראיתי דברי הרב החוקר הגדול צונץ (שם) על אדותיו, אמרתי בלבבי מיד, הוא הוא ר' לוי הפילוסוף האיש האחד המיוחד אשר חטא (לפי דעת המריבים, כאשר תחזינה עינינו בס' מנחת קנאות) ועל כל עדת הפילוסופים אז היתה הקצף וסער מתחולל על ראשם — כי אמרתי: איך יתכן שישכח מכל וכל ולא יזכר כלל שם חכם גדול אשר ידו בכל דבר בינה בתורניות למודיות טבעיות ואלהיות אשר גם שוטניו ומריביו יעידו על גדלו? ואיככה ימחו כל ספריו מתוך ספרי החיים!? — אין זאת כי אם הוא ר' לוי, הוא ר' לוי בן אברהם בן חיים חכם חרשים, בעל לוית חן ובתי הנפש והלחשים. בשגם כי הזמן מסכים ע"ז, כי היה בן דורו של ר' משה ן' תבון, והוא מזכירו פעמים לא-מעט (צונץ שם). וגם מזה יאומת משפטי, הן ראינו בזה כי גם הפילוסוף הלוי שהוא היה כמועט סבת כל הריב אז ושהיה אולי הגדול שבחכמי ארצו ודורו, את פושעים נמנה יען התמכר כאחד הכסילים, להאמין כי ישימו משטרם בארץ כוכבי שחק וכסילים — והא לך בזה לשון אחד של ר' לוי מספרו בתי הנפש כפי שמביאו ר' נתנאל הכספי הנ"ל בפי' הכוזרי מ"ג סי' ה' בד"ה וכמו משכן משה: „ואמר וכמו משכן משה וכליו כי היה זה הענין אלהי וזה כי השם צונו במלאכת המשכן וכליו העשוי בדמות העולם האמצעי כמו שכוון החכם ר' לוי בס' בתי הנפש כי במשכן עשר יריעות להעיר על מציאות עשרה גלגלים הנקראים יריעות כאמרו נוטה שמים כיריעה, כמו שארז"ל כיריעות שלמה כיריעות שמחתן מלך שהשלום שלו, ואמר והי' העולם שמשעה שמחתן לא זזו ממקומן ואלו העשרה הם אלו, הגלגל המקיף בכל, וגלגל הככבים הקיימים, וגלגל המזלות, וגלגל שבעה משרתים הנקראים ענני כבוד, המנורה נעשית על מתכנת ז' משרתים כי כמו שהמשרתים ז' והשמש באמצעם ג' למעלה ממנו והם שבתי צדק ומאדים, וג' מקבלים אורם מהשמש כמו שמאור מהירח כן במנורה ז' נירות וכולם היו פונים אל הנר האמצעי, ובשלחן הערה על(אל?) גלגל המזלות כי בשלחן הי' עורך הלחם שתים מערכות שש המערכת כמו שגלגל המזלות שני חלקים ו' מזלות צפוניים ו"ו דרומיים, וכן באיפוד י"ב אבנים רמז לחגורת המזלות כי בו נקבעו שני טורי אבנים הא' מימין והא' משמאל וחשב האיפוד הוא כנגד הקו השוה החולק גלגל המזלות לב' חלקים שוים בנקודת ראש טלה וראש מאזנים, ונקרא קו משוה לפי שבהיות השמש שם ישתוה היום והלילה בכל מושבות הארץ, והחשן נחלק לד' חלקים כמו שאזור המזלות נחלק לד' חלקים וגם תחלק השנה לד' תקופות לזה חלק ישראל לד' דגלים, ואבני החשן הי' בסגולתם לעורר כח הדמיון עד שילבש רוח הקדש כמו שנמצא באבן אחלמה שבסגולתה להראות לנושאה דמיונות וחלומות ושמה יעיד עליה, וכפך מסגולתה לשמש (צ"ל: לשמח) כמו שנמצא בקצת התרגומים ישמח רוגזין והמשמחה מתנאי הנבואה כמו

שבארנו, והארון בא להעיר על הגלגל הט' המכסה את הגלגלים, והמזבח משל לעולם ההויה וההפסד, וכוונה לעשות הא' מנחושת שהוא הגרוע שבמיני מתכות והשני שבהיכל מזבח מזהב להעיר כי גזירות מות תעביר על כל נוצר קטן וגדול שם הוא, וגם מלת נחשת תורה על הפסד והשחתה בהיפוך אותיות, 7) ועשר חלות כנגד עשרה שכלים נפרדים, הנה מכל זה מבואר היות כל כלי המשכן לרמוז בענינים האלהיים לא לחנם סודרו וחוברו". וגם מזה נראה גודל אמונתו בכח האיצטגנינות ורמזי עניניהם בכלי המשכן ובגדי הכהונה, חשן ואיפוד ואורים ותומים, שזה דבר המקות והמריבות אז, סוף דבר נראה גם מזה כי רוח הראב"ע דובר בו — — ועוד מביאו הכספי הזה שם בסוף הס', כד"ה: ולא יטרידם בזולת מה שיקרב אותו אל האלהים, בזה"ל: „ואולי לזה רמזו ז"ל באמרם הרואה קרי ביום הכיפורים עונותיו נמחלים לו ופי' ר' לוי ביום הזה שכלו לה' ויום שנאסר באכילה ושתייה אי אפשר שיהי' הקרי לסבת הרהור רע ולא לסבת אכילה ושתייה א"כ סבתו התשת כח החמר וחולשתו שתתמעט וישאר זך ופשוט בשכלו לזה אמר שעונותיו נמחלין לו". 8) וגם עוד בסי' י"ז כד"ה: ולא מצא הענין האלקי

---

7) כבר הודיע לנו החכם צונץ (שם) כי יפרש הלוי בס' לוית חן ביאורי מלות ידועות ודרכי לשון עבר בכלל; וזה נראה גם פה וכן נומה שנביא בפנים בסמוך ביאורו לשם אפיקורוס. ורצוני להעיר בזה שכפי הנראה היתה חביבה אז לפני המשכילים דרך פירושי המלות בהפוך אותיותיהן; שכן מצינו גם בתשובות הרשב"א (סי' תכ"ג) לאחד החכמים „שהתעורר על מלת כרוב והפך אותיותיו ויצאו לו מן הענין ג' תיבות כל אחת רומזת לעניני' רוכב בכור כרוב כו'. ומתוך תשובת הרשב"א שם נראה שהיה החכם השואל המזרמז הזה כאחד המתפלספים בימים ההם; והתשובה ההיא היא נחשבת אצלנו באמת כגערה במבין הזה השואל, לאמר: אין דרכך, דרך הפילוסופיא, נכון לפני! — ראה הלשונות הללו שם מהרשב"א אליו: „כי יש באמת בזה סוד.. אין לו ערך ולא דמיון למה שעלה בדעתך," „גם מה שרמזת בסוד השביעי אינו כן ... ואע"פי שידעתי גם אני כי כדעתך חשבו קצת מן החכמים אשר היו לפני ולפניך אין דרכם נכון," „ועל ענין התפלה שאמרת כי בלתי הכונה נחשבת כמאומה" וכו', ומסיים: וחס ושלום למנוע מהתפלל כל מי שאינו יודע לכוין ... ולא לרפות ידיהם שאם אתה אומר כן נמצאו הקטנים והנשים ועמי הארץ נמנעים מן התפלה ומן המצות" וכו'. [ראה, הקורא, כי מחשבה אחת לפילוסופים ולבעלי סוד ורמז בכל הדורות „שהתפלה והמצות בלי כוונה כגופות בלי נשמות", וקרוב לזמננו הוכרח הגאון האלהי מהר"ח מוואלאזין ז"ל לכתוב פרקים מיוחדים בענין זה כנגד בעלי חב"ד בספרו נפש החיים, בראותו התקלה היוצאת להדת ממחשבה זו; ועי' בתשובות הריב"ש (סי' קנ"ז) גם דברי הר"ש מקינון בענין כוונת התפלה —] ודי בזה לראות דרכי הרמז ודרך תהפוכות של הפילוסופים בימים ההם! — וגם מתוך ההפכה הזאת יצאה הקבלה, ויעשו גם הם, המקובלים, בלהטיהם כן, כפילוסופים, להט המלות המתהפכות, עד שהמקובל בעל גנז אגוז יצעק על האנשים המתקוממים נגד האומרים: בואו חשבון לחשוב מלה אחת בחברתה ולהפכה כחומר חותם במלה אחרת, כמו מלאך עם מאכל, ויכנה אותם בשמות: „הפתאים הפעוטות שאין מקחן מקח וממכרן ממכר" (סוף חלק ב' בשער שבביאור גימטריא) וגם מזה תראה כי צדקתי בדברי אשר דברתי ביוכתי (צד 88) שהפילוסופים אשר בימים ההם היו גרמא בנזקין של הקבלה ....

8) בתוך ליקוטי פירושים של קצת הגדות תמוהות וזרות הבאים רצופים לאגרת מיוחסת בטעות לר"א בן הרמב"ם שנדפסו בכ"ח ה', בא הלשון הזה, (צד 16): יומא פרק בתרא הרואה קרי ביוה"כ עונותיו נמחלים .. רצו בזה

מקבל, בזה"ל: „וזה אמנם נמשך למה שביאר ר' לוי כמה שאנו אומרים ביום השבת בערב אברהם יגל יצחק ירנן יעקב ובניו ינוחו בו מנוחת אהבה וכו', ירצה בזה לפי דעתו כי אברהם התחיל לפרסם אמונת האחדות ולא יכול לפרסמה מפני פחד המלכים שכנגדו אמנם יצחק ירנן כי הוא פרסמה יותר בדברים מבוארים ובצעקות גדולות ובהכרת רב אמנם זה הי' ליחידים ולשרידים אשר ה' קורא לא בקהל רב, יעקב ובניו ינוחו בו הכוונה אבל יעקב פרסמה בתכלית הפרסום והי' (והיתה) או אמונת האלהות מפורסם (מפורסמת) ברבים נודעת בשערים כי בניו היו בני גילו ודומים לו". ובמאמר ד' סי' י"ג בד"ה: בין שיהיה צדיק בין שיהיה אפיקורוס, מביאו בזה"ל: „ופי' ר' לוי על מלת אפיקורוס כי כולם נקראו אפיקורוס על שם גדול א' שהיה כופר ושמו אפיקורוס ועל שמו הבאים אחריו נקראו כן כמו צדוק ובייתוס שעל שמם הבאים אחריהם נקראו צדוקים ובייתוסים, או נגזרה ממלת אפיקורוס מן הגשורי והמעכותי שתרגם אונקלוס גשוראה ואפיקורוס ופי' בעל הערוך כי קרוס פי' אדון והם שני (שתי) מלות אפיק קרוס והכוונה שזה הוציא מעליו עול שמים" (!sic וערוך שלפנינו לא נמצא בערך אפקירוס רק „אפקירוס תרגום מעכותי" ולא יותר). וכן במאמר ה' סי' כ"א, בד"ה: מנצח הראות, כותב המפרש הזה: „ואמר מנצח הראות זה ע"ד מאמר החכם נצחנו בנעימותו ונעלם ממנו לחוזק הראותו באורו ר' לוי רצה כי האל ית' איננו כשאר המנצחים אשר ינצחו הפכם בעבור הפכיותם כמו המים אשר ינצחו האש בעבור היותם הפך טבעם אבל האל ית' לא נצחנו בדרך הזה רק בנעימותו והיותו הכל אשר בו הכל"... הנה יתפוש הלוי בזה לשון הרב ז"ל בכ"ט מא' למורה: 9) אבל כרחוק מזרח ממערב כן רחוקה דרך

שיצאת זרע בלא רצון הוא תולדת היצר הטבעי והגברת הכח הנפשי כו'. וא"כ לקח המלקט הפירוש הזה מר' לוי שלנו. וקרוב לודאי שמקצת מפירושים האחרים שם, אשר נעלם ממני עוד מקורם, הם ג"כ לר' לוי; וביחוד ביאור מליצת רז"ל בהמעטת הירח, שהוא ענין אסטרולוגיי, שבזה התעסק הלוי — [וכבר הרגיש מזה הגאון שי"ר ז"ל (שם צד 17 בהערה) שלא יתכן התיחסות הליקוטים הללו לבן הרמב"ם; ולדברינו ברור שגופה של האגרת והליקוטים הבאים אחריה נתחברו בשני זמנים מתחלפים מאד — וכמו שנראה עוד תיכף לזה] (ומה שכתוב שם: כמו שכתב הרא"ע, כלומר הראב"ע, והכונה לתשובת הראב"ע בענין זה אל ר' דוד הנרבוני; עי' ס' שני המאורות). אבל רובי שאר הענינים שם ככולם — ראה זה דבר נפלא! — הם לבעל מחלוקתו של הלוי ומתנגדו הגדול — הרשב"א. ולא היה מהראוי לשני גדולי הדור יחיו שיטריחו בהדפסת הדברים ההם בכ"א שם, כי דע שכבר הם נדפסים ועומדים בכל ספרי העין יעקב, באשר לקטם הרב החביב אחד לאחד מתוך ספר פירושי האגדות להרשב"א והגינם לפנינו איש על מקומו זעיר שם זעיר שם; והיה ראוי לרשום רק קצת שינוי הנוסחאות שבין זה לזה ולתקן קצת השיבושים מזה לזה. (ולע"ע אעיר רק שתחת מלת „ולפנה" בכ"א שם צד 15 שורה י"ז, הנוסחא בע"י: ולבונה; ואגב אתקן טעות סופר או הדפוס שם צד 14 שו' כ"ב: שנגררו במלות, צ"ל: שנגדרו.) ויתכן שעוד איזה פירושים אחרים שם שאינם מובאים אצל החביב לקט המלקט הזה מספרו של הרשב"א, כי לא הכל לקח החביב ממנו. וכמו כן לקט גם בעל מאמר השכל הרבה מאד מס' פירושי הגדות הזה של הרשב"א, וגם מזה נראה בעליל טעות הגדול שטעה הרב רז"ו היידענהיים ז"ל ביחסו מאמר זה להרמב"ן, כמו שהראיתי זה בברור במאמר קטן מיוחד. — 9) לפי נוסח הרש"ט, גם בסוף ע"ב מא' מליצת הרב היא: „ישתבח מי שנצחנו בנעימותו!" אבל לפנינו שם, וכן בנרבוני

הרמב"ם ומדרך הלוי; כי לדעת הרמב"ם (גם בנ"ב מא') הוא יתעלה נבדל ונקי מכל רק ידו בכל, ולדעת הלוי: הוא ית' הכל והכל בו, כדעת הראב"ע — 10) ודע, כי ר' שלמה בר' מנחם רבו של הכספי הזה עשה פי' לספ' בתי הנפש הוה, כאשר יעיד

ואפודי ואצל רש"ט פלקירא, ובמקור חיים (במרגליות ד' כ"ב ב' למטה) — המשתמש ג"כ במליצה זו מבלי הזכיר את שם הרמב"ם עליה — הנוסחא: ישתבח מי שנאתנו שלמותו; וכן בהקדמת ס' כפתור ופרח.

10) המשכיל יבין כי לפי הבנת ר' לוי, כעימות ה', היא: „ההשואה גמורה באחדות השלימה שאין בה שינוי" שבאין סוף, כפי דברי המקובל החכם ר' עזריאל בס' עזרת ה'; והיא היא ממש מה שהפילוסופים האחרונים מגדירים את האלהות באמר: absolute Identität. כי ההבדלה היא המחלוקת, והאחדות היא השלום, והיא הנעימות; לכן האל בבחינת עצמותו, או בטרם הבריאה, כי לא פורש עוד מעצמו — כעימות נימינו נצח, לנצח ההפכים! — בכל זאת נמצאו כל ההפכים בגושא אחד בו ית' בכח, ולולי כן לא היו יוצאים לפועל. ועם זה תבין דברי ר' עזריאל עוד (שם) האומר ממהות כל ספירה: „שוה לכל דבר ולכל תמורה שאם לא היה בהם כח שוה לא היה כח" לכל דבר כי מה שהוא אור אינו חשך "כו' — ובזה תבין גם דברי הראב"ע בפי' כי תשא: „והנה האחד אין לו תמונה, והוא כדרך כלל לכל התמונות, כי מאתו יצאו". ר"ל אין לו צורה מיוחדת מצד עצמו, בעבור שהוא לבדו הוא רק עצם בלי צורה, ולכן הוא אחד גמור בהשואה מוחלטת; ולפי האמת אין נמצא רק העצם האחד ההוא, והעצמים השונים הם ג"כ רק עצם אחד באמת, בעבור שהמעצם האחד יצאו, ואם לא היו מקבלים צורות, כי אז לא היו מתרבים, והיו נשארים אחד בהאחד, רק ע"י המשכה והשתלשלות והתגלות האלהות (Emanation, Manifestation) יתלבש העצם האחד בצורות ויתפשט מצורות. כמצא רק הצורה היא תולדת הריבוי והשינוי מהאחד אשר לא יתרבה ולא ישתנה בעצמו. מכל מקום נמצאים כל הצורות בו, מאחר שממנו תצאנה, אך הן טמונות בחביון עוזו נעלמות ועלומות בכחו (implicite) והם כלולים בו ביחוד גמור, לכן הוא כלל לכל הצורות; והן פרטיות, בהתפתחותן וצאתן מאתו אל הפעל (explicite). והוא הוא הענין הנקרא לפילוסופי העמים: Evolution שהחזיק ודבר בו הרבה בזמננו ביחוד הפילוסוף שעללינג ז"ל. — [והדבר מובן מאליו, כי הרמב"ם יחזיק הדעת הזאת לכפירה, ועי' פרק ה"ן מא' למורה, אשר יבטל שם דעת הנחת התארים העצמיים בו ית', גם מזה הצד, שהתארים החיוביים יחייבו להבורא היציאה מן הכח אל הפועל בזמן, והעדר השלימות בזמן מן הזמנים; וא"כ העדר האלהות כביכול. כי האלוה הוא שלם בתכלית השלימות תמיד בלי הפסק, ושום העדר שלימות באיזה זמן, יחייב בהכרח העדר האלהות בזמן ההוא; בהיות אלהות ושלימות הם דברים אחדים ושמות נרדפים. זה הכלל אם מחשבת הזמן קדמה למחשבת המקום ב"ה, פגול ופסול — ומה היה אומר הרמב"ם ז"ל, אם היה שומע דברי שעללינג אלה, ומענין אמרו, במחלוקותו עם יעקובי, שה' הוא :Aseität, ובכוונה שהניח הוא במלה האיומה הזאת מאיום קדוש ית', שבדו להם החכמים הסולסטיקים ביניהם, לא לבד, כמכוון מהם באמור מלה זו, שהוא מחויב מעצמו ולא מזולתו, כי אם שהוא סבת הויתו, תולדתו והשלמתו ?! — —] ומדברי הראב"ע האלה שהבאנו, ראה ובין בדבר. מה בין הרחקת ההגשמה של הרמב"ם ובין זו של הראב"ע! הרמב"ם מרחיק כל תמונה מאתו ית', בעבור שאין בו כל תמונה, והראב"ע מרחיק כל תמונה (מיוחדת) ממנו בעבור שיש בו כל תמונה (בכח)! — משל אחר מה בין הראב"ע להרמ"בם: הנה הרמב"ם בס"ח מא' למורה יביא מאמר הפילוסופים מהשם יתעלה שהוא השכל והמשכיל והמושכל, ויבארו לנו שם שלא יקשה עלינו, כי כן הדבר לא לבד בחק הבורא כי אם גם בחק כל בעל שכל, וג"כ בחק שכל האדם, אחרי צאתו מהכח אל הפועל; וזה בהפשטתו הצורות מהחמרים, וההפרש בין שכל הבורא בין שכל האדם בזה, הוא, רק במה שאצלו ית', התאחדות השכל והמושכל במשכיל

התלמיד במאמר ה' סי' א"י פרק ז', שכתב שם: וגם זה (שרק במין האדם לבד הוא יתי' משגיח גם בפרט משא"כ בשאר המינים רק בכלל, כדעת הראב"ע, וזה מסכים אמנם ג"כ לדעת הרמב"ם —) דעת ר' לוי כמו שביאר אדוני בביאורו לס' בתי הנפש וכו' •

היא בתורת מוקדם (a priori) בהיותו תמיד שכל בפעל ולא בכח, ואצלנו בתורת מאוחר (a posteriori) בהיות שכלנו תחלה בכח ויוצא אל הפעל עת אחר עת (successiv) • ואולם הראב"ע אומר, כי רק מהשם יתי' לבדו נוכל לומר שהוא השכל והמשכיל והמושכל. כי זה לשונו בפ' כי תשא על ויקרא ה' ה': ואל תתמה בעבור שהשם קורא השם כי הוא לבדו יודע ודעת וידוע וכו', ובפי' הקצר שם מקודם על ידעתיך בשם, אחרי אשר ירמז ויאמר כי הכל תלוי בה', יאמר עוד: „והיודע מתאחד בידוע, על כן אמרו (הפילוסופים) בדעת עליון שהוא יודע וידוע, ודעת הנבראים איננה כן, כי אין היודע הוא הידוע בעבור העצם" כלומר: אחר שהוא בכל, הכל בו, הנה כל עצם זולתו הוא עצם מעצמו — לכן דעתו מתאחדת עם כל הידועים בידיעת עצמו, כי אין חוץ ממנו; אבל דעת האדם איננה מתאחדת עם הידוע בעבור העצם כלומר, "בעבור שעצם הידוע, הוא עצם זולת היודע• (סופי הדברים מדברי הראב"ע האלה בקצר מובאים בפי' אהל יוסף שם על מקרא ויקרא ה' ה'). — והננו שבים לענין: גם ן' גבירול אומר בכתר מלכות: „לך חביון העוז הסוד והיסוד" ר"ל: אצלו יתי' תכוי סוד ויסוד כל דבר, וא"כ הוא עצמו סוד ויסוד כל דבר (עי' התחי' צד 50 למטה); „והיכולת להוציא לאור כל תעלומה," כלומר: לו יתי' היכולת להוציא לאור המציאות כל הדברי' אשר הם בו מראשית בהתעלמות —. והנה הבריאה היא ההפרשה וההבדלה, כמו שנא' בבריאה: ויבדל אלהים—ומתוכה תצא התנגדות ההפכים, המנגחים זה לזה בהפכיותם, ומתנגחי' זה על זה בעבור הפכיותם; כדברי ר' לוי —. והפילוסופי' האחרונים, ומלכם שעלליננ בראשם, אשר המציאו הפילוסופיא של הטבע, הראו לדעת: שגם בטבע אין הניגוד עומד בעינו, רק הדברי' הולכים אל השיווי תמיד, ומתלכדות ולא יותפרדות, כהתאחדות שתי הנקודות הקצוניות מהקו בהנקודה המרכזית, שממנה תצאנה, וכהתאחדות הקוטבי' עם קוטרם; למשל: כח המושך והדוחה, הנה שני הכחות המתנגדים הללו, הצלחו יתדו בכח הכובד . וכה יתערבו השונים, יאחד באחד יגשו, עד כי יהיו לאחדים בידי האחד ואין שני ושינוי לו — ועל כולם הפליא עצה הגדיל תושיה. הפילוסוף העגעל, וינע ויעמל, להראות, שגם במחשבות הבינה הדבר כן. הן שתי מחשבות מתנגדות זו לזו, תשובנה אחת; כי עולה אחריהן מחשבה שלישית ותאכל את שתיהן ותבואנה אל קרבה ולא נודע כי באו אל קרבה (עי' למעלה צד 77 למטה בהערי) • ככה תבולע כל מחשבה מתנגדת לחברתה, כל מחשבת חיוב וכל מחשבת שלילה, ממחשבה שלישיה; וכולן עולות בקנה אחד — מחשבת שלילת השלילה! — כה יעשה העגעל לולאות, מחשבה הקיצונה במחברת השנית, מקבילות אחת אל אחת, ובלולים יעלה מן הקיצונות על התיכונה, ומן התיכונית אל מחשבת המחשבות— מחשבת האלהות, המושג האחרון והראשון, המושג הכולל בעצמותו כל המושגים, ויש כל יש, הבריח התיכון המבריח מן הקצה אל הקצה כל המושגים וכל הישות, לחבר את אהל המציאות כלה להיות אחד ביחודו! — — ודע כי הענין הזה עצמו, אשר אמרו ר' לוי, ואשר אמרוהו פילוסופי הטבע אלה, הוא הענין הראשיי שבו הוא עוסק בעל ספר יצירה • כי מצד אחד יאמר הספר עם קהלת: גם את זה לעומת זה עשה אלהים, ולכל דבר תמורתו והתנגדותו (ועי' גם מה שכתב בענין זה ידידנו הרב החכם המפואר החוקר השנון והמהולל מוה' צבי הירש גרעטץ נ"י במחברתו היקרה: הידעונים ובית יהודה, עמוד 113 ואילך) כי מהמתחלקים נברא הכל, נבולים מרחיבים והולכים — ההפכים והתמורות עומדים במלחמה, וערוכין כמין מלחמה; בכל זאת מצד השני יש חק מכריע בינתים, מכוון באמצע, לתווך השלום ביניהם; שקלו ה' והמירן וגם צרפם זה עם זה. ויען יצאו כלם כאחד מהאחד, לכן הם שבים ללכת אל מקורם האחד, ושבים להיות אחד — וכן הוא הדבר בכל ענין

הוצרך לעשות ביאור לו, יען המחבר עשה לו בתים מלאים כל טוב שבע החכמות, בתי שיר שקולים בחרוזי רים, גם כל אלפי המודע הרים; 11) „כאופן שיקל על המעיין לדעת אותם על פה“ ולמען „יבינם לא שידבר בהם כגפצוף הצופות“ נתן לו המבאר (להספר) לשון למודים, לדעת — — 12) והלשון הראשון אשר הבאתי למעלה מבתי הנפש שמביא הכספי איננו מלשונו של המחבר ממש כי איננו כתוב בדרך שיר, רק בוודאי כפי לשון המבאר לפי כוונת המחבר המשורר, לכן נאמר שם: כמו שכוון החכם ר' לוי •• ואם יתכן שהכוונה ג"כ „בכמו שכוון“ כמו שעשה ר' לוי כוונים למלאכת המשכן וכליו — ויתר הלשונות המובאים למעלה על שם ר' לוי בוודאי לוקחו מספרו לוית חן • — וגם המפרש לכוזרי הבא אחרי הכספי, הוא בעל קול יהודה, מביא את הספר הזה, בזה"ל: וכבר ביארו על כונה זו מה שכתב (הראב"ע) בחידתו המיוסדת על אותיות אהו"י •• כמו שכתב בעל לוית חן פרק י"ו מהשער הראשון וכו' (מאמר ג' סי' פ' ד' קכ"ח ע"ד למטה). וגם מזה אנו רואים כי מצא הראב"ע חן, בעיני בעל לוית חן, לכן עמל להבין דברי החכם הזה ולפתור חידותיו, כמו שעשה המליץ. — 13) וס' לוית חן זה מובא מר' יעקב בר' דוד פריווינצאלי בתשובתו על דבר למוד החכמות (דברי חכמים צד ס"א), בזה"ל: „והאחרונים מהפילוסופי' כגון אלפס"א

טבעיי ונפשיי מוסריי ושכליי. לכן חוזר חלילה בצרוף האלף עם כל האותיות וכולן עמו, כמצא כל היצור וכל הדבור יוצא בשם אחד, עושה את כל היצור ואת כל הדברים שם אחד, מציינם כגוף אחד, כעוץ סופן (של הספירות) בתחלתן כשלהבת קשורה בגחלת, וכולן אדוקן זה בזה, וגם נגע וענג הכל אחד; ולמה כל זה? — שאדון יחיד ואין לו שני, ואל מלך נאמן מושל אחד על גב כולם, אל מלך נאמן מושל בכולם (בכל עמק ותמורתו) והוא נושא את כלן, ומשלשתן יסד מעונו, חתם שמו בכל (בשלש ובשש ובשבע כו') ורוח אחת בהן (בשתים — רוח מרוח — ובכ"ב אותיות כו') עשר ספירות •• אבל אחת רוח אלהים חיים, דברו בהם (בספירות) ברצוא ושוב, רצים כמתפרדים ממנו ושבים ליחודו — לכן יזהיר עוד בעל הספר, ויאמר: ואם רץ לבך שוב למקום שלבך נאמר רצוא ושוב; כלומר: אם במדעך תרוץ מה', ותשתנה לאשב, כי הנך ישות בפני עצמך, שוב תשוב אל ה' אלהיך; ותכיר, כי בטלה מציאותך במציאותו! — זהו ענין ותכלית כל הספר—. וכן נמצא הענין הזה דברי נגודים, משני צדדים, ושלישים על כולם, מתווכים שלים ביניהם, כספר גנז אגוז; ומחברו הגדיל לעשות בזה • וכמעט כח כהענעל לו, כי הפך את השפה העבריה כחומר חותם. ונתן לה כל חפצו; כאשר היתה השפה האשכנזית דרושה לכל חפצי העגעל — ואין פה המקום להאריך בזה עוד —.

11) וגם לא זה הדרך של הרמב"ם, אשר לא ערבה לו לערב ערב השיר עם בקר החכמה — עי' למעלה צד 28 בפנים ובהערה ה'. 12) זה לשון הר"מ ן' חביב בדרכי נועם (ד' רעדעלהיים ד' ז' ע"א): „וגדולה מזו עשה הרב הכולל רבי לוי בעל לוית חן חבר ס' קטן קראו בתי הנפש, כלל בו כל שרשי שבע חכמות בשירים שקולים כאופן שיקל •• אם יבינם, לא“ •• קראו הרב הכולל (כמו: החכם הכולל) יען כלל בספרו כל יסודי שבע חכמות. והנה גם התכיב גם הכספי מזכירים את ר' לוי בלי שם לווי, וכן במנחת קנאות נזכר סתם: ר' לוי ונם זה ילוה אלי לאות כי אין לנו רק לוי ולא לווים • 13) יודע כמובא למעלה (צד 197) • ואוסיף פה כי ככר בילדותו, בן שבע עשרה שנה, הלך ר' ידעיה לטייל בפרדסו (עי' צונץ צור געשיכטע צד 467) עם הראב"ע כפעם בפעם, וכבר ינע אז לפרש דבריו. כי זה לשון ס' עקדת יצחק שער ז': בנהר הזה ובארבע ראשיו רבו דעות והנה בעל הפרדס כתב בשם הראב"ע

כתב שאינו מן הנמנע שיתחדש באדמה מזג מה ראוי לקבל צורה אנושית כי המצא אדם מאדם אינו הכרחי, כ"א על הרוב, שמה כתב, כי במקום קו השוה שהאויר שם ממוזג מקור וחום לא ירבה ומשאר האיכויות יקרה זה שם לפעמים, וזה נמשך לדעת אב"ם שכתב .. שבמקום קו השוה נראית השמש שם בשווי ועל זה הדעת הבין ר' לוי בן חסדאי 14) בעל לוית חן וגם הרבה מן המדברים דברי רבותינו ז"ל שאמרו בבראשית רבה אדם נברא במורתו של עולם". ויפה עשה ר' יעקב בר' דוד במה שייחס הדעת הזאת אל המדברים; והנורבוני כבר עשה לצחוק למדברים בזה לאמר: וכן מי שכפר בהכרח יחוד הצורות המיניות בחמריהם המיוחדים, עד שכבר נמצא בן סירא על פרסום עקומו מהחכמה (כלומר: יעקם את החכמה, או שצ"ל עמוקי, והכוונה, אעפ"י שמפורסם שיעמוק בחכמה, בכ"ז נתעה בזה, ויאמר —) יאמר שהוא אפשר שיולד אדם מן העפר כמו שיולד העכבר". (ע"ג מאי' למורה אצל הקדמה ששית של המדברים). [המשך הענין הזה יבוא עוד אי"ה].

לד 65 שורה י"ג מלמטה אחר המאמר המוסגר המסיים במלת שם צריך להוסיף:

ז"ל וכמבאר אותו כו', ובשער י': והראב"ע ז"ל כתב וטעם הכתוב (הן האדם היה כאחד ממנו) כמו והייתם כאלהים יודעי טוב ורע .. ובעל הפרדס ביארם ואמר כי החכם הזה יסבור שיש מלאכי השמים יודעים טוב ויש יודעים רע ושזה הענין הוא סוד גדול נעלם מאריסטו וסיעתו וכי אליו רמז במלת כרובים כי הם המלאכים המורים על הטוב ועל הרע ואשר הם תחת ממשלתם אין בידם לעשות תשובה כי אין מידם מציל ע"כ. והמבין יבין מהדברים האלה על אפניהם וצורתם כי יגיד לנו בהם המבאר לא רק סברת המבואר כי אם גם סברת עצמו — והרי אנו רואים גם מזה איך הוא אדוק המבאר באמונת האצטגנינות וכי איננו ברוך אחרי אריסטו כהרמב"ם. — ועיי' שם להלן בעקדה מה שמובא שם עוד בשם בעל הפרדס בענין הכרובים ולהט החרב. — והנה בעל מקור חיים בפי' חיי שרה בפיי' דברי הראב"ע: וטעם לא תשוב (בפס' י', במרגליות ד' כ"ה ב') כותב: וכתב בעל הגן ז"ל" ואולי הכונה ג"כ על הפרדס הזה של ר' ידעיה — ולענין דרכו של ר' ידעיה בפירוש האגדות יש להביא ג"כ דברי בעל העקדה בשער כ"ח: ונבה אחד (המשית) ממלאכי השרת .. וכבר ביאר אותו החכם ן' כוכט ז"ל ואמר מאן מלאכי השרת רבנן". הנה הוציא ר' ידעיה דרשתם ז"ל ממשמעה, כי התורה החזיק גם בזה אחרי הראב"ע (במחלוקותו על הגאון רס"ג —) שהמלאכים נכבדים מבני אדם ואפילו מצדיקים ונביאים — ובעל העקדה יסיים באמת שם על הדברים האלה של ר' ידעיה: ואין סמך לדבריו אלו לא מן הכתובים ולא מן הסברא. — 14) כראה שהיה כתוב מתחלה בר"ת: ר' לוי ב"ח, כלומר: בן חיים, על שם אבי אביו, והסופר בטעותו רצה לגמול חסד עם הח"ת ונטל ממנה חיים — וכן נשתבש המאמר בראשיתו, שכתוב: „כגון אלפס"א כתב", בריה חדשה! — ובאמת צ"ל: אב"ם בכתב אלפס"א, כי אבו סיני (ציני) אומר זה „בספרו הגדול הנקרא כתאב אל שיפי" (יקוו המים פ"ג לד ז') והנרבוני כותב: א"ל שיב"א (פ' כ"ו) וגם מקום המלות הללו: בכתב אלפסא, למטה אחרי המלות: וזה נמשך לדעת אב"ם, וגם צ"ל בראש המאמר: „ומאחרוני הפילוסופים כגון .. (כגון מי? כגון ר"ש ן' תבון? —) מי שכתב", כי דע שר"י זה העתיק בראשית דבריו רק דברי שער השמים (לד מ"ה) כמעט מלה במלה, ותחת מה שכתוב כאן, „והאחרונים מהפילוסופים" כתוב שם: „חכם אחד מהאחרונים" והכונה על ר"ש אבן תבון (עי' לעיל לד 157 בפנים ולד 155 בהערי 3, ושם צריך לתקן עוד תחת הלשון: „כי לא המצא אדם מאדם" בשער השמים: „כי המצא אדם לא מאדם") וגם המוטוט בפי בראשית (במרגליות ד' י"א ע"א) מעתיק הדבר הזה משער השמים מבלי שיזכירו, והוא

ובפיו' תהלות נ"ב אומר הראב"ע כפיתאגורס: מקולות מים רבים יותר מקולות מים רבים • • יותר אדיר השם במרום (כלומר בכסא כבודו, שהוא השמים, ר"ל גלגל המזלות, ומוסב על נכון כסאך שמקודם —) וזה לאות כי לגלגלים קולות, וכן כתוב ביחזקאל כקול מים רבים, ואלה הקולות לא ישמעו החרשים כאשר לא יביטו העורים מעשי השם נוראים,, • ומי עיר כמשולם כעבד ה' משה מיימוני ומי חרש כמלאך ה' נכאות הרב המורה לנדקה לדעת הראב"ע! — לד 66 שורי כ"ב אחרי תיבת ,,הרמב"ן" נשמטו הדברי' האלה: כי כן הוא אומר בשער הגמול (די' י' ע"א ד' ברלין): ואין בגשמיות רק (ג"ל: דק) כמוסיק"א כענין שאמרו (כס"י) קול ודבור ורוח וזהו רוח הקדש; ועיי"ש בשער הגמול כל הענין מקודם. — ושם סוף שו' כ"ד נריך להוסיף: וכבר גם פילון היהודי (שגם הוא היה פילוסוף אפלטוני —) אומר כי משה לקח תורת המוסיקא לכל אופניה מפי מלמדי מצרים (עיי משה ספר א' ריש ספור ג') • —

לד 84 לענין ר' אהרן אל רבי אמרתי להעיר, כי מצאתי זכרון החכם הזה אצל הרדב"ז בתשובות הישנות סוף סי' ק"מ, לענין הדורש אשר דרש על ענין חטא העגל לאמר כי טעו בני דור המדבר לחשוב שמשה הוא אלוה, אומר הרדב"ז: רע עלי המעשה ואין מנחם ולא עליו אני מתרעם אלא גם על הראשונים כגון בעל ס' אמונה *) או רבינו אהרן ן' רבי וזולתם שכתבו בזה הענין אשר לא כן, עיין בדבריהם שאין אני רוצה להעתיקם פן אענש ח"ו כו' • ועין גם סיי קפ"ו • ונראה מזה שהיה ר' אהרן אל או בן רבי מפורסם בימים ההם לאדם גדול (אם כי נשכח זכרו אח"כ) כי אעפ"י שהרדב"ז מתרעם עליו מאד בכל זאת קוראהו: רבינו! — וזה לכבוד יחשב גם לבן רבי גם לבן זמרא — וגם בזה יפה כח בני הדורות החולפים מכח בני הדור הזה, דור דעה (! ? —) אשר כי לא ימצאו חן בעיני קצת רבנים וחכמים איזה מדברי רב וחכם זולתם, לא לבד כי לא רב ולא חכם יתקרי עוד מהם, כי אם לא יזכירו עוד בשמו ולא ידברו בו ויאמרו לכחד את שמות ספריו מן הארץ, ומי יתן לי שומע ויענני לאמר כמוני: גם ספר כתב איש ריבי אם לא על שכמי אשאנו אענדנו עטרות לי כו' ! —

לד 85, מה שחושב שם ידידנו הרב הכותב שי' כי לא בא הראב"ע בסודות בספרי הדקדוק אשר לו צחות וכו' לא אוכל להסכים עמו בזה בשום פנים, כי באמת

כותב: ומן האחרונים מי שהכריע כדברי ן' סיני • • •

*) אולי הכונה על ס' דרך אמונה לר"א ביבאגי, ואין הס' הזה בידי כעת לעיין בו מה שכתב לענין חטא העגל, וכבר יצא עורר על הס' הזה הוא הרב החכיב בסוף מס' ברכות שו"ל: ולא על החכם הנזכר (ר' יצחק בר' ידעיה) תלונתי בלבד כי אם גם על חכם פלסוף מופלג שהיה בדורנו הר"ר אברהם ביבאג ומחבר ס' ויקרא שמו דרך אמונה . . וכתב בפירושו דרושי פילוסופים אשר הוא עצמו יורה (יודה ?) שלא כיון להם בעל המאמר כו' כו' כו' • ועם זה תבין דברת ר' יש"ר מקנדיאה באגרת אחוז על דבר הס' הזה, באמרו (מלא חפנים חלק עברי צד כ"ב): ,,והוא (בעל העקדה) ירד העינה, וימלא בידו מס' ר"א ביבאגי הנקרא דרך אמונה, והס' כלו כוונה" • הכוונה: כי יעשה לו בֻּנְיָנִים למאמרי רז"ל בכל ספרו עד כי ירזמון אליהם דברים מתאחדים עם שקול הדעת; וכן יוציא הדברים מפשוטם ויפרשם שלא מדעת מי שאמרם — ונתפש בזה המקום הרב החכם מהר"הב כי' שתרגם המלות הללו: והס' כלו כוונה", במלות:

יכלולו גם הם סודותיו בכל המון ספריו, וביחוד ס׳ צחות, בטעמי שמות האותיות וצורתם, כמו שרמזתי לעיל סוף צד 23. וכבר הרגיש בזה הבדרשי בהתנצלותו, כי יאמר שם: ועוד ספרים (חבר הראב״ע) בדקדוק נותן בהם טעמים לקוחים מן החכמה האנושית על רבים מיסודי הדקדוק והנקוד וצורת האותיות. וכן בעל קול יהודה יפרש כפעם בפעם דברי הראב״ע בענינים האלה. וזה ימים ושנים אשר האלותי בכתבי לבאר רמזיו וסודותיו באלה הענינים באופן שכשיצאו לאורה אי״ה עם כל יתר דרישותי על דבר דעות הראב״ע ז״ל יתברר מהם בבירור גמור שגם דקדוקו מסכים עם יסודות סודותיו בטבעיות ואלהיות — והמפרש החשוב לקצת ספרי הראב״ע בזמננו ה״ה התורני החכם הנכבד המדקדק השלם הר״ר דר׳ ליפמן נר״ו לא ירד לסוף דעת הראב״ע בזה, הגם שהטיב לפרש דבריו במה שנוגע לעניני חכמת הדקדוק, וכדומה. ומהראב״ע ראה וכן עשה גם בעל המחברת שחבר ספר בענין זה, כמו שהוא מספר מעצמו במחברת ראשונה (צד י״א בדפוס ברלין) לאמר: ובעת יאמרו לפלוני . . . יאמרו פלוני (עמנואל) חבר הספר בביאור צורת האותיות, ונתן האחדים והעשרות והמאות, רמז אל האלהויות והשמימיות והטבעיות. ר״ל: כי מא׳ עד ט׳ רמז לעולם השכליים, מי׳ עד צ׳ רמז לעולם הגלגלים, ומק׳ עד ת׳ עם הפשוטות ך ם ן ף ץ רמז לעולם השפל, כי אותיות הכפולות מורות על המאיות, ך׳ ה׳ מאות, ם׳ ת״ר, וכן להלאה. עי׳ מזה בס׳ מסרת המסרת הקדמה שלישית (ד׳ י״ב ע״א למטה בדפוס זולצבאך) בדבור המתחיל: דע כי בעלי הקבלה ובעלי המסרת הכניסו ה׳ אותיות הכפולות במנין האותיות והיו האותיות כלן כ״ז במספר ונחלקו לג׳ חלקים דהיינו ט׳ אותיות בכל חלק כו׳. ועי׳ גם במחברת י״א צד נ״ט למטה וצד ק׳ שבא שם השיר של בעל המחברת בראש ספרו מצורת האותיות, ולא אזכיר רק לשוני שם: ודעו כי לא כאותיות המצריות העבריות, בתשע הראשונות נרמזו החכמות רוחניות, ובתשע האמצעיות נרמזו השמימיות, אך בתשע האחרונות נרמזו כל הטבעיות —. ואין ספק אצלי שדברי הראב״ע באלה הענינים הכו שרש גם על תלמי לבות חכמי הקבלה, כמו בעל התמונה, וכדומה; וביחוד לקח דברים מהראב״ע בעל פי׳ הא״ב שהובנס בתוך ס׳ ברוך שאמר (מדף י״ז עד ד׳ כ״ד) הנדפס מתוך כ״י בשקלאוו שנת תקס״ד 1).

וועלכעם דורכאוים גיגדיענגען איזט״. —

1) הדבר מצד עצמו ראוי הוא לידע ולהודיע מפני כבודו של צדיק וחכם גדול אשר נגה קמינו והוכיח בתשובות נצחות כי נצח ישראל לא יכזב, הוא בעל הנצחון ז״ל. כי יום טוב עשה הס׳ א״ב הזה; ות״ל כי גלגל ה׳ זכות הזכאי הזה ע״י זכאי ידידי שטיינשניידער ועל ידי אני. ומעשה שהיה כך היה. ראיתי לחכם אחד מפורסם מחכמי זמננו, מה שאמר, על אדות הס׳ ברוך שאמר, ולא עניתי אחריו ברוך שאמר! — כי זה דברו: בסוף הס׳ ברוך שאמר בא פירוש הא״ב ממחבר ס׳ האשכול שהוא ר׳ אברהם אב בית דין וכו׳. הדברים המעטים האלה יגידו לנו כי לא נכנס החכם הכותב הזה כלל בחדרי הספר ברוך שאמר, רק בא בשערו. כי בשער הספר הזה כתוב: וגם באחרונה פירוש נפלא .. על תמונת אותיות הא״ב לאחד מן קדמאי הוא בעל המחבר ס׳ האשכול. ומה עשה החכם הרוסם הראה? — חפש בס׳ שה״ג, בקש ומצא שהראב״ד הזקן חמיו של הראב״ד בעל ההשגות חבר ס׳ האשכול (ובמטה משה כ״א בי ס׳ שפ״ה כאמר: וכתב הרב בעל האשכול בשם הר״ר יצחק בן מרן הלוי ז״ל.) ובטל האשכולות

צד 87 והלאה אגרת י"ג, כתב לי ידידי החכם המופלא החוקר השנון המהולל הר"ר יה"ש נ"י הדברים האלה: דבריך אשר כתבת על אדות הלטיף וס' שער השמים המיוחס להראב"ע נכונים ואמיתים, ואנכי מוסיף, כי שער השמים הזה, הוא מהדורא בתרא משער השמים ללטיף, וגם הוא מעשה ידי הלטיף בלי שום ספק בעולם, המהדורא קמא כתב בילדותו, ומהדורא בתרא בזקנותו ולא כלה מלאכתו, במהדורא קמא ירחיב הדבור ובתנינא יקצר· וכל איש מבין אשר ישים עינו ומעינו בהקדמה ופי' א' הנדפסים מנוהדורא ב', ובהקדמה ושערים הראשונים ממהדורא א' יענה ויאמר כי צדקתי· וכבר היה את לבבי להעתיק לפניך ההקדמה,

ויתלו שניהם באשכול אחד. אבל האשכול שקרא בשם בעל השם הוא ס' בדינים, [ד]ואשכול בעל ברית אברם מזונשהיים ור' שמשון בר' אליעזר הוא ס' קבליי! ? — אבל בעל האשכול, בעל ס' האותיות שבברוך שאמר מביא וקורא בשמות מחברים וחבורים רבים שקמו אחרי הראב"ד הראשון והשני! ? — אבל בעל האשכול, בעל ס' האותיות הזה, הוא בכבודו ובעצמו בסיף הספר לא אברהם יקרא את שמו כי אם הוא כותב וחותם את עצמו: „החותם טב יומי," והסיפר מסיים אחרי כן: „סליק ס' הא"ב אשר יסד מהר"ל שליו." ומהר"ל הוא בודאי ר"ת: מו"ה ליפמן, ושליו, צ"ל: שלי"ו, והוא ר"ת: שיחיה לאורך ימים ושנים, כי עודנו חי היה המחבר בזמן הסופר — (די ה' ע"ד נכנסה הגהה בפנים הספר מהסופר בזה"ל: לכך נראה לי הכותב ישראל יצ"ו). וא"כ יום טוב ליפמן היה שם בעל ס' הא"ב הזה· וקרוב לודאי שהוא היא ר' ליפמן הנזכר בפסקים וכתבים של מהר"י איסרלן (סימן כ"ד) בזה"ל: דע כי לא מהרוב בא כי זה הוא קרוב לארבעים שנה שהיה יום הגועד באַרפורט והיו שם ה' (ד' ?) זקנים מה"ר ליפמן מה"ר נתן מה"ר יחזקיה מה"ר אברהם כ"ץ ז"ל וכו', וראיה לזה מה שמצינו בברוך שאמר די י"ב ע"ד הגהה מתחלת: והנה מצאתי ראיי' גדולה מס' הבהיר כו' והמשכיל יבין כו', והיא מסיימת: וכן מצאתי באַרפורט הרבה תפלין שהיו כל הצדיקים כפופים כמו עינין ופסלתי אותם לפני מהר"א כ"ץ — והגהה זו היא מר' ליפמן זה בעל ס' הא"ב בכל ההגהות בעניני קבלה שבתוך הס' ברוך שאמר שהן ממנו, ואע"פ ששמו לאו אתים עליו, כאשר יראה המטיב לראות — כמנא ר' ליפמן עשה הגהות לברוך שאמר ולגניף הספר של ר"א מזונשהיים, ודברי ברוך שאמר בכלל הן רק הגהות לספר או לנוסח ר' אברהם זה· — ויצלתה על רוחי ההשערה, כי הוא ר' ליפמן בעל הא"ב הוא ר' ליפמן בעל הנצחון, אפס יראתי לשער השערה התלויה בשערה בטרם לקחתי לי מועד לשפוט משרים מתוך שיווי הרעיונות והלשונות, כדרכי. אך אחרי אשר הרציתי הדברים האלה לפני ידידי החכם החוקר מש"ש הנ"ל, ומיד ענה דודי זה ואמר לי גם הוא, שאולי ספר הא"ב ההוא הוא למנצח מונינו הנ"ל, אמרתי אלכה לי אל ס' הנצחון, ואראה, ואדעה· ואמצא, כי באמת ראוים דברי ספר הא"ב להאמר מפי בעל הנצחון, כי שני הספרי' ידברו שפה אחת ורוח אחד להם — והא לך הדימויים האלה: — בהקדמת ס' הא"ב נאמר: כי הקר"א הידוע לכל הראה לו (צ"ל: לי) ס' התמונות וגם ידיעתם בתמונתם וחברתיו על ידיעתי (צ"ל: ידיעתו). והיתה לפי דעת מש"ש ידידי, הכונה על ר' אבינדור קרא, ואין דעתי נוטה בזה כלל וכלל, רק הכונה קרא ממש, אנס קראי מפורסם לכל בזמנו, ושני הקווים הנצבים על מלת „הקר"א" כעין ר"ת, מורים על זה. כי היו מסמנים בימים ההם כאלה, המלות הלועזות או שמות מינים ליעז. ודין קראי כדין נכרי היה בימיהם — ועתה בוא וראה בנצחון בפי' שלא סי' קי"ג הלשון הזה: אבל הקרא בן הקרא הידוע פי' לי" ובסמוך שם בסי' הי"ב, אומר ג"כ: „ושמעתי גם על קרא אחד ז"ל", וכבר הידיע גם צונץ בספרו צור געשיכטע (צד 104) כי היה בקי ר' ליפמן בלימודי הקראים· ובפי' משפטים סוף סי' ס"ח הוא אומר דברי התנצלות בעד הצדוקים (הקראים) שבזמנו· — בראש בראשית סי' א': אחת אשר מבואר כאן שישנו מנהיג · . ולאפוקי מן הטועים כפילוסופים ואומרים

כי יקרה היא אך איננו מופגה כעת לבאחוכל עשוהו • — רוב התקונים שתקנת מהשערה גרידא בספר א' מגנזי המלך, הם נכונים, וכן הם באמת בהעתק שבידי, אך במוקים ובגולי שתקנת ובגולם נמצא בהעתק שבידי: ובגוף" • — ועוד הגדיל חסדו עמודי ידידי זה והעתיק לי איזה ענינים מס' אגרת התשובה להבלטיף • — צד 97 לענין דברי הרמב"ם על אודות ס' עולם הקטן, עי' גם בס' הרב דר' זקש מפיוטי הספרדים (עמוד 289) שגם הוא הרגיש בדבר שהרמב"ם ישים תהלה ולא תהלה בדברי ן' צדיק —. צד 102 שורה י"ט, אחרי מלת שלפני, כשמטו־ הדברים האלה: — ועי' מה שהערתי כבר בסוף היונה. ותמה אני מאד על ר' כתנאל הכספי בפירושו כ"י לכוזרי שהיה לפניו פי' ר"ש לס"י, כי מביא ממנו גם היא אי פעמים, וכל מה שמביא ממנו (בשם ר' שבתאי כנראה בספר הנדפס ובבעל קול יהודה והבוטרילי) הוא נמצא באמת בהעתק שלפני, ובכ"ז מביא כפעם בפעם פי' רס"ג הנדפס, ואינו מרגיש שהמיוחס לרס"ג הוא לקוח מפי' ר"ש, ולא עוד אלא שפעם א' כותב הכספי בזה"ל: וזה הענין נעלם אמנם אכתוב מעט ממה שכתב בו רבי' סעדיה ורבי שבתי וזה לשונם כו' ואיך לא הרגיש שאין שני מחברים מדברים בסגנון אחד? — וכזה אתמה גם על בעל קול יהודה שבד' רל"ט ע"ב מביא בשם רס"ג בביאור ארבע אש מים, והוא ביאור ר"ש, (עי' למעלה) וגם לפניו היה פי' ר"ש (עי' היונה שם, ומה שמביא ממנו מר"ש נמצא באמת בהעתק שבידי, ובק"י שם בטעות: דבורים בלולים, וצ"ל: כלולים, ודבורים בדלים בדברי ר"ש שם, הוא כמו דבורים פרטיים) אפס מה שמובא אצל הבוטרילי בשם ר"ש לא מצאתי, ואולי נמצאו הדברים בהכ"י האחרים מפי' ר"ש; אך מה שמיחס לו הבוטרילי לר"ש ס' „תבנית המשכן" הוא רק ס' החדש אשר בדה מלבו הבוטרילי לסמא את העינים, כי אם מצא מה שמצא אצל ר"ש לא מצא רק בפירושו לס"י • —

שהעולם נוהג בלי מנהיג • • והדעת מכרעת שכשם שאי אפשר לספינה בלא קברניט כו' • • • וכאשר ראינו הריסות הטבע שאין המים מכסין הארץ ידענו במופת • • • — כי נאמין במנהיג . . והוא שלם בלי חסרון כו', וכן הלשון בברוך שאמר ד' כ"ב ע"ב: באות ב' וזהו מופת שיש מנהיג כי כאשר ראינו שמה הריסות הבנין והריסת הטבע שאין מים מקיפים שם כו' — והלשונות הללו נתקבלו מהמקובל ר' עזריאל, ובכלל נראה בנגאון כי רגיל על לשונו לשונות של ר' עזריאל (אשר לא יזכירנו בשם) כמו: בפי' בראשית סי' ג' הלשון: ולא היה קודם לכן שום גבול • • וכן לאחר שברא העולם נשאר חוץ לגבול מבלעדי גבול כו' • וכן בפי' ואתחנן, סי' קכ"ד: אין שייך בו גבול וחילוק • • • . א"כ לא שייך קודם הבריאה שום גבול . וכן שם סי' קכ"ז: נמצא שהוא אחד בשש קצוות עד אין סוף ולא שייך בו גבול וגשמות כו'. וכן נראה גם בס' הא"ב. ואתן לך עוד משל אחד, בברוך שאמר ד' כ"ב ע"א נאמר: ואגב נראה אפרש עיד סדרם ושמותם — וזה ג"כ לשונו של ר' עזריאל בס' עזרת ה' • בנגאון פ' בראשית סי' א' נאמר מענין האצילות: הוא גלוי כח הכמוס והאתום, וכן נראה שבכללם השגת מראה כבוד ה', ובברוך שאמר ד' כ"ג ע"א באות י' נאמר מהספירות שהן גילוי הכבוד — שם בנגאון סי' ג' נאמר: ועל זה נאמר בס' יצירה נועץ סופן בתחלתן כלומר שנמשיל הזמן לעומתו לגלגל המונח על דבר שוה שאז אין להגלגל ראש וסוף כו', ובברוך שאמר שם ב' כ"ג ע"ג באות ס' נאמר: כי כל דבר עגול המונח לפניך בשוה אין לו ראש ולא סוף . . ע"כ אמרו חז"ל נעוץ ראשו בסופו • בנגאון פ' ואתחנן סי' קכ"ד נאמר: וכן אין למסור קבלת הספירות • • אלא ליודע חכמת התורה וחכמת העיון באמונתינו • • . וכן ראיתי בעלי הסודות יודעים הרבה ולא היה להם מן השכל למנוע הרהורי שוא וידיעתם נטה למינות

נד 4 — 103 הדבר המעותק מפי' קהלת בענין הטוב והרע מיוסד על דברי הראב"ע בהקדמת קהלת . ודע שכל הדבור הזה המעותק נמצא גם במקור חיים כפי שלא לך סעיף קטן י"ז (במרגליות ד' קכ"ד א'), ויש לתקן השיבושים מזה לזה · ואני לא אדע אם בעל הפירוש שאב ממקור חיים, או אם ר' שמואל הקהיל מפי' קהלת; ואולי באמת נובע כל הפירוש מרי שמואל, כי קשה בעיני שאנשים שונים ידברו דברים אחדים מכל וכל, וכמעט יורו אופני הדבור שמשטנם יצאו הדברי' — ועל ידידנו הרב המגיד הכותב שי' לבדוק ברעיונות ובלשונות של המפרש לקהלת ובאלו של המקור חיים, ולהגיד לנו אם מקור אחד לשניהם ואב אחד ילדם. —

נד 9 — 108 אחרי אשר ראה את דברי בענין זמן מות רגמ"ה כבוד ידידי החכם התורני החוקר המפורסם הר"ר לאנדסהוט נ"י הראני שכתב גם הוא בארוכה תשובות על דברי הרב מו"ה סי"ר נ"י בזה, ומה שכתבתי אני בסתם: כי היו בהיו גזרות רבות לישראל גם מלבד גזרות תתנ"ו, כתב הוא, החכם לאנדסהוט, בהבאת הראיה ע"ז, בזה הלשון: „והימים האלה היו ימי צרה לישראל כי נחשבו מנוגרים בצרפת להולכי רכיל ומלשינים, וכי התמכרו עם השר האקעס, אשר שלט במצרים ועל ארץ הקדושה, וגלו את אוצר סיכואו לארצו בחיל כבוד מאד מצרפת לקחת ירושלים מקום משכן וקבורת משיחם מידו, ובגלל הדבר הזה ענשו את ישראל בצרפת בגזרות נגורות וחוקות, ומי שלא המיר דתו, הובל לטבח, וזה היה בשנת ד' אלפים ז' מאות ושבעים ליצירה (1010) עיי' ווילקען Geschichte der Kreuzzüge 1 Theil Seite 41, ועל מעשה זו בובבות כל הסליחות אשר כהן מקונן ר' גרשם על הלחץ אשר ילחצו את ישראל לעזוב אמונתם ולהמירה באחרת, ולא על גזרת תתנ"ו ע"כ דבריו· ועי' גם צונץ צור געשיכטע (נד 192) שמעמיד זמנו של רגמ"ה בשנת ·1025 — ועי' גם בהקדמות גנזי אקספארד הערה ה' שגם התורני החכם מו"ה עדלמן נ"י מעיד, כמו ידידנו הר הזהב, שמצא קבלה כתובה לרב מווראמייזא שרגמ"ה נפטר בשנת תשפ"ח, ולא אדע אם

וכו', וככ"ש ד' כ"ב ע"ב בהקדמת הסי' א"ב נאמר: אשר אין לפרש (הסודות) · · · וכיעו"ה ראיתי הרבה והרבה שהחזיקו עצמם למקובלים ולא היה בהם זולת הדבור ולא הידיעה בקבלה אמיתית ולא ידיעת החכמה עד שישכילו בעצמם ונטו מן הדרך כו'. ואם אין ראיה לדבר יש זכר לדבר שגם בסי' הנאחון וגם בסי' הא"ב נמצא ידיעת חכמת התכונה והגדת שבחה — וכן יצא בעל הא"ב בעקבי הראב"ע, כמרומז כבר, וככה ילין בעל הנאחון בעד כבוד הראב"ע בפי' נו — . ודי בזה לראות ולהראות כי בדרך אחד יצאו שני הספרים האלה, ס' הנאחון וס' הא"ב, וכי האי' חבר את הכ' — · ועכשיו מצא הר"ס ש"ש יחיי' עוד ראיות חדשות וחזקות נוספות על ראיותי אלה המוציאים את הדבר מידי כל ספק ופקפוק שבעולם· וזכינו לדין מזה כי יש בעולם ס' נדפס מבעל הנאחון אשר לא נודע מתמול שלשום והוא פי' על הא"ב הנ"ל שנכנם בסי' ב"ש הנ"ל, ושני ספרים בקבלה הבלתי נדפסים עוד, ומי יודע אם ימצאון עוד, הלא הם פי' על ס' יצירה, וס' אשר פיו יקבנו: ס' האשכול, שהוא מביא את שניהם לפעמים כזה כפר הא"ב — . ומעתה ידענו ג"כ כי לא אשכול ענבים אחד רק אשכולות עמדו להם לישראל, הראשון ס' בדינים והיה נקרא כפי הנראה ע"ש מליצת התלמוד אשר הלינו במשנה, לאמר: אשכול, איש שהכל בו, והיה הס' כפי הנראה כולל דינים שונים כענין ס' כל בו, והיה מתפשט לענכים ולענפים ומסתעף לסעיפים; והשני ס' בקבלה אשר שמו „אשכול" יגיד עליו כי הספר יספר באזנינו שהספירות הן נספרות רק מצדנו אבל מצדו ית' הן מתיחדות ביחודו יחוד גמור בלי שום פירוד כאשכול, כלשון ר' יצחק דמן עכו: עוד ממשילים (המקובלים) הענין (של

מקור אחד לשני החכמים האלה. — ולענין חשיבות הכתובה של רנמ"ה בעיני הרי"כם, שאמרתי, יש להוסיף, טעם התשיבות, למען דעת נוסח כתיבתה; ועי' „נוסח כתובה למאן דאירכסא לה קמייתא" גם בתשובות מהרמ"ע סי' מ"א, ובודאי זו של רנמ"ה היתה בנין אב לכל. —

צד 113 כהגהתי ממש במקרא רם על כל גוים, מצאתי את"כ באותיות ר' עקיבא, סוף אות מ', כזה"ל: והוא רם על כל גוים אל תקרי גוים אלא גאים אלו שרי מלכים ורוזנים שהם מתגאים במרום וכו'.

צד 114 למטה אחרי ההגהה המדע תחת הידוע, צריך להוסיף: וככה יש להגיה ג"כ בדברי הריטב"א המובאים בדברי בעל עין יעקב בפ' השותפין, בד"ה אטו חכם לאו נביא: המסיימים: וכמו שביאר הרמב"ם ז"ל בספרו הידוע כי הנבואה הביא אינה שורה אלא על חכם", וצ"ל גם שם: „המדע".

הערה על דבר ס' סודות גדולים (דף 167): החכם החוקר ידידי הר"ר שטיינשניידר יחי' העירני לתת מקום לדבריו אשר הדפים כל"א (לפי העתקה עברית אשר העתיק הוא בעצמו מלה במלה מדבריו) בחקירת הפליט ריש שנת תרי"א: ואלה דבריו: מן הספר [ר"ל אבקת רוכל] המיוחס לרי מכיר הדפוס היותר ישן הנודע הוא דפוס שני רימיני רפ"ו וספר ראשון ממנו נעתק לל"א וכו' [מה שנשמט פה אינו נוגע בדבר] אמנם ספר ר' משה די ליאון [ר"ל הנפש החכמה] מלכד קאפיטל ב' [צ"ל א'] כבר נדפס בקושט' ריש שנת רע"ו בשם סודות גדולים וכו' *) אך בלי שם מחבר, אמנם כנראה נרמז בשער הספר שיש בו עוד קצת ענין מר' אברהם זכות כי מוסיף: ומשפט אשר הוציא החי' השלם ר' אברהם זקוטו תנצב"ה (כתיבת זקוטו [ר"ל קו"ף במקום כף] מצאתי ג"כ במקום אחר) ובעבור זה נקרא ר' אברהם זקוטו בדפוס ווגי' שם"ז **) מחבר הספר, אף הוסיפו שם חדש לפני שם הראשון, ר"ל מתוק לנפש (עיין פתיחת ס' הנפש אצל וואלף ח"ג דף 817). מכל זה רק מעט או מאומה היה

העשר ספירות) לאשכול של ענבים שהם ענבים רבים וכלם מיוחדים באשכול. (עי' יעללינעק בייטרעגע 2 צד 53 ובייטרעגע 1 צד 38 הערה 5). עי' היטיב בכ"ש כל המקומות שמביא בעל הא"ב מספרו האשכול, והבן —. ומכל זה תדע, כי היה ר' ליפמן גם מקובל חשוב ונטה מאד אחריה, (והנה גם בס' אוצר הכבוד, ושערי אורה, וכתר שם טוב ועוד ועוד, והנפלא שלבעל ס' התמונה קורא רק „חכם" ולא האמין א"כ בקדמותו —) וזה שלא כמו שחשב הרב גייגר במאמרו היקר מהתנגלות חכמי ישראל בעד תלונות הנוצרים (צד 47 למטה) ואם כי ראה הרבה בחכמה ולא הניח מהגות בכל ספר הבא בידו והביא דברים (בס' הא"ב) גם מס' רוח חן; ומתוך ס' הא"ב עם הגהות המחבר המכונסות בסוף הס' ב"ש יש להוסיף הרבה על רשימת החבורים והמחברים המובאים אצל ר' ליפמן שרשם החכם הנעלה ר' ליפמן צונץ (צור געשיכטע שם) —.

*) סודות גדולים מחכמי האמת מ"א בענין דין הנפשות ושתא אלפי הוי עלמא ומשפט אשר הוציא כו'. (כן העתיק ס"ש מגוף הספר דפוס קושט' י"ה כסליו הרע"ו ליצירה אשר לא ראהו ב"י רק בדפוס ווילנא וגם דבריו על זה הספר דף 165 הם מההוספות לאגרתו אל צונץ). וזה הדפוס מתחיל אחר סימני הספר בשיר של ס' ב' של אבקת רוכל ויצירת האדם הוא באחרונה, וא"כ שינו סדר ס' מתוק לנפש בדפוס ווילנא או מכט" שמ"ז אם דפוס כזה נמצא באמת?

**) כך צריך להגיה למעלה דף 167, וכן הוא שער הספר דפוס ווגי' לפי העתקת ס"ש: ס' מתוק לנפש והם (!) סודות גדולים מחכמי האמת

ידוע עד עתה (עיין סערפאפעום 1848 דף 316) והחקירה עוד לא נשלמה". עכ"ל שם. ומוסיף ש"ש: שמזה יראה הקורא שלא יחסו בדפוס ראשון את הספר עצמו לר' אברהם זכות כלל כלל! גם יש להעיר שלא נודע דפוס ראשון מס' אבקת רוכל, כי מה שכתב שד"ל בליטב"ל 1850 דף 818 שס' הפרדס לר' ידעיה כנראה נדפס עם אבקת רוכל דפוס קושט' י"ה כשליו רע"ו איננו מדוקדק כי הוא בלי ספק רק ס' סודות גדולים. ומי יודע אם לא נדפס או רצו להדפיס משפט אסטרולוגי או ענין א' מר' אברהם זכות, כאשר מצאתי לוחותיו נדפסות בסוף ס' שארית יוסף בתוך ספרי סרוואל אשר חסרו בספרים אחרים של שארית יוסף? גם העירני כבר שנת התר"ט ידידי לעדנער שס' אבקת רוכל לא ייוחס לר' מכיר מבעל יוחסין עצמו (כאשר אמרו וואלף ואחרים והאחרון בן-יעקב) כ"א מן הרמ"א בהגהותיו לס' יוחסין, ואני מוסיף שר' מכיר לא נקרא תלמיד ר' יהודה בן הרא"ש כאשר כתבו כל המחברים ואחרונם בן יעקב, עיין ביוחסין שם. וגם לעדנער הכיר יחוס ס' הנפש וסודות גדולים, ואח"כ מצאתי שכבר העיר על יחוס אבקת רוכל לס' נפש החכמה הראשון כמעט בכל ענין הח' לונן באחד מספריו זה יותר מי"ג שנים! (עיין קאטאלוג שלי עמוד 1638) ע"כ דברי ש"ש.

ואלה דברי ידידי החכם החוקר הנכבד הרב יעללינעק ס"י: „קראתי מה שכתב ידידי החכם בן — יעקב להצדיק את בעל אבקת רוכל וכי רחוק היה ממנו ליחס לעצמו נחלת שכל של מחברים אחרים (עיין כ"ח זה צד 167). אולם הטעתו של החכם הנ"ל אשר לדקתו נודעה לי מאז איננה ישרה בעיני כי בעל אבקת רוכל השמיט בזדון ולא בשגגה שתי שורות מהחרוזים אשר לפני ספר שני ובהן רמז ר' משה די ליאון שהוא ולא אחר חבר הספר (עיין בבייטרעגע שלי חלק ב' צד 71 הערה 2). *) ועוד אודיע כי מצאתי בקובץ לייפציג נו' 12 הספר הראשון של אבקת רוכל רשום בשם: מלחמות גוג מגוג ומשיח בן יוסף ומשיח בן דוד ואליהו הנביא".

צד 159 סי' א', יש להעיר כי פי' י"ג מדות של ר' אשר היה גם לפני בעל הנאמון שכתב בפי' ירמיה (סי' ר"ב): וכתב רבינו אשר בר דוד בן הר' אברהם פי"ג מדות כו', עיי"ש.

לענין אגרת י"ב שלח לי החכם המופלג המבקר החרוץ בעל החלוץ מה שכתב לתשובה עליה לכותבה הרב ש"י עם הבקשה ממני להדפיסה באמרו כי כך הוא שורת הדין לשמוע טענות שני הצדדים, ובאמת שני החכמים האלה, הכותב והמשיב, אהובים וחביבים לי ויקרים ונכבדים בעיני מאד מאד, וכן המה אהובים, זה מזה ואוהבים זה לזה. ואלה המה דברי התשובה: י"א אלול תרי"ב לפ"ק ידידי יקירי החכם הנכבד שלום וכל טוב. נשבר לבי בקרבי בקראי ספרך היקר כתוב אלי בתשעה באב וראותי כי יד ה' היתה בך לרעה מוסף ג' ירחים רצופים, המות בא בחדרך ויקח את מחמד לבך, ילד נחמד ונעים, אשתך היקרה הפילה בלא עתה, ובנך הקטן יחי' נפל לערש דוי. הוה על הוה צרה על צרה ואין רגע בלי פגע. ואתה ידידי היקר! לא נחת ולא שקטת יומם וליל וצרות הגוף וחרדות הנפש לא נתנוך עד בלעך רקך! ברוך ה' כי ראה בעניך ויחמול עליך לרפאות את בנך יחי' ולהשיב את אשתך היקרה לאיתנה ולתקפה, כן יוסיף חסדו הגדול אתך מעתה ועד

ונחלק לג' חלקים וכו' חברו החכם השלם כמה"ר אברהם זקוטו תנצב"ה. —

*) וכן נמצא בכ"י יש"ר עיין קאטאלוג שלי עמוד 1640 (הוספת מש"ש)

העולם אמן ואמן. — משפטך אשר חרצת על מאמרי החלוץ הוא לאות ולעד על מרירת רוחך בתלתא ירחי דפורענותא! — צדקת בהערתך על תקוני ירחק חק, אולם גם דעתך שנ"ל ירחקחק (כמו ירקרק) היא רחוקה בעיני מאד, וטעמה כריר חלמות *) — גם אם לא תחפוץ בהשערתי במלות מלך יהודה וכי חזקיה הנזכר במשלי הוא חזקיה בן גרון, אין בכך כלום. — ואם לא תקבל שברך נכות הוא תקון סופרים לא הלאם בבעל אבן בוחן, כי על שמו הבאתי הדבר הזה. — ואף אם יהי כדבריך שאין מקום כלל לי"ח מלין תקון סופרים הלא די לנו אם קדמונינו החזיקו בדעה זו, ואין אחד אשר התקומם נגדם להחזיקם ככופרים בתורת משה. — ואם אתה ידידי היקר! תמהת איך מלאני לבי להחליט כי בכל המקום אשר אזכיר את שמי נ"ל תזכיר, הלא הרב החכם הגדול המנוח רנ"ק זצ"ל מסכים לזה בהערותיו שבסוף ספרו סי' ב', והוא מביא שם גם המאמר (סוכה נ"ג) שאמר הלל כשהיה שמח בשמחת בית השואבה: אם אתה תביא אל ביתי אני אבוא אל ביתך כו' שנאמר בכל המקום גו' וזו ראיה נאמנה. גם לא אכין מ"ש כי בכתבי ר' חלפתא בן דוסא תחת ר' חלפתא איש כפר חנניא הראיתי חפזוני והובשתי פני אוהבי" אין כאן לא חפזון ולא מהירות ולא טעות כי כן הוא בכל הנוסחאות שלפני ר' חלפתא בן דוסא איש כפר חנניא, ואנכי השמטתי ג' תיבות האחרונות לאהבת הקצור. — גם ראיתי ושמתי אל לבי כי במה שתקנת (ישעי' א' י"ב) במקום אל פני (שמות כ"ג י"ז) נ"ל את פני כאשר מצא קעניקאט באיזה נוסחאות, לא חזרת ממה שאמרת כי בסדר התורה לא עלו קמשוני הטעיות, אך בכל זאת הדבר ברור כשמש שנשתרבבו גם בתורה שבושים והרשות בידינו לתקנם מסברה ואין בזה חלול התורה ח"ו. בוא וראה ידידי הנכבד! הכתוב (שמות ד' י"א) או מי ישים אלם או חרש או פקח או עור. הלא ידים מוכיחות שנ"ל פסח במקום פקח כאשר שמעתי זה איזה שנים. — ודי בזה. — עתה אודיעך לשמחת נפשך כי חכמים רבים ומצוינים מקרוב ומרחוק הסכימו על ידי ועל יד חברי בעלי האספות, ובמכתביהם הרבו לספר בשבח המאמרים שבאו בחוברת הראשונה מס' החלוץ ת"ל עליון ויעוררוני להוסיף שנית ידינו להוציא לאור חוברת ב', וגם הם מוכנים ומזומנים לתמוך בידינו במאמרים מחוכמים ונאותים כיד ה' הטובה עליהם. גם מספר מסוים מן החוברת הא' שקבלנו מיד המדפיס נזדכן ולא נשאר בידי אחד. הקוראי' אוהבי תושיה אומרים הב! הב! ואין בידי כלום. — ספרך היקר כלי איטלקי על קירות בית שני וספרי בנך בכורך החכם יחיי' קבלתי וקראתי בשמחה רבה. כו' כו' כו' היה ברכה ידידי היקר! האל הטוב ישמרך מכל רע ונגע לא יקרב באהלך כנפשך ונפש ידידך ומכבדך יה"ש.

*) אמר המו"ל: אבל ידידי החכם הר' הזהה יחיי' כתב לי בזה"ל: , לעשות נחת רוח להחכם וצדיק תמים בדורותיו כמהו"רר שד"ל שיחיה, אעתיק בכאן דבר קטן אחד מס' הרקמה אשר אנכי מעתיקו כעת ובעוד שלשה שבועות אי"ה ישלם כל העתקתו, והענין הזה נוגע בדבר מכתבו אגרת י"ב דף 83 בענין ירחק חק פקח קח, וכתב שם, וז"ל: ויבא (ר"ל משקל השם) על פעל עול כמו והאספסוף אשר בקרבו שחרחרת ושניהם תארים והשם הגמור ולאסירים פקח קח אך המלה נחלקת לשני חלקים במכתב והיא בעקרה אחת וטעה המשורר (נראה שהמשורר הזה הוא ר"ש הנגיד בן דורו ובעל מחלוקתו) באמרו: יען לכל דורש, היה נר ונברש, באר ויפרש ויפקח קחי; וחשב אותו שתי מלות — ראה שסד"ל כוון לדברי ר' יונה אך שר' יונה אומר שהוא שם ושד"ל שהוא מקור" וכבר הביא זאת בקצרה גם החכם דוקעס בלב"ל דעם אריענטס לשנת 1847 סי' י' עמוד 153.

קול קורא!

עובר במחנה העברים.

שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך (דברים ל"ב ז'.) בישישים הכמה (איוב י"ב, י"ב)

דבר לי אליכם, בית ישראל! שמעו אלי, הלא
דבר הוא! שמעו אלי, וישמע לכם אלהים! —

זכרו ימות עולם, קראו הדורות מראש, כי גוים רבים ועצומים פשטו עלי ארץ, פשו ורבו ויעצמו במאד מאד. אך בהמיר ארץ, מטו ממלכות, והושלכו גוים גאים אל הגאיות; שטפו ועברו במרוצת הזמן, שוט שוטף העובר על כל ומכלה ומבלה את הכל. חמקו עברו, חלפו ואינם, והיו כלא היו; וכמעט נשכח שמם ונמחה זכרם מעל פני הארץ! — — אחריהם על עפר קמו גואליהם החיים אתנו היום, גוים ולשונות אשר לא ממעי לאומי' קדומים יצאו. יצאו לישע את מעשיהם, כי למעשי ידיהם יכסופו. ויחפרו ממטמונים כל מלאכת חרש וחושב וחוצב בעצים ובאבנים, אשר פצתה האדמה את פיה ביום אף ה', ותבלעם, אותם ואת עושיהם; ויקימו מעפר, תמונת כל סמל, וכל תבנית מחוקה, וכל אבן משכית וכל שכיות החמדה העמידו. ויעשו להם בתים, שם נקבצו באו יחדיו מארבע כנפות הארץ, ולא יכָנפו עוד במקום לא תשורם עין — .

ואתם, בית ישראל! אתם מחשים! ?— למה תהיו אחרונים להשיב את נדחיכם? — —

הן אמנם לא הנחילונו אבותינו אבני זכרון לדור אחרון, לא עשו להם גל עד, לא הציבו מצבות, לא העמידו עמודים גבוהים, לא בנו מגדלות לתלפיות לעשות להם שם כמו; פסל כל נסכו, ובמחוגה ושרד לא תארו תבנית כל — כי לא ראו כל המונה, ולא חזו אלוה, כהר חמד אלהים לתת למו חמדה גנוזה; ואיככה יכולון עשות דבר בצלם האלהים!? — כי מה הציון הלז אשר אתה רואה מוצל מתוך ההפכה מכל מחמדי הגוים אשר היו להם מימי קדם? — תבנית אליל או אלילה; ומה יד ושם זה? — תנין חנוט אשר עבדו לו. וכן המה רובי השרידים, אשר קראו הגוים בשם ה' — — ולא לנו, לא לנו כל אלה, אנחנו כלנו הדבקים בה' אלהים חיים! — וגם המעט אשר היו לנו ממלאכת הקדש, אשר קדושים היו לאלהינו, לקחם אלהים ממנו, בעונינו! ואינם. בתי מקדשינו היו למאכולת אש, וכלי הקדש ובגדי הקדש ספו תמו מן בלהות . . . וגם אחרי כן, כאשר גורש ישראל מהסתפח בנחלת ה', והתבולל בעמים, וזכר עשה לחכמיו וסופריו ודורשיו, זכר צדיקים לברכה; בנה להם נפשות, שת להם תמרורים; אבל, אהה, אין זכרון לראשונים עוד! — על גבי קבריהם חרשו חורשים, ציון צדיק שדה יחרש, מדמי ענוים ישתו דמי ענבים, ממוח עצמותם ישוקה כל ירק ויחיה דגן . . . והאבן הזאת אשר הושמה תחת מראשותי אבן ישראל ראש פנת קהל ה', האבן הזאת עתה בחומה היא

יושבת, ומקיר תזעק: הה, כי לא מאסו הבונים אבני הבונים, אלו תלמידי חכמים, אויה, אבני קדש תשתפכנה! — . . .

אבל! — הגמר אפס לבת ציון כל ציון? אם אזלת יד ושם לישרון? — לא, לא! — כי בחמלת ה׳ עלינו, הציבו להם אבותינו ציונים, ויד ושם טובים מאבנים. אמנם לא עשו בחומר ובלבנים, אבל כל מלאכת מחשבת; לא הקימו עמודים בארץ אשר יתפלצון, אבל תכנו עמודי שמים בל ירופפו! — כי השאירו לנו ברכה, כתבי—תושיה רבים ונכבדים, רבו כמו רבו. בכל חלקי המדע, בתורניות לימודיות, טבעיות, אלהיות, פיוטים ושירים יקרים ומליצות נמרצות. והמון רבה מהם במחתרת ימצאו ולא זרחה עליהם עוד שמש הדפוס —.

ואתם, בית ישראל, אתם מחרישים? עד מתי לא תחשבו מחשבות להשיב את נדחיכם? עד מתי לא תזקקו הכסף מעפר ואפר? עד מתי יועם הזהב הטוב? עד כמה לא תמשכו פנינים מקרקע הים? ועד מה תעלה חלודה על המרגליות הטובות? — עד אנה ימחו טהורים אמרי נועם מעל הקלפים הישנים נושנים אשר כבדו עינם מזוקן ולא ירוץ הקורא בם עוד? עד אן יפולון ארצה דברים טובים ואהובים מעל פני הניירות הבלות ומטולאות? — — מי יודע אחי! מי יודע, אם לא ברגעים אלה אשר אנכי כותב השורות האלה, אם לא שני תולעים וחמת זוחלי עפר יאכלו ויכאיבו כל חלקה טובה אשר השאירו לנו ברכה קדמונינו נ"ע? אם לא יאכלו המגלות המגֻלות סודות תעודה ותושיה? — הה, מה נורא הרעיון הזה: כל רמש ושרץ וכל הולכי על גחונם, ילקטון מדי יום ביומו לחם מן השמים לחם התורה והחכמה טובי רעיוני זקננו ובחירי הגיונם. ואשר רוממות אל בגרונם, אל פיהם ואל קבר פתוח גרונם, וישתו לרויה בצמאונם ובחרונם, מנחל דמעה אשר הורידו מקוננו על בני עמם כי השלך משמים ארץ תפארתם ונשבר גאונם! ! — —

ומה יפה היה כח האבות מכח הבנים בזה! — כי כמה היו נזהרים הקדמונים בשמירה מעולה לכתבי הקדש בל יופסדו! עד שגזרו מפני זה שנגיעת הספרים בתרומה פוסלים אותה למען לא יונחו הספרים במקום אחד עם התרומה ולא יהיו יחדיו לברות למו מלתעות עכברים. ולדעת הרמב"ם גם גזרתם ז"ל שכתבי הקדש מטמאים את הידים היא אך גזרה לגזרה זו, לחזקה ולעודדה—ור"י החסיד (ס׳ חסידי׳ סי׳ תתק"י) ממשיך הגזרה גם בזמן הזה, שאין תרומה נוהגת, לבל יהיו מונחים ספרי הקדש אצל המאכלים, כי הטעם לא בטל —. צאו לכם, בני עמי! צאו בעקבות החשמן יהודה חובב עמו, „כי אסף אסף את הספרים אשר נפוצו ונפזרו בשערורי המלחמה בארץ" (חשמונאים ב׳ ב׳ ט"ו). ואנחנו יושבים שלוים ושקטים, וחוגגים ימי חנוכה; ומדוע לא נעשה כמו הלוחם הזה מלחמת ה׳ מלחמת עמו? למה לא נחמול כמו בן מתיתיהו על מתת יה דעת קדושים ז"ל אשר חנן להם ולנו בשרידי ספריהם אשר שרדו המפוזרים ומפורדים הנה והנה? ומי יחוס עליהם ומי יחוש להם חוץ ממנו! ? —

אחי ועמי! — מי יתנה תוקף רוח נדיבתכם? מי יספר צדקת פזרונכם בישראל? — כי תארחו לחברה עם פועלי טוב, ותעשו אגודות·

בטרם אדם יולד, תחרדו אל טובו ואל שלומו; תכינו לו מחתלות לחתלו, לחזק זרועותיו, ותקראו לו מילדת; תכסו מערומי גבר, ולאשר אין לֶחם לו, תביאו קָרבן העצים; את החולים תבקרו ותדרשו בעדם אל הרופאים; ואת אשר יומו יבוא ומת, תתנו לו אחוזת קבר בתוככם, ותלכו לשלחו כי ילך לבית עולמו. סוף דבר: מיום הולד אדם ועד יום מותו תדאגו לו, תגמלו עמו חסד, ותרבו לו טובה על טובה. ולכל טובה וטובה חברה מזומנת. תהי משכורתכם שלמה וצדקכם לפניכם יהלוך! — אבל, אחי ועמי! אבל — עוד נשאר לכם אחת לעשות טוב בעמכם — הצלת כתבי הקדש! — וכאשר הכינותם ויסדתם חברות גומלי חסד עם המתים לקברם, כן הכינו נא ויסדו חברת גמילת חסד עם החיים, דברים חיים וקיימים, להעלותם מקבריהם! בל תהי עוד בטן תולעה ורִמה, קבר כל הנשאה והרמה. שובו אחַי! שובו וחפרו בארות המדע בארות מים חיים, אשר סתמום מקרי הזמן ופגעיו — .

והנה ידעתי כי יש בתוכנו אנשים האומרים: ישן מפני חדש נוציא, כי חדשים לבקרים ירבו ויתרבו הידיעות השונות; מקור חדש נפתח לנו, מעין הישועה, ממנו נשאב בששון מי בין ונרוה צמאוננו; ולמה נלכה לנו אל נחלי קרומים? — אל נא אחי! אל נא תרעו. אל תבוזו ליקהת אם. „אל תבוז כי זקנה אמך, אם נתיישנו דברי תורה כפיך אל תבוז עליהן" אמרו רז"ל: (ירושלמי בפ' הרואה) כי עוד תמצא כמו חדשות ונצורות, ויהיו הדברים שמחים כנתינתן, אם תינק משודם, ועוד יזובון לך דבש וחלב מתחת לשונם; „ואל תבוז כי זקנה אמך, כי נזדקנה אומתך" (שם); כי היא „אם אשר בצדק נתיישנה"! כי הנה ה' טלטלה, השביעה נדודים ומרודים, הדיחה מדחי אל דחי, ולא מנע קולה מבכי, בכל זה אמונה ידה, לא עזבה אלוף נעורה וידידה, בריתו שתה כחותם על לבה ותורתו על צוארה רבידה ורדידה, זאת הדרה וזו הודה! — לכן, אחי! אל נא תרעו, כבדו את אמכם, אל תזילוה ואל תחשבוה לנדה! — —

הלא נבוש ולא נכלם, בראותינו, כי גם חכמי הגוים בכל מלכותם, ישאלו לדורות ראשונים, וילכו לדרוש חכמת כל בני קדם, ויתברכו גם ממגד שמי חכמתנו וממגד שמש תבואות מליצותינו, וממגד גרש אשר גרסה נפשנו בירחי קדם; ואף כי לא מקרב הגוים האלה, ולא ממי יהודה יצאו. כי חזיון יקר הוא מאד בעיני כל חכם לבב לראות גם נתיבות החכמה מעולם, ולדעת עקבותיה בדור דור, כאשר יקרה ונכבדה היא בעיניו להסיר הצעיף מעליה ולהביט אל קרני אור פניה — יקר לראות: כי הליכות עולם לה, וכי תולדותיה הנה הן תולדות בני האדם, — ואנחנו בני ישראל. לא נשאול לאשר ראשונות לציון הנה הנם! ? — אנחנו בני ישראל, לא נכונן לחקר אבותינו, לא נביט אל ראשי צורים מהם חוצבנו, ולא נתבונן קדמוניותינו! ? — אנחנו בני ישראל, לא נאכל מהמגדנות אשר נתנו לנו אבותינו, מגדים ישנים צפנו לנו, והרב הטוב הצפון בהם, הנה נשארים — שפוני טמוני חול! ? — —

ואמנם כדבריכם כן הוא, אתם השואפים ולוהטים אחרי כל חדש תחת השמש ופני זקנים בל תהדרו! אמנם כדבריכם כן הוא, חדשות

תצמחנה בארץ לרגעים במדעים, וברכת החכמה היא תעשיר כעת יום יום בעשרה נסיונות יותר מאשר נתנסו לפנים עשרה דורות; וכל יום ויום היו יהיה נס להתנוסס ! — אמנם כן הוא, ומי זאת על פניכם יכזב ?— אבל, הלא תדעו, הלא תראו, הלא תשמעו. כי כל הגדולות והנפלאות האלה, כל החדשות הבאות מקרוב ולא שערון אבותינו, הן לא מצאנו ולא ראינו רק בלימודיות וטבעיות, כל המחנה הזה אשר יפגש הנסיון ויעברו חושינו בו; אבל לא בתורניות ואלהיות, מחנה אלהים זה אשר יֵראה רק ללבב אדם — הכבודה לפנינו, אשר כל כבודה בת שכל פנימה בבתי נפשנו, ונשמת שדי תבינה; אף לא בדברי שיר ומליצה, אשר כח הדמיון הוא המאסף לכל המחנה הזה, ורוח הוא באנוש, הוא יקבצו —. באלה הענינים, אין אנו יכולים לחדש דבר מעתה; ועליהם יצדק מאמר החכם: יש דבר שיאמר ראה זה חדש הוא כבר היה לעולמים כו׳ · כי כאשר תזרח השמש, היום ומחר כיום אמש, ואורה וחומה כאור וחום שבעת הימים, וככחה עתה כן היה כחה אז. וכן יהי עד מלואת שבעת אלפים שנה — כן נר ה׳ נשמת אדם, נר תמיד; בהלה נרה על ראש גבר היום כיום יצא הראשון מידי עושהו, כהעלותו את הנר עליו ראשונה; ואִשָה, אש ה׳ מן השמים, אש תמיד, תוקד על מזבח לבבו, לא תכבה לעולם; ובקרבו חומה, עודה בתומה. וזאת תורת האדם, תורה אחת לראשון אדם יוּלד ולכל הילודים ממנו עד סוף כל הדורות: לעולם יהי — אדם ! — ומאז ועד עתה, לא נהפך לאיש אחר, ורוח אחרת לא היתה עמו. חוקה אחת לשכל כל אדם, חוקת עולם להם, לא תמוש, כאשר לא ימושו חוקות שמים וארץ ! — חוקי ההגיון עוד נצבים היום לפנינו כולם חיים וקיימים כיום יסדם ה׳ והציב דלתיהם. ומאז שוקד הוא שכל אנוש יום יום על דלתותיהם; מאז סובב סובב הולך רוח האדם על ציריהם —.

אי לזאת איפוא כל אדם הבא וראה באלהיות ועמד פה על עמדו — מני שים אדם עלי ארץ. ואם גם באלה הענינים והעיונים מגמת פני האדם קדמה — אך מדי לכתו ודמה בנפשו כי צעד הלאה צעדים אחדים, ויפן כה וכה, וירא לפניו ויבט מאחריו, ויחרד וילפת, לראות, כי לא מש ממקומו, וכאלו הוא נרדף במעגל, כגלגל לפני רוח, רצוא ושוב למקום שרץ — דורות הולכים ודורות באים, פילוסופים הולכים ופילוסופים באים, הולכים לדרוש את ה׳, ילכו מחיל אל חיל ולא יֵראה להם אלהי׳—כי עוד יאמר ה׳ לשכון בערפל כלפני שנות אלפים ורבואות; ומי יגש אל הערפל ויגלה פני הלוט הלוט?— כאז כן עתה, עוד שואלים: איה מקום כבודו ? — יחפשוהו, יבקשוהו, זה יבקשו בכל הארץ ובשמים וצבאותיהם, ויאמר: בתוכם נתן משכנו ובקרבי הוא יושב; וזה יקרא לבכי ולמספד ולאבל, ויצעק: הֶבֶל ! לאומרים: אלוה הוא בתבל, ויאמר: רחוק רחוק הוא האלהים, הרחק מאד כאדם ונבדל ונעלה מאד ונעלם מהעולם ! — ומי הוא החכם היודע פשר דבר ? — — וגם הנפש לא תדע עוד עד היום מוצאה ומבואה, ומה היא ? — ומי יפַתֵּחַ חרצובות אלה ? מי יתיר אגודותם ? — — סוף דברי בעניני׳ האלהיים לא הוספנו דעת כי אם הוספנו מכאוב — ולא חדשו דבר האחרונים, רק המה שונים, דברי הראשונים; קול דברים חדשים

אנו שומעים, ותמונה חדשה איננו רואים; וגם כהשנות הדברים, כהשנות החלום — חלום אחד הוא! — —

וכאשר דבר השכל, דבר דבור על אופניו, כאז כן עתה, ולא יוכל האדם להשיב עליו האופן; לא יוכל לאמר לרכבו זה: הפוך ידיך ונחני בדרך אחרת! — כאשר עומד עץ הדעת עוד היום הכן כיום נטעו ה׳ באדם מקדם; ככה הנה הוא עומד עד היום הזה גם עץ החיים! — והאדם איננו יוכל להלוך נגד החיים האלה — איננו יכול להלוך נגד רוחו הסוער עליו, ומרגשת פעולות נפשו אשר יהמו יחמרו בקרבו לא ימלט; ויהי כטוב לבו, בתת לו זמנו טובה וברכה, כאז כן עתה, עוד ירוץ ויגיד לאביו שבשמים, ובית אלהים יהלוך ברגש נפשו, ויודה לו חסדו; ובקשי יומו ובצר רוחו, ויבואו מימי רע עד נפשו, ולבו מלא לו מהם על כל גדותיו, יעביר את הנחל על עיניו, וישאב מים וישפך לפני ה׳, גם היום כימים ההם. וכן לא הפך לב אדם לשנוא או לאהוב, בדרך, אשר לא כדרך כל הארץ; וכאז כן עתה, אשר ירחש לו לבו, ידבר, ידבר — וירוח לו; ידבר מתוך אש האהבה, או מעשן וחרון האיבה. ומדוע נשיר לה׳ שיר חדש ולא שירי ציון המצוינים? מדוע לא יצללו באזננו תהלות ותפלות אבותינו? למה לא ימצאו בעינינו חן, חין ערכי מליצות קדמונינו ודברי גבורותיהם! — —

והנה גם בקראנו ספרי חכמות הלימודיות והטבעיות, אשר הורישו לנו אבותינו, ירחב ויגבה לבנו, לראות, כי לא הניחו ידם גם מזה. ולא לבד כי לא פגרו אנשי יהודה, מלכת אחרי העמים, אשר בקרבם ישבו, בעברם את נחלי החכמות האלה; כי אם גם כביר מצאה ידם, כפי מסת יד הימים ההם. בחכמת השעור, מצאו קדמונינו מאה שערים; ואין קצה לתבונה. חקרו לכל תכלית, והתחקו על שרשי רגלי כל היקום, במה יקומו, ועל מה אדניהם הטבעו: מה ירחב ויגבה לבנו, לראות, כי אף כי לא נתנו העמים את בני ישראל לשלוח ידם ולקחת מעץ החיים, בכל זאת החזיקו בעץ הדעת ולא רק נגעו בו, כי אם אכלו לשבעה, וגם שמו בכליהם! —

אמנם בתורניות ואלהיות, פסעו קדמונינו פסיעות גסות. קפצו על הדורות, דלגו על הזמנים, ודילוגם עלינו אהבה! — כי בענינים תורניים, הנה נראה כי קצת מקדמונינו (כהראב״ע למשל), פרשו את הכתובים כבר בזמנם בשום שכל, והבינו במקרא, עד כי למעמיק בדברי קדמונינו אלה, יתבררו ויתלבנו ויצרפו רבים מהמקראות, דברים אשר היו סתומים וחתומים עד עתנו, עת קץ לחשך — אשר שמו המשכילים המבינים המבארים אשר לא מבני עמנו —. וכן בענינים אלהיים, הנה נשמח ג״כ לראות, את קדמונינו, כי בחקרי לבבם התהלכו, על אשר יהיה שם רוח זמננו ללכת, ובהנשאם מעל הארץ, לא לעומת רוח החיה באופני עתותם — ככה נראה, בהטיבנו לראות, מלים לאלוה, אשר מללו האלהיים האחרונים המהוללים, כשפינוזה, שילינג, היגיל, ושופינהויר, על לשונם של גבירול, ן׳ עזרה, וכו׳, וכי רוחם ידבר בבחירי המקובלים . . . וכמו כן יש לקחת, לא מעט צרי ודבש מזמרת ארצנו, כאשר כבר שנים מחכמי הדור

המציונים (ד"ר זקש וד"ר גייגר). עשו מטעמים, גם להעמים, כאשר אהבו, משירים אבירים וגדולים של הקטן ר' שלמה ן' גבירול, אשר הגביר ללשונינו, ומשירי המנצח על נגינות, והמקונן מבחרי הקינות, הלוי ר' יהודה, אשר כל נועם ויופי בהם לאגודה · ואחרי החכמים הנזכרים, בא גם משורר להלל מאד ומליץ אחד מני אלף, אשר יצא שמו בכל הארץ (היינע), והראה גם הוא את העמים והשרים את טוב שירי המשוררים האלה ואת יפים, ויתנום למופת ! — ועוד יש תקוה, כי בקרוב עינינו תחזינה, כהנה וכהנה, מציון רננה, אשר בידה כל טוב, מספר האדם הגדול ר' יום טוב (דר' צונץ) —·

ואחרי כל הדברים והאמת האל, אשאלה: למה נפנה עורף אל אבותינו ? מדוע נבעט ברבותינו הזקנים הנבונים ! ? — לכן, שמעו אלי, בית ישראל ! שמעו אלי ! — פקדו את אבותיכם ! פתחו את קבריהם ! והעליתם את עצמותם משם ! — ואל תאמרו נא, בית ישראל, אל תאמרו : התחיינה העצמות היבשות האלה ? — כי חיות הנה, ורוח בהן ! ! — —

והנה ידעתי גם ידעתי, כי, בעונינו, דור זה הוא דור הפלגה ! — כי בימינו, הה, בני עבר הולידו את פלג, וילכו איש לעברו · בפרוע פרעות בישראל, בפלגות גדולים חקרי לב, ולפיהם גם עם הארץ · חלק לבם, נפלגה ונתפרדה החבילה, ואיש מרעהו יפרדו, מיימינים ומשמאילים . אלה יאמרו קדוש לכל מנהג ודבר עתיק יומין; ואלה יאמרו : ברוך מחדש חדשים ! — אהה, זו רעה חולה ! — וכמעט נעשה שקר בנפשנו, באמרנו: מי כעמך ישראל גוי אחד בארץ · · · ולרגלי הרעה הזאת תבוא רעה אחרת, כי אחרי אשר בין עצומים תפריד, לא תניח אשר יהיו כל ישראל חברים יחד להכין וליסד דבר טוב דבר גדול בקרב עמנו אשר יהיה לנו לכבוד ולתפארת מבית ומחוץ — כי כאשר יעלה על רוח איש אשר רוח אהבת עמו נוססה בו, ולבו ישר עם ישראל, להרים קרן עמו, ולהגדיל דגלו, ישאר לבדו, ואין איש אתו, אשר יחזיק על ידו; ויען מה ? — יען אנשים אחים, אנשים עברים נצים יחדו על דבר חוק ומשפט ועל כל דבר תקנה ומנהג; ואיכה יתחברו יחדו ויעמדו למחזיק ולמעוז לו ? — אחי ועמי ! — הלנצח תאכל חרב המחלוקת בתוכנו ! ? למה ישביתו המדינים ויפריעו את עמנו ממעשיו הטובים ? — לכן, שמעו אלי בית ישראל, שמעו; ואשרי הדור שהגדולים ישמעו לקטן כמוני ! שמעו אלי, ותחי נפשכם ! — הניחו דברי ריבות, הרחיקו עצומותיכם. גשו אלי, ותנו לי יד לעזרה · צאו לישע עמכם, לישע את חכמת קדמוניכם ! האספו יחד, בני ישראל, הקבצו בני יעקב, ובקהלכם תחד כבודי · התאחדו והיו כולכם אגודה אחת ! ולי מה יקרו דברי תנא דבי אליהו רבא : יוצאי מצרים מצוה אחת היתה בידן והיתה לפני הקב"ה נוח הרבה יותר מן מאה מצות ! ומהו המצוה האחת שהיתה בידם ? שעשו כלם אגודה אחת· (פ' כ"ד) . קיימו וקבלו נא עליכם, היהודים ! המצות האחת הזאת — להיות עושים יחד אגודה אחת ! — התלכדו ולא תתפרדו · ואם גם שונים הרעיונים, התערבו ! — ואם גם לא שוות הן דעותיכם, הלא יכול תוכלון לצאת אל עמק השוה, הוא עמק החכמה, אשר כל דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה

שלום. עמדו על משמרתכם ומקומכם במעלות רוחכם, מקומכם אל תניחו, בכל זאת, איש על מקומו, יבוא בשלום ובמישור ילך אל החכמה, חכמת ישראל, כי כולם אהובים לה — ושלום יהי על כל ישראל ! — הימינו או השמאילו, אך התאחדו פה, ותפשו את עמוד התוך עמוד המדע, אשר בית יהודה נכון עליו, וסמכו עליו אחד מימינו ואחד משמאלו! —

ומה הוא. אחי ועמי ! מה הוא דבר גדול אשר על כל העדה להשים עליו עיניהם כדבר הזה — להמליש כל הנמצא כתוב בספר מדברי מאורי הגולה רבותינו הקדמונים ע"ה שכלנו חייבים בכבודם ! ? — והיטיב אשר דבר אחד מיוחד בין דרשני הדור הרב מיכאל זקש, כי „כל איש המתאמץ בקיומם ובפרסומם (של הכתבי ידות) כמטיב עם כל עדת ישרון" שמעו, בני עמי, שמעו לדברי מיכאל שרכם זה ! —

ואני הצעיר, הנה שמתי אל לבבי מאז להוציא לאור כפעם בפעם דברי רבותינו זקננו נוחי נפש, אשר לא ראו מאורות הדפוס עוד . וכבר החילותי במלאכת עבודת הקדש הזאת, בקונטריסי; והיא לא תצלח, כי אין מוצא לכסף די הוצאות הדפוס, ואני נשארתי לבדי, ואין אחד מתחזק עמי על אלה . ויהי כראות זאת אלופי ומיודעי, רבי שמעון לבית אופינהיים נר"ו איש וורנקבורש דמיין, איש חסדי, איש בריתי, איש באנשי', איש שוע ונכבד בין נכבדים כנעני ארץ, התורני הקצין המהולל ברוב התשבחות, גביר לאחיו גם במעלות נעלות ובמדות חמודות, יודע דעת ומבין מדע, יודע ספר ולשון ישראל ודובר צחות להלל, אוהב ומכבד חכמים וסופרים, הוא מעוז למו ובו שגבו ישע; ויהי בראותו צרת נפשי, כי חפץ ה' לא יצלח בידי, ויקום ויחזק ידי באלהים, ויאמר לי: מדוע אתה יושב לבדך, דורש אל המתים הקרויים חיים, וממית עצמך על תורתם ? לא תוכל עשות לבדך, קום קרא אל בני ישראל ! כי יקומו ויחזיקו ידיהם לטובה, ותחזיקנה ידיך . קרא אליהם: כי יאספו, כאיש אחד חברים, ויכרתו ברית אמנה, עם שלומי אמוני ישראל, אבותינו, אבות העולם, להקים שמותם על נחלת חכמתם ז"ל, וזכרם לא יסוף מזרעם; קרא אליהם, כי יכתבו ויחתמו לקחת מאת אשר תביא לבית ישראל לעתים מזומנים, שנה בשנה, את בכורי פרי כל עץ דעת, אשר נטעו זקננו — לקחת את ספריהם אשר תדפים, בכסף מלא, כפי המחיר אשר תשית, ולא תרבה במחיריהם. כה דבר אלי האיש היקר הזה · ועוד הוסיף טהור ידים זה אומץ, לאמצני במו פיו, ולחזק ידי הרפות, כי התנדב, אשר ידו תהיה בראשונה לעזור ולהועיל להדבר הטוב והגדול הזה, כאשר היה דברו ראשון . זכרה לו אלוה לטובה ! — ואחריו החרו החזיקו את ידי עוד שני אנשים כנים, לחכמת ישראל נאמנים, המה שני ידידים אשר שם האחד דוקטור משה שטיינשניידר נ"י החכם ונבון, השלם המפואר, החוקר הנכבד הנודע בשערים, זה האיש משה אשר ידענו מה היה לו, כי הוא משה אשר משה ממים רבים אדירים, מי קדמוניות, אשר צלל בהם, כמה פנינים יקרים, אשר כמעט ירדו במצולת נשיה, ותצב אבנים הכתובים עליהם דברי תורת קדמונינו ז"ל, והיו האבנים האלה זכרון לבני ישראל עד עולם ! — ורוח נדיבתו תסמכני בדברים עתיקים

אשר נעתקו או יעתקו בהשתדלותו מכ"י אשר נמצאו באוצרות הספרים המפורסמים אשר הוא עוסק ברשימתם. ונכון לבי בטוח, כי כן יעשו לי שאר ידידי חכמי הזמן, ה' עליהם, יחיו! ויחנוני באשר חנן להם ה' מכתבי ידות זקני האומה, י"ה. ושם האחד **אליעזר ליזר לאנדסהוט** שי', איש ליסא, מוכר ספרים פה, ה"ה הרבני החכם חחוקר היקר אשר ככר יצא לו מוניטון בעולם, כי מקורו ברוך בספר מקור ברכה. ואף הוא העיר את רוחי הרבה לדבר הזה, וגם יתאמץ לחלק הקריאה הזאת ביעקב ולהפיץ המחברות העתידות לראות אור, בישראל. וגם אלה זכורים המה לטוב! — ולטוב יזכר, בראשי החוברות אשר תצאינה לאור, ברצות ה' את דרכנו, גם כל אשר ידו תהי עמנו בדבר הזה! — והנה עשיתי היום כאשר צוו אותי האנשים הנכבדים האלה, וקמתי וקראתי הקריאה הזאת, באוניכם, בני עמי! בני עמי! קריאה של חבה, לכם, ולפלישת בת יהודה, פליטת ספרינו וסופרינו, אשר יהמו רחמי עליהם. כן יהמו נא עליהם רחמיכם! וכאשר קראתי לכם, כן תענו לי: הננו! הננו! — והאלהים יענה את שלומכם! אמן — .

והנני מחלה את פני החכמים המפורסמים בעלי כתבי העתים בישראל: יהי נא מקום לקולי זה בתוך מגלותיהם העפות, למען יוליכו את קולי בכל מושבות בני ישראל; אולי ישמעו ישראל לקולי גם כי איננו קול בכח ולא קול בהדר — וה' ישמע לקולם, באשר הם שם, ובכל מקום אשר יזכירו את שמו, יברכם, אמן! ויהי נועם ה' אלהינו עלינו ומעשה ידינו כוננה כו', אמן — .

נאם אחיכם עבדיכם עבד עברי עבד גרצע ונרצה לעולם
לעשות מלאכת עבודת חכמת זקנים, ולדובב שפתי ישנים;

הכותב וחותם פה **ברלין** בחדש אדר
שנת מפני שיבה תקום **והדרת** פני זקן לפ"ק.

הקטן **שניאור** בלא"א מ"ו הרב מוה"רר **צמח זקש** נ"י.

Senior Sachs.